

ZAS POLO MIÚDO • Evaristo Domínguez • Xosé Mª Lema

ZAS POLO MIÚDO

Evaristo Domínguez • Xosé Mª Lema

CONCELLO
DE ZAS

Deputación
DA CORUÑA

Texto

© Evaristo Domínguez e Xosé Mª Lema

© Xosé Mª Rei Lema: notas biográficas de José López Pérez, Manuel María Pose, Enrique Labarta Pose, Teodoro Morgade, Xosé Collazo, Francisco Romero Lema e as historias resumidas do Spórt-zas e do C.D. Baio.

Fotografías

© Evaristo Domínguez Rial (EDR), Xosé Mª Lema Suárez (XMLS), Roberto Mouzo Lavandeira, Tania Carreira Rial, Xan Fernández Carrera, Alberto Villar López, Fernando Alonso Romero, Lucía Otero, V. H. Brandalise, J. M. Casal (*La Voz de Galicia*), J. M. Ferreiro (*La Voz de Galicia*), Foto Fuentes, Ramón Caamaño, José Vidal, Postales Fama (Vigo), www.memoriaconcelode-zas.org, Asociación Castro-Meda (Zas), Real Academia Galega (RAG), <http://gl.wikipedia.org>, www.historiadegalicia.gal.

Debuxos, planos, algúns mapas

© Roberto Mouzo Lavandeira, Rubén Rial Santos, José Mª Yáñez Rodríguez, Francisco Mato, J. M. Soraluze / X. Fernández, F. Pérez Losada, J. Naveiro, Instituto Geográfico Nacional, S. Alvarado, Manuel Vilar, Xosé Mª Lema.

Fotos da portada

Xosé Mª Lema

Fotos da contraportada

Xosé Mª Lema (1^a, 2^a, 4^a e 6^a)

Evaristo Domínguez (3^a)

Tania Carreira (5^a)

Maquetación

Tania Carreira Rial

Edita

Concello de Zas

Impresión

Imprenta Provincial

Depósito Legal

C 891-2020

EDICIÓN NON VENAL

Reservados todos os dereitos. O contido desta obra está protexido pola Lei, que prohíbe a reprodución, plaxio, en todo ou en parte dunha obra literaria, artística ou científica sen a preceptiva autorización. No caso de se tomaren datos desta obra é obrigatorio citar a súa procedencia.

ZAS POLO MIÚDO

Evaristo Domínguez Rial
Xosé María Lema Suárez

Coa colaboración especial de
Xosé Mª Rei Lema

Deputación
DA CORUÑA

AGRADECEMENTOS

Tivemos en Xosé Mª Rei Lema un colaborador especial, pois a el se deben as amplas notas biográficas de varios persoeiros (José López Pérez, Manuel María Pose, Enrique Labarta Pose, Teodoro Morgade, Xosé Collazo, Francisco Romero Lema) e as historias resumidas do Spórting Zas e do C.D. Baio.

Ademais de agradecerlle a cesión de varias fotografías, é de xustiza felicitar a Tania Carreira Rial polo seu excelente traballo de maquetación, sempre disposta a atender as nosas indicacións. Dela é, ademáis, a idea da portada e da contraportada.

O profesor Antonio García Losada supervisounos o apartado de Xeoloxía.

Tamén nos prestaron axudas puntuais Fernando Cabeza Quiles, Antonio Díaz Amor, Perfecto Fuentes, Fidel Fernández Bello, Francisco Gómez-Canoura, José Antonio Martínez Romero, Luz Méndez, Gonzalo Navaza, Ramón Romar López e Ricardo Vigueret, entre outros.

Así mesmo, agradecemos o apoio institucional por parte do alcalde, Manuel Muíño Espasandín, e do seu equipo de goberno a esta publicación, gratitude que facemos extensible a toda a corporación municipal.

Un agradecemento especial para Manuel García Velo ‘Lito’, concelleiro de Cultura do Concello de Zas no período 2015-2019, promotor deste libro e da sección “Zas polo miúdo” de www.concellodezas.org que conseguiu máis de 10.000 visitas de novembro de 2016 a maio de 2020.

A historia de cada municipio que conforma a provincia da Coruña marca a memoria conxunta do noso territorio. “Zas polo miúdo” constitúe unha iniciativa moi importante e necesaria para coñecer a fondo a evolución do municipio e comprender a herdanza que deixaron aqueles e aquelas que pasaron por el.

Xosé María Lema Suárez e Evaristo Domínguez Rial fan un excelente traballo de investigación, que compartiron primeiramente en versión dixital na plataforma do Concello e que agora, coa colaboración da Deputación da Coruña, chega ao público neste formato de papel.

Nesta obra coñeceremos de forma pormenorizada as 16 parroquias que conforman o municipio, o seu patrimonio artístico, arquitectónico e paisaxístico, así como ás personaxes históricas que pisaron estas terras.

Abrir este libro é camiñar pola fermosa paisaxe salpicada das pedras das mámoas, antas e castros da contorna. É visitar a distancia o dolmen Arca da Piosa ou o recinto de Santo Adrián de Castro. É pisar territorio romano e observar construcións como a ponte medieval de Brandomil.

Zas ten unha historia única que merecía ser estudada en profundidade e recompilada nun traballo coma este, que permitirá que os veciños e veciñas poidan redescubrir a historia e o patrimonio do seu municipio.

Valentín González Formoso
Presidente da Deputación da Coruña

LIMIAR

Un dos proxectos que nos propuxemos acadar desde a corporación municipal xa a comezos da anterior lexislatura foi o de coñecer e dar a coñecer os máis diversos aspectos artísticos, paisaxísticos, históricos, arqueolóxicos, etnográficos, xeográficos, etc. presentes no noso concello.

Foi así como no ano 2015 nos puxemos en contacto con **Xosé María Lema** e con **Evaristo Domínguez** porque consideramos que eran as persoas idóneas para levar a cabo esta misión.

Xorde así “**Zas polo miúdo**” apartado no que se irían subindo á Rede paulatinamente a información parroquia a parroquia cos resultados dese traballo.

A metodoloxía escollida foi a de publicar no sitio web (www.concellodezas.org) unha parroquia cada mes e así se fixo puntualmente desde novembro do 2016, comezando polas parroquias do sur (Brandoñas e Brandomil) e rematando polas do norte (O Allo e Baio). Algunhas como as de Brandomil, O Allo e Baio pola cantidade de datos recollidos e a súa importancia houbo que repartir a información relativa a cada unha delas en dous meses distintos.

En “Zas polo miúdo” estudáronse, entre outros aspectos, a situación das parroquias no Antigo Réxime (o anterior ás revolucións liberais do século XIX), dentro do termo municipal e os seus lindes coas veciñas, o relevo, a hidrografía, a xeoloxía, a demografía con todos os datos de que se dispoñía que en moitos caso se remontan ata comezos do século XVII, a posible orixe dos nomes das súas aldeas, as manifestacións artísticas e monumentais (igrejas parroquiais, ermidas, pazos, edificios nobres, os xacementos arqueolóxicos existentes en cada unha, as referencias literarias e históricas existentes especialmente nos anos 1592, 1607, 1753, 1845, 1928; os persoeiros de sona que naceron ou viviron nela etc. Para rematar, cunha relación de festas parroquiais e o inventario de bens do patrimonio que figuran no PXOM. Incluíron, así mesmo, de cada unha numerosas fotos e bastantes mapas.

Destacamos como novidades ou aspectos de singular importancia a existencia de numerosos pazos: as Torres do Allo, Daneiro, Follente, Romelle, As Hedreiras, O Couto, casa da Torre (Zas) etc. Cómpre salientar que Zas conta co primeiro pazo galego: as Torres do Allo. Tamén podemos presumir de que o gran xeógrafo galego Domingo Fontán, escolleu Follente (Mira) entre os catro primeiros lugares para o traballo de campo do que despois sería a súa magna *Carta Geométrica del Reino de Galicia*, o primeiro mapa moderno da nosa Terra. Residiu no antigo pazo de Follente en decembro de 1823.

Unha gran sorpresa foi a importantísima presenza romana en Brandomil, moito maior do que se cría e, sen dúbida, un dos catro puntos máis relevantes da romanización no territorio da actual provincia da Coruña.

Tamén se destaca a importancia do dolmen coñecido como a Arca da Piosa, en Muíño, que, coma o de Dombate, tamén mereceu a atención do poeta Eduardo Pondal.

Moita xente ha de quedar sorprendida polas paisaxes do noso concello, ata agora moi pouco coñecidas: tan espectaculares coma as fervenzas de Budián ou do Rabiñoso no curso alto do río do Porto; así mesmo, no río afluente de Zas, as fervenzas de Rial de Abaixo no curso alto e a marabillosa área recreativa de Pedra Vixía, na desembocadura. Para am-

pliar horizontes, nada mellor que subir ó cumo do Pico de Meda, o máis alto da Terra de Soneira, un fantástico miradoiro para observar a xeografía da zona, cunha amplitude que chega ata as illas Sisargas polo norte e ó monte do Pindo polo suroeste.

Finalmente, algo co que pouco se ten en conta: as obras de arte que se gardan nas nosas igrexas parroquiais, moitas delas ben modestas. Retablos e imaxes que en moitos casos superan os 250 anos de antigüidade, e que tamén merecen ser visitados e apreciados.

Cremos que son moi poucos os concellos de Galicia que dispoñan dun estudo destas características e iso había que aproveitalo aínda máis. Vimos aquí a posibilidade de plasmar todo isto nun libro e foi así como nos decidimos a facer un esforzo para acometer a publicación.

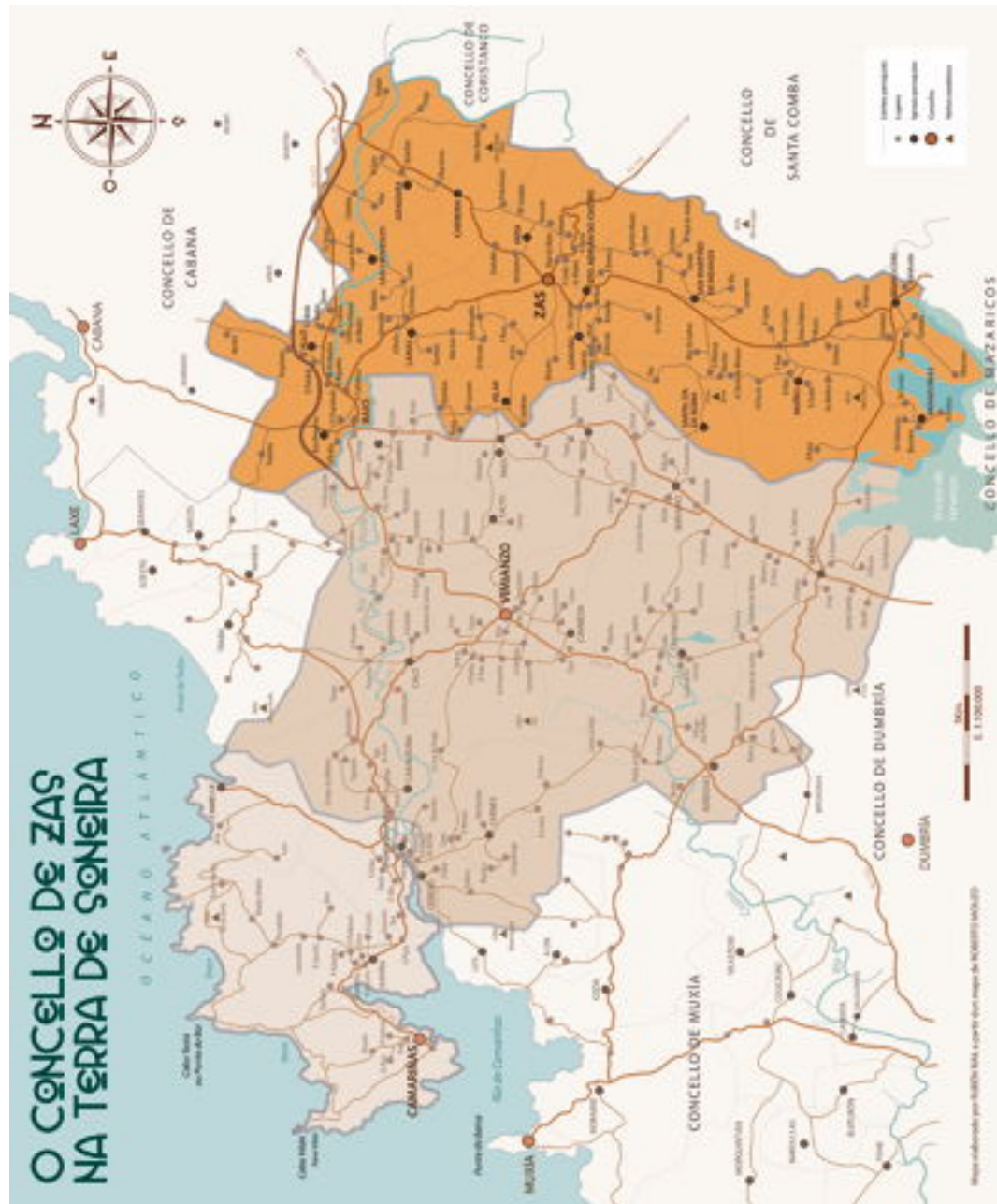
Para os autores este novo proxecto supuxo outra xeira máis de traballos: actualizar datos principalmente os demográficos –xa pasaran tres anos de cando se comezaran as investigacións-, resumir algúns aspectos do que estaba subido á rede, ampliar outros, etc.

Queremos agradecer a Evaristo Domínguez e a Xosé María Lema polo interese, rigorosidade e a profundidade que puxeron na realización desta investigación; e felicitálos, tamén, polo resultado do seu traballo.

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Muíño', enclosed within a large, loopy oval stroke.

Manuel Muíño Espasandín
Alcalde do Concello de Zas

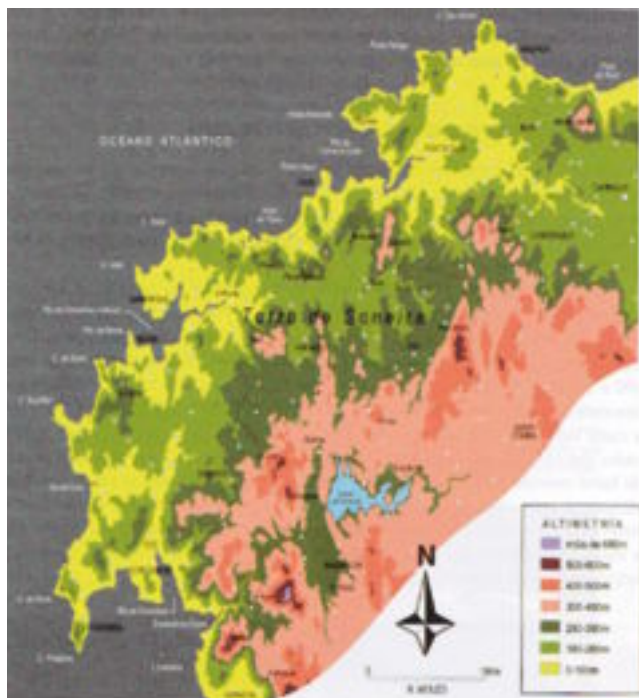
O CONCELLO DE ZAS
NA TERRA DE SONEIRA

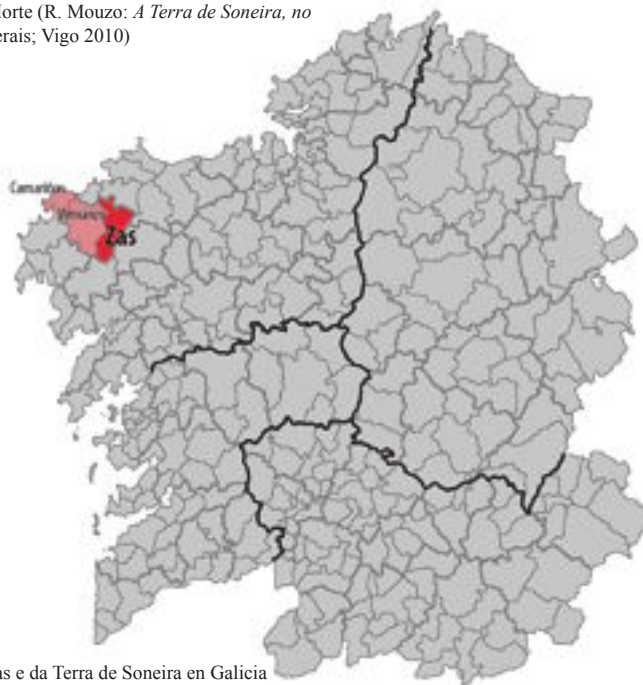

O CONCELLO DE ZAS E A TERRA DE SONEIRA
NO ÁMBITO XEOGRÁFICO DA COSTA DA MORTE

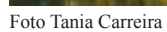
Elaborado por RUBÉN RIAL a partir dun mapa de ROBERTO MOUZO

Mapa físico das comarcas da Costa da Morte (R. Mouzo: *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*; Edicións Xerais; Vigo 2010)

Situación do concello de Zas e da Terra de Soneira en Galicia

A parroquia de **San Pedro de Brandomil** está situada na zona sueste do concello de Zas, no curso medio do río Xallas (case todo o seu territorio está na beira dereita deste río). Conta cunha extensión aproximada de 7,11 km², e establece os seus lindes polo leste cos concellos de Santa Comba (parroquias de San Xoán de Grixoa e San Cristovo de Mallón) e Mazaricos (San Cosme de Antes e nunha esquina coa de Alborés), polo norte con San Martiño de Meanos, polo oeste con Muíño e polo sur con Brandoñas. Con anterioridade á creación dos actuais concellos, pertencía á xurisdición real de Soneira. No tocante á administración eclesiástica, forma parte do arciprestado de Céltigos.

Presenta unha forma alongada de norte a sur. Unha pequena parte do seu territorio quedou baixo as augas do encoro da Fervenza construído na década dos 60 do séc. XX. Este encoro é un dos maiores de Galicia (9°) pola súa capacidade (103 hm³). A cola do encoro chega case ata a vella ponte da localidade. Desde a presa ata ela hai uns 7,5 km en liña recta que serían uns 9,5 km se se seguise o antigo curso do río. Nos lindes con Brandomil asolagou máis terras das parroquias de Antes e Alborés (Mazaricos) que da de Brandomil.

Está conformada polos núcleos de Acalabanda, Brandomil, A Lagoa, Limideiro, Padreiro, Pudenza e Quintáns, todos eles de pequeno tamaño, menos de 50 hab, agás Pudenza que case chega ós 100 hab.

Mapas da parroquia de San Pedro de Brandomil.

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

Presenta formas máis ben achanzadas. As diferenzas entre a cota superior e inferior son de moi escasa entidade. A inferior, como é lóxico, está na beira do Xallas (291 m); a superior (391 m) estaría no cume dun monte entre A Braña Fiallas e Pedra Padreiro (Muíño).

Dentro desa chanceira xeral que amosa a parroquia que, morfoloxicamente, se corresponde coa meseta do Xallas hai dúas pequenas elevacións que rompen esta monotónia: por un lado o pequeno outeiro sobre o que se localiza a aldea de Pudentza (361 m) con abas de pendentes moi suaves. O que propicia a existencia de excelentes e extensas agras de cultivo. A outra elevación sería unha aliñación montañosa de moi escasa entidade que arrincando preto da aldea de Limideiro leva un trazado norte – sur, acadando maior altura segundo se vai en dirección N ata chegar ó punto antes citado.

Nunha esquina do seu extremo SE Brandomil colle terras na marxe esquerda do río nos que tamén hai unha minúscula pendente desde o río ata onde se asenta o castro da Acalabanda (335 m).

Outra das principais características do seu relevo é que presenta unha caída suave pero relativamente uniforme cara o curso do Xallas cousa, por outra parte, totalmente lóxica.

2. Hidrografía

A auga ten moitísima importancia na parroquia por dúas razóns: porque a cruza e a rodea un dos ríos máis importantes da provincia: o Xallas e polos efectos das augas remansadas no citado río.

Desde que o río entra en terreos da parroquia ata a desembocadura do regato de Barriazón transcorre 1,6 km no que as augas baixan moi lentamente. Con todo o río circula polo fondo dun val estreito e relativamente encaixado.

Pasada a vella ponte que tería a súa primeira orixe noutra de época romana o río confinaría coas parroquias de Antes e Alborés; linde hoxe difuminado porque ata aí chegan as augas da cola do embalse. Dado que para a separación con Mazariños antes do encoro se seguía (e segue) o trazado que tiña o río vemos que estas augas ocuparon máis territorio en Antes e Alborés que en Brandomil. A perda de velocidade fai que desde a ponte o río perda totalmente o seu carácter erosivo.

Conta a parroquia con outros tres pequenos regatos de moi escasa importancia. O maior deles sería o de Porto Carreiro (5,9 km) que ten as súas fontes primixe-

nias na paraxe da Fonte Seca, non moi lonxe da aldea da Churía (Muíño). Segue un trazado case totalmente N – S ata preto das Abellas (Muíño) onde, despois de ter rodeado o Monte da Pena cambia a dirección SE para xuntarse co regato que vén da Fonte Espiño na paraxe de Brañas de Romero. Case todo o seu trazado, agás no final, é pola parroquia de Muíño.

Outro pequeno regato é o de Barriazon (1,7 km) que se xunta co Xallas preto da ponte. É o único que está totalmente dentro da parroquia.

O terceiro é o de Carpaceiro (3,6 km) que case todo el discorre por terras de fóra da parroquia agás nun tramo de 1,5 que ou ben o fai polo interior o serve de linde con Grixoa (Santa Comba).

3. Xeoloxía

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_-MAGNA50_68.jpg

Case todas as terras da parroquia formarían parte do Dominio Xistoso Galicia - Tras Os Montes que quedaría debaixo do dos Complexos Alóctonos (Unidade Malpica-Tui). Este Dominio Xistoso que constitúe o flanco occidental do chamado Antiforme de Padrón, esténdese polo leste do concello no límite con Santa Comba, entre o Bico de Meda e o río Xallas. Sería unha zona de confluencia de dúas grandes masas continentais: Laurrusia (NO) (materiais alóctonos) e Gondwana (SE) (autóctono relativo) que quedaron debaixo. A parroquia de Brandomil sería un dos puntos no que afloran eses materiais autóctonos.

Unha falla que arrancaríase en Cícere chegaría ata a aldea de Quintáns (1) e outra inversa suposta separaría a parroquia seguindo os outeiros que a separan da de Muíño (2).

A composición litolóxica é moi simple: practicamente toda a parroquia estaría formada por xistos e paragneises con algunha paranfibolita intercalada do Precámbrico-Silúrico moi migmatizados (3). Só na parte occidental, xa case exclusi-

vamente na parroquia de Muíño, habería gneises félsicos con retroecloxitas (4). Preto do Xallas hai depósitos sedimentarios cuaternarios indeterminados (5).

4. Demografía

Os datos de que dispoñemos, entre outros, da súa evolución demográfica son os seguintes: 24 veciños (1607), 62 vec. (1753), 39 vec. e 260 hab. (1836), 496 hab. (c. 1928) e 225 (2018).

Durante o século XX a evolución da súa poboación tanto a nivel parroquial como de cada unha das aldeas foi a seguinte:

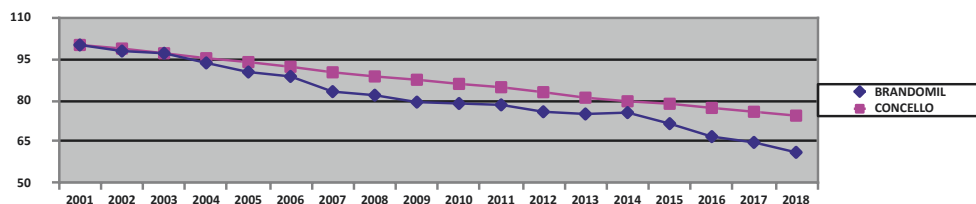
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Brandomil	125	129	152	149	154	163	170	178	145	91	93	86
Acalabanda				4	12	11	9	9	6	6	5	5
Lagoa (A)				18	20	28	30	30	17	15	12	11
Limideiro	74	68	69	76	91	85	91	107	74	81	81	77
Padreiro	57	38	40	49	60	78	71	68	47	35	31	27
Pudenza	178	193	177	176	213	210	235	257	212	166	156	143
Quintáns	31	34	32	41	33	41	40	45	38	32	32	28
Outros	33	37	38									
BRANDOMIL	525	499	545	513	626	616	646	694	539	426	410	377
CONCELLO	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212

Evolución da poboación das distintas aldeas e da parroquia en conxunto ó longo do século XX

No que vai do presente século a poboación parroquial e das distintas entidades de poboación ano a ano foi seguinte:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Brandomil	85	84	73	63	55	52	50	49	49	48	43	40	38	35
Acalabanda	5	7	6	6	6	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Lagoa, A	11	11	11	14	13	12	12	12	11	14	14	14	13	10
Limideiro	74	70	59	54	50	50	50	47	46	47	41	40	39	38
Padreiro	28	29	28	27	26	26	26	25	25	25	24	22	21	21
Pudenza	139	128	126	116	117	120	121	118	118	116	114	103	100	94
Quintáns	26	28	29	26	25	25	24	23	22	23	22	22	22	22
BRANDOMIL	368	357	332	306	292	290	288	279	276	278	263	246	238	225
PORC. %	100	97,0	90,2	83,1	79,3	78,8	78,3	75,8	75,0	75,5	71,5	66,8	64,7	61,1
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
PORC. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARR. (1) %	70,1	68,0	63,2	58,3	55,6	55,2	54,9	53,1	52,6	52,9	50,1	46,9	45,3	42,9

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

A evolución da súa poboación amosa moitas das características que afectan ó concello en xeral e case todas as parroquias:

- 1.- Un incremento constante, con altos e baixos, da poboación ata a década dos 70, data na que se inicia unha severa crise demográfica.
- 2.- En só 30 anos –ata o 2000- perdeu case a metade da súa poboación: de 694 pasouse a 377 habitantes.
- 3.- Que a finais do século XX tiña 148 residentes menos que a comezos de século.
- 4.- Que no que vai do século XXI perdeu o 38,9% dos seus habitantes: máis dun 2% cada ano.
- 6.- Na actualidade ten tan só un 42,9 % da poboación que tiña no ano 1900. É dicir: bastante menos da metade.
- 7.- O máis probable é que esa tendencia se manteña polo avellentamento da poboación e a forte caída da natalidade que non garante o relevo xeracional.

5. A importancia da toponimia nesta parroquia: *Grandimirum*, a probable orixe etimolóxica de Brandomil?

Tense discutido moito sobre a etimoloxía de **Brandomil**, ligado para Piel / Kremer (1976: 49 / 1) á antroponimia de filiación xermánica: procedería dunha forma non documentada *BRANDEMIRUS, posible nome persoal (composto por BRAND 'espada' e MEREIS, latinizado MIRUS 'célebre'), cuxo xenitivo (*BRANDEMIRI) orixinaría a forma medieval *Brandimir*, predominante entre os séculos XII e XIV; a variante *Brandomil* acabaría prevalecendo na escrita a partir deste último século.

Non obstante, para o filólogo latinista Abelardo Moralejo Laso, aínda que nun principio chegara a considerar a aparente orixe xermánica do topónimo, despois de sometelo a un profundo estudo acabou por non ter a máis mínima dúbida da identificación da mansión viaria romana de GRANDIMIRUM co actual Brandomil:

“se trata, creo, simplemente de un caso de confusión por equivalencia acústica de las consonantes iniciales *g-* y *b-*, pero con posible influencia de nombres ya germánicos en *brand-*, más de una disimilación entre *r – r* con influencia quizá también de otros topónimos en *-mil*. Es decir, que el antiguo compuesto que al parecer era *Grandimirum* pasó a ser el compuesto Brandomil, germánico aparente nada más. (Moralejo Laso; 1977: 234-237).

En tempos moi recentes, Paulo Martínez Lema, na súa tese de doutoramento sobre *A toponimia das comarcas de Bergantiños, Soneira e Xallas na documentación do Tombo de Toxos Outos (séculos XII-XIV)*, do ano 2010, móstrase partidario da orixe prelatina do topónimo e dá por boa a proposta de Moralejo Lasso, consistente nunha continuidade etimolóxica entre as formas GRANDIMIRO e Brandomil, para o que foi precisa a interacción de fenómenos fonéticos característicos da gramática histórica galega (como o paso do *g-* inicial a *b-*) con elementos lingüísticos de filiación xermánica.

Pero para este investigador aínda hai máis razoamentos que apoian a hipótese de que Brandomil procede de GRANDIMIRUM ou GLANDOMIRON: a propia constitución lingüística e o significado remoto deste topónimo. As hipóteses máis recentes tenden a interpretalo como un composto hidrotoponímico de filiación indoeuropea: o seu primeiro compoñente procedería do céltico *GLANNOS ‘beira dun río’ e o segundo dunha posible forma indoeuropea *MEIROS ‘mol, suave’.

O último dos estudos toponímicos realizados, o de Fernando Cabeza Quiles apoia sen paliativos a explicación que dera Moralejo Laso en 1977, e tamén, aínda que non o cita, a de Martínez Lema no 2010:

“Aínda que non sexa completamente seguro, a forma deste antigo nome de lugar fainos pensar, coidamos que con moitas posibilidades de acertar, nunha orixe celta. Así, malia sernos transmitido a través de linguas e fontes latinas e gregas, o nome de *Glandimiro* podería contar as palabras do celta antigo **glan* ou **gland*, ‘ribeira de río, ourela, borde orográfico, outeiro, caeira, linde, estreito’ e **miro* ou **mir* ‘auga, río’ (...) [Cabeza Quiles 2014: 313].

No tocante ós outros lugares:

Acalabanda procede de AQUELABANDA (así se escribía aínda en Carré Aldao [c. 1928], e en diversas actas municipais máis recentes), nome que soe recibir aquel lugar afastado dos restantes da parroquia por un río.

A Lagoa ven do substantivo común galego lagoa ‘extensión de auga rodeada de terra máis pequena ca o lago e de menor profundidade’, e este do latín LACUNAM ‘cavidade, oco, baleiro, carencia’, palabra derivada do latín LACUS ‘lago, depósito natural ou artificial de auga’, que tamén pode facer referencia, simplemente, a unha ‘zona alagada’ (a zona que ocupa agora non dá idea diso, precisamente).

Limideiro posiblemente veña do latín *(LOCU) LIMITARIU ‘lugar pegado a outro’ ou, tamén, ‘límite, linde, terreo estreito que indica o remate dunha propiedade’; tampouco se pode descartar a súa relación coa raíz prerromana LIM-, relacionada con LIMO e con algún curso de auga. Un tal *Afonso de Limideiro* (ano 1410) foi o seu primeiro habitante documentado (Martínez Lema 2010: 220-221).

Padreiro: barállanse dúas posibles orixes para este topónimo; unha delas é que sexa unha variante da árbore denominada comunmente *pradairo*, que provén do lat. PLATANARIUM, un derivado de PLATANU ‘plátano’ mais o sufixo *-ariu*. A evolución deste sufixo divide Galicia máis ou menos á metade de norte a sur; na parte máis oriental o resultado é *-airo*, de aí que se diga *pradairo*; na parte máis occidental, onde Zas está incluído, o resultado é *-eiro*: *pradeiro* (Méndez 2016: 80).

Pudenza procede do lat. *(VILLA) POTENTII, que ten a súa orixe no cognome latino POTENTIUS, que denota fortaleza corporal ou mental (< lat. POTENTIA ‘forza, poder, poderío’). En 1166 documéntase como *Podenci*; *Podensa* en 1257; *Podença* en 1410 e *Podenza* en 1708 (Martínez Lema; 2010: 277).

Quintáns procede da voz latina QUINTANAM, feminino do adx. QUINTANUS (e este derivado do ordinal latino QUINTUS); podería significar ‘praza pequena no campo, mercado’; tamén podería ser unha *casa quintana* ou *villa quintana*, co significado de ‘casa señorial’, e hai quen fala do significado de ‘quinta parte dunha produción agrícola pagada como renda’, ou, sinxelamente, ‘herdade, predio rústico’ (Martínez Lema; 2010: 281-282).

Vilar (< lat. VILARIS) → véxase en San Pedro de Vilar (p. 177).

6. Bandomil: un importante asentamento da época romana

A lagoa do Pozo Limideiro, formada onde posiblemente estiveron as minas romanas (XMLS, 2015)

Vista do lugar de Brandomil dende o sur (foto XMLS)

6.1 Uns castros romanizados e unha explotación mineira

O lugar de Brandomil, situado na beira dereita do río Xallas, esténdese ó norte dun antigo castro e dunha ponte medieval de pedra de catro arcos. Antigamente o vello camiño ou calzada que saía desta ponte tiña que virar cara ó norte pola beira do río para entrar na aldea mesmo ó carón da igrexa parroquial de San Pedro, o primeiro dos edificios construídos ó norte do castro e da ponte. A mediados dos anos corenta do séc. XX, con motivo da apertura da nova estrada de Negreira a Berdoias, constrúese de formigón unha nova ponte uns metros máis arriba.

Xa desde a prehistoria a parroquia estivo habitada: á beira do río Xallas, entre a igrexa e ó suroeste da Ponte Vella observamos a forma circular das defensas dun castro romanizado (o **castro**

Interior do castro de Brandomil, seguindo o perímetro da muralla (foto EDR, 1994)

de Brandomil). Augas arriba do río houbo outro, o **castro de Atrás**, e na outra banda outro máis, o de **Aquelabanda**. Seguramente os tres poboados -de chaira coma o das Barreiras de Vimianzo- se formaran para a vixilancia e explotación das ricas minas de ouro e de estaño que había por estas terras. A lagoa do Pozo Limideiro constitúen a proba da existencia destas antigas minas. Aquí e en Vilarcovo (Brandoñas) atopáronse restos de cerámica e de tégulas romanas.

Seguramente estas explotacións auríferas xa quedaron esgotadas na época romana, pois a finais do séc. XIX unha empresa inglesa -*Montes de Oro*- investiu infrutuosamente millón e medio de pesetas da época buscando nestas parroquias da beira dereita do Xallas o ouro que hipoteticamente deixaran de extraer os romanos; disque por cuestións administrativas a empresa non seguiu co negocio e tivo que malvender a maquinaria que adquirira. Anos máis tarde, xa a principios do séc. XX, aparecería outra empresa -chamada *Eureka*- que tentou explotar o monte Foxos de Vila, en Meanos, pero de novo os problemas administrativos impediron que continuase a explotación

6.2 A vía XX ‘per loca maritima’ do Itinerario de Antonino ó seu paso por Brandomil

A vía romana XX do chamado Itinerario de Antonino (séc III) unía as cidades galaicorromanas de Braccara Augusta (Braga) e Asturica Augusta (Astorga), pero non directamente, senón por un trazado achegado á costa (de aí o de per loca maritima ‘por lugares próximos ó mar’). A ruta deste trazado é un dos asuntos máis discutidos polos historiadores da nosa Idade Antiga.

Isto é o que di a fonte orixinal das mansións e do itinerario da vía XX:

«Item per loca maritima a Bracara Asturicam usque: Aquis Celenis m.p. CLXV, Vico Spacorum st. CXCIV, Ad Duos Pontes st. CL, Glandimiro st. CLXXX, Atricondo m.p. XXII, Brigantium m.p. XXX, Caranico m.p. XVIII, Luco Augusti m.p. XVII » (Romero Masiá / Pose Mesura 1988: 121).

A non ser Aquis Celenis –que parece probada a súa identificación con Caldas de Reis- a situación das outras mansións intermedias (Vico Spacorum, Ad Duos Pontes, Glandimiro, Atricondo) varía segundo as moi variadas propostas de trazado. Mesmo non hai un acordo total na situación da mansión de Brigantium.

A situación da mansión Glandimiro -ou Grandimiro, Glandomiron (nome que lle dá Ptolomeo), ou mesmo Glandimarium (variante do Anónimo de Rávena)-, malia que desde tempos moi antigos se vén identificando con Brandomil, hoxe en día aínda é obxecto de discusión, pois aínda non hai ningunha proba definitiva, nin a favor nin en contra.

Na opinión de Moralejo Laso, a non aceptación de Glandimiro como Brandomil debeu ser motivada por se ter intentado a reconstrución da vía ‘per loca maritima’ levándoa desde a desembocadura do Miño entre Caminha e A Guarda a pasar por Vigo e Pontevedra (identificadas, respectivamente con Vico Spacorum e Ad Duos Pontes), “para lo cual hubo que poner la mansión de Aquis Celenis, pri-

mera mencionada desde Braga, en el paso del Miño, pero con el nombre supuesto además de Aquis Baenis, fundado en el Baenis que da Estrabón al río, para evitar la duplicidad, o bien alterar el orden de esta mansión respecto de las dos siguientes y antes citadas, o suponer algún otro error de grafía o de lectura” (Moralejo Laso 1977: 235). Deste xeito, acabábase poñendo Glandimiro na desembocadura do río Ulla, preto das Torres de Oeste ou na ría de Arousa (Cartomil), ou noutros sitios que non podían cadrar ben coas distancias a Brigantium.

No baixo Ulla, pero en Pontecesures, situaron Glandimiro os investigadores Dulce E. Álvarez (1960) e Roldán Hervás (1975). Tamén se ten situado no Ulla medio, en Pontevea. A principios do século actual houbo un cambio radical, pois pasouse a un lugar ben afastado de todos os anteriores: a Carballo (Franco Maside 2001; Pérez Losada 2002).

As discrepancias veñen polos distintos criterios á hora de establecer as distancias entre as mansións do Itinerario. Os que sitúan Glandimiro en Pontecesures, tamén sitúan Brigantium en Betanzos e non na Coruña, como hoxe está practicamente aceptado, e non falta quen leva esta mansión ó interior, identificándoa co campamento romano de Ciadella (Sobrado dos Monxes).

A continuación expoñemos as distintas teorías sobre o trazado da vía XX ‘per loca maritima’ do Itinerario de Antonino, advertindo que non hai probas definitivas e determinantes para ningunha delas. Seguiremos a F. Pérez Losada (2002: 297-302) nos aspectos fundamentais.

Tal como afirma este investigador, a función viaria de Brandomil é sen dúbida a máis salientable, evidenciada pola existencia de miliarios, dunha ara ós Lares Viales (deuses dos viaxeiros) e dunha ponte moi antiga sobre o río Xallas. Para el a vía principal (XX) do Itinerario (“sen dúbida a ruta de trazado máis discutido e controvertido de todo o repertorio viario galaico”) pasaba polo actual Brandomil.

O historiador Antonio López Ferreiro, en 1898, foi un dos que defenderon a identificación de Glandimiro co actual Brandomil, especialmente pola cantidade de restos romanos que xa por aquela época se atoparon na parroquia e na redonda (inscricións, fustes de columnas, ladrillos, vasos de vidro etc.) sen que nunca se fixeran escavacións. O prestixioso cóengo compostelán deixou claro que a mansión Aquis Celenis das dúas vías (XIX e XX) é a mesma e que estaba en Caldas de Reis. Isto hoxe parece ser aceptado por todos. Consideraba que a orde establecida para as mansións polo Itinerario era a correcta e que, de acordo con isto, fai nacer a vía XX en Caldas, levándoa pola costa, e así localiza todas as mansións. Na súa opinión, o Itinerario prescindiu das catro primeiras mansións –por seren as

mesmas que a outra (a XIX)- e empezou a contar desde Aquis Celenis (Caldas). A vía XX apartábase da XIX en Bemil (a 3 km de Caldas) e atravesaba o río Ulla polas Torres de Oeste e logo o Tambre pola súa desembocadura. Entres estes dous ríos debían estar as mansións de Vico Spacorum e Ad Duos Pontes, esta preto de Noia. Desde alí a vía ascendería cara ó NE pola marxe esquerda do Tambre ata atravesar o río fronte ó lugar da Gándara (entre Gonte e Negreira), pola mítica ponte de Ons da tradición xacobeá. Iría despois cara ó NO polo Val de Barcala ata Glandimiro (Brandomil), onde se acada o punto máis occidental da vía, pois de repente esta vira en ángulo agudo cara ó leste para volver achegarse ó Tambre na mansión Atricondo encamiñándose logo directamente cara a Brigantium (A Coruña) [citado por Pérez Losada 2002: 299].

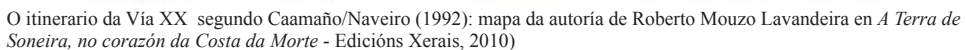
Xosé Luís Vázquez Gómez (1991) coincide con López Ferreiro no tramo final (identifica Brandomil con *Glandimiro* e Trigunde en Trazo con *Atricondo*), coa novidade de que despraza *Brigantium* a Ciadella (Sobrado).

Para Rodríguez Colmenero (1992), *Vico Spacorum* e *Ad Duos Pontes* son dous portos costeiros do Barbanza e sitúa Glandimiro en Noia.

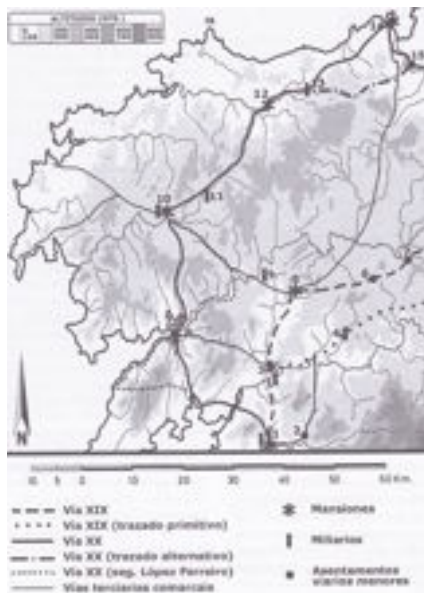
José M. Caamaño Gesto e Juan Naveiro (1992: 215-218) aceptan o trazado proposto por López Ferreiro entre *Glandimirum* –que identifican con Brandomil- e *Brigantium* (A Coruña). Baséanse, en primeiro lugar, nas distancias do Itinerario, que se cumpren á perfección facendo a medición desde *Brigantium* (A Coruña); en segundo lugar pola toponimia e, finalmente, polos abundantes restos arqueolóxicos da parroquia e da súa redonda, en especial, os tres miliarios atopados en Brandomil –o de Galerio (305-311 d.C.)-, o de Santa Comba e o de Vilaño (A Laracha).

«Procedente da mansión de *Ad Duos Pontes* [para eles, parroquia de Sta. Cristina de Barro-Noia] a vía seguiría o curso do Tambre e atravesaría despois o Val de Barcala e a Terra de Xallas ata chegar a *Glandimiro* (Brandomil), onde se atravesaría o río Xallas por unha ponte. Da mansión de *Ad Duos Pontes* á de *Glandimiro* habería unha distancia de 180 estadios (33 kms). Desde Brandomil a vía viraría cara ó nordeste, en dirección a *Brigantium* (A Coruña): iría polos altiplanos xalleiros: Armán, San Xoán de Grixoa, Vilar de Céltigos, zona leste de Busto, Arantón, Rieiro, Padreiro, Vilardante (oeste de Castriz), Outeiro e Boaña de Abaixo, para despois ir paralela á actual estrada de Santa Comba a Coristanco, coa que enlaza no km. 11 antes de Salgueiras; a partir deste lugar, en liña recta, coincide con esta estrada ata pasar a lagoa de Alcaíán, na que empeza o descenso cara a Seavia (Coristanco). Pola zona da lagoa de Alcaíán habería que situar a mansión de *Atricondo*. Despois a vía iría en dirección ós antigos Baños de Carballo, desde onde se dirixiría á Coruña coincidindo no trazado coa actual estrada xeral, e desde *Brigantium* a *Lucus Augusti* (Lugo) e *Asturica Augusta* (Astorga)» [Caamaño Gesto/Naveiro López 1992: 215-218].

Via romana pola costa

Rosa Mª Franco Maside (2000 e 2001) propuxo un itinerario alternativo da vía XX a partir de Caldas: seguiría na dirección S-N pola Depresión Meridiana ata Carballo (onde sitúa a mansión *Glandimiro*), localizándose no camiño as mansións de

As vías XIX e XX e camiños comarcais, mansións e asentamentos romanos na costa noroccidental de Galicia (Pérez Losada 2002: 298).

Vico Spacorum (para ela Santiago) e *Ad Duos Pontes* (para ela Portomouro). Desde Carballo, a vía viraría bruscamente cara ó E. e SE., dirixíndose directamente a Lugo (*Lucus*) por Abegondo (mansión *Atricondo*) e Sobrado (para ela o campamento de Ciadella sería a mansión *Brigantium*). Basea o seu razoamento na distancia que, segundo o Itinerario de Antonino, existía entre *Brigantium* e *Lucus Augusti*, uns 50 km, aproximadamente a metade dos que en realidade hai entre as actuais A Coruña e Lugo. Fai tamén unha análise polo miúdo das vías naturais de comunicación e estuda os itinerarios da antigüidade e da Idade Media; non obstante, achega escasas probas arqueolóxicas que proben a existencia deste itinerario.

Segundo esta investigadora, o trazado ó norte do Tambre da citada vía discorrería por Portomouro, Vilaño, Buxán, Niveiro, Erviñou, Anxeriz, percorrendo o Val do Dubra desde o alto, dominándoo visualmente. Desde Anxeriz, divisoria dos ríos Dubra e Anllóns, seguiría por Pispeiro, Alborís, Portocovo e Meixonfrío, e despois por Entrecruces e Rus ata a vila de Carballo, cruzando o río Anllóns, e entre este e o seu afluente Rego da Balsa situaríase a mansión *Glandimiro* (Franco Maside; 2001: 217-248).

Fermín Pérez Losada (2002: 299-302) considera que para restituír o trazado orixinario da vía hai que partir dos testemuños probatorios directos, “ou sexa, os aglomerados romanos importantes e viarios que debería comunicar (Caldas / Brandomil / A Coruña) e, especialmente, a presenza/ausencia de miliarios. Neste sentido, non temos dúbida de que a vía vai entre Brandomil e Coruña polo percorrido proposto por Caamaño e Naveiro, balizado por alomenos tres miliarios (Brandomil, Sta. Comba e Vilaño)”.

Mais, ante a ausencia de miliarios, o investigador propón dúas importantes modificacións ó percorrido proposto no seu día por López Ferreiro e despois Caamaño/ Naveiro: unha ligazón directa entre Ponte Beluso e Barro (Noia) sen ter que atravesar a xa abrupta serra de Barbanza -e máis polo sitio máis esgrevio- para chegar a Baroña; e outra unión máis directa entre Barro e Brandomil polo val do río Donas (afluente do Tambre) e o altiplano das Maroñas (Mazaricos). Con esta nova proposta as distancias parecen cadrar mellor coas contidas no Itinerario de Antonino. O problema da distancia “aparentemente infranqueable” entre A Coruña e Lugo –adu-

cida por Franco Maside- resólveo considerando que é posible que se trate dun erro, nada infrecuente nos datos dos Itinerarios, e aventura que as mansións de *Atricondo* e *Brigantium* están intercambiadas de posición; deste xeito, a vía XX estaría dotada dunha perfecta precisión mensuatoria e tería no seu conxunto unha asombrosa a coincidencia cos datos arqueolóxicos (Pérez Losada 2002: 118 e 301).

De se aceptar a hipótese deste investigador, tamén habería que volver situar as mansións neste treito: *Vico Spacorum* sería Barro (Noia), Bandomil sería *Ad Duos Pontes* e Carballo sería *Glandimiro*.

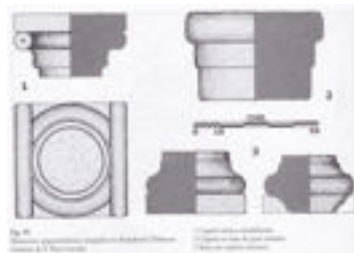
Pérez Losada admite que o cambio máis radical desta súa proposta é sen dúbida o de Bandomil, identificado con *Glandimiro* desde os decimonónicos Pedro Rodríguez e López Ferreiro ata os máis modernos Barreiro Barral, F. Acuña, I. Millán, Xan Vázquez, X.M. Caamaño e J. Naveiro “con base en erróneas medicións miliarias ou ben en “dubidosos argumentos toponímicos” (Pérez Losada 2002: 301). Os argumentos toponímicos –engadimos nós- xa non son tan dubidosos, polo que expuxemos anteriormente, pois os estudos máis recentes proban pola evolución histórica do latín ó galego que é posible o paso de *Glandimiro* a Bandomil.

Suponse que o Bandomil romano foi tamén un pequeno nó de comunicación viario, e do lugar saíría unha vía comarcal cara ó oeste –antigo camiño de Padreiro- que primeiro comunicaría coas minas auríferas (Vilarcovo, Limideiro) e despois coa costa muxiá e fisterrá.

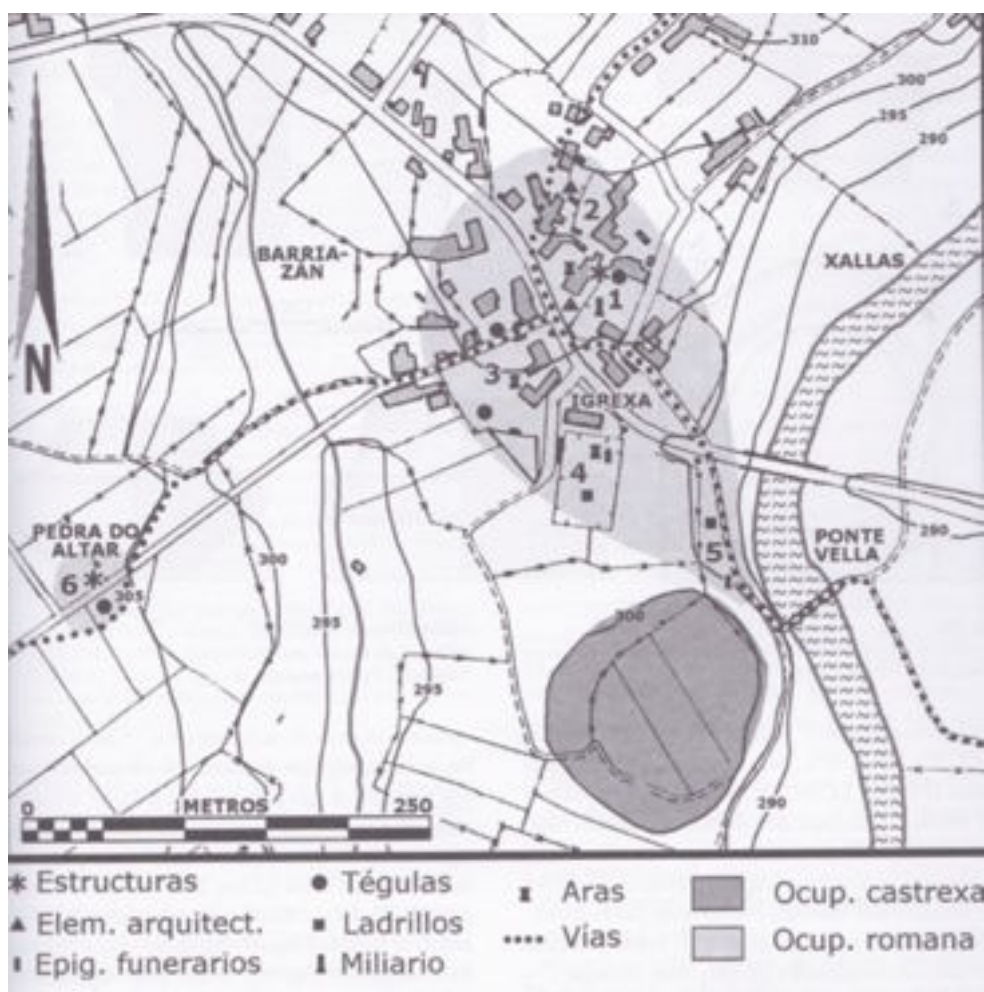
6.3 Importantes restos arqueolóxicos romanos na parroquia

Xa sexa a mansión *Glandimiro* –como opina a maioría dos investigadores-, xa *Ad Duos Pontes* ou outra mansión (tamén se falou, xa no séc. XVIII, de *Claudionerium*), o certo é que en Bandomil houbo un importante asentamento durante o Imperio Romano, e non tan só un “pequeno aglomerado secundario”, como pensaba Pérez Losada no ano 2002, de tan só 2 ha., pois, grazas ás prospeccións e ás escavacións do proxecto ‘Vías Atlánticas 2007’ de Juan Naveiro, descubriuse que o asentamento chega ás 25 ha, co cal “Bandomil se presenta como uno de los **asentamientos más importantes** en la provincia de A Coruña, tras la propia Coruña, Iria/Padrón y Ciadella (Naveiro 2008). A cousa cambia, desde logo, e para ben.

Fagamos un pouco de **historia do xacemento**, para despois comentar os cambios positivos na súa valoración tras as escavacións de Naveiro do 20-11-2007 ó 18-01-2008.

Elementos arquitectónicos achados en Bandomil (Pérez Losada 2002: 294)

Vías e distribución das vías e achados romanos en Brandomil, en 2002 (Pérez Losada 2002: 293). Obsérvase que a área de ocupación romana aínda era moi reducida (2 ha).

Para iso seguimos a Pérez Losada (2002: 292-297):

O xacemento arqueolóxico brandomilés consta dun **poboado castrexo** e dun **hábitat romano**. En realidade hai outros dous castros máis, pero o propio de Brandomil (Rodríguez Rodríguez; 1883: 169 / Agrafoxo Pérez; 1989: 165-179) está situado ó sur do lugar na beira dereita do río Xallas e fronte á ponte vella. É un dos chamados “castros agrícolas” ou “castro de chaira”, de pequeno tamaño (unha hectárea), cun único recinto circular, protexido por un parapeto de terra e un moderado desnivel cara ó río (uns 15 m). Nunca foi escavado e non se coñecen achados materiais; polo tanto, non se lle pode adxudicar unha cronoloxía segura.

O asentamento romano localízase ó norte do castro baixo a actual aldea de Brandomil e terras inmediatas ás casas. Os vellos do lugar contan que nesta área é moi difícil atopar o firme para facer unha casa; dicía un canteiro que nunha obra tiveron que afondar tres metros sen que desen atopado o firme, pero si en cambio unha chea de pedras traballadas, que volveron utilizar na cementación.

Xa a finais do séc. XIX chamaba a atención a cantidade de estruturas e/ou materiais romanos que se atopaban ó facer o máis mínimo movemento de terras:

«En estas y á cada paso, y sin profundizar más que lo necesario á las diversas operaciones de cultivo, descubre el hierro agricultor ladrillos de grandes dimensiones, trozos de columnas, capiteles rotos y otra multitud de piezas labradas. Encuéntranse también paredes formadas solo de ladrillo argamasado. No hay más que examinar los cobertizos ó alpendres que los labradores suelen en estas comarcas construir á la entrada de sus viviendas, para encontrarse con corpulentas columnas de granito finamente cinceladas, con sus capiteles de orden conocidamente romano» (Rodríguez Rodríguez 1883: 169).

»El urbanismo de Grandimirum yace sepultado bajo las leiras y robledas de Brandomil, y con frecuencia al labrar las tierras son halladas y extraídas bien labradas piezas de cantería que los halladores aprovechan por razón de que las canteras de granito quedan distanciadísimas. Por eso las lareiras y las columnas que en muchas casas sostienen las chimeneas, son piezas de cantería que un día formaron parte de una edificación romana». (Barreiro Barral 1972). [Nota: Os subliñados son nosos]

Estes relatos de épocas ben dispares dan idea do importante número de construcións romanas que revelan un considerable nivel de romanidade construtiva, denotado polos elementos arquitectónicos “cultos” (bases, capiteis, fustes) e tamén un posible pavimento dun mosaico citado por Acuña Castroviejo (1973: 17). Ademais disto faise mención de “ladrillos de grandes dimensiones”, “paredes formadas de ladrillo argamasado” ou ben de “grandes masas de cemento”, o que indica que puido haber algunha construción de tipo termal.

En tempos máis achegados a nós, o catedrático de linguas clásicas Isidoro Millán narra o que atopou na horta anexa á casa do médico Francisco Vidal Oreiro:

«Al realizarse en ella remociones y ahondamientos del terreno, se encontraron muros de construcciones antiguas, parte de las cuales subsistirán soterrados. A mi mismo me fue dado observar, en la visita del 31 de Julio de 1979, en la fachada posterior de la casa, descubierto bajo una de las paredes externas, un trozo de muro subyacente, de mampuesto o cachotes, y recogí algún fragmento de tégula en sus inmediaciones» (Millán González-Pardo; 1981: 47).

No ano 1986 Fermín Pérez Losada fixo unha serie de prospeccións e rexistrou a presenza de elementos arquitectónicos importantes –un capitel xónico, tres bases ou capiteis toscanos, dous fustes lisos de columnas-, cinco muíños circulares, tégulas dispersas polas leiras do SO, ladrillos, escouras de ferro de fundición etc. Como novidade, o achado de estruturas construtivas in situ na paraxe denominada Pedra do Altar, onde a tradición popular estima que estivo a primitiva igrexa parroquial.

No *Corpus de inscricións romanas de Galicia. I. Provincia da Coruña*, que baixo a dirección de G. Pereira Menaut publicou o Consello da Cultura Galega en 1991, Brandomil ocupa un destacado lugar pola importancia arqueolóxica pola súa rica epigrafía: pedras con letras gravadas encontradas no seu subsolo. Tres aras votivas, un frontón funerario, unha placa e unha estela funerarias. Analizados estes testemuños epigráficos, os especialistas pensan que aquí habitou **un núcleo de poboación procedente de fóra da antiga Gallaecia**: é dicir, un grupo de inmigrantes (chegados para a explotación das minas?). Ningunha das inscricións se pode datar antes do séc. II. A onomástica é latina, nalgúns casos única na península Ibérica, incluso moi escasa no Imperio Romano; outros nomes son gregos (así mesmo, moi escasos na Gallaecia); as inscricións funerarias non teñen carácter indíxena.

As tres aras votivas de granito

Ara ó deus Coso (nº 39 do CIRG-I)
[Museo da Catedral de Santiago]

A primeira delas, a chamada **Ara votiva de Coso** (a nº 39 do *Corpus de Inscricións Romanas de Galicia-I* [CIRG-I]) atopouse contra 1880 en Brandomil e foi reutilizada como material de construción nunha bufarda dunha casa situada “frente al crucero parroquial” (Rodríguez Rodríguez; 1883: 169). Anos despois figurou na Exposición Arqueolóxica de Santiago, en 1909. Actualmente consérvase no Museo da Catedral de Santiago. Mide 35 cm de alto x 25 de ancho x 13 de grosor.

No seu día cortouse e alisouse pola parte superior, desaparecendo a cornixa. Nas liñas seguintes lese, de arriba a abaixo: **COSO M**[arcus] / **VEGETIA-** / **NUS FUS-** / **CUS V**[otum] **S**[olvit].

Trátase dunha ara votiva ó deus Coso (deus indíxena da guerra) ofrecida por un tal *Marcus Vegetianus Fuscus*, o primeiro veciño de Grandimirum/Brandomil do que temos noticia. O cognome *Vegetianus*, aquí utilizado como xentilicio, é moi escaso en todo o Imperio Romano (Pereira Menaut 1991: 111). A coidada feitura das letras indica un contexto moi romanizado (Naveiro; 2008).

A segunda, a **Ara votiva ós Lares Viales** (a nº 41 do CIRG-I) atopouse en Brandomil pouco antes de 1885 reutilizada como material de construción da casa reitoral, encaixada na cociña. En maio de 1885 o Boletín de la Real Academia de la Historia (Madrid) publicaba o achado, atribuíndollo a “nuestro sabio corresponsal D. Antonio López Ferreiro”. O cóengo e historiador compostelán fixera xa daquela unha lectura correcta da inscrición, aínda que faltaba a primeira liña, quizais por

estar introducida a peza na parede (Santos Fernández 2012: 416). A peza seguramente figurou na Exposición Arqueolóxica de Santiago de 1909, e tamén foi depositada no Museo da Catedral, onde se conserva. Medidas: 81 x 34-28 x 13 cm.

Aínda que a primeira liña de texto (parte superior) está bastante desgastada, pódese ler sen dificultade o seguinte:

LARIBUS / [V]IALIBUS / DENTON- / IUS VERE- / CUNDUS / V[otum] S[olvit] L[ibens] A[nimo].

As letras tamén son de boa feitura. Está dedicada ós deuses Lares Viales por un tal *Dentoni* *Verecundus*, o segundo veciño brandomilés de nome coñecido (este xentilicio, *Verecundus*, aparece por vez primeira na península Ibérica nesta inscrición) [Pereira Menaut 1991: 115]. A presenza do culto ós Lares Viales –deuses protectores dos viaxeiros– é propia dos lugares onde había unha *mansio* viaria (Pereira Menaut 1991: 223).

A terceira das aras, a **votiva á deusa Fortuna** (nº 40 do CIRG-I) apareceu en 1955 utilizada como material de construción na casa de Francisco Vidal Oreiro, ó levantar o piso do portal para cambiar o pavimento (Millán González-Pardo; 1981: 47). Ata finais de

2019 atopábase no xardín desta casa. Conserva a base e a cornixa por todos os lados; a cornixa ten dous boceis debaixo do entaboamento. Mide 40 cm (alto) x 22-19 (ancho) x 13-10 (groso). A inscrición di o seguinte:

FORTUN- / AE M[arcus] SE[mpronius?] / AGATON / EX V[oto].

Un tal *Marcus Se[mpronius?]* *Agaton* –o terceiro veciño brandomilés de nome coñecido– dedícalle esta ara á deusa Fortuna (a deusa da sorte, boa ou mala). Por ser *Agat[h]on* un cognome grego, o dedicante desta inscrición era seguramente un escravo liberto. *Agathon* é frecuente nas inscricións do Imperio Romano, pero esta é a única inscrición que aparece no Convento Lucense da Gallaecia (Pereira Menaut 1991: 113).

Ara ós deuses Lares Viales, de Dentonius Verecundus (nº 41 do CIRG-I) [Museo da Catedral de Santiago]

Ara á deusa Fortuna de Marcus S. Agaton (nº 40 do CIRG-I) [Casa Vidal Oreiro, Brandomil]

Frontón dun monumento funerario

Esta peza (nº 42 do CIRG-I) volvérase utilizar como material de construción nunha ventá da casa reitoral de Brandomil; ó ser destruída esta casa, en data posterior trasladouse ás dependencias municipais xunto á igrexa parroquial. Mide 66 cm de alto x 130 de ancho (conservado 115) x 20 de groso, e está bordeado por unha moldura voluminosa, rota abaixo á dereita, o que ocasionou a falta da última liña do texto:

D[iis] M[anibus] S[acrum] / FABRICIUS / SATURNINUS / AN[norum] XV H[ic] S[itus]* ES[t]

*S[epultus], para Pérez Losada (2002) e Naveiro López (2008).

Os pais de *Fabricius Saturninus* –o primeiro adolescente coñecido de Brandomil, de tan só 15 anos- encoméndano na súa tumba á protección dos sagrados deuses Manes (as ánimas dos defuntos familiares). Considérase que este frontón formaba parte dun importante monumento funerario, relacionable con modelos clásicos de certa categoría. A súa forma e a onomástica –esta é a única mención no Convento Lucense galaico do xentilicio do defunto (*Saturninus*)- fan pensar que posiblemente o neno defunto era fillo dunha familia procedente de fóra da Gallaecia (Pereira Meaut 1991: 117-118 e 223).

Frontón funerario ós deuses Manes, do rapaz Fabricius Saturninus (nº 42 do CIRG-I) [Igrexa parroquial de Brandomil]

Unha placa funeraria de granito

Esta peza de forma rectangular (nº 43 do CIRG-I) atópase moi estragada, pola mala calidade do granito. Apareceu preto da ponte vella de Brandomil nos anos vinte ou trinta do séc. XX (Bouza Brey 1939: 194), e consérvase no Museo do Pobo Galego de Santiago. Medidas: 61 x 48 x 9 cm. No tocante ó texto da inscrición, esta é a máis aceptada (hai outras):

D[iis] M[anibus] S[acrum] / **DOMIT**[i]A[e] / **PUS**[i]NCA[e] / AN[no-
rum] **XXX** / VAL[erius] **DADUC-** / **HUS UX**[ori] **ME**[ritissimae]

A defunta, *Domitia* (*Domitila* para outras interpretacións) *Pusinca* (*Pusnuca* para outros), esposa moi distinguida (amantísima, para outros), falecida ós 30 anos, é encomendada ós deuses Manes sagrados polo seu esposo *Valerius Daduchus*.

En todo caso, *Domitia Pusinca* é a primeira muller veciña de Brandomil de nome coñecido. O cognome *Pusinca* é ben coñecido en todo o Imperio Romano e na península Ibérica, e aparece en lugares moi romanizados. O cognome grego *Daduchus* é coñecido no Imperio, pero non na península Ibérica (este é o único lugar onde aparece), de aí que se considere que o dedicante *Valerius Daduchus* era un liberto (Pereira Menaut; 1991: 119-120 e 225).

Placa funeraria ós deuses Manes, de Domitia Pusinca (nº 43 do CIRG-I)
[Museo da Catedral de Santiago]

A estela funeraria de San Cosme de Antes

Esta peza (nº 44 do CIRG-I) dise erroneamente que “apareceu nos anos 1970 en Brandomil, onde foi utilizada como material de construción” (Pereira Menaut (1991: 121). O certo é que se atopou na veciña parroquia de San Cosme de Antes (Mazaricos) como lintel dun alpendre situado ó lado da igrexa parroquial (Acuña Castroviejo / Casal García; 1981: 273). O párroco e un mestre do colexio dérona a coñecer en 1980. Nunha visita que fixemos pouco antes do ano 2000 ó lugar onde aínda hoxe se atopa, nunha dependencia situada ó lado da igrexa de San Cosme, unha señora de idade madura asegurounos que a peza levaba naquel lugar máis de 40 anos, e antes estivera na porta do galiñeiro da casa reitoral desta freguesía.

Aínda que a distancia entre Antes e Brandomil é de tan só 2,5 km, sería interesante indagar a verdadeira procedencia desta xa famosa estela de considerable altura (215 cm -a maior parte das estelas romanas non chegan a 1 m-), de anchura (50 cm) e grosor (15 cm) normais. Está rota pola parte superior, á dereita, aínda se pode recoñecer a súa primitiva forma arredondada. Pola parte posterior está sen traballar, para apegala a un monumento funerario, e tamén abaixo, para espetala no chan.

Na parte superior albíscase unha lúa crecente sobre tres arcos (que se poden interpretar como as portas do Hades), e debaixo da inscrición intermedia, a figura dun home espido rudamente executada, en relevo plano, coas mans apoiadas nas cadeiras e os órganos sexuais masculinos moi destacados (para F. Acuña e R. Casal tamén podería ser un puñal de antenas). A representación do rostro é moi sumaria, de forma circular, con dous puntos que indican os ollos; o tórax cadrado; pernas e pés desproporcionados; pés vistos de perfil cara á dereita (Acuña Castroviejo / Casal García 1981: 276).

Estela funeraria de San Cosme de
Antes (nº 44 do CIRG-I)

Este tipo de estelas son as preferidas pola poboación indíxena, a galaico-romana, e adoitan aparecer en áreas rurais, fronte ás placas, que proceden de ambientes máis romanizados (Pereira Menaut 1991: 121 e 224).

A inscrición está moi desgastada, pero soamente faltan letras na primeira e na segunda liñas: DI[is] M[anibus] S[acrum] / P[osuit] M[at[er?]]- / NA MA- / XIMO A- / NNORU- / M LIII.

“Ós deuses Manes. Materna (?) a Máximo, de 53 anos”, é a posible tradución do texto. A estela está dedicada a un personaxe masculino, Máximo (morto ós 53 anos), quizais por unha dedicante chamada Materna. *Maternus-a* é un dos cognomes latinos máis espallados na península Ibérica.

En resumo: os **cinco primeiros epígrafes** caracterízanse pola súa marcada romanidade e índole culta, tanto pola súa forma – Pérez Losada (2002: 295) di que merece salientarse o **frontón**, revelador da existencia dun mausoleo funerario-, como pola onomástica dos defuntos e dos dedicantes, sempre latina: polo tanto, todos son cidadáns romanos ou latinos, entre os que cómpre destacar polo menos dous escravos libertos –Marco Sempromio Agatón e Valerio Daducho- de orixe grega, polos seus cognomes. O único indicador posible de indixenismo é a dedicada ó deus Coso (tamén o da estela de San Cosme, pero esta xa queda fóra do núcleo brandomilés).

Como xa se dixo, todos estes datos fan supoñer un núcleo de poboación **alleo á Gallaecia**. A **índole viaria** do asentamento, intuída pola ara dedicada ós Lares Viales, confirmase co miliario romano identificado en 1992 (Caamaño Gesto / Naveiro López 1992: 208).

6.4 A intervención arqueolóxica 2007-2008 (Proxecto Internacional Vías Atlánticas)

Baixo a dirección do arqueólogo Juan Naveiro López e co patrocinio da Deputación da Coruña, do 20-11-2007 ó 18-01-2008 levouse a cabo a primeira intervención arqueolóxica oficial en Brandomil. No chamado **Proxecto Internacional Vías Atlánticas** participaron varias institucións e administracións locais (as deputacións galegas, cámaras municipais portuguesas) e científicas (CSIC, Universidade de Santiago, Universidade do Minho). Só se levou a cabo a primeira fase, pois, incomprensi-

blemente, a Deputación da Coruña non tramitou a segunda e abandonou ós outros socios.

O corte estratigráfico no camiño de Trapeso (Brandomil).- Como se abrira por alí unha pista, a intervención arqueolóxica de Naveiro tivo lugar no chamado **camiño de Trapeso**, situado na zona NE do lugar de Brandomil, que vai por unha ladeira de marcada pendente paralelo ó curso do río Xallas pola súa beira dereita, e hipoteticamente segue a dirección NE que tomaba a vía XX cara a *Brigantium*. A terraza formouse polos arrastres de terra que sedimentaron contra os antigos muros romanos que de maneira graduada se asomaban sobre o val fluvial. O primitivo camiño pasaba sobre os mesmos muros, aínda hoxe visibles, pero a terra seguiu acumulándose sobre outra terraza superior, igualmente sostida por muros romanos; esta foi a que cortou a pista actual, e onde se fixeron os traballos arqueolóxicos (Naveiro 2008: 4). O arqueólogo tamén elaborou un completo Catálogo de Fichas das pezas arqueolóxicas dispersas nas casas brandomilesas.

Os traballos arqueolóxicos de Naveiro marcan un antes e un despois na consideración do Brandomil romano. Ata aquel momento, nos traballos máis recentes, o xacemento non pasaba de ser “un pequeno aglomerado secundario romano” (Pérez Losada 2002: 291 e 297), e, aínda que se barallaba o seu posible carácter de *mansión* oficial, dado o rexistro, limitábase a súa extensión a tan só 2 ha. Os traballos de Naveiro probaron que o conxunto dos restos atopados apuntan a un asentamento moito maior, de máis de 20 ha, e a un elevado grao de romanización (comparativamente co contexto da zona). En base ós resultados da intervención arqueolóxica do 2007 o xacemento debe considerarse un asentamento único, no que se integra tamén o castro –con materiais que demostran unha ocupación sincrónica do poboamento romano- e o lugar de Pedra do Altar (Naveiro 2002: 5)¹.

Tamén se detectaron restos construtivos romanos, por prospeccións ou por referencias orais, no propio lugar de Brandomil, en especial fronte á igrexa. Outra estrutura importante é a chamada **Pedra do Altar**, na zona SO do lugar, polo camiño de Padreiro, onde a tradición oral di que estivo a primitiva igrexa. Trátase dun cuarto cuadrangular formado por un muro de fondo (de 3,30 m de longo) e dous muros transversais que conservan uns 0,30 m e 1,30 m, respectivamente. Este xacemento está situado a uns 650 m do camiño de Trapeso, e iso xa nos dá idea da extensión do Brandomil romano.

¹ Unha información máis ampliada destas escavacións en www.concellodezas.org → Zas polo miúdo → Brandomil (1ª parte).

Límites da prospección intensiva realizada por Juan Naveiro en Brandomil (proxecto Vías Atlánticas 2007): máis de 20 ha

Achado dunha nova ara votiva -anepigráfica- no camiño de Trapeso (Brandomil)
[foto J. Naveiro 2008]

Como resultado das escavacións de Naveiro recolleuse unha considerable cantidade de cerámica romana, utensilios de mesa e cociña, incluso con restos de cerámica fina, datables entre os séculos III e principios do V. Tamén se atoparon vidros (fragmentos de botellas e de ventás) e pezas metálicas (ferros, bronces) e tres moedas do séc. III. Entre as pezas de cantería destaca sobre todo a **ara votiva** anepigráfica (sen inscrición), e, despois, restos de construcións (bases e capiteis de columnas de diferentes tipos, fustes, cornixas e molduras) que nalgún caso levan a pensar na posible existen-

cia dunha **columnata monumental** que formaría parte dun importante edificio público.

O Informe das escavacións de 2007-08 de Naveiro contén un catálogo de fichas, que resumimos deste xeito: unha ara votiva; fragmento dunha ara votiva; fragmento dunha estela funeraria de granito; seis bases ou capiteis toscanos de granito; tres capiteis de granito; oito fustes de columnas, de granito.

6.5 Valoración do sitio arqueolóxico de Brandomil

As prospeccións e escavación de Naveiro revalorizaron a importancia do xacemento do antigo Brandomil. Ós restos estruturais, que só se reduciron ó caso da Pedra do Altar – que xa se descubrira en 1943-, agora engádense os do **camiño de Trapeso**, que deixou á vista uns potentes niveis arqueolóxicos, entre os que se documentan un pavimento de ladrillos, un derrubamento de cachotería de muros e de tégulas da cuberta, asociados a fragmentos de cerámica e escouras de fundición. Os dous puntos –Pedra do Altar e Trapeso, separados por máis de 650 m- dan idea da extensión que debeu ter o asentamento.

No aspecto cultural salienta o carácter altamente romanizado dos materiais, especialmente os epigráficos, de feitura e grafía moi coidadas.

Nas inscricións funerarias salienta un frontón triangular, xa que implica a existencia dun monumento funerario tipo templete.

A onomástica (*Agatón* –seguramente un liberto grego-, *Fabricius Saturninus* –rapaz finado ós 15 anos-, *Domitia Pusinca*, esposa finada ós 30 anos-, *Valerius Daduchus*) tamén revela unha poboación moi romanizada e, en varios casos, de procedencia foránea. Foron eles os primeiros veciños de Brandomil de nome coñecido.

No tocante ó período de ocupación, parece que foi prolongado: os vestixios romanos van do séc. I ó IV, pero o abano podería ser máis amplo.

A súa relación coa rede viaria –e, en concreto, coa vía XX ‘per loca marítima’- parece xa estar fóra de toda dúbida, como o proba a existencia dun miliario e doutros pola comarca (infortunadamente anepigráficos), no traxecto da vía, antes ou despois de Brandomil, e a ara dedicada ós Lares Viales. O paso do río debeu realizarse no mesmo lugar onde se atopa a chamada Ponte Vella, e o seu control debeu ser determinante no emprazamento do castro: un paso obrigado para comunicar as costas de Fisterra e Muxía –territorio nerio- coas

Base dunha columna romana reutilizada como poio dun hórreo (foto XMLS)

Capitel romano situado nunha esquina do adro parroquial (foto XMLS)

Tipos de columnas de Brandomil, segundo as bases e/ou capitais atopados (Naveiro 2008)

Rías Baixas –*Iria*– e o Golfo Ártabro –*Brigantium*–. Seguramente houbo unha vía secundaria cara ó oeste, polo camiño de Padreiro, en dirección tamén ás minas auríferas de Vilarcovo e do Pozo Limideiro.

A existencia das minas foi posiblemente a causa da chegada de inmigrantes, algúns deles quizais funcionarios públicos, membros da Administración imperial.

Queda no aire unha proba definitiva que nos permita identificar Brandomil con algunha das mansións da vía XX no traxecto intermedio entre *Aquis Celenis* (Caldas) a *Brigantium* (A Coruña): *Glandimiro*? *Ad Duos Pontes*? *Claudiomerium*? Unhas segundas escavacións axudarían, sen dúbida, a definir este núcleo urbano romano.

Naveiro considera imprescindible unha 2ª fase de escavacións, pois non son moitos os asentamentos romanos de carácter semi-urbano que se coñecen en terras galaicas; a isto xúntase o seu interese científico, pois presenta unhas condicións de presentación boas, cunha boa parte de parcelas a pastos que non foron removidas en profundidade.

A posibilidade de que a destrución final fose consecuencia dun incendio xeneralizado aumenta as posibilidades de investigación, pois moitos materiais permanecen in situ (lémbrese o intacta que quedara Pompeia).

A potenciación do xacemento romano, escavando en extensión e consolidando, é moi factible neste momento, pois gran parte está en solo rural.

Por outra parte, o inicio destas segundas escavacións podería levar consigo –conclúe Naveiro– a creación dunha **escala-obradoiro** e dun **centro de interpretación**, que, xunto con outros valores culturais (Ponte Vella, camiño a Fisterra e / ou a Muxía, paisaxes naturais etc.) serviría de foco de dinamización da zona.

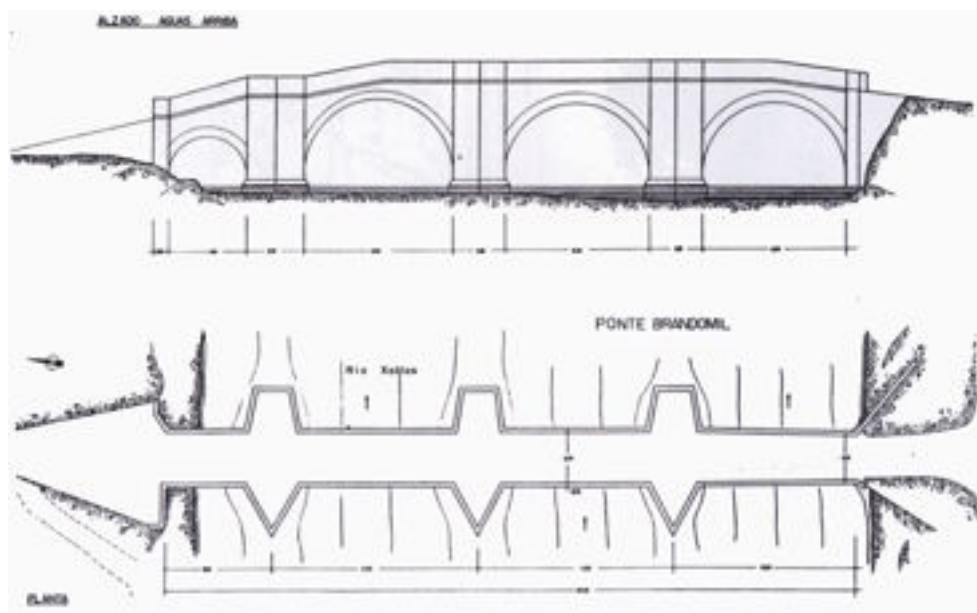
Ademais, non lonxe de Brandomil tamén se atopa outro interesante sitio arqueolóxico da época romana: o adro da igrexa de Santa Baia de Tines (Vimianzo), parcialmente escavado en 1950-51, deixando ó descuberto unha necrópole romana e sueva do séc. I ó VIII e os restos dunha *villa* romana do Baixo Imperio. A estela de *Victorinus* (séc. IV), primeiro testemuño epigráfico dunha comunidade cristiá en Galicia, conservada no Museo Arqueolóxico da Coruña, procede deste lugar.

6.6 A ponte vella de Brandomil, lugar de paso para a costa occidental desde a antigüidade

O 17 de decembro de 1989 unha enchente do río Xallas derrubou os arcos centrais da ponte vella de Brandomil. Milagrosamente mantivéronse en pé os arcos laterais, grazas a que non houbo inundacións nos anos seguintes, e aínda houbo que esperar ó verán de 1993 para que se iniciasen os traballos de restauración desta importante obra de enxeñería da antigüidade.

Esta ponte atópase sobre o río Xallas, nun tramo afectado pola cola do encoro da Fervenza, a poucos metros da nova ponte de formigón que foi construída en 1944 para servizo da actual estrada Santiago-Muxía. Prestou servizo ata ese ano, pois mesmo pasaban por ela os autobuses de liña da empresa Celta.

A situación desviada da ponte en relación ó lugar actual de Brandomil hai que relacionala co proceso de formación deste núcleo, inicialmente asentado sobre o castro; neste senso, a situación da ponte como paso directo cara á fortaleza castrexa era perfecta.

Alzado e planta da Ponte Vella de Brandomil (S. Alvarado e outros 1989)

Á entrada da ponte pola parte leste aínda se conservaba o empedrado do camiño real que a atravesaba. A partir de Brandomil o camiño bifurcábase: un ramal viraba máis

Presenza da ponte vella de Brandomil no mapa *Descripción del Reyno de Galicia* (F. Fer. Ojea, Anveres 1598)

cara ó norte cara a Serramo e Vimianzo, e o outro cara ó oeste na dirección de Baíñas e Berdoias (e despois Muxía) por un trazado distinto á estrada actual (véxase a *Carta Geométrica de Galicia*, de Domingo Fontán; 1834-1845).

A ponte salva o Xallas mediante catro arcos de cantería, tres deles da mesma luz (8,20 m.) e outro, no extremo leste, de só 4,30 m. Os piares teñen grande espesor (3 m.) e con tan con parteaugas que soben ata a parte superior formando apartadoiros triangulares (os apartadoiros de augas abaixo son trapezoidais); contra do que se pensaba, estes piares non tiñan unha base moi sólida: co seu derrubamento de 1989 viuse que a súa construción interna era, simplemente, unha combinación de cachotes de pequeno tamaño con terra.

Os dous arcos da marxe dereita teñen rosca, feito que, para algúns autores, ten unha importancia significativa: uns pensan que este detalle denota a existencia dunha ponte anterior máis estreita, e outros que se precisou esta dobre rosca por cadra- ren estes arcos na parte máis fonda do río.

O certo é que hoxe nesta fermosa ponte de Brandomil non se observa detalle arquitectónico ningún da súa posible construción durante a dominación romana, pero non hai a menor dúbida de que xa existía nesta época. Os que a investigaron a fondo afirman que a ponte “de incuestionable origen romano” sufriu unha importante modificación contra o séc. XII (Mérida Hermoso 1980); para S. Alvarado e outros (1989: 214) polas súas características construtivas e formais retrotraen a fábrica actual ó séc. XVI, aínda que recoñecen que antes existiu outra ponte no mesmo lugar, citada polos mapas antigos e utilizada polos antigos viaxeiros. Nunha das bóvedas aparecían marcas medievais e nun dos parteaugas unha cruz enmarcada nun círculo.

No tocante ás **referencias históricas** á ponte está fóra de toda dúbida que foi paso obrigado cara ás terras máis occidentais desde tempos inmemoriais. Xa falamos da época romana: tampouco hai dúbida de que ela foi paso importante da vía XX ‘per loca maritima’.

Na época medieval, xa con anterioridade ó descubrimento da suposta tumba de Santiago en Compostela, a ponte seguía sendo paso obrigado das terras da comarca compostelá da Amaía cara ós pequenos portos occidentais. Se no que hoxe é Compostela había unha necrópole romano-sueva (no subsolo da catedral), está claro que tamén había unha poboación (quizais a mansión *Aseconia*).

Cando a principios do séc. IX teña lugar a *inventio* ('descubrimento') da tumba apostólica, o camiño aínda sería máis concorrido.

O testemuño máis antigo que se conserva da existencia da ponte vella de Brandomil data do ano 1286, pois é citada nunha carta de poboación da vila de Muros, na que se demarca o seu alfoz: “desde do entra el rio de Sar [Ézaro, actual Xallas], en la Mar como se va arriba, fasta la puente de Brandemir” (Ferreira Priegue 1988-a: 141).

A ponte de Brandomil por forza tivo que ser paso obrigado dunha ruta xacobeá ou postxacobeá. Hai anos aventurabamos varias posibilidades: a) existencia dunha ruta de peregrinos que, despois de visitaren a tumba do Apóstolo en Santiago, se dirixisen a Muxía para visitaren o santuario mariano-xacobeo da Barca e, posteriormente, continuaren cara a Fisterra; b) unha ruta xacobeá secundaria que recollería peregrinos do norte de Europa chegados por mar ós portos de Muxía, e incluso tamén ós de Cereixo / A Ponte do Porto e Camariñas.

Nese traballo, que prudentemente titulabamos “Indicios dunha posible ruta xacobeá pola Terra de Soneira” (Lema Suárez 1990)² non considerabamos unha terceira posibilidade que cómpre tamén ter en conta: a de que os peregrinos que ían a Fisterra polo camiño do sur -afortunadamente recuperado duns anos a esta parte (Ponte Olveira, O Hospital, Cee e Corcubión)-, despois de visitaren tamén en Muxía o santuario da Barca, regresasen desde esta vila a Santiago polo camiño máis curto, o máis lóxico e natural, o dos tres ‘bes’: Berdoias, Baíñas e Brandomil. É a forma máis lóxica de combinar a visita conxunta a Fisterra coa de Muxía, pois non ten sentido que os peregrinos desen desde Muxía unha volta superflua de varias millas volvendo ás terras de Cee para retomaren o mesmo camiño da ida podendo aforrar tempo e esforzo indo por Brandomil. Outro dato que non debe pasar desapercibido: na veciña igrexa parroquial de Brandoñas consérvase un retablo de pedra de principios do séc. XVIII dedicado a Santiago (hai unha escultura barroca dun Santiago cabaleiro), o que quere dicir que ou foi produto dunha devoción particular ou o templo constituía un punto de parada de peregrinos.

O estudo máis completo sobre os camiños medievais, o de E. Ferreira Priegue (1988-a) fala dun camiño vello que saía de Brandomil cara ó noroeste que, “pasan-

Brandomil na *Descripción del Reyno de Galizia* (1598) de F. Fer. Ojea

² Nunha publicación máis recente repetíamos en boa parte as anteriores suposicións (Lema Suárez / López Añón 2011: 29 e 43).

Vista de Brandomil en 1989, despois de que as grandes inundacións destruísen o arco central (foto Xosé Mª Lema)

do por Baíñas, iba derecho a Ponte do Porto y Muxía”. Engade que, por estar flanqueado por moitas mámoas, tiña que ser de moita antigüidade.

Aínda que Elisa Ferreira, a principal estudosa dos camiños medievais, non cita ningún documento que testemuñe que este camiño era frecuentado por peregrinos xacobeos,

non cabe dúbida de que era utilizado. Hai os testemuños de peregrinos estranxeiros, coma o de Nicolás de Popielovo, que afirmaba que o 22 de xullo de 1484 saíra de Santiago en dirección ó santuario da Barca de Muxía; revela que fixo a cabalo doce millas alemás; é dicir: arredor de 90 km, dado que a milla alemá anda polos 7.532 m (pouco máis da distancia actual por estrada, que anda preto dos 80 km).

Cen anos máis tarde, entre 1580-1584, outro viaxeiro nórdico, o polaco Erich Lassota de Steblovo, relata que, despois de desembarcar co seu séquito en *Munxía* (sic) e visitar o santuario da Barca, dirixiuse a *Finis Terrae* (sic) por un camiño costeiro (por Morquintián, Loalo, Canosa...) estimado polo viaxeiro en tres millas (24 km). Despois da visita a Fisterra o propósito era peregrinar a Santiago, e para iso o séquito vai por Corcubión e Cee (*Cea*), desde onde os peregrinos soben “por una alta montaña llamada Cabral”. Máis adiante, en vez de se dirixiren en dirección leste cara á Ponte Olveira e atravesar o Xallas por ela, equivócanse e toman un camiño cara ó norte que os leva á aldea de *Urbilido* [O Orbellido], e un pouco despois atravesan un “pequeno río” (o Xallas) pola ponte de *Braudomil* (sic). A confusión quizais estivo en que pensaron que Ponte Olveira pertencía á parroquia de San Martiño de Olveira –situada máis ó norte- e non á de Santiago de Olveiroa, como así é.

Segundo Alvarado e outros (1989: 240) dan por certo que por Brandomil pasaban os peregrinos que desembarcaban nos portos de Muxía e Fisterra en dirección a Santiago. Baséanse no citado testemuño de Erich Lassota e tamén nos repertorios de camiños realizados por Villuga en 1546 e por Alonso de Meneses en 1676. Urgorri Casado (1969-70) tamén opina que o itinerario xacobeo ós portos da Costa da Morte era o que pasaba pola ponte de Brandomil.

Non obstante, a Elisa Ferreira (1988-b), non lle consta que os barcos fixesen desembarque de peregrinos nos pequenos portos da costa do Arco Fisterrán; o porto

principal de desembarque e de embarque xacobeo seguía sendo o da Coruña.

“Las menciones a entradas por Noya y Muros y –más improbables aún– por Muxía y Camariñas, hechas por historiadores del pasado y transmitidas sin apoyo crítico, no han encontrado de momento confirmación” (Ferreira Priegue 1988-b: 531).

Para ela a presenza ocasional de buques mercantís ingleses nestes portos debíase unicamente a escalas técnicas ou arribadas forzosas. Con todo e iso, está probado que pequenos portos desta nosa costa mantiveron contactos comerciais con outros portos europeos, tan importantes coma Le Havre ou Venecia, que por algo Corcubión cambiou de patrón a finais da Idade Media e substituíu santo André por san Marcos, cando chegou por mar de Venecia a imaxe de san Marcos da Cadeira.

A finais do séc. XVIII, o ilustrado José Cornide, no seu informe sobre os camiños de Galicia, fala do que, procedente de Santiago, se bifurcaba á saída de Negreira en dous ramais: un á esquerda cara a Muros e Corcubión e o outro “por la derecha que ba al puerto de *Mongia* y Ría de Camariñas”. Este último ramal era o que se dirixía por Ordoeste e A Pereira á ponte de Brandomil, e de alí por Baíñas a Ozón, Moraima e Muxía. “El puente de Brandomil está bien fabricado, pero en Baíñas se necesita otro que costará 60 rs”.

En 1804 o tamén ilustrado José Lucas Labrada (1971: 156) fala do camiño da Coruña a Muros, “pasando por un

pueblo que los mismos romanos llamaron *Claudionerium*, el cual ha existido cerca de la parroquia de Zas en la jurisdicción de Sonreira, desde cuyo punto partía otro a Pontevedra, que pasaba por el Padrón”. Identifica *Claudionerium* con Brandomil.

No tocante ás **referencias cartográficas**, a ponte de Brandomil figura con caracteres moi destacados como paso importan-

Brandomil no *Mapa de España y Portugal* (1810) de Vicente Beneyto

Brandomil e a súa ponte na *Carta Geométrica de Galicia* (1834-1845), de Domingo Fontán

A ponte vella na actualidade; augas arriba (foto XMLS)

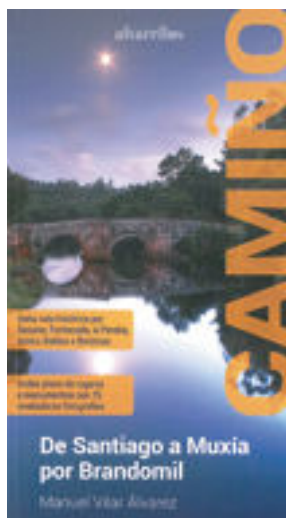

A ponte vella de Brandomil, augas abaixo (foto XMLS)

te que foi desde tempos inmemoriais nos mapas de Galicia de F. Fer. Ojea (*Descripción del Reyno de Galizia*; Anveres 1598), no *Gallaecia Regnum* (1600), no *Reyno de Gallicia y de León* (1600), no de *Gallicia, Legio, et Asturias de Oviedo* (1606), no de *Galecia: Descriptio Gallaecia et Asturie in Hispania* (1606), no de *Gallicia* (1632), no de *Gallaecia Regnum* (1634) de F. Fer. Ojea, no de *Il*

Regno di Galicia (1696) do italiano Giacomo Cantelli da Vignola, no do *Royaume de Galice: Province d'Espagne* (1705) do francés N. de Fer etc. etc. Tamén aparece no máis coñecido *Mapa Geographico del Reyno de Galicia* (1784) de Tomás López, e, así mesmo, no *Mapa de España y Portugal* (1810) de Vicente Beneyto. Non podía faltar na *Carta Geométrica de Galicia* (1834-1845) de Domingo Fontán. Finalmente, nun estudo de 1999 da E.T.S. de Enxeñeiros de Camiños, dirixidos por Carlos Nárdiz, Juan Creus e Alberto Varela, descríbese o antigo Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil (Nárdiz et alii; 1999: 107- 120).

7. Un libro de recente publicación: *O Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil*

Portada do libro *O camiño de Santiago a Muxía por Brandomil* (M. Vilar 2019)

O 16 de marzo de 2019 presentábase en Brandomil o libro *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil* (Ed. Alvarellos), de Manuel Vilar Álvarez, obra que contou coa axuda dos Concellos de Zas, Santa Comba e A Baña e das asociacións culturais Grandimirum de Brandomil, San Luís da Pereira e Lumieira da Baña.

Ademais dunha investigación histórica polo miúdo, o autor percorreu a pé todo o traxecto (86 km) falando coa veciñanza. O obxectivo principal deste traballo era demostrar que houbera un camiño máis dereito entre Santiago e Muxía e que este fora utilizado por peregrinos que, unha vez chegados a Compostela, proseguían o seu peregrinar ata Muxía e Fisterra, ou regresaban por el despois de iren a Fisterra e visitar por último Muxía.

Nas primeiras páxinas próbase a relación de Muxía co culto xacobeo desde tempo inmemorial; o santuario da Virxe da Barca

é a proba máis sobranceira, pero non é a única, desde logo. Saliéntase a importancia en época romana dos xacementos de Brandomil e Moraime, que seguiron habitados nos comezos da Idade Media, polo que tiñan que ser núcleos que marcaron este camiño. Non se esquece a importancia capital de tres mosteiros nesta ruta -Santo Antoíño de Baíñas, San Martiño de Ozón e San Xián de Moraime- que funcionaban como lugar de acollida de peregrinos e que participaban na difusión do culto á Virxe da Barca. Vilar tamén detectou a existencia de tres hospitais para peregrinos nesta ruta, igrexas e santuarios nos que se rende culto á Virxe e a Santiago -por exemplo, en Brandoñas, como logo indicaremos-, fontes, cruceiros etc. Innegable tamén é a existencia desde épocas remotas dun camiño real entre Santiago e Muxía que pasaba pola ponte de Brandomil.

Preséntase unha investigación documental moi completa, con fontes cartográficas e relatos de peregrinos que leven a atopar unha traza histórica, que o autor divide en catro etapas: 1ª) de Santiago a Negreira (20,9 km), tramo que coincide co camiño oficial de Santiago a Fisterra e Muxía; 2ª) de Negreira a Brandomil (25,3 km); 3ª) de Brandomil a Berdoias, pasando por Brandoñas e Baíñas; 4ª) de Berdoias a Muxía (19 km), pasando pola Pedra do Frade, Quintáns, Ozón e Moraime.

O camiño de Santiago a Muxía por Brandomil (M. Vilar 2019)

O documental *Brandomil, vila romana a carón do Xallas* (2019) tivo moito éxito.

A FUNDACIÓN BRANDOMIL

Xa coa maqueta do libro rematada, saudamos a presentación, o 14-12-2019, do documental *Brandomil, vila romana a carón do Xallas*, de Manuel Rial (dir.), Pablo Alviite e Paula Vázquez, promovido pola **Fundación Brandomil**, que recentemente se constituíra con José Pérez Santos de presidente, Manuel Santos Amigo (vicepresidente), Enrique E. Iglesias Seoane (secretario) e seis vogais. O obxectivo desta Fundación é “impulsar a recuperación e defensa do patrimonio cultural vinculado coa parroquia, especialmente o arqueolóxico da época romana”. Un bo inicio das súas actividades foi, sen dúbida, o patrocinio deste documental de 43 min. de duración sobre a historia mítica e real deste enclave romano, con entrevistas a veciños da parroquia, arqueólogos, historiadores, xornalistas etc.

8. A igrexa parroquial de San Pedro de Brandomil

San Pedro de Brandomil (Foto XMLS)

Situada na zona leste do lugar, preto das dúas pontes e ó pé do antigo castro. A súa estrutura é a típica da segunda metade do séc. XVIII: planta de salón cunha nave rectangular e un presbiterio cuadrangular, ó que se lle engadiu posteriormente unha pequena sancristía. En alzado, o presbiterio, cuberto cun tellado a catro augas, sobresaen notoriamente en altura. As paredes están recebadas e caleadas, a excepción de boa parte das do presbiterio e a fachada, que son de cantería á vista.

A fachada é de gran sinxeleza. No eixe imaxinario que pasa polo centro, de abaixo a arriba, vemos: a porta principal; un nicho rematado nunha forma de vieira que acubilla unha imaxe pétrea de san Pedro (quizais barroca, do séc. XVIII); unha ventá rectangular e unha espadana de dous arquiños. As obras da fachada e da espadana quizais se realizasen a finais do séc. XVIII ou nos primeiros anos do XIX.

O interior da igrexa non presenta nada sobresaínte desde o punto de vista arquitectónico: unicamente a arcada triunfal que comunica a nave co presbiterio, obra de finais do séc. XVIII. Non se conserva retablo ningún, e as imaxes do patrón san Pedro, de san Paulo, de san Roque, a Inmaculada, entre outras, colocáronse sobre peañas apegadas ó altar maior e ós laterais.

No cemiterio parroquial hai **un cruceiro** que antes estaba á beira da estrada xeral. Sobre un capitel con volutas e cabezas de querubíns érguese unha cruz cun Cristo crucificado con tres cravos (lado norte) que chama a atención polo tamaño desmesurado da súa cabeza e do seu tórax con relación ó

Cruceiro parroquial de Brandomil (foto XMLS)

resto do corpo; polo lado sur, unha Inmaculada moi semellante á do cruceiro do Couto (Muíño): sobre a lúa e un querubín. Malia a súa feitura non moi lograda, os trazos das figuras lévannos a pensar que se trate dunha obra de estilo barroco do séc. XVIII.

9. A parroquia de Brandomil nos textos históricos

Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

«**SAN PEDRO DE BRANDOMIL (Cabeza).**- Esta felegresía tiene veinte y quatro feligreses. Los frutos quatro partes: las dos y un dezmero la cura, y un quarto por sincura patrimonial de Suero Gómez y otra Sancha Gonçalves, vecina de Noya. Valdrá la parte del retor veinte cargas³ de pan. Presentación de quatro legos sin padronazgo de renta. La fábrica tiene de renta cinco ferrados de trigo. Hubo setenta reales de alcance».

1753: Información do Catastro de Ensenada⁴

As persoas que por esta parroquia participaron no “Interrogatorio” para facilitaren os datos foron *Dⁿ Domingo Gerpe* (cura párroco), *Joseph de Oreiro* (mordomo pedáneo), *Domingo Núñez* e *Jacob de Seoane*, como peritos.

Os **lindes e superficie** da parroquia serían:

“La fra [*feligresía*] de sⁿ Pedro de Brandomil ocupa de L [*levante*] a P [*poniente*] media legua y de N a S un quarto de legua y de circunferencia una legua confronta a L con la fra de sⁿ Cosme de Antes P. con la de sⁿ Tirso de Moíño N con la de san Martin de Meanos S con la de Sta Maria de Brandoñas”.

A **vexetación** de porte arbóreo e arbustivo e terras de cultivo que había na parroquia eran: “hortalizas secano, labradío secano, prado de labradío y secano Toxares en Cerrados y auiertos retamas Dehesa de rrobles y Campos a pasto Secano Comunes”.

As plantas destinadas á alimentación eran o trigo, centeo, millo, liñaza, nabos, coles e “mixo menudo [millo miúdo]”. Tamén se nos dá información de como era a rotación de cultivos durante un cuatrienio:

«el primer año se siembra de trigo y produce quatro ferrados y en el mismo año alzado este se siembra de restrouera de nauos (...) al año siguiente se siembra de maíz y produce quatro ferrados y medio y de las abas que se siembran e interpolan entre dho [*dicho*] maíz produce medio ferrado al año siguiente se siembra de centeno y produce tres ferrados y medio y coxido este fruto en el mismo año se siembra de resteua de Nauos. Al quarto año se siembra de lino».

³ Unha carga eran 12 ferrados do cereal que se tratase; se alude a ‘pan’ sería, probablemente, trigo, centeo, millo miúdo e mesmo aveas.

⁴ Respectamos a ortografía orixinal, do castelán da época, aínda que separamos moitas palabras para facer máis comprensible o texto.

A **cabana gandeira** estaría formada por: “Bacas Jubencas Jubencos Terneros, Terneras Bueyes ovejas Carneros macho de cabrio lechones Potros Potrancas mulas y machos aunque de estos últimos es muy Corto el número y no igual en todas las fras”.

Unha idea de como se aproveitaba a **madeira** para leña:

«el ferrado puesto a robles o castaños que normalmente entran treinta en ferrado de primera Calidad se corta de doce en doce años por el pie (...) el de segunda calidad se corta de diez y seis en diez y seis años y el de tercera Calidad se corta de veinte en veinte años (...) Y en la de Brandomil y Coto de Muíño los robles son de única Calidad Y el mismo producto tienen los los sauzes ameneiros que los robles y Castaños».

En canto ós numerosos **impostos** que tiñan que pagar están os seguintes:

«En la fra de Brandomil ay (...) los derechos de diezmos de que solo perciue [*percibe*] el Cura de dha [*dicha*] fra [*feligresía*] la mitad de el trigo y de el Centeno y de el Maíz y mijo menudo las tres quartas partes la otra quarta parte de maíz y mijo menudo la perciue Dⁿ Melchor Quiroga vecino de la villa de Noya como igualmente una quarta parte de el trigo y centº [*centeno*] la perciue Dⁿ Joachin de Lamas vezº [*vecino*] de la Ciudad de Santiago y solo se aprovecha enteramente dho Cura de los diezmos de lino lana Corderos Cerdos y demás (...) lo mismo sucede con las primicias por cuia rrazon paga cada vecino que labra Con Bueis propios dos ferrados de trigo y haciéndolo con Bueis ajenos un ferrado y por razón de oblata paga cada vecino Casado o viuda medio ferrado de trigo y no la pagan viudos ni solteros. (...) Con advertencia que en cada una de dhas fras y nominado Coto paga cada vecino que tiene ganado y labranza excepción pobres y los que no la tienen medio ferrado de Centeno por razon de votto al Apostol Santiago».

O importe destes impostos sería:

«(...) los diezmos del cura mil trescientos y diez y nueve R^s [*reais*] las primicias duscientos R^s y la oblata cien R^s los diezmos que perciue [*percibe*] Melchor de Quiroga vecino de Noya quatro cientos R^s y los que perciue dⁿ Joachin de Lamas vecino de la Ciudad de Santiago Ciento noventa y cinco R^s y el voto del Apostol treinta ferrados de Centeno».

E aínda faltaban os impostos do rei:

«En la de Brandomil siete R^s cada seruicio que hacen, al año veinte y un R^s . (...) Con aduertencia que este servicio hordinario con el extrahordinario Alcaualas Sisas Cientos y Millones y mas derechos R^s [*reales*] se pagan por repartimiento entre todos los vecinos».

Había **dous pombais**: un o do cura, Domingo Gerpe, “poblado con diez pares de palomas”, e o outro “despoblado” de Domingo da Laxe, veciño do Couto de Bugallido.

E, así mesmo, había **oito muíños**:

«ay ocho molinos arineros utiles uno llamado **Badeboy** sito en el río de este nombre es de Canle deuna muela negra muele ocho meses al año propio de Francisco Garcia vecino de esta fra y consortes otro llamado **Porto Carreiro** sito en el río de Badeboy es de canle de una muela negra muele seis meses al año propio de Cl^e [*Clemente*] de Castro vecino de esta fra y consortes otro llamado **Garrieiro** sito en el río de Barazon y es de cubo de una muela negra muele seis meses al año propio de Aluerto Corzon vecino de esta fra y Consortes otro llamado **herual da Braña** sito en el río de Barriazon es de cubo de una muela negra muele seis meses al año pro-

pio de dⁿ Domingo Xerpe Cura Parrocho de esta fra otro llamado de **vadefornelos** sito en el río de este nme [*nombre*] es de cubo de una muela negrera muele seis meses al año propio de Dom^o de laxo vecino de sⁿ Pedro de Bugallido otro llamado **do medio** sito en el río de vadeform^s [*Vadefornelos*] es de cubo de una muela negra muele seis meses al año propio de Ambrosio Amigo vecino de esta fra y consortes otro llamado **Castrelos** sito en el río de Fornelos es de cubo de una muela negra muele ocho meses al año propio de Alexandro Blanco vecino de esta fra y consortes otro llamado **do montte** sito en el río de este nme es de canle de una muela negra muele ocho meses al año propio de Andres de oreiro vecino de la fra de sⁿ Juan de Grijoa».

Os veciños e os oficios de Brandomil en 1753

O 19 de xaneiro de 1753 o subdelegado Pedro Alonso de Arredondo reunía en Nantón os cregos e mordomos pedáneos de todas as parroquias da xurisdición señorial de Soneira (Canduas, Borneiro, Anos, Nantón, San Cremenzo, Zas, Muíño e Brandomil) para tomar os datos correspondentes do que logo será coñecido como Catastro de Ensenada.

No tocante a Brandomil, dos **62 veciños** que se contabilizaron, 55 eran labregos ou xornaleiros. Había 105 casas habitadas e 7 en arrendamento, e máis unha única taberna (arrendada), propiedade de Domingo Miranda, que declarou que gañaba polo seu oficio de taberneiro ó ano uns 700 reais. Alternando na maior parte das veces coa agricultura, varios veciños tamén desempeñaban outros oficios: o taberneiro xa citado tamén era estanqueiro (xunto con outro chamado Roque Martínez); había tres arrieiros temporais (Christóbal Espasandín, Canuto Casais e Gregorio Fidalgo: o primeiro tiña tres cabalerías e gañaba 144 reais ó ano por este oficio; os outros dous tiñan dúas cabalerías cada un deles, e gañaban 96 reais); un tecedor (Juan García), que gañaba dous reais ó día sen manutención; un mestre zapateiro (Alberto Becerra), que gañaba 4 reais "o día que traballaba" (os seus oficiais gañaban 2 reais coa comida e 3 sen ela); tamén consta unha costureira (Dionisia Regueira).

Había na freguesía un escribán, Domingo Trillo Soneira, que por este traballo percibía ó ano uns 800 reais de vellón. O mordomo pedáneo era o labrego Joseph de Oreiro. Contabilizábanse tamén cinco "pobres de solemnidade": catro mulleres viúvas ou solteiras (Jacinta de Oreiro, Josepha do Campo, Phelipa de Pazos, Susana de Oreiro) e un home (Alveto Maroñas).

Desde os que xa citamos da época romana, estes son os primeiros brandomileses de nome coñecido. Entre uns e outros pasaron polo medio máis de 1350 anos. Uns e outros son a proba de que esta freguesía sempre estivo habitada.

1847: *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz

Neste diccionario enciclopédico infórmase que a parroquia tiña 40 casas, distribuídas "en los lugares o aldeas Altamira, Aquellabanda, Brandomil, Lagoa, Limideiro, Pedroiro de abajo, Pedroiro de arriba y Quintans". Chama a atención a inclusión dun lugar chamado Altamira, que hoxe non consta oficialmente, aínda que segue existindo. Os Pedroiros hai que identificalos con Padreiro. Tiña 41 veciños e 339 hab. Os caminos locais "así como el que se dirige desde Santiago a Camariñas, cruzando el Jallas, están mal cuidados". Entre os produtos: centeo, patacas,

millo, algúns legumes, froitas e pastos; gando vacún sobre todo; tamén había muíños e algún teares. Como remate, esta información: “Siendo esta población de grande antigüedad, han pensado algunos ser la c[iudad] llamada en otro tiempo *Claudiomerium*”.

Contra 1928: *Geografía General del Reino de Galicia*, de E. Carré Aldao

Nesta obra informábase que a parroquia tiña a elevada poboación de 496 hab de feito e 512 de dereito, distribuídos nos lugares de Brandomil, Limideiro, Padreiro, Pudenza e Quintáns, aldeas, e os grupos menores de Aquelabanda e Lagoa. Tamén indicaba que 25 anos atrás no monte de Brandoñas unha sociedade inglesa intentara a explotación de cuarzo aurífero, pero todo se paralizou por cuestións administrativas despois de investir a empresa en maquinaria millón e medio de pesetas (da época).

Non faltaba a información arqueolóxica: “Próximo a Limideiro está el «Pozo Limideiro», que se ve que fué obra de la mano del hombre, dícese que para la explotación del estaño”. Murguía, no tomo I da súa *Historia de Galicia* (2ª edición), copiara a seguinte inscrición: “COSO.M / VEGETIA / NVS. FVS / CVS .VS.” Era dunha lápida que un paisano tiña de lintel dunha fiestra.

A bastante longa información que lle dedica a esta freguesía remata deste xeito:

«Créese que el *Grandimiro*, *Glandomirum* o *Claudiomerium* del *Itinerario IV de Antonino* es Brandomil, mejor que Cantomir (Taragoña-Rianxo), donde la señala Cornide, o que Dimo, cerca de la desembocadura del Ulla en el mar, como dice Saavedra (...). Brandomil parece lo más acertado, pues en esta feligresía hay un precioso puente romano y es país donde abundan los recuerdos y restos antiguos. El puente debió ser obra de cristianos, pues tiene grabada una cruz griega y la leyenda *Avemaría*».

10. Persoeiros coñecidos da parroquia

10.1. Valentín Ramos, un veciño de Brandomil morto no campo de concentración nazi de Mauthausen (Austria), en 1941

Valentín Ramos González naceu en Brandomil en 1899 ou 1900, na casa de Ramos. Casou o 27 de abril de 1927. Residía en Madrid cando en 1936 estalou a Guerra Civil española. Loitou no bando republicano. Cando rematou a guerra coa derrota da República fuxiu a Francia para evitar a represión que se aveciñaba por parte dos vencedores. As súas desventuras continuaron no país veciño, pois en 1939 vai estalar a Segunda Guerra mundial, que trae como consecuencia a ocupación do territorio francés polas tropas alemás. Como outros moitos republicanos españois tomou parte activa nesta nova guerra facéndolle fronte á invasión das tropas nazis de Hitler ó lado

da resistencia francesa, pero moi axiña, en xuño de 1940, foi feito prisioneiro na localidade de Epinal (nos montes Vosgos -no NE. de Francia-, non lonxe da fronteira alemá, polo que é de supoñer que estaba na primeira liña de fogo), e trasladado máis tarde o 25 de xaneiro de 1941 ó tristemente famoso campo de concentración de Mauthausen, en Austria, onde morrería o 9 de setembro do mesmo ano, quen sabe de que xeito e despois de que tipo de sufrimentos e torturas.

Moitos anos despois de rematada a guerra, en 1985, o seu fillo recibiría na súa casa de Padreiro, dous certificados -un en francés e o outro en castelán-, que máis ou menos veñen a dicir o mesmo:

1) «ATTESTATION:

Le Chef du Bureau des Déportés e Status Divers certifie que: D'après les renseignements en sa possession, Monsieur Ramos-Gonzalez, Valentin né le 1er mai 1899 ou le 1er mai 1900 en Brandomil-Zas (La Coruna-Espagne), a été capturé le 19 de juin 1940 á Epinal (Vosges), a été interné aux Stalags VIII/C et XII/D matricule 55.618, transféré au champ de Mauthausen le 22 janvier 1941 ou il est décédé le 9 septembre 1941.

Le Chef du Bureau des Déportés et des Status Divers».

2) «El Servicio de Estadísticas y Ficheros de la Federación Española de Deportados e Internados Políticos, certifica que según los documentos que posee su servicio:

Ramos González, Valentín, nacido el 1° de Mayo de 1899 en Bardomil (Coruna).

Prisionero de Guerra en el Stalag VIII C. Nº. 55618.

Deportado en el campo de Mauthausen (Austria), el 25 de Enero de 1941- Nº 3574.

Fallecido en el mismo campo el día 9 de Septiembre de 1941.

Senas de sus familiares a su ingreso en el campo de Mauthausen.

Esposa: Maria Alvite.

Dirección: Bardomil (Coruna).

Hecho en París, el 28 de Febrero de 1985. Por el FEDIP: El Presidente».

O caso deste fillo de Brandomil que loitou pola liberdade contra a barbarie e a opresión que ameazaron Europa é unha pequena homenaxe a tantos outros heroes anónimos que ó longo da Historia tamén puideron ter actuacións decisivas para mudar o seu rumbo, pero por desgraza nunca se soubo dos seus actos. A historia case sempre a escriben os vencedores, quedando os vencidos no anonimato total: se en España tivesen gañado a guerra "os outros", seguramente homes coma Valentín Ramos estarían entre os heroes máis sobranceiros e no seu concello natal se lle rendería cumprida homenaxe.

Recibimento dos prisioneiros do campo de concentración de Mathausen ó exército aliado que os liberou; repárese na pancarta dos prisioneiros republicanos españois. O infortunado V. Ramos xa non chegaría a gozar destes momentos.

https://www.diagonalperiodico.net/sites/default/files/styles/pantalla_comp/public/foto/original_553fb4c20be02.jpg?itok=bAxh8Q_

10.2. Lois Oreiro, xornalista e escritor

Lois Oreiro Serrano naceu en Pudeza (Brandomil) en 1966. Xornalista de profesión, despois de traballar noutros medios foi delegado da TVG en Madrid de 1991 a 2004. Tras catro anos de ostracismo -como el afirmaba nunha entrevista- volvería á TVG, onde quedou encargado de facer o seguimento das actividades do Presidente da Xunta de Galicia.

Como escritor publicou en 2007 o ensaio *Xallas, teoría da existencia* (tresCtres Editores, Santa Comba) e en 2010 o poemario *Uns ós outros* (tresCtres Editores).

11. A parroquia na literatura: o valente guerreiro *Brandomil* dos poemas de Pondal

A especial sonoridade do nome da parroquia serviu para inspirar o gran poeta Eduardo Pondal (1835-1917), que converteu este topónimo nun heroe celta, defensor do territorio galego fronte ós invasores romanos. Pondal tiña por certo que este nome de lugar era de orixe celta. Outros topónimos da beira do Xallas, tamén transformados polo poeta en guerreiros celtas, foron Brandoñas (“Brandoñas o forte”) e Maroñas (“intrépida virxe guerreira, das fillas dos nobres celtas / a máis valente en verdá”). Na épica pondaliana, “o valente Brandomil” caería morto no desigual combate fronte ó “esquivo romano”, e tería a súa tumba na ciclópea Arca da Piosa (véxase na parroquia de Muíño, p. 85, a poesía “Á hora en que o doce luceiro”).

Pondal deulle a este imaxinario heroe unha importancia só comparable á de Breogán, o mítico fundador da patria galega (como consta no Himno Galego). Déixao ben claro o bardo de Ponteceso cando os xunta no epitafio da súa tumba, un sinxelo dolmen:

«[CANDO FOR ENTERRADO]

Cando for enterrado
non me dedes a min
brillante sepultura
de mármore xentil.
Sepultaime piadosos
da gandra no confin.
E ao modo dos celtas
sepultádeme alí

con unhas rudas antas
que se ergan sobre min;
e ao velas, o transeunte
que diga: -“Xaz alí
o nobre e celebrado
cantor de Breogán e Brandomil”».

(E. Pondal: *Queixumes dos pinos*; 1886)

Recreación da loita contra os romanos do valente Brandomil, Brandoñas o forte e da intrépida guerreira Maroñas (Lema Suárez / Rico Taboada; *Lúa Nova* 5º; Ed. Anaya, 1980).

12. Principais festas da parroquia

O patrón, san Pedro (29 de xuño), e san Paulo, ó día seguinte. Outras festas: santo Antonio (13 de xuño) e o Sacramento (29 de setembro).

BRANDOÑAS

Santa María de Brandoñas é a parroquia máis meridional de todo o concello; o propio río Xallas -transformado en encoro pola presa da Fervenza- establece os lindes por toda esta parte sur; as terras da outra banda do río xa son do concello de Mazaricos: parroquias de San Tomé dos Vaos (que quedou case toda asulagada polas augas do encoro) e San Mamede de Alborés; a parroquia de Baíñas do concello de Vimianzo establece os límites polo oeste; polo norte linda con Muíño e polo leste con Brandomil. Na administración civil do Antigo Réxime, Brandoñas era tamén a parroquia máis meridional da xurisdición de Vimianzo, do señorío do conde de Altamira (que era quen tiña o dereito señorial de presentación parroquial). No relativo á xurisdición eclesiástica é freguesía anexa de Brandomil, e coma ela forma parte do arciprestado de Céltigos.

Presenta unha forma alongada de noroeste a sueste interrompida na parte central e meridional polas augas do Xallas remansadas no encoro da Fervenza.

Antes da construción dese encoro, polos anos 60 do séc. XX, tiña uns 7 km² dos que, a día de hoxe, a superficie que emerxe das augas é moito menor, dado que unha boa parte dela quedou asolagada. Este encoro pola súa capacidade de almacenamento sería o noveno de Galicia (103 hm³) convertendo unha considerable porción do territorio parroquial e do das veciñas Os Vaos, Alborés e Baíñas nun verdadeiro mar interior.

Cinco son os actuais núcleos de poboación, todos eles de pequeno tamaño: Borreiros, Os Currais, A Gris, Os Pedrouzos e A Xestosa; toda vez que o maior non pasa dos 25 habitantes e incluso outros tres quedaron abandonados porque as súas terras de cultivo foron anegadas polas augas: Barral, O Pego e Vilarcovo.

Mapas da parroquia de Santa María de Brandoñas.

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

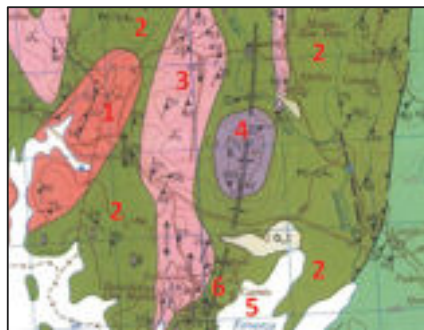
Parroquia na que predominan claramente as superficies achanzadas con frecuentes terreos brañentos de difícil drenaxe, que participa plenamente das formas da penechaira do Xallas da que morfoloxicamente forma parte. O territorio que emerxe das augas ten unha altura que oscila entre os 286 m na punta occidental, que se introduce no encoro, e os 327 m na paraxe da Mina, non moi lonxe de Vilarcovo. O extremo norte da parroquia vaise elevando sobre todo na confluencia coa de Muíño onde se acadan cotas como a Pedra Chan (398 m) ou a Costa do Pedrido (403 m), aínda que estas dúas cotas xa están en terreos da parroquia veciña.

2. Hidrografía

Se ben é unha parroquia na que a auga está omnipresente, non ten no seu interior ningún río, agás o da zona de inundación do encoro da Fervenza. Son frecuentes os terreos lamacentos e as brañas de moi difícil drenaxe, pero que non logran regatos de importancia. Mesmo o regato de Porto Carreiro sobre o que segundo o Catastro de Ensenada (1753) se erguían dous muíños dentro da parroquia, na actualidade, por culpa do encoro, nin sequera chega a tocar as súas terras.

Moitísima máis importancia a todos os efectos ten o **río Xallas** (que ten un caudal medio de 13 m³/s) que antes de embalsarse non entraba dentro do territorio parroquial, senón que o bordeaba; a raíz da construción da presa case a metade do seu territorio quedou baixo as augas. Unha boa parte destas terras somerxidas cando no verán descende o seu nivel queda, de novo, ó descuberto pero de todos os xeitos son inservibles para outros usos.

3. Xeoloxía

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

A xeoloxía da parroquia é relativamente simple. Como corresponde a terreos tan antigos como os de toda esta zona, a influencia do pregamento herciniano ou varístico aínda é moi visible. Estaría formando parte da Unidade Malpica-Tui. Unha falla que arranca na praia dos Rias (Malpica) chega ata o encoro da Fervenza cunha orientación norte-sur paralela á Depresión Meridiana que vai desde Carballo ata Tui. O material litolóxico dispónse en bandas que seguen esa orientación.

No extremo noroeste atopámonos con afloramentos ortogneis con biotita e cuarzos azulados dentro dos gneises félsicos (1). Practicamente non toca na parroquia máis que nesa esquina. Vén, de seguida, unha segunda banda dobre moito máis ancha de gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas (2) na que se incrusta outra moito máis estreita con ortogneis con anfíbol (3). No extremo norte da parroquia case sen tocar nela hai un afloramento case circular que se corresponde maiormente co monte da Piosa formado por retroecloxitas (4). Por último, no extremo NE, que case non toca á parroquia hai materias sedimentarios do Cuaternario de carácter indiferenciado (5).

Desde a parte central do monte da Piosa ata a antiga aldea de Vilarcovo hai unha falla que agora estaría en resalte pero que en orixe sería o fondo dun val. Formaría parte do chamado Antiforme de Padrón que, dentro de Zas, se estendería polo leste do concello no límite con Santa Comba entre o Bico de Meda e o río Xallas (6). É tamén a falla dos Rias.

4. Demografía

Dispoñemos dos seguintes datos da súa evolución demográfica: 22 veciños (1607), 46 veciños (1753), 28 veciños e 134 hab. (1836), 232 hab. (ca. 1928), 36 vec. e 222 hab. (1965), 34 veciños e 242 hab. (1970), 189 hab. (1981) e 142 hab. (1991), 131 (2001), 119 (2006), 100 (2011) e 74 (2017). A densidade é moi baixa (10,5 hab./km²), moi inferior á media provincial e galega. A poboación desta parroquia xa se reducira moito a partir de 1965 ó seren abandonados por completo os lugares de Vilarcovo, Barral e O Pego cando se construiu a presa da Fervenza.

Na actualidade, todas as aldeas da freguesía (Borreiros, Os Currais, O Cotoíño, A Gris, Os Pedrouzos e A Xestosa) están situadas nunha península formada no tramo medio do Xallas entre as colas da presa da Fervenza. Brandoñas non corresponde a ningunha entidade de poboación.

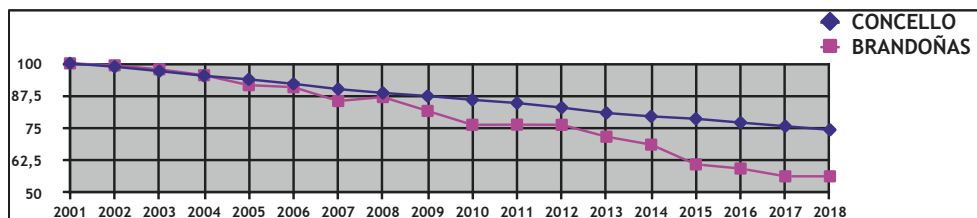
A súa poboación ó longo do século XX foi:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Barral				13	10	8	24					
Borreiros	77	95	73	101	119	90	91	93	67	55	57	47
Currais (Os)	47		23	48	51	69	68	71	62	36	35	33
Gris (A)				12	9	9	4	7	4	9	10	13
Pedrouzos (Os)		48	51	13	13	39	31	31	35	29	29	25
Vilarcovo			52	32	38	43	35	15				
Xestosa (A)				11	21	27	23	25	21	17	14	18
Pego				15		16	16					
Outros	99	89	42									
BRANDOÑAS	227	232	227	245	286	301	292	242	189	142	145	146
CONCELLO DE ZAS	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212

Evolución da poboación das distintas aldeas e da parroquia en conxunto ó largo do século XX

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Borreiros	48	45	39	35	33	31	30	30	25	26	25	25	24	22
Currais , Os	31	31	33	32	30	25	24	24	24	24	24	20	18	17
Gris, A	13	13	13	13	13	13	13	13	13	10	10	8	7	7
Pedrouzos, Os	23	23	21	18	19	19	21	21	20	18	13	13	13	16
Xestosa, A	16	16	14	14	12	12	12	12	12	12	13	12	12	12
BRANDOÑAS	131	128	120	112	107	100	100	100	94	90	85	78	74	74
PORC. %	100	97,7	91,6	85,5	81,7	76,3	76,3	76,3	71,7	68,7	61,1	59,5	56,5	56,5
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
PORC. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARR. (1) %	57,7	56,4	52,9	49,3	47,1	44,05	44,05	44,05	41,4	39,6	37,4	34,4	32,6	32,6

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Á vista dos datos anteriores poden sacarse varias conclusións. Entre elas destacaremos as seguintes:

- 1.- Que acadou o seu máximo demográfico no ano 1950. Ata ese momento a poboación foi en lento pero progresivo aumento. A partir desa data comeza un inexorable descenso que se mantén ata os nosos días e sen visos de que a situación vaia a cambiar.
- 2.- Que na segunda metade do séc. XX perdeu un 51,5 % da súa masa demográfica.
- 3.- Que no que vai do século XXI a situación está indo aínda a peor, de tal xeito que a perda segue aumentado e non se albisca remedio ningún. No 2017 non chegaban ó 25% dos habitantes de 1950. É dicir: en 68 anos perdeu máis do 75% da súa poboación.
- 4.- Na actualidade ten só un 56,5% dos habitantes do 2001 e un 32,6 % dos que tiña en 1900 (menos da terceira parte).
- 5.- No 2018 é a segunda vez neste século que non diminúe a poboación dun ano para outro. A outra fora entre os anos 2010 e 2012.
- 6.- Se pensamos que a idade media é moi elevada e que non hai relevo xeracional, a situación vai ir cada vez a peor e leva camiño de converterse case nun deserto demográfico (na actualidade a densidade é de só 10,5 hab/km²).

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Brandoñas

Brandoñas, para Martínez Lema (2010: 111-112), ten unha orixe prelatina, a xulgar pola terminación *-(o)nia / -(o)nias*; os testemuños máis antigos do nome son *Blandonia* (c. 989) e *Brandonias* (1110). Para Cabeza Quiles (2014: 319-320) ten unha orixe semellante á de Brandomil, tamén prelatina, dun antigo *GLANDONIAS (< da voz celta *GLAND ou *GLANDO ‘ribeira, beira’); o paso de **Glandonias* a Brandoñas produciríase, coma no caso de *Glandomiro* a Brandomil, a mesma confusión acústica das consoantes iniciais *g-* e *b-*.

Barral vén do prerromano BARRO ‘lama, fango’, propio dun lugar lamacente.

O Cotoíño fai alusión a unha pequena altura penedía (procede do elemento prerromano *COTT, ‘prominencia, altura rochosa’.

Os Currais xa é o suficientemente transparente (do lat. CURRALES); o que chama a atención é que rexistre o plural en *-is*, máis propio da zona oriental de Galicia.

A Gris é o resultado da simplificación fonética de Grixá, voz que procede do latín ECCLESIA; sinala o lugar onde se sitúa a igrexa parroquial (a pronuncia local, tendente a despalatalizar o <x>, acabou transformando a que nun tempo foi Grixá en Gris).

Os Pedrouzos ven do latín PETROSOS ‘lugar abundante en pedra’.

O **Pego** procede do lat. PELAGUS, que pode significar ‘mar’ ou tamén ‘fosas profundas nun río, augas desbordadas dun río’.

A **Xestosa** indica un terreo abondoso en xestas.

Vilarcovo facía referencia a un poboado (vilar < lat. VILARIS ‘granxa, casa de campo’) asentado nun lugar arqueado ou deprimido: un covo (estaba nunha ladeira bastante pronunciada); tamén pode dar idea dun lugar onde houbo unha mina.

A **Fervenza** (o nome que tomou o encoro), fai alusión ós rápidos do río Xallas que facían “ferver a auga” ó caeren desde certa altura, rápidos que desapareceron coa construción da presa.

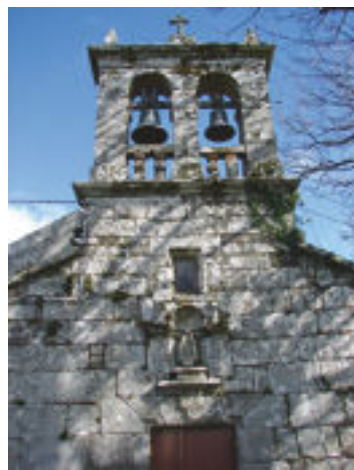
6. A igrexa parroquial de Sta. María de Brandoñas

Está situada na zona máis elevada do lugar da Gris, rodeada polo camposanto; desde este pequeno outeiro óllanse cara ó sur as augas do encoro que rodean as terras da parroquia coma unha ría ou mar interior.

O templo é de gran simplicidade arquitectónica. Presenta unha planta de salón cun presbiterio e unha nave rectangular. A fábrica actual posiblemente date da segunda metade do séc. XVIII. A parte máis interesante é a fachada, de cantería, coroada por unha espadana do séc. XIX de dous arcos de medio punto que prestan acubillo a cadansúa campá; a porta principal remata nun arco alintelado (o lintel confórmano doelas dispostas en posición radial), sobre o que vai un nicho rematado nunha forma de vieira que acubilla unha imaxe pétrea da Virxe, a patroa da freguesía, posiblemente barroca do séc. XVIII.

Detalle da fachada, coa placa do arco alintelado e imaxe da Virxe cun dosel avieirado (foto XMLS)

Fachada barroca da igrexa de Brandoñas (séc. XVIII) [foto XMLS]

No interior da igrexa salienta o arco de medio punto sobre pilastras que comunica a nave coa capela maior. Parece ser que na década de 1930 retiraran do centro do presbiterio o retablo maior e se construíra no seu lugar outro de cemento imitando as formas neoclásicas.

Interior da igrexa de Brandoñas, cos tres retablos (foto XMLS)

Este pseudorretablo aínda existía, polo menos, en 1993, cando efectuamos unha visita a esta igrexa. Afortunadamente agora xa non está, pois foi substituído por un **novo retablo maior**, tamén de trazas que imitan o estilo neoclásico: un único corpo dividido en tres paneis, culminado por un frontón

triangular. No panel central atópase a imaxe da Virxe María, a patroa, vestida cunha túnica vermella e un manto azul; posiblemente de estilo barroco, da segunda metade do séc. XVIII. No panel esquerdo, unha imaxe nova da Virxe das Neves, que substituíu outra imaxe anterior, tamén barroca, que aínda se conserva na igrexa. No panel dereito, a Virxe do Carme, barroca e tamén do séc. XVIII. Fóra do retablo hai unha traballada imaxe de san Roque de estilo barroco, seguramente do séc. XVIII; vai vestido coas roupas de peregrino a Compostela. Tamén hai un santo Antonio moi restaurado.

Con todo, o que máis nos chama a atención do interior son **dous retablos construídos en pedra**, case xemelgos, situados a un e outro lado da nave no seu primeiro tramo, de traza claramente barroca: en base ás columnas helicoidais ou salomónicas e a outros detalles decorativos, coidamos que se construíron no primeiro terzo do séc. XVIII, seguramente por volta de 1717, por unha inscrición que aparece nun fornelo sen imaxe no interior da sancristía, flanqueado por dúas voluminosas volutas. Foron sufragados por particulares, posiblemente un fidalgo local ou un labrego rico, tal como se nos fai saber na inscrición incompleta que a duras penas se aprecia na arquitrabe do retablo sur: "...COLATERALES HIZO⁵ ...NTO A SU COSTA Y DEVOCION...". Como xa non se distinguen máis letras, quedamos sen saber quen fora o devoto.

Os dous retablos van cubertos por un dosel curvo e presentan a mesma estrutura: un corpo principal flanqueado por columnas salomónicas dividido en dous paneis e un ático entre volutas enmarcadoras rematado nun frontón triangular partido. Estiveron pintados e aínda conservan restos de pintura, e tamén as imaxes.

O **retablo norte** debeu estar dedicado a Santiago, pois está presidido por unha imaxe ecuestre súa, vestido de cabaleiro á moda dezaoitesea (con casaca vermella e tricorne); perdeu a espada que brandía na man dereita; o seu cabalo asoballa baixo os seus cascos unha figura núa engruñada (un mouro). No corpo inferior, no nicho

⁵ Tamén pode ser: "...COLATERAL SE IZO..."

esquerdo, hai un frade que parece ser da orde dos dominicos; bendice coa man dereita e sostén un libro na esquerda (pode ser o propio san Domingos); no nicho dereito hai agora unha figura pétrea moi desgastada e irrecoñecible (en 1993 ocupaba este lugar unha santa mártir que agora se pasou ó ático do outro retablo). Entre os dous paneis tallouse unha cruz latina.

¿Terá algo que ver este altar dedicado ó Apóstolo coa prolongación do camiño de Santiago que, pasando por Brandomil e Brandoñas, levaba antano a moitos peregrinos xacobeos a Fisterra e a Muxía (ou ó revés: peregrinos da costa cara a Compostela)?

Ignoramos a quen estaba dedicado o **retablo sur**, pois a figura da santa mártir (leva a palma do martirio na man dereita) vestida cun hábito monxil que hoxe o preside, procede do retablo norte, onde se encontraba en 1993. No corpo inferior do retablo, na fornela da esquerda, unha Virxe de aceptable feitura co neno Xesús no colo; no outro fornello, un Ecce Homo (Cristo sedente, coas mans atadas e coroado de espiños); entre as dúas figuras, un anxo sostendo unha longa cruz.

Ó seren de pedra granítica, a feitura destes retablos é moi esencial: as espiras das columnas salomónicas e os minuciosos detalles decorativos do estilo barroco presentan moitas dificultades técnicas difíciles de resolver por moitos artistas populares.

A dificultade do material tamén provoca que a talla das imaxes se limite ós trazos básicos e que se fuxa do detallismo, o que motiva que as pregas das vestiduras sexan opacas e pouco profundas. Con todo e iso, os rostros destas figuras, vistos de preto, son de boa feitura e certa beleza (en especial o de Santiago), e chámanos a atención os seus grandes ollos, expresivos, que conservan a pintura orixinal case intacta malia o paso dos anos. Tamén é fermosa a cabeza do cabalo de Santiago, vista de perfil.

Este é un dos poucos retablos barrocos de pedra da comarca. É contemporáneo doutros retablos pétreos da redonda: o maior de Santa Sía de Roma, o da ermida de

Retablo pétreo lateral norte, de estilo barroco (séc. XVIII) [foto XMLS]

Retablo lateral sur de Brandoñas (séc. XVIII) [foto XMLS]

Santiago cabaleiro do retablo lateral norte. (foto XMLS)

Santa Mariña de Paizás (Cambeda) e, sobre todo, a fachada-retablo da igrexa de Santiago de Traba, obra dun canteiro de Pazos (Tines) chamado Domingos Martínez; nesta fachada trabeira hai un Santiago ecuestre de pedra con certas semellanzas co de Brandoñas, e tamén o rostro é parecido; polo tanto, non nos estrañaría que o autor destes dous retablos de Brandoñas fose o tal Martínez.

Rostros das imaxes da Virxe e do Ecce Homo dos retablos laterais (fotos XMLS)

A poucos metros da igrexa parroquial, pola súa zona norte -camiño real por medio- inaugurouse o 4-05-2019 o campamento turístico *Santa María de Brandoñas*, un lugar para o descanso da Vía Mariana Luso Galaica de Braga a Muxía, que nos últimos tempos están promovendo diversas entidades e Concellos, entre eles o de Zas. Consta dunha antiga casa rural restaurada, varios *bungalows* e unha zona de acampada.

7. O cruceiro do lugar da Gris

Situado nunha pequena praza formada no medio deste lugar, a escasa distancia da fachada da igrexa. Trátase dun monumental cruceiro de longo varal asentado sobre unha alta plataforma poligonal de seis chanzos.

O varal ou fuste remata nun capitel de volutas xónicas con cabezas de querubíns en cada lado. Sobre el vai unha cruz de sección cilíndrica, que na cara que mira ó oeste presenta un Cristo crucificado, de talla deficiente pero cun rostro expresivo. A figura do lado leste parece ser unha Inmaculada, tamén pouco lograda.

Detalle do cruceiro da Gris (Brandoñas)
[foto XMLS]

Este cruceiro ten a particularidade de que nos laterais norte e sur do brazo longo da cruz ten cadansúa figura, pouco habitual nos nosos cruceiros. Tanto unha coma a outra presentan corpos desproporcionados.

É difícil encadrar estas esculturas nun estilo artístico e nunha época. Na sinxeleza e na traza esquemática das figuras está o seu encanto.

8. Unha parroquia rica en mámoas

Non cabe dúbida de que as terras da parroquia de Brandoñas –coma outras da beira do Xallas das parroquias de Brandomil, Baíñas e Olveira– estivo moi poboada no período neolítico, particularmente na época do megalitismo (3º milenio a.C.). Contabilizázanse no territorio brandoñés polo menos sete mámoas: tres na Cerqueira (Borreiros, Os Pedrouzos) e cadansúa no monte de Senande, no Prado de Trillo, na Mina do Cotón, en Porto Carreiro e na Pedra da Vasixa (A Xestosa), esta última quedou quedou asolagada debaixo das augas do encoro da Fervenza e só é visible cando baixa o nivel.

De todas elas salientamos a **Mina do Cotón** nos Currais. Chegados a este lugar cóllese a primeira desviación que hai en dirección leste e séguese por unha pista de lastre uns 200 metros. Alí hai outro cruzamento e hai que coller o camiño da esquerda.

Despois de perecorrer uns 300 m desde esta segunda desviación chegaremos ó lugar no que había unha casa en ruínas chamada "A Casa dos Mineiros" moi preto e, a uns 20 m da pista á man esquerda temos unha mámoa de dimensións considerables: o seu diámetro rolda os 31 m e na croa acada unha altura duns 2 m con relación ó terreo circundante. É a mámoa de maiores dimensións

Cruceiro da Gris (Brandoñas) [foto XMLS]

O tamaño da mámoa dos Currais, tomando a figura humana como referencia (foto XMLS)

do concello e das mellor conservadas. Ten o cono de violación duns 4 m de diámetro, un pouco descentrado cara o oeste. Na actualidade está no medio dunha pradeira, polo que ofrece excelentes condicións para ser observada. As súas coordenadas U.T.M. son: X=503.780 Y= 4.761.910. O folclore fálanos de que fora habitada polos *mouros*.

9. A parroquia nos textos históricos

1592: Servicios feudais debidos polos veciños de Brandoñas e Brandomil ó conde de Altamira

Trátase das obrigas feudais que os veciños destas freguesías tiñan que observar co conde, debido a que estas parroquias pertencían á xurisdición de Vimianzo (gobernada polos condes de Altamira ou por un encargado seu, un meiriño, que era quen habitaba o castelo de Vimianzo, cabeza da xurisdición).

«Apeo de los servicios y derechuras de la felegresia de Santa Maria de Brandoñas:

El Conde de Altamira está en quieta y pacífica posesion como patron de los beneficios y curas de las iglesias de Brandoñas y San Pedro de Brandomil su anexo las veces que suelen vacar a presentarlos un clérigo curero que sea habil para ello y esto una vez e los herederos de Gregorio de Bervia (...).

Obligados los peones lanceros con sus lanzas y espadas a acompañar al merino a prender los presos y los que no fueren peones ir con ellos en las esposas a la fortaleza de Vimianzo.

Todos los vecinos [*están obligados a*] ir a guardar el ganado de los curros del Hospital de Logroso para que cobre sus derechuras el Conde y no ha de cobrar montaxe de los ganados de los vecinos de Brandoñas.

Montear los lobos (...) el año que no matasen lobo pagar cada vecino un carnero de un año o real y medio por carnero de lobo.

Las viudas [*han de pagar*] dos gallinas o dos reales. Todos los vecinos pagan la luctuosa⁶.

Coger el pan en manoxos, medir, cobrar e majar y el Conde o sus factores les han de dar de comer e beber.

Todos los mostrencos y colleitíos⁷ son del Conde». (Documento dun arquivo privado transcrito por Juan López Bermúdez, médico de Toba-Cee).

Ano 1607: a descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

«SANTA MARÍA DE BRANDOÑAS, ANEXO DE BRANDOMILL.- Esta felegresía tiene veinte y dos feligreses. Los frutos dos partes: la una y un desmero la cura y la otra por sincura eclesiástica hordinaria el licenciado Alonso Blanco, inquisidor. Valdrá su parte al retor veinte cargas de pan. Presentación la cura del conde Altamira y la sincura eclesiástica hordinaria. Aquí paresció por testificación de toda la felegresía que una leira andava usurpada de la fábrica y los que la tenían partida se convencieron dello»

⁶ O tributo da *loitosa* consistía en que cando morría o 'cabo de casa' dunha familia labrega, a viúva tiña que "compensarlle" a perda ó señor do dominio entregándolle a mellor peza de catro pés que tivese (boi, vaca ou cabalo). Xeralmente a familia do finado quedaba na miseria.

⁷ *Mostrencos e colleitíos* = gando sen dono ou abandonado.

Ano 1753: o Interrogatorio do Catastro do Marqués de la Ensenada

Neste minucioso catastro realizado a mediados do séc. XVIII (1753) obtemos unha valiosa información de como estaba a situación económica de cada parroquia. No tocante á de Brandoñas, estes son os datos máis salientables, facilitados por Bartholomé Gonzales, mordomo pedáneo e polos peritos Thomé Fidalgo e Juan de Castro.

Igrexa de Brandoñas (foto XMLS)

Nos cultivos e gandería non se diferenciaba da das parroquias limítrofes: cultivábase millo, trigo, centeo, nabos, alcacén e, raras veces, verzas, coles e liño “sin que se haga comercio de ello”. No tocante ó gando: bois, vacas, ovellas, carneiros, cabras e algunhas eguas e poldros “que tienen en los montes la mayor parte del año”.

Tamén se nos informa sobre a **rotación de cultivos** da época (respectamos a ortografía orixinal):

«...dijeron que el ferrado de sembradura de primera Calidad se siembra un año de Maiz y produce quatro ferrados y medio de la misma especie y alzado este se siembra de trigo y produce quatro ferrados y cojido este fruto se siembra el mismo de Alcacer (...) y al año siguiente se siembra de Lino (...) y alzado este fruto se siembra de Nauos (...)».

Capítulo aparte eran os **impostos** ós que se vían obrigados os veciños, para o dono da xurisdición (o conde de Altamira), para o párroco e para o rei:

«... le paga [ó conde de Altamira] cada un vecino real y medio por el servicio que llaman Carnero de el Lovo, excepto el año o años que hacen corridas y matan lobo biejo o camada del nuevo que en tal caso se eximen de esta Carga; igualmente perciue de cada un vecino diez y siete mas por rrazon de Bassallaje y un real por el servicio que llaman Gallina de Dehesa y se entienda que dicho servicio de Carnero de el Louo le pagan los vecinos que tienen ganado lanar y no las viudas y personas pribiligiadas y los vecinos de dhas [dichas] fras [feligresías] de Brandoñas y el Hesto [Santo Estevo do Esto, Cabana] pagan también el derecho de Luctuosa, que hes de cada Cavo de Cassa que acaece morir una Alhaja de quatro pies que se halla reducida a una moderada regulación, según la posibilidad y circunstancias de el muerto».

Por se os anteriores non fosen abondos aínda había estoutros:

«(...) dijeron que los derechos que se hallan impuestos (...) son Diezmo, Primicia, Luctuosa, oblata y Voto y que los Diezmos se cobran y pagan a todos los frutos de diez uno en manojo de trigo, Centeno, Mijo, maíz, corderos cabritos Lino y Lana».

Dous dos impostos, a **primicia** e a **oblata**, pagábanse do seguinte xeito:

«(...) las pagan los veciños en esta forma: Los labradores que labran con yunta de Bueys pagan dos ferrados de Mijo Maiz y dos ferrados y diez y ocho quartillos de trigo y los que labran con yunta de Buei y Baca un ferrado de Mijo Maiz y un ferrado nueve quartillos de trigo = Y de oblata (...) paga cada veciño medio ferrado de trigo».

Otro imposto máis era o do **voto a Santiago** polo que cada veciño “que labra” pagaba medio ferrado de centeo á catedral compostelá.

A modo de resumo, mesmo se nos informa do importe destes impostos:

«(...) el dicho de Carnero de el Lovo ascenderá a quince rr^s, el de Gallina a diez y ocho rr^s: el de Vasallaje a nueve rreales, el de Luctuosa a veinte rr^s: las penas de cámara a seis rrs^s y el ganado mostrenco a ocho R^{es}».

(...) y en la feligresía de Brandoñas dijeron ascenderán los Diezmos a Mill y ochenta y ocho R^{es} Vellon. La oblata a ciento y ocho rres vellón = Y el Boto ciento y quatro reales vellón según trajo en arriendo posteriormente Patricio de tembra (...) y la Luctuosa ascenderá a veinte Reales».

Aínda quedaban os impostos que lle había que pagar ó rei:

«(...) pagan anualmente a su Magestad por rrazon de servicio hordinario y extrahordinadio sisas cientos y Millones: pagan por servicio hordinario y extraordinario treinta y seis rr vellón, y por los mas Ramos trescientos y noventa R^{es}».

Tamén sabemos que había **tres muíños**, dous no río de Porto Carreiro e outro no Xallas:

«(...) en la fra de Brandoñas hai tres Molinos Arineros de piedras negras uno llamado de **refojo** sobre el **Rio de porto Carreiro** con el que muele seis meses al año por canle propio de Ygnacio Suarez (...) otro llamado **Vilarcovo** sobre el mismo **Rio Porto carreiro** con el que muele seis meses al año por canle propio de Dn. Manuel Regueira (...) otro llamado de **Pazo** sobre el **Rio grande** [o *Xallas*] con el que muele seis meses al año por canle propio de Juan Antonio de otero (...)».

Así mesmo, tres veciños (Manuel Vermúdez, Francisco de Jallas e Carlos Suárez) tiñan no monte fornos para cocer tella. Outros moitos eran donos de colmeas, moi numerosas, 70, pertencentes a estes veciños: Alonso de Quintáns (1) Agustin Trillo (6), Angel Vermudez (4) Carlos Suárez (1), Cándida de Carril (8) Diego Vermudez (12), Fructuoso Riomaio (4), Francisco Jallas (6) Ygnacio García (7) Ygnacio Rodríguez (1) Juan de Otero (6), Juan Rigueira (3), Luis López (1), Don Manuel Rigueira (2), Mauro de Muíño (1), Manuel Vermudez (4), Pablo de Quintáns (2) e Rosa de los Santos (1).

A inmensa maioría das familias eran labregas, aínda que había algún veciño que tamén tiña outro oficio: Manuel do Campo era “estanquillero”; María López, taberneira; Ignacio Rodríguez, ferreiro; Ponciano Quintáns, xastre; Diego Vermúdez, escribán do rei. Os curas eran Don Manuel Alonso Rigueira e don Fhelipe de

Leis. E dúas viúvas (Ignacia e Phelipa Romero) eran pobres de solemnidade, quizais por culpa da odiosa loitosa. O número de veciños era de 46.

O encoro da Fervenza asolagou terras e lugares de Brandoñas (foto R. Mouzo)

1847: *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz

Case un cento de anos despois, neste *Diccionario* obtemos máis información do estado desta parroquia, que pouco variara. A poboación baixara de 46 a 30 veciños (156 hab), distribuídos nos lugares ou aldeas de “Barral, Barreiros, Cotuiño, Currais, Gestosa, Iglesiasio, Pedrouzos, Pego, Senande y Vilarcobo”. Os camiños eran locais e malos. Cultivábase centeo, millo, trigo, legumes, froitas e liño; criábase gando vacún, lanar, porcino e mular; había caza, pesca, muíños e algúns teares caseiros.

Contra 1928, Carré Aldao na *Geografía del Reino de Galicia* (dir. Por Carreiras i Candi) facilita esta información, con notorios erros nos nomes das aldeas:

«**Santa María de Brandoñas**, anexo de Brandomil. Hállase a la margen derecha del río Xallas. Fórmanla las aldeas de Borreiros y Pedrouzos y los grupos inferiores de Barral, Brandoñas, Currais, Pego, Vila-nova, Vilar, Cobo y Xestosa, con 49 edificios y 232 habitantes de hecho y 236 de derecho. En esta feligresía vese un círculo de mámoas rodeando un gran pozo».

10. A parroquia na literatura: *Brandoñas o forte*

Como acontecía con Brandomil, tamén o nome desta parroquia inspirou ó máis épico dos nosos poetas, Eduardo Pondal. Deste xeito, a maxia da poesía permite ó bardo bergantiñán transformar este topónimo nun bravo, rexo e forte guerreiro celta ("a quen o soar das armas é doce"), de corpo lanzal "cal pino que erguido na pendente está". Con todo e iso, Pondal preséntanos un Brandoñas tenro e saudoso, falando cun seu compañeiro máis novo chamado Porcar ("o roxo" ou "o brando", "a quen aínda a

lanza fai boras nas mans"), con quen se desafoga da tristura que lle produciu a morte da "doce Baltar", doncela cazadora ("virxe frecheira") das terras do Xallas da que se sentía namorado:

[BALTAR]

Brandoñas o forte,
e o brando Porcar,
dous fillos dos celtas
de edá non igual,
na lanza apoiados,
cal dous abeláns
que están incrinados,
do vento quezais,
falaban da morte
da doce Baltar. (...)

O vento que ven
ca doce miñán,
leváballe a faldra
con doce tremar,
cando ela corría
de Xallas no chan,
seguindo dos corzos
o paso fugaz
a virxe frecheira,
a doce Baltar.

Da súa certa morte
ben tiver sinal.

O castrón esquivo
da barba longal,
con grande estrañeza
a vía pasar.

No mes de decembre
oín o 'cras-cras'
da pega inverniza
(a quen o saltar,
a esquiva, lle praxe
da gandra no chan).

Brandoñas amigo,
do corpo lanzal

cal pino que erguido
na pendente está;
ouh, recio **Brandoñas**,
a quen o soar
das armas ó doce,
cal doce compás;
a negra triganza,
o grande pesar
que sinto na alma
non ten, non, igual.

--Ben certo era linda,
ouh, tenro Porcar
(a quen aínda a lanza
fai boras nas mans),
aquela meniña,
dos aires irmán;
aínda por ela
con dorido afán
na escura pendente
suspira o pinal;
e o vento da gandra
nomea quezais
o nome garrido
da doce Baltar.

Por ela eu sabía
o arco encurvar,
loitar co romano
de Xallas no chan;
por ela escuitaba,
movido do soán,
o pino que funga
cun doce fungar
(que ós fillos dos celtas
lle dá gran solás).

(Eduardo Pondal.- *Queixumes dos pinos*; 1886).

Brandoñas volve aparecer noutra poesía pondaliana (“O escuro Brandoñas”, moreno, en contraposición co “roxo Porcar”), moi semellante á anterior, pois tamén os dous amigos están a falar “con bágoas quentes nos ollos” da morte da doce Baltar; os dous están tamén apoiados en cadansúa lanza “cal dous abeláns”, en garda permanente ó axexo do invasor romano; non obstante, nesta ocasión xa non se levan anos un ó outro, pois son “de edá tenra e igual”:

[O ESCURO BRANDOÑAS]

O escuro **Brandoñas**
e o roxo Porcar,
dous fillos dos celtas
de edá tenra e igual,
na lanza apoiados,
cal dous abeláns
que están inclinados
do vento quizaís,
con bágoas quentes dos ollos falaban
da doce Baltar (...).

(Eduardo Pondal.- *Queixumes dos pinos*, 1886).

Eduardo Pondal, como moderno bardo, converteu Brandomil e Brandoñas en heroes celtas dos seus poemas (gl.wikipedia.org)

11. Festas da parroquia

As patronais son o 15 e 16 de agosto: o primeiro día é o da Nosa Señora; o segundo dedícase a santo Antonio e san Roque. Tamén se celebra a Ascensión, en maio; non adoita haber verbena, unicamente o xantar familiar en cada casa.

San Tirso de Muíño forma parte do grupo de parroquias da zona meridional do concello: case todas as súas augas se dirixen cara ó sur, vertendo directamente no río.

Eclesiasticamente é hoxe parroquia independente (noutroora foi filial da Pereira), pertencente ó arciprestado de Céltigos. No Antigo Réxime formaba parte da xurisdición real de Soneira. No actual territorio está incluído o antigo couto señorial de Muíño (que tería por centro a aldea do Couto). A súa extensión é duns 15,90 km².

Intégrana os seguintes lugares: As Abellas, Campos, O Couto, A Churía, A Fonte Espiño, Marán, Pedra Padreiro, A Piosa, A Santa, A Toxa e O Vilar.

A súa forma tende a ser redondeada, se ben introduce no extremo SE como unha especie de cuña entre as parroquias de Brandomil e Brandoñas. Con estas parroquias comparte formas orográficas coas que compoñen a meseta do Xallas amosando unha lixeira inclinación cara ese río. O seu borde occidental correspóndese cos lindes entre os concellos de Zas e Vimianzo.

Ten polo norte as parroquias de Santa Sía de Roma e San Martiño de Meanos; polo sur as de Brandoñas e Brandomil; polo leste San Martiño e Brandomil e, polo oeste as de San Sebastián de Serramo e Santo Antoiño de Baíñas (estas dúas últimas do concello de Vimianzo)

Mapas da parroquia de San Tirso de Muíño

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

Predominan as formas achanzadas, como corresponde á maior parte das terras que forman a penechaira do Xallas con pendentes moi suaves, a maioría cara ese río. A maior parte do seu territorio está entre os 350-370 m. Con todo, hai que facer algunhas matizacións: a cota inferior estaría no canle do rego de Porto Carreiro, que vai ó Xallas (294 m), e a superior situaríase no Alto da Torre, dentro do monte da Piosa (432 m).

Na parte meridional, nesa especie de cuña que se mete entre as parroquias de Brandomil e Brandofías, hai un val relativamente encaixado ocupado polo rego anterior. A un lado e outro hai algunhas elevacións de non moita entidade pero que destacan sobre o resto do territorio: Costa do Pedrido (403 m) e A Pedra Chan (398 m) polo oeste, en tanto que polo leste ten unha pequena aliñación que arranca en Limideiro e se dirixe cara ó norte, destacando neste punto A Pedreira de Marán (391 m).

Na parte occidental dá a sensación de que é máis montuosa porque está dedicada a superficie forestal pero, en realidade, a única elevación que destaca aí é o xa citado Alto da Torre.

O resto da parroquia atópase maiormente entre os 350 e os 370 m.

As maiores caídas danse ó oeste da aldea das Abellas, pasado o monte da Pena, dado que ó seu carón circula o regato das Abellas, bastante encaixado.

2. Hidrografía

Non conta con cursos de auga de importancia a pesar da súa superficie. Pola súa morfoloxía actúa máis ben como divisoria de augas, posto que as da parte setentrional –zona da Churía- xa se dirixen cara ó río de Zas, en tanto que as da meridional van ó Xallas. Isto fai que os cursos de auga da parroquia sexan insignificantes.

O máis longo é o Rego das Abellas, cun percorrido de 5,9 km, boa parte por Brandomil. Antes da construción do encoro da Fervenza é posible que tivese outros dous regatos máis. Ó sur da aldea das Abellas recibe, pola esquerda o rego de Fonte Espiño (2,2 km) que nace a rentes desa aldea, polo sur. Unha vez feita a confluencia pasa a ser coñecido como o rego de Porto Carreiro.

Outros dous regatos teñen a súa orixe preto da aldea da Churía: un, polo sur: Rego da Churía (1,5 km) e outro ó norte, o Rego de Barreiro (1,3 km), que despois de xuntarse, moi preto dos lindes coa parroquia de San Martiño, serán as primeiras achegas que conforman o río de Meanos-Zas.

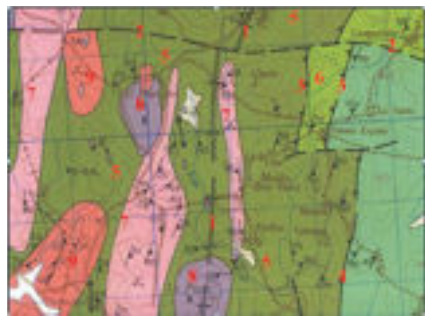
Polo leste da aldea da Santa outro minúsculo regato: o rego da Braña (1,5 km) que discorre en dirección norte para xuntar as súas augas cos dous anteriores.

3. Xeoloxía

A tectónica da parroquia de Muíño é tremendamente complexa. De partida, case toda a parroquia forma parte da Unidade Malpica-Tui cos complexos alóctonos (de cor verde no primeiro mapa) que montaron sobre os autóctonos relativos (parroquia de Brandomil, entre outras) pero dentro deste aspecto xeral son numerosas as fallas que a atravesan e interactúan na formación do relevo.

A máis importante desas fallas é a que atravesa a parroquia polo centro de norte a sur. É bastante longa, xa que arranca na praia dos Rias en Malpica e chega ata o encoro da Fervenza; está representada por dúas liñas paralelas (1). No seu trazado está atravesada por outras perpendiculares que produciron dislocacións que fixeron desprazarse lateralmente os materiais litolóxicos. Aínda que agora pasa por terreos que están en resalte, en orixe corresponderíase co fondo dun val.

http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

Desde a Braña da Calzada ata preto de Serramo, polo norte da Churía pasa outra falla suposta ou deducida (2), perpendicular á anterior que produciu esas discordancias (desprazamentos laterais dos materiais). Ó leste e ó oeste da Fonte Espiño hai outras dúas fallas de encabalgamento ou fallas inversas con desprazamento dos materiais cara ó oeste (3). Separándoa da parroquia de Brandomil hai outra similar a estas últimas (4).

Se a tectónica era complexa a litoloxía (tipos de rochas) non o é menos. Os materiais predominantes serían gneises félsicos con retroecloxitas integradas do Precámbrico ou do Cámbrico (5). Algún dos outros tipos de rochas que nos imos atopar son os xistos e paragneises (6) que quedan entre as dúas fallas que rodean A Fonte Espiño.

Desde As Abellas ata A Churía hai un afloramento delgado e alongado de ortogneis con anfíbol (7) que se volve repetir noutros dous puntos máis polo oeste do monte da Piosa e nos lindes co concello de Vimianzo.

Dous lentellóns case circulares de retroecloxitas aparecen nos monte da Piosa e do Tourallo (8). Por último, nos extremos noroeste e sueste hai dous pequenos treitos de ortogneis con biotita (9). Nestes tres últimos casos trataríanse de rochas plutónicas.

4. Demografía

Temos estes datos, entre outros, da súa evolución demográfica ó longo da historia: 22 veciños (1607), 38 vec. (1753), 20 veciños e 150 hab. (1836 e 1848), 291 hab. (c. 1928), 89 vc. e 391 hab. (1965).

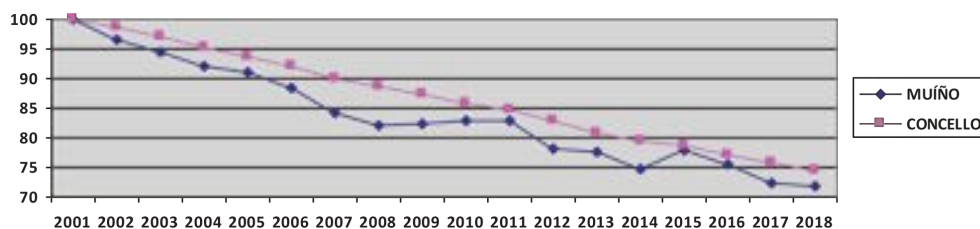
A evolución de cada unha das súas entidades de poboación e da parroquia en conxunto ó longo do século XX foi a seguinte:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Abellas (As)	75	81	93	83	90	118	110	123	123	106	98	90
Campos			24	25	37	38	37	38	42	44	40	40
Couto (O)			50	36	48	61	53	66	65	71	64	57
Churía (A)			42	10	12	14	20	17	10	13	11	11
Fonte Espiño,A			32	13	31	42	41	37	40	41	41	37
Marán				31	44	49	54	59	48	46	51	48
Pedra Padreiro				12	21	23	24	32	26	37	26	25
Santa (A)				3	8	6	6	4	5	3	5	4
Toxa (A)				14	21	24	25	24	21	18	12	12
Vilar (O)				23	36	44	43	43	34	23	27	27
Outros	183	210	89									
MUÍÑO	267	291	330	250	380	419	413	443	414	383	375	351
CONCELLO	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212

E, no que vai do século XXI, déronse os seguintes datos de poboación:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Abellas (As)	87	79	76	72	71	70	74	68	68	62	63	56	56	56
Campos	40	39	38	35	34	34	33	31	30	28	29	29	27	27
Couto (O)	54	47	46	43	40	41	41	39	37	37	46	46	43	41
Churía (A)	11	10	9	8	8	8	8	7	6	6	6	6	6	6
Fonte Espiño(A)	38	36	33	29	32	33	35	35	34	34	34	35	32	35
Marán	47	48	49	49	47	43	42	39	38	38	38	35	34	33
Pedra Padreiro	25	25	24	21	22	27	24	23	27	26	27	26	24	22
Santa (A)	4	4	4	4	3	3	3	3	3	3	3	3	5	5
Toxa (A)	13	12	12	11	10	9	9	9	9	9	9	10	10	10
Vilar (O)	29	29	26	21	20	20	19	18	18	17	16	17	15	15
MUÍÑO	348	329	317	293	287	288	288	272	270	260	271	263	252	250
Porcentaxes %	100	94,5	91,1	84,2	82,5	82,8	82,8	78,2	77,6	74,7	77,9	75,6	72,4	71,8
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
CONC. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARROQ (1) %	130,3	123,2	118,7	109,7	107,5	107,9	107,9	101,9	101,1	97,4	101,5	98,5	94,4	93,6

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Algunhas consideracións que podemos facer da súa evolución:

- 1.- Que, ó igual que outras parroquias do concello, acadou o maior número de habitantes a comezos da década dos anos setenta do séc. XX, iniciándose desde ese momento un lento pero progresivo descenso.
- 2.- Que sempre foi unha parroquia cunha densidade de poboación moi baixa. Na actualidade é de 15,7 hab./km². Incluso cando estivo máis densamente poboada non pasaba 28 hab./km²
- 3.- Ata o ano 2014 sempre tivo máis habitantes que os que tiña en 1900.
- 4.- A súa evolución demográfica, en clara fase regresiva desde os anos setenta, foi moi similar á do concello en xeral.
- 5.- No que vai do século XXI perdeu algo máis da cuarta parte dos seus veciños (28,2 %). Uns 98 habitantes nestes 18 anos: algo máis de cinco por ano, de media.

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Muíño

Muíño, o topónimo que dá nome á parroquia pero que non existe como entidade de poboación, é transparente: procede do latín MOLINUM 'muíño'.

As Abellas pode facer referencia a un lugar onde había abellas bravas.

O Couto procede da palabra latina CAUTUM 'cercado'.

A Churía: este topónimo constitúe un *unicum* en Galicia, pois non existe outro igual. Existe un Churío, nome de parroquia e de río, en Irixoa, un Churiz en Pol, un Churido na Gudiña e un Choride en Oza Cesuras; Gonzalo Navaza pon estes topónimos en relación coa forma adxectiva *florido*, -a 'lugar cuberto de flores', pero non se atreve a relacionar esta Churía de Muíño co tema fitonímico (Navaza Blanco 2006: 277, voz Chorido).

A Fonte Espiño é un topónimo transparente, pois alude á existencia dunha fonte (< lat. FONTE) situada ó carón dun espiño (< lat. SPINU).

Marán é de orixe descoñecida; talvez xermánica.

A Pedra Padreiro: segundo F. Cabeza Quiles quizais en orixe fose 'a Pedra do Padreiro', sendo ese 'padreiro' unha variante da árbore chamada 'pradairo' (un derivado do lat. PLATANU 'plátano' mais o sufixo -*ariu*) [véxase Padreiro en Brandomil].

A Santa é o lugar nacido en torno á ermida de Santa Margarida ('a santa' por antonomasia da redonda).

A Toxa: este topónimo podería facer alusión á abundancia de toxos no lugar onde se asentou a primitiva poboación. Non obstante, para G. Navaza non se pode confirmar que as Toxas e Toxos existentes en Galicia na toponimia galega sexan da familia do toxo. “Debemos relacionalos cun exemplo portugués en diminutivo *Tojela*, e co topónimo asturiano *La Toya* (en área onde o toxo é *toyu*) que é interpretado por García Arias como pertencente á mesma familia toponímica” (Navaza Blanco 2006: 536-538).

Para **O Vilar**, véxase o lugar homónimo da parroquia de Vilar.

Lauda dunha tumba medieval no adro parroquial de Muíño (Foto XMLS)

6. A igrexa parroquial de San Tirso de Muíño

Igrexa de San Tirso de Muíño (Foto XMLS)

Está situada cerca do lugar do Couto, na zona norte deste lugar. Presenta a clásica fachada pentagonal, de cantería e lisa, rematada na parte central por unha sinxela espadana, construída seguramente no séc. XIX. Non obstante, todo o resto do templo responde ás características arquitectónicas do séc. XVIII.

No adro, unha das lousas próximas á entrada principal corresponde á lauda dunha tumba da época medieval.

Presenta planta de salón cunha estreita nave de apreciable altura; vai cuberta por unha bóveda de canón corrida. Accedemos ó presbiterio baixo un arco triunfal de escasa altura, volteado sobre pilastras; este presbiterio é moito máis estreito e de menor altura cá nave, e vai cuberto por unha bonita bóveda de crucería nervada, estrelada, cunha clave central (cunha cruz en relevo) e catro secundarias (con rosetas e outro tipo de decoración simbólica en relevo). Este tipo de bóvedas son pervivencias góticas que nalgúns casos chegaron ata o segundo terzo do séc. XVIII.

Na parede norte do interior do presbiterio acaroouse un artístico **escudo de pedra**, cuartelado en cruz e tallado nunha soa pedra, coroado por un casco ou helmo afrontado. Nos cuarteis aprécianse as armas dos Pazos, Figueroa e Moscoso, que responden ás distintas ramas dos señores das chamadas torres de Muíño, situadas no máis alto do veciño lugar do Couto. Os señores destas torres tiñan o dereito de presentación do crego desta igrexa parroquial, o que os obrigaba tamén a garantir o bo estado da capela maior do templo.

Na parede leste do interior do presbiterio queda un amplo fornello rematado en arco de medio punto, que, sen dúbida, noutro tempo deu acubillo ó retablo maior, hoxe desaparecido (o templo non ten hoxe ningún retablo); na clave central deste arco apegouse unha imaxe de pedra dunha Inmaculada (a Virxe en actitude orante sobre a cabeza e as ás dun querubín).

Escudo nobiliario do muro norte do Presbiterio (foto XMLS)

Sobre un pé dereito a un dos lados do altar maior hai outra figura de pedra que representa ó santo patrón da igrexa, **san Tirso**, de escasa calidade, pois apenas se aprecia algún trazo distintivo na anatomía ou nas roupas; leva nas mans unha serra, o seu atributo persoal, como recordo do último dos seus suplicios.

Xa realizadas en madeira, a igrexa conserva unha serie de imaxes distribuídas polos muros interiores da nave, xa sobre ménsulas, xa sobre pés dereitos: outra representando a **san Tirso** (mozo novo e

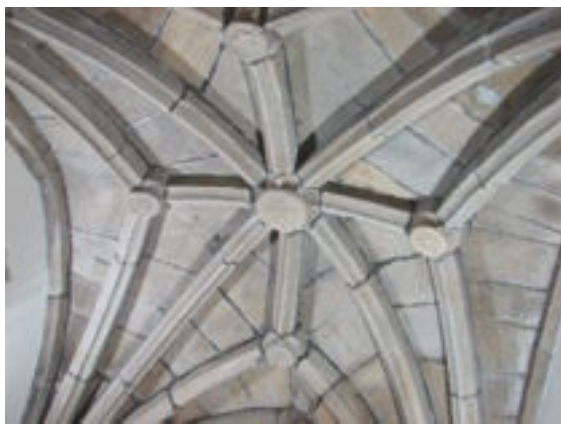

Imaxe de S. Tirso (Foto XMLS)

imberbe, que viste túnica e clámide; leva na man dereita a palma do martirio e na esquerda unha serra de man, o seu atributo, distinta da da imaxe de pedra); un **santo André** (barbado, cun libro na man e a cruz en aspa por detrás); un **santo Antonio** (frade franciscano imberbe, co neno Xesús nos brazos, cun pano polo medio); un **san Xosé** (tamén cun neno Xesús nos brazos, cun pano polo medio); un **santo Agostiño** (vestido co hábito monacal negro da orde agostiña; mitra na cabeza, báculo na man dereita e, na esquerda, unha maqueta dunha igrexa, por ser fundador dunha orde); unha **Virxe do Carme** (vestida co hábito castaño dos carmelitas; co neno Xesús nunha man e un escapulario

da outra). Todas estas imaxes, de aceptable feitura, parecen ser de estilo barroco; quizais foron esculpidas no séc. XVIII e varias delas formaron parte dalgún dos retablos desaparecidos.

Hai, así mesmo, unha imaxe da **Virxe do Corpiño**, do séc. XX, quizais produto da doazón dalgún devoto. Trátase dun caso único, pois que se saiba, a Virxe do Corpiño só recibe culto na parroquia de Santa Baia de Losón (concello de Lalín, na comarca do Deza).

Bóveda de crucería nervada do presbiterio (Foto XMLS)

Interior da igrexa de Muíño (Foto XMLS)

Imaxe de Sta. Margarida de Muíño (XMLS)

Tamén se garda na igrexa a imaxe de **Santa Margarida**, pertencente á ermida do mesmo nome; represéntase coma unha moza vestida con túnica e manto que cos pés esmaga un dragón ou monstro (personificación do demo); posiblemente sexa de estilo barroco, do séc. XVIII.

Como anécdota, na visita que efectuou en 1607 a esta igrexa o visitador pastoral, o cardeal Jerónimo del Hoyo, indica que nela non hai Santísimo Sacramento "por la pobreza y poca debocion de los feligreses".

7. A ermida de Santa Margarida, no lugar da Santa

Fachada da ermida de Santa Margarida de Muíño (Foto XMLS)

Ten o seu santuario no lugar da Santa, dunha única casa. Ó seu arredor quedan aínda uns poucos carballos. Na súa zona leste está a fonte da santa.

A ermida é de mediados do séc. XVIII, pois segue as características arquitectónicas doutros santuarios desta mesma época: unha nave rectangular cuberta cun tellado a dúas vertentes e unha capela maior ou presbiterio -con teito ó centro- que se eleva a unha maior altura. A fachada -de cantería- é lisa; segue o clásico esquema pentagonal e culmínase cunha pequena espadana dun único corpo.

No interior, o arco triunfal de entrada á capela maior tamén responde ás características de mediados do XVIII, e mesmo puido ser construída nesta centuria a bóveda de

crucería nervada que cobre esta capela maior (moi semellante á que xa vimos na igrexa parroquial: unha supervivencia construtiva gótica que en ocasións chega ata mediados do 1700). O **retablo** é de estilo neoclásico (fins séc. XVIII-principios XIX).

Este santuario xa existía con anterioridade ó séc. XVIII: seica aquí xa había unha

Interior da ermida de Sta. Margarida de Muíño (Foto XMLS)

romaxe por 1670. Así e todo, o cardeal J. del Hoyo non fala del na súa visita á parroquia en 1607. Seguramente foi unha fundación privada dos señores das torres de Muíño, pois doutro xeito non se explicaría o fachendoso escudo de armas que estes fidalgos colocaron na propia fachada do edificio (foto na p. 88), sobre a porta principal (lado oeste). Coroado por un casco ou helmo con penacho, este escudo cuartelado deixa ver os brasóns dos Figueiroa, dos Moscoso e dos Pazos; garda moita semellanza co do interior da igrexa parroquial de Muíño.

8. Os restos da Torre do Couto ou de Muíño

No lugar do Couto só queda hoxe en día unha parte do que noutro tempo foi a Torre do Couto ou de Muíño, lugar de residencia da estirpe fidalga dos **Ozores**, antigos donos do couto de Muíño. Na actualidade os seus actuais donos, que adquiriron a propiedade en 1962, transformaron o que queda deste nobre edificio nun cabanote.

Da antigüidade deste edificio pódennos dar testemuño as súas paredes de cantería, con pezas cortadas de forma bastante irregular, e sobre todo, unha porta que se abre na parte baixa rematada en arco semiapuntado de grandes doelas (formas características do último gótico, a finais do séc. XV ou principios do XVI). Por esta porta podemos acceder ó sobrado, convertido nunha palleira; desde as súas ventás con

Paredes sur dos restos da Torre do Couto (Foto XMLS)

Arco do séc. XV ou XVI das Torres do Couto (Foto XMLS)

asentos laterais podía divisarse un amplo territorio. Esta casa aínda é coñecida hoxe como a "Casa do Conde", pero dá verdadeira mágoa vela neste deplorable estado. Xa pasa dos 20 ou 30 anos que, para facer unhas cortes modernas, mesmo se destruíu toda a súa ala norte, que aínda se podía contemplar case intacta nunha foto do coñecido libro de Martínez-Barbeito (1978: 419).

O primeiro dono da torre do Couto foi Gonzalo de Pazos de Muíño (citado por J. del Hoyo en 1607), a quen lle sucedeu outro Gonzalo de Pazos; fillo deste foi Juan Romero de Pazos, e deste Alonso Romero de Pazos e Figueroa. Despois viría Pedro Romero de Pazos, esposo de Mencia de Andrade (ilustre

dama compostelá de quen se conserva un sartego pétreo, de finais do séc. XVI, na capela da Azucena da catedral de Santiago); fillo deste matrimonio foi Alonso Romero de Figueroa. Veu despois Sebastián Romero e Gondomil, fillo ou neto do anterior, que tivo unha filla -Andrea Romero de Pazos- que casou con Luis Alvarez de Calo; filla deste matrimonio foi Josefa de Calo e Romero de Pazos, esposa de Juan de la Cruz Ozores e Romero. Seguiu a liñaxe con José Ramón Ozores e Calo, señor de Rubiáns e Grande de España, e despois con María Ramona Ozores Valderrama (marquesa de Hombreiro por casar co marqués desta casa) [Martínez-Barbeiro; 1978: 419, 420].

Como se ve, unha casa de familia ben ilustre e poderosa no seu tempo; nos mapas antigos do Reino de Galicia -de finais do séc. XVI ó XIX; por exemplo, os de F. Ojea (1598), de Tomás López (1784) e D. Fontán (1834)- os camiños principais que viñan de Santiago pasaban por Muíño. Mágoa do estado actual desa antiga mansión.

9. O cruceiro do Couto

Cruceiro do Couto (Muíño). [Foto XMLS]

Chama a atención porque se atopa no interior dunha rotonda ovada, axardinada, ben protexido por unha reixa de ferro. Isto revela o agarimo que os veciños lle teñen como símbolo do seu lugar.

Ten plataforma cuadrangular de cinco grosos chanzos, cun pousadoiro acaroadado na parte oeste. O varal remata nun estreito capitel con querubíns ós lados e volutas nas esquinas. Sobre el, unha cruz cun Cristo crucificado con tres cravos (lado oeste), moi estilizado, un anxo parece colocarlle unha coroa ou dosel sobre a cabeza; no

lado leste, unha Inmaculada coroada por dous anxos.

Malia que as figuras están moi erosionadas, consideramos que se trata dunha obra barroca do séc. XVIII.

10. A Arca da Piosa, tumba do “valente Brandomil”

A arca, anta ou dolmen da Piosa atópase no medio dun eucaliptal pertencente á parroquia de Muíño, lindeira xa co concello de Vimianzo.

Trátase dun dos monumentos megalíticos míticos de Galicia, pertencente á área Soneira-Xallas, que conta con exemplares tan coñecidos coma as antas de Dombate, Pedra Cuberta, Pedra da Arca de Regoelle ou a Mina da Parxubeira. Coma os tres primeiros, xa fora estudado en 1933 polos arqueólogos alemáns Georg e Vera Leisner.

A Arca da Piosa, vista desde o sur: cámara e corredor (foto XMLS)

Responde á tipoloxía dos dolmens de planta poligonal e corredor curto, orientado cara ó leste. Ten 5 m de longo e non hai diferenciación entre cámara e corredor, nin en planta nin en alzado; en conxunto presenta unha forma en chanzos. Data do IV-III milenio a.C.

A cámara -de 3,20 m de lonxitude- confórmana catro grandes chantas verticais -fáltalle unha na parte suroeste- e unha grosa tampa de cubrición.

O corredor (de 1 m de longo) é un pouco máis baixo e está formado por dúas chantas cubertas por dúas lousas superpostas: a de abaixo, que ten unhas estrañas rugosidades acanaladas na súa cara inferior, está partida en tres anacos, seguramente desde o momento da construción do monumento, posto que sobre ela se colocou a lousa de arriba sen máis, que é a de proporcións máis considerables, semellantes á da tampa da cámara. E logo por que os construtores de hai cinco mil anos non retiraron a tampa inferior fendida? Hai quen fala ironicamente de que estamos ante unha chafallada prehistórica.

O que máis nos chama a atención deste monumento é o tamaño ciclópeo das súas pedras, en especial as cubertas. Segundo cálculos efectuados, o volume total das lousas da cámara, do corredor e da cuberta estaría preto de 14 m³, cun peso total de máis de 35 toneladas (as dúas grandes cubertas pesan 6 tm cada unha), polo que serían necesarios, dada a técnica existente naquel tempo remoto, dun mínimo de 110 homes para arrastrar as pedras, se o facían sen botar man de toradas de árbores como rodos, e de 41 no caso de que os usasen.

Unha das visitas guiadas organizadas polo Concello de Zas á Arca da Piosa (4-8-2016) [foto XMLS]

A parroquia de Muíño e o concello de Zas poden presumir de teren esta antiqüísima arquitectura verdadeiramente monumental que causa admiración entre os cada vez máis visitantes que recibe. Certo que o dolmen máis coñecido é o de Dombate (Borneiro), que quedou protexido por unha cuberta moderna e conta cun gran centro de recepción a nivel internacional, pero a Arca da Piosa é o que ten mellor presenza ó aire libre, pois conserva a súa gran mámoa ó completo, que se pode contemplar desde diversos puntos (o mellor desde o leste), incluso desde o aire. Coa súa mámoa libre de toxos, silvas e, sobre todo, de eucaliptos, é o lugar ideal para vir ver amencer o 21 de decembro, para comprobar se de certo as primeiras raiolas do Sol se introducen polo corredor cara á cámara (véxase na p. 85 a foto de Fernando Alonso Romero do 21 de decembro de 2006).

Este monumento megalítico tamén mereceu, coma Dombate, a atención de **Eduardo Pondal** a finais do séc. XIX. Como xa adiantamos en páxinas anteriores o poeta adoitaba converter sonoros topónimos destas terras en heroicos guerreiros celtas. O “valente Brandomil” foi un deles, para o que o poeta imaxinou que tería a súa tumba na monumental Arca da Piosa dos montes de Muíño:

«[Á HORA EN QUE O DOCE LUCEIRO]

Á hora en que o doce luceiro
coménzase de fundir,
as ben cornudas cabras montesías
levando diante de si,
o pastor celta Temunde
volvía ó doce redil;
soo, cantando pola gandra
de Xallas, de uces nutriz,
e estremecendo a vaga soedade,
seu cantar decía así:

“-Arca antiga da Piosa,
o vento que é triste oír
funga nas esquivas uces,
que están ó redor de ti;
e pasa antre elas bruando
con un dorido xemir:
debaixo das túas antes
está o valente Brandomil;
non o olvido, mais nos brazos
do eterno e doce dormir:
ten ó seu lado dereito
o elmo dourado e xentil,
o escudo e a dura lanza
onde o sol soía ferir,
e con pracer os celtas contemplaban
de Xallas no ermo confin”.

¡Ouh!, valente fillo de Ogas
e da doce e nobre Eiriz,
para sempre quedará
longa memoria de ti;
e cando o fillo dos celtas,
no tempo que está por vir,
pensativo camiñante

pase quezais por aquí;
cando no tempo en que xía
se vexa a lúa lucir,
dirá ó verte desde lonxe:

“-O valente Brandomil,
saído da xentil e boa raza
dos celtas, repousa aquí”».

Eduardo Pondal.- *Queixumes dos pinos* (1886)

A mámoa da Arca da Piosa, perfectamente perfilada despois da limpeza do verán de 2016, efectuada polo Concello de Zas (foto XMLS)

A primeira raiola de sol entrando polo corredor na cámara da Arca da Piosa o día 21-12-2006, solsticio de inverno (foto Fernando Alonso Romero)

A Arca da Piosa coa súa mámoa, desde o aire, 2019 (foto Tania Carreira)

11. A parroquia de Muíño nos textos históricos

Año 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

«SAN TIRSO DE MOIÑO, ANEXO DE SAN ANDRES DE PEREIRA.- Esta felegresía tiene veinte y dos feligreses. Los fructos quatro partes: la una la cura y las otras los herederos de Gonçalo de Paços de Moíño, por patrimonial. Vale al retor ocho cargas de pan; presentación de legos. No hay Sanctísimo Sacramento, por la pobreza y poca deboción de los feligreses».

Repárase nas frases finais, nas que se salienta a pobreza e pouca devoción dos fregueses. Os señores do couto de Muíño eran poderosos, pero polo que se ve, parece mantiñan na miseria os seus vasalos da propia parroquia.

1753: Información do Catastro de Ensenada

As persoas que informaron sobre a parroquia e o couto de Muíño foron o cura, Manuel Fernández; o xuíz do couto, Julián Silvariño e os peritos Plácido García e Francisco de Oreiro.

A **superficie** e lindes de Muíño viñan dados por estes datos:

«La de **sⁿ Tirso de Moíño** ocupa de L [*levante*] a P [*poniente*] un quarto de legua de N a S medio quarto de legua y de circunferencia una legua confronta a L con la fra. de sⁿ Pedro de Cicere P la de san Antolin de Baiñas N con la de sⁿ Seuastian de Serramo S con la de Santa Mª de Brandoñas».

E para o **couto de Muíño**:

«Ocupa de L a P la quarta parte de media legua confronta a L y N con la fra de sⁿ Tirso de Moíño P. fra y Coto de sⁿ Antolin de Baiñas S con la de santa Maria de Brandoñas».

Os **cultivos e gandería** que se daban así como a rotación de cultivos eran os seguintes:

«(...) en Muíño: hortaliza secano, labradío secano, prado de regadío y secano toxar cerrado y auerto [*abierto*] retamas y dehesas de robles (...) no couto de Muíño: hortalizas secano labradío secano pasto secano Toxar en Cerr^{do} [*cerrado*] frutales. Dehesa de rrobles (...) manzanos Perales y Ciruelos y de cada en muy corto numero. (...) Que las species de fruto que hordinariam^e se coxe [*coge*] son trigo centeno Maíz linaza naus coles Ceuada».

Unha idea de cómo eran as **rotacións de cultivos** cada catro anos pódese ver no que segue:

«el primer año se siembra de trigo y produce quatro ferrados y en el mismo año alzado este se siembra de restrouera de naus [*nabos*] (...) al año siguiente se siembra de maíz y produce quatro ferrados y medio y de las abas que se siembran e interpolan entre dho maíz produce medio ferrado al año siguiente se siembra de centeno y produce tres ferrados y medio y coxido este fruto en el mismo año se siembra de resteua de Nauos. Al quarto año se siembra de lino».

Tamén se nos di que os carballos no mellor terreo se cortaban cada doce anos; se era intermedio cada dezaseis e se era de peor calidade cada vinte. “Y el mismo producto tienen los sauzes ameneiros que los rrobles y Castaños”.

Os **animais domésticos** eran:

«Bacas, Jubencas, Jubencos, Terneros, Terneras, Bueyes, ovejas Carneros, macho de cabrio, lechones, Potros, Potrancas, mulas y machos aunque de estos últimos es muy Corto el número y no igual en todas fras».

Moi importantes para a época serían os **muíños** pero se nos fixamos nos seus propietarios, tres deles eran só do señor do couto:

«En la fra. **de moíño** ay cinco molinos arineros utiles uno llamado **Montte celo** sito en el Rio da fonte da Granxa, es de cubo de una muela negra muele quatro meses al año propio de dⁿ Alonso Romero vecino (e señor) del Coto de Muíño; otro llamado **de arriua** sito en el rio da Fonte da granja es de Cubo de una muela negra propio de dⁿ Alonso Romero vecino del Coto de Muíño muele quatro meses al año otro molino arinero llamado **do medio** sito en el rio da Fonte da granja es de canle de una muela negra muele quatro meses al año propio de dho dⁿ Alonso Romero vecino del Coto de Muíño otro llamado **de auajo** en el rio da fonte da granxa es de una muela negrera propio de Frn^{co} [Francisco] do Busto vecino de esta fra y consortes muele quatro meses al año otro llamado **da Costa** sito en el rio da Auilleira o Val de Bueyes es de canle de una muela negra muele diez meses al año propio de Domingo de trigo vecino de sⁿ Pedro de Brandomil».

Moi extensa é a relación de **impostos** que tiñan que pagar ó cura, ó señor do Couto, a outros fidalgos e ó rei:

Escudo da fachada da ermida de santa Margarida, coas armas dos señores do Couto (foto XMLS)

«Dijeron que esta Jurisdiccion era de realengo por Cuia rrazon no se pagan derechos algunos excepto **el coto de moíño** propio de Dⁿ Alonso Romero de Pazos por cuia rrazon no tienen entendido se paguen derechos algunos a excepcion de una alhaja de quatro pies por rrazon de **luctuosa** de el primero Cauo de Casa que muere que rreguladas por un quinquenio ascenderá su producto a dos R^s vellón Cada año e dho Coto cuios derechos igualmente perciue dho señor de Muíño en la fra de san Tirso de Moíño que rregulados por quinquenio ascenderán cada año a diez y ocho R^s vellón.

»(...) que en todas las fras y coto (...) ay los derechos de diezmos que se pagan de diez uno de todos los frutos que produce cada término (...).

»En la fra de **Moíño y su coto** solo perciue el cura de dha fra y referido Cotto la quarta parte de los diezmos de dhos términos y las tres quartas partes restantes las perciue Dⁿ Alonso Romero de Pazos Señor y vecino de dho **couto de Moíño** y en la misma Conformidad se reparten los derechos de primicia por Cuia rrazón paga cada vecino dos ferrados de trigo y solo se utiliza por entero el referido Cura de los derechos de oblatas porque paga cada vecino medio ferrado de trigo excepto los viudos viudas y solteros que no la pagan. (...) paga cada vecino que tiene ganado y labranza excepcion pobres y los que no la tienen medio ferrado de Centeno por rrazon de votto al Apostol Santiago».

O importe destes impostos debía ser considerable se pensamos en como estaría a situación económica da época:

«En la **feligr^a de moíño** ymportan los diezmos del cura setecientos noventa y nueve R^s la primicia ochenta reales y la oblata otros ochenta los diezmos de dⁿ Alonso Romero de Pazos ym^ptan [*importan*] mil ciento y nov^{ta} R^s y las primicias ducientos y diez R^s y el voto diez y ocho ferrados de Centeno.

Enel **Coto de Muíño** importan los diezmos del cura quarenta R^s y la primicia diez R^s y otros diez la oblata y los diezmos de Dⁿ Alonso Romero de Pazos Ciento y veinte R^s la primicia treinta y el voto dos ferr^{os} de Zn^{no} [*ferrados de centeo*].».

E aínda faltaba o que lle había que pagar ó rei:

« (...) se paga de servicio hordinario (...) en la de **muíño** cinco R^s y medio cada servicio que hacen al año diez y seis R^s y diez y nueve Mis [*marabedís*] de vellon. En el **Coto de muíño** no se paga este servicio separado por andar incorporado en el pagam^{to} de este tributo con la fra de Muíño».

Tamén se nos informa que na parroquia de Muíño había 38 veciños e no couto cinco; que había na parroquia 46 casas habitadas e unha arruinada, e no couto había seis habitadas. Igualmente sabemos que en Muíño había catro pobres de solemnidade e no couto ningún. Que había unha taberna e o mesmo cura para a parroquia e o couto.

Practicamente todos os habitantes eran labregos. Había algún con estes oficios: Antonio Mancebo, alcalde pedáneo; Domingo García, “estanquillero” e taberneiro; Francisco Oreiro, notario; Alexos Romero e Domingo de Laxe, “traficantes en fruto” (arrieiros); Francisco de Calo e Pedro Pose, tecedores; Caietano García e Domingo García, ferreiros. No Couto de Muíño o único que non era labrego era Julián Silvariño, “Juez hordin^o y min^o [ministro] carcelario”.

1847: *Diccionario Geográfico de Pascual Madoz*

Neste diccionario enciclopédico infórmase que na parroquia había 24 casas “de pobres labradores”, distribuídas polos lugares de “Abellas, Campos, Couto, Marán, Pedra-pereiro, Taberna y Vilar”. Tiña tan só 20 veciños e 150 almas. A igrexa de San Tirso era de padroado lego; tamén se cita a ermida de Santa Margarida. Dise que o terreo era “de mediana calidad en la parte destinada al cultivo, y sus montes escasos de arbolado; le bañan varios arroyos que corren al S. y descargan en el Ezaro o Jallas”. Pasaban pola freguesía os camiños que ían de Santa Comba a Muxía e de Brandomil a Vimianzo. Cultivábase millo, patacas, algún centeo e pastos; criábase gando “prefiriendo el vacuno”

Contra 1928: *Geografía General del Reino de Galicia*, de E. Carré Aldao

«**San Tirso de Moíño o Muíño** de entrada y presentación del señor de Rubianes. Está al E del monte de A Piosa y margen derecha del río Xallas al que bajan sus aguas de N a S. Hay escuela nacional de niñas y una ermita bajo la advocación de Santa Margarita, lugar en el que se celebra feria el segundo domingo de mes. No hay más aldeas que Abellas, y los grupos menores son Campos, Couto, Churia, Fonte-espiño, Marán, Padreiro, Pedra-padreiro, Santa Margarita, Toxa y Vilar, con 291 habitantes de hecho y 298 de derecho, domiciliados en 65 edificios. Tiene una cerería».

Poucas noticias temos da chamada **Feira da Santa** que, polo que se nos di nesta obra, aínda se celebraba co campo da ermida de Santa Margarida. Debeu ser creada na segunda metade do séc. XIX, pois non se cita no *Diccionario* de P. Madoz.

Como anécdota, en 1907 houbera un intento por parte da corporación municipal de Zas de suprimila co obxectivo de potenciar a Feira de Zas creada en 1890 no Campo do Carme. Pretendíase centralizar na capital municipal a celebración dunha única feira, e a da Santa parecía “estorbar”, pois non era máis ca “una pequena junta donde se hacen contadísimas ventas y transacciones de ganado caballar (...) entre vecinos de las parroquias inmediatas” (véxase o texto completo na p. 226). Debeu haber forte oposición por parte do veciños de Muíño, pois, como acabamos de ver, a feira aínda existía por volta de 1928. Ignoramos cando acabou desaparecendo definitivamente.

12. Festas de Muíño

Procesión da festa de Sta. Margarida
(foto J.M. Casal, *La Voz de Galicia*)

A principal de todas é a romaxe de Santa Margarida, "a Santa" por antonomasia, festa local para todo o concello de Zas. Celébrase o 26 de xullo na súa ermida do lugar da Santa. A imaxe gárdase hoxe na igrexa de San Tirso, e lévase o día da festa en procesión automobilística.

A festa do patrón, san Tirso, celébrase o 28 de xaneiro, cunha misa solemne, procesión e xantar na casa. Ó día seguinte, 29 de xaneiro, a festa de san Xosé (de escasa importancia).

O Sacramento é o 28 de agosto. Misa solemne e procesión desde a igrexa ó cruceiro do lugar do Couto, onde hai unha parada para a adoración.

Tamén se celebra a festa do Corpiño, festa de ofrezas e de abundantes exvotos de cera. Ten habido merendas arredor da igrexa parroquial.

Linda polo norte coas parroquias de Loroño, Santo Adrián do Castro e Zas; polo leste, coas de Santa Sabiña e Cícere (Santa Comba); polo sur, coas de Brandomil e Muíño e, polo oeste, coa de Santa Sía de Roma. Pola súa forma parece recordar á figura dun romboide.

Fonte: PXOM de Zas

92

1. Relevo

En liñas xerais a parroquia de San Martiño de Meanos presenta unhas formas amesetadas na maior parte do seu territorio, porque sería a última desta zona que conserva a forma do relevo predominante da meseta do Xallas, da que morfoloxicamente forma parte. Con todo, conta tamén con fortes caídas cara o río de Meanos ou de Zas (da cunca do río do Porto) tanto desde a marxe dereita como da esquerda.

O relevo é bastante uniforme; aínda así podemos falar de tres unidades distintas: a parte centrooccidental, o val do río e a parte oriental.

Na primeira, especialmente nas terras que rodean ó grupo de casas que conforman á que en conxunto se lle chama Meanos (Lugar de Arriba, A Mámoa, Os Croques, Os Fidalgos etc) e á aldea de Vilar de Lamas, teñen unha forma amesetada onde as variacións de altitude son pequenas. A altitude media desta zona está polos 350 m.

A segunda, formada polo val do río e as caídas que van dar a el. As pendentes cara ó río son considerables. A partir de San Martiño vai moi encaixado con descensos de ata 70 metros nos 250 desde a Costa do Cornido ata o río. Estas pendentes son máis acusadas pola marxe esquerda que pola dereita.

Á unha altitude similar á primeira está a terceira unidade: a marxe dereita do río, pero aquí a uniformidade é moito menor que na primeira e son numerosos os vales pequenos regados por pequenos regueiros pero bastante encaixados e caídas con pendentes considerables cara ó río de Meanos. Preto da aldea de Rial de Arriba está a Braña da Calzada, compartida coa parroquia xalleira de Cícere, unha zona de difícil drenaxe sobre a que se conta a repetida lenda relativa á existencia dunha cidade asolagada.

Outro val bastante encaixado é o que forma o río Torrente ou de Vilar de Lamas augas abaixo desta aldea.

Na parte occidental, dentro desa altitude media dos 350 m, as maiores cotas serían as do Brondo (457 m) e o monte de Roma (469 m), as dúas compartidas coa parroquia de Santa Sía de Roma. Na oriental acádanse os 449 m nos lindes co concello de Santa Comba entre Vila e Rial de Arriba ou os 419 ó norte de Rial de Arriba.

Como é lóxico, as cotas inferiores danse no canle do río (270 m á altura da antiga aldea de Maxín).

Braña da Calzada (foto EDR)

2. Hidrografía

Malia ser das parroquias meridionais do concello, os seus cursos de auga pertencen á cunca do río do Porto.

Os situados na parte máis do sur son os dous que nacen ó sur e ó norte da aldea da Churía (na veciña parroquia de Muíño), que cando se xuntan entran xa na de San Martiño conformando o río de Meanos e, máis adiante, o de Zas. Case de seguido, preto de Langueirón xúntaselles pola dereita o pequeno regueiro da Braña (1,4 km). Un quilómetro máis abaixo desemboca, tamén pola dereita, o rego da Braña de Vila (3 km) que pasa ó sur desta aldea. Entre a Atalaia e Froxán as escasas augas doutro pequeno regato (2,9 km) corren a xuntarse co principal (Meanos-Zas) non moi lonxe da aldea de Maxín. A partir de aquí o río non vai recibir máis achegas de importancia ata entrar na parroquia de Zas, onde se xunta co rego de Follente. En quilómetro e medio augas abaixo de San Martiño descende uns 40 m.

O outro curso de auga de relativa importancia é o río Torrente ou de Vilar de Lamas, por pasar a rentes desa aldea. Nace preto da aldea de Meanos e pasa por Vilar de Lamas e As Hedreiras. Discorre bastante encaixado e con caídas considerables (uns 40 m entre esas dúas aldeas separadas por quilómetro e medio).

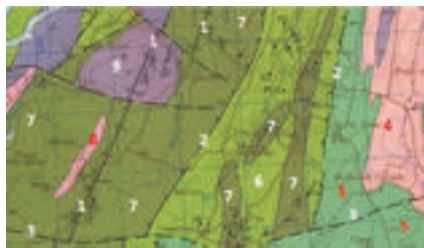
Tanto nun río coma no outro as súas pendentes facilitaron que se instalasen numerosos muíños ás súas beiras.

3. Xeoloxía

A parroquia de San Martiño reparte o seu territorio entre a Unidade Malpica-Tui ou complexos alóctonos na metade occidental que montaron sobre o dominio xistoso e sobre os granitoides variscos do autóctono relativo, na parte oriental. Esta parte oriental formaría parte do chamado Antiforme de Padrón en tanto que a occidental pertencería ó complexo de Noia ou Fosa Blastomilonítica.

A tectónica é bastante complexa pois hai varias fallas que a cruzan. A máis importante é a dos Rias que, procedente desta praia malpicá chega ata o encoro da Fervenza, con varias discordancias no seu trazado polo efecto doutras fallas perpendiculares (1). Paralelas a ela hai outras dúas a un lado e outro de Vila e San Martiño que serían fronte de encabalgamento ou fallas inversas (2).

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

Outras fallas que atravesan a parroquia son: a máis do sur, que, arrancando na Braña da Calzada e pasando polo sur de Languairón, e Vila chega ata Subeiro (Serramo) (3). Outras dúas máis rodean ó monte Brondo polo norte e polo sur, aínda que estas dúas serían supostas ou inducidas.

Se a tectónica é complexa, a litoloxía (tipos de rochas) non o é menos. Varios e variados son os afloramentos que se poden ver na parroquia. Comezando polo leste nos bordes co concello de Santa Comba teríamos granito de dúas micas de grao medio a groso tipo Dumbria (4). De seguido vén outra banda polos arredores de Rial de Arriba de xistos e paragneises (5). O seguinte que nos imos atopar é unha banda de xistos e paragneises con grandes cristais de plaxioclase (6). No medio desta banda aparecen tres lentellóns alongados, sobre todo o primeiro, de norte a sur de gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas que será practicamente o único tipo de rochas predominantes na metade occidental (7). Rompen a uniformidade desta parte occidental da parroquia un lentellón alongado entre a aldea de Meanos e o monte de Roma de ortogneis con anfíbol (8); e, por último, o monte Brondo, que presenta a forma dun domo redondeado composto de retroecloxitas sobre gneises félsicos (9).

4. Demografía

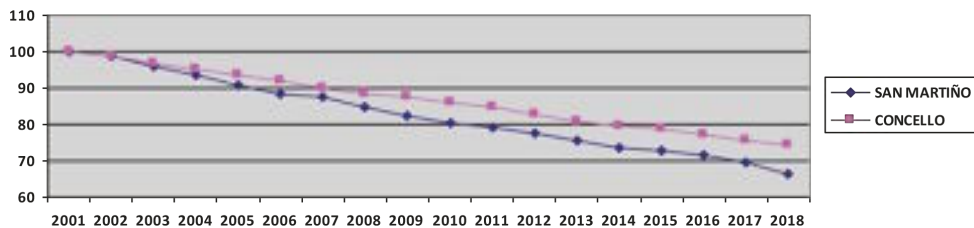
Da súa **evolución demográfica** contamos, entre outros, cos seguintes datos: 40 veciños (anos 1598 e 1607), 60 vec. (1651), 91 vec. (1708), 70 vec. (1741), 86 vec. e 326 hab. (1753), 110 vec. e 414 hab. (1761), 100 vec. (1768), 346 hab. (1787), 60 vec. (1791), 104 vec. e 500 hab. (1826), 78 vec. e 291 hab. (1836), 79 vec. e 395 hab. (1845), 515 hab. (1887), 130 vec. e 631 hab. (c.1928), 120 vec. e 869 hab. (1958), 123 vec. e 807 hab. (1965).

As súas aldeas tiveron, ó longo do séc. XX, os seguintes habitantes:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Atalaia (A)				19	17	24	23	16	8	6	3	3
Froxán			29	18	24	28	25	24	25	19	16	14
Hedreiras (As)	55	47	41	62	72	74	55	50	29	15	9	11
Langueirón	92	102	100	96	128	142	160	174	157	145	148	143
Maxín				12	20	17	15	17	9	4	3	3
Meanos	91	210	184	196	238	281	282	303	288	269	258	251
Rial de Arriba	56	70	70	66	88	109	90	122	109	90	98	91
San Martiño			35	36	32	37	40	32	30	25	23	22
Vila	78	86	86	95	132	137	133	139	128	120	123	118
Vilar de Lamas			23	26	32	41	46	56	62	57	52	48
Outros	105	116	26									
SAN MARTIÑO	583	631	637	626	817	890	869	933	845	750	733	704
PORCENTAXES %	100	108,2	109,3	107,4	140,1	152,6	149,0	160,0	144,9	128,6	125,7	120,7
CONCELLO	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
PORCENT. %	100	93,3	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,1	116,2	113,5	108,4

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Atalaia (A)	3	3	2	1	1	1	4	4	4	4	4	4	4	4
Froxán	15	15	14	14	13	13	13	14	13	12	12	12	12	12
Hedreiras (As)	10	10	13	9	9	9	9	8	10	10	7	7	6	3
Langueirón	142	133	123	118	116	115	116	118	109	104	103	100	99	93
Maxín	3	3	3	2	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0
Meanos	239	230	213	208	195	191	184	179	178	176	178	176	171	164
Rial de Arriba	85	79	72	68	60	59	58	56	54	52	44	39	41	38
San Martiño	23	23	21	23	20	19	18	18	17	17	18	18	17	17
Vila	117	115	116	115	110	107	107	106	102	98	100	99	93	91
Vilar de Lamas	48	46	45	42	37	35	33	30	32	31	33	34	34	33
S. MARTIÑO DE MEANOS	685	657	622	600	563	550	543	533	519	504	499	489	477	455
Porcentaxes %	100	95,9	90,8	87,6	82,2	80,3	79,3	77,8	75,8	73,6	72,8	71,4	69,6	66,4
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARROQ (1) %	117,5	112,7	106,7	102,9	96,6	94,3	93,1	91,4	89,0	84,4	85,6	83,9	81,8	78,0

Comportamento demográfico de cada unha das súas aldeas así como o total parroquial e as distintas porcentaxes ó longo do século XXI. (1) A porcentaxe é só para a parroquia en relación coa poboación de 1900.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Algunhas consideracións que se poden facer á vista destes datos poden ser:

- 1.- Que a poboación estivo en constante aumento ata comezos dos anos 70 onde se acadou o máximo demográfico. A partir de aí comeza un progresivo e paulatino descenso que continúa ata os nosos días.
- 2.- Durante o século XX sempre tivo máis habitantes que a comezos dese século e que non se baixou dos habitantes que tiña no 1900 ata o ano 2007.
- 3.- No que vai do século XXI sofre unha acelerada perda demográfica dun 33,6% en tan só 18 anos; xusto a terceira parte dos seus efectivos.
- 4.- Se a comparación se fai con relación ó ano 1970, na actualidade tería menos da metade dos que tiña hai 48 anos (un 51,28 % menos).
- 5.- Que o descenso demográfico é moi similar ó do concello, en xeral, aínda que un pouco máis acelerado (un 8% máis).

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia

A Atalaia é un topónimo de entrada relativamente recente, pois procede da palabra árabe *at-talai* ‘as sentinelas’: dá idea dun lugar elevado, desde o que pode observar un amplo panorama.

Froxán está en relación co primitivo poboador destas terras, un tal Froilán (< lat. (VILLA) FROILANII).

As Hedreiras evoca un lugar rico en hedras (< lat. HEDERA).

A Mámoa revela a existencia dun enterramento funerario da época megalítica (a palabra procede do lat. MAMMULA, diminutivo de MAMMA ‘mama, seo’, pola semellanza na redondez do túmulo funerario coa teta ou mama feminina).

Maxín procede do lat. *(VILLA) MAGINII ‘casa e terras de Maxín’.

Meanos procede talvez do lat. MEDIANOS (que debería dar *Meáns, pero non foi así, seguramente por influencia culta, da Igrexa).

O primeiro elemento de **Rial de Arriba** procede dunha palabra latina medieval, REGALE, derivada do tamén verbo latino RIGARE ‘regar’ (posiblemente tal nome se

Lugar de San Martiño (foto XMLS)

deba a un curso de auga para regar as leiras).

San Martiño é un haxiotopónimo creado en torno á igrexa parroquial (que está baixo o padroado deste santo), que se construíu aquí e non no lugar de Meanos, como era de esperar.

Vila procede do lat. VILLA (propiedade agraria dun único dono habitada en época romana).

Vilar de Lamas: o primeiro elemento deriva do latín VILLARIS, e este do lat. VILLA (véxase máis amplamente na parroquia de **Vilar**); o segundo do latín *lama*, que á súa vez vén da base prerromana **lam* ‘lama, lodo’ (ver máis amplamente na parroquia de Lamas). Seguramente o engadido de Lamas serviu para diferenciar esta aldea da titular da parroquia de Vilar, que aínda hai quen lle chama ‘Vilar de Tines’, pola súa proximidade con esta freguesía vimiancesa.

6. Igrexa parroquial de San Martiño de Meanos

Fachada da igrexa de San Martiño de Meanos, obra de Ignacio García, mestre de obras de Mira (foto XMLS)

Atópase na zona central do lugar deste nome, San Martiño, orixinado sen dúbida con posterioridade á construción da igrexa. Exteriormente chámamos a atención a fachada, toda ela construída de cantería, que en parte nos recorda á da parroquial de Zas. Se trazásemos un eixo vertical imaxinario que pasase polo centro da fachada, teríamos: a porta principal, rematada nun arco de medio punto; unha ventá rectangular; un nicho contendo unha imaxe pétrea representando ó patrón, san Martiño, vestido de bispo; unha arcada de medio punto con formas de placa barrocas nos seus extremos e un cornixamento moi pronunciado.

Por investigacións recentes que fixemos no *Libro de Fábrica 1777-1855*⁸ desta parroquia, puidemos

⁸ Depositado no Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS).

saber que, despois dun longo preito cos veciños⁹, en 1810 iniciáronse as obras da nave (“modificación del cuerpo de la yglesia Parroquial”), traballo encargado a Ignacio García, mestre de obras de Mira. Este mesmo mestre tamén se encargaría de levantar a fachada.

Hai no libro unha curiosa nota, redactada polo párroco meanés, na que afirma que uns anos antes, en 1804, recibira “pr. Orden del mui R[everendísimo]. Obispo de Sant^{er}. [Santander]” a cantidade de 1680 reais para as obras de reedificación da igrexa. Aínda que non consta no escrito o nome do bispo, sabemos que se chamaba Rafael Menéndez de Lurca e que gobernou a súa diocese de 1784 a 1819. Era asturiano, e ignoramos a súa relación con Galicia, e, moito menos, con esta parroquia soneirá.

A torre-campanario elévase a gran altura; está conformada por un único corpo – onde se situaron as campás e unha curiosa cúpula case bulbosa sobre un tambor octogonal, con arquiños abertos a cada un dos lados. Aínda que en principio as formas responden á arquitectura barroca do séc. XVIII, sabemos que os nosos canteiros seguiron construíndo este tipo de torre ata o séc. XX. Esta de San Martiño empezouse a construír en 1826, sendo cura Andrés Viña e Taboada; como mestre de obras, o xa citado Ignacio García, que tamén construíu a casa de fábrica (cobrou 8 mil reais pola torre e 2 mil pola casa). En 1831 un mestre campaneiro púxolle a campá maior.

Na arquitectura interior chámanos a atención o presbiterio, de boa cantería (con pezas ben cortadas e puídas), cuberto cunha bóveda arestada, moi propia da arquitectura neoclásica dos derradeiros anos do séc. XVIII. O arco triunfal de ingreso a esta capela maior voltéase sobre placas de filiación barroca. En 1792 o visitador pastoral advertía que a bóveda da capela maior ameazaba ruína; quizais fose por estes anos cando de iniciaron as obras de construción dunha nova.

O **retablo maior** da igrexa consta de dous corpos e tres paneis separados por columnas barrigudas; trátase dun retablo barroco-rococó, seguramente realizado entre 1770 e 1790, pois neste último ano páganse 300 reais ó mestre Francisco Bermúdez

Arco de ingreso ó presbiterio da igrexa de San Martiño de Meanos
(foto XMLS)

⁹ Dise no informe do párroco que “unos por no querer hacer el acarreo de materiales, y otros no solo por este motivo sino pr. qe. era duro aprontar los caudales de la Cofradia y Fabrica qe. obraban en poder de los Mayor^{mos} respectivos” (*Fábrica 1777-1855*, fol. 40, a^o).

Retablo maior de San Martiño, de estilo barroco-rococó de finais do séc. XVIII (foto XMLS, 2015)

Barba por traballos de pintura deste retablo.

É unha obra de aceptable calidade, propia da súa época, con columnas barrigudas adornadas con cintas e camafeos e rocallas coroando os paneis. Recentemente, en 1990, foi restaurado e repintado por un pintor de Santiago, que falecería uns anos despois. Nel colocáronse as seguintes imaxes, posiblemente todas elas da época do retablo; no corpo superior ou ático: san Xosé (coa vara florida nunha man e o neno Xesús no colo); san Martiño (o patrón, vestido de bispo, co báculo episcopal nunha man e a tiara na cabeza);

santo Eutelo (coa tiara ou gorro papal na cabeza, o báculo de tres cruces na man); no corpo principal: santo Antonio de Padua (imberbe, co hábito franciscano e o neno no colo), a Virxe María e san Roque (vestido de peregrino).

Na nave hai **dous pequenos retablos laterais**: un dedicado a santa Lucía (na parede norte, neoclásico, de fins do séc. XVIII). O outro, situado na parede sur, non é o que se di propiamente un retablo, senón un **curioso panel coa imaxe da Virxe das Dores** no centro, a xeito de tronco de árbore do que agroman catro pólas, grosas e un tanto reviradas; nelas nacen unhas azucenas de cor branca que serven de peañas a diminutas imaxes (san Antón, san Francisco, a Inmaculada, etc.). Coroando o conxunto, na parte superior, un relevo representando ó Padre Eterno (un ancián de longas barbas e calvo, en actitude de bendicir e coa bóla do mundo baixo a man esquerda).

Panel da Virxe das Dores (foto XMLS)

7. O Santo Cristo de Meanos, unha imaxe “aparecida” en 1990

A caseta acaroadada ó muro norte do presbiterio da igrexa parroquial dedicouse exclusivamente a gardar unha xigantesca imaxe dun Santo Cristo de pedra, que se colocou deitado sobre un corpo prismático recuberto con pranchas de mármore, no que se gravou a seguinte inscrición:

“SANTO CRISTO/ HALLADO EN ESTE MISMO LUGAR/ EL DIA 5 DE JUNIO DE 1990/ CON MOTIVO DE LAS OBRAS/ DE RESTAURACION DE ESTA IGLESIA”.

En efecto, a mediados do ano 1990 os veciños de Meanos andaban ocupados na tarefa da restauración da súa igrexa parroquial. O 5 de xuño, uns operarios da empresa de construción de Andrés Cancela, de Zas, empezaron a cavar no chan da caseta norte para botarlle un novo piso e atoparon unha gran estatua de pedra debaixo da terra; desenterrárona e viron que correspondía a un santo Cristo.

Os veciños da parroquia deron a coñecer a noticia avisando á prensa deste feliz achado. Mentres continuaban as obras de reparación do templo e do retablo, o crucificado estivo exposto ó público na nave do templo, sobre unha mesa, colocándosele ó seu carón unhas flores e unha cestiña para recoller donativos para unha axeitada restauración, e mais para construírlle unha cruz de pedra co fin de que puidese recibir culto no templo. Naqueles días pasou moita xente ver a escultura.

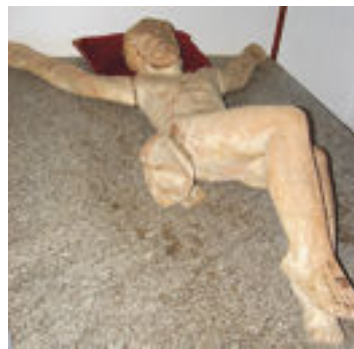
O *Santo Cristo de Meanos* é unha grande imaxe pétrea de 1 m. 43 cm. de altura, crucificado con tres cravos sobre unha cruz que xa non se conserva ou que nunca tivo (non se atopou resto ningún dela no lugar do enterramento).

O seu corpo parece describir unha liña helicoidal, unha especie de movemento en –S– bastante acentuado ó estar a cabeza ladeada cara á súa dereita e as pernas dispostas cara á súa esquerda. Ten os ollos pechados, coma se estivese adormecido ou xa morto (o que lle dá á figura certa impresión de serenidade). Circundando a testa leva unha coroa de espiños moi voluminosa, tallada directamente na mesma cabeza. A barba é moi recortada, e tallouse formando múltiples bucles.

O seu tórax é recto, e nel obsérvase certo intento –aínda moi tímido– de transcribir a anatomía interna (o arco coste-

Achado do Cristo de Meanos
(*La Voz de Galicia* 15-06-1990)

O Santo Cristo de Meanos (foto XMLS)

Cabeza do Cristo de Meanos, vista en sentido vertical, como debeu estar na igrexa antigamente (foto XMLS)

lar e as propias costelas). No medio e medio do peito fíxose un burato que aínda conserva os restos do ferro de suxeición da figura á cruz (ou á parede onde estivo colocada); hai outro burato para facilitar a suxeición nas inguas. Os brazos, rexos, están completamente abertos e estricados, dobrándose un pouco polos codos; as pernas tamén son de gran robustez e, moi dobradas polos xeonllos, vólvense ostensiblemente cara á súa esquerda, feito que acentúa a composición helicoidal da que xa falamos nun principio; os dous pés craváronse utilizando un único cravo (o pé dereito montado sobre o esquerdo).

Consideramos que esta figura foi esculpida a mediados do séc. XVII, contra o ano 1650 ou uns anos despois, e pódese encadrar dentro do estilo barroco primitivo, malia que aínda se aprecian nela características moi acentuadas do estilo anterior, o manierismo (último movemento renacentista). Na Terra de Soneira existen outros Cristos desta época, con características semellantes, pero ningún deles alcanza este tamaño; todos eles de madeira: o máis parecido a este é o que se conserva na parroquia de Salto, de 1 m de altura; en Baio hai outro crucifixo do séc. XVII, realizado en 1640.

A obriga de enterrar as imaxes retiradas do culto

Non debe estrañarnos o feito de que o Cristo de Meanos se fose atopar enterrado baixo o chan dunha das construcións auxiliares da igrexa. Noutros tempos, cando unha imaxe se retiraba do culto porque se adquiría outra nova no seu lugar (ou por outro motivo), o visitador pastoral, transmitindo as ordes do arcebispo, mandáballe ó crego que a imaxe vella se enterrase para evitar que a xente seguisse venerando figuras que perderan a bendición eclesiástica: temíanse cultos e prácticas supersticiosas. Isto foi posiblemente o que lle pasou a este xigantesco Cristo, que sen dúbida ningunha recibiu culto neste mesmo templo en séculos anteriores.

Sabemos que a finais do séc. XVIII estaba situado en alto na parede interior norte, quizais por encima do retablo de santa Lucía. O visitador pastoral de 1792 -o arcebispo de Célitigos- advértelle ó párroco do perigo dunha caída, nestes termos:

“...al lado del Evangelio hay igualmente un colateral patronato de legos en advocación de Sta. Lucía, y en el un Crucifijo de Piedra de maior cuerpo con peligro de caerse” (*Fábrica 1777-1855*, fol. 22, rº).

O crucifixo pertencía á capelanía de santa Lucía, de padroado leigo. Ese mesmo ano o cura avisou ó patrono [Francisco Oreiro] desta capela lateral para “qe. asegure la estabilidad deel crucifijo maior de Piedra qe. en ella hay dentro deel preciso ter-

mino de un mes, o en defecto se vaje, y se construía otro de madera” (*id.*, fol. 23, rº).

Xa fose nesta ocasión ou máis adiante con ocasión das obras de reconstrución por completo da nave (a partir de 1810) o “crucifijo maior de piedra” acabouse enterrando. Nos libros parroquiais non aparece ningunha outra noticia del.

É digna de análise a reacción popular dos veciños de Meanos ante o achado desta talla. En xeral foi positiva, pois o Cristo tomouse como algo propio da parroquia enteira. Noutros tempos, este feito habería de ser considerado milagroso, na crenza de que o Cristo quixera aparecer neste preciso lugar. Grandes santuarios de sona universal tiveron a súa orixe en aparicións “milagrosas” deste tipo: a Virxe do Rocío en Almonte (Huelva), Nosa Señora de Montserrat en Cataluña, a Virxe de Guadalupe en Estremadura, os Milagres de Amil en Moraña-Pontevedra etc. Hoxe en día, os fregueses desta parroquia trataron tamén con moito agarimo a súa imaxe “aparecida”, pois cumpriron co rito de destinalle para o seu culto o mesmo lugar onde se atopou (a caseta) e mesmo lle crearon unha festa popular, a celebrar o domingo seguinte ó 5 de xuño. No seu día imprimíronse tamén estampas co seu retrato.

O Cristo de Meanos debía verse máis ou menos neste sentido (vertical) acaroado á parede norte interior da igrexa de San Martiño (foto XMLS)

8. A capela de San Xosé, en Rial de Arriba

Outro lugar de culto foi no lugar de Rial de Arriba a **capela de San Xosé**, de padroado particular. Xa estaba en lamentable estado de abandono en 1792, ano en que foi visitada polo arcipreste de Céltigos e cura de Santa Comba, Juan Nepomuceno Varela, que informaba do seguinte: “No tiene puerta qe. la custodie, por cuio respecto se halla profanada por los ganados qe. allí se acogen y hai quatro años qe. no se cumplen las misas de fundación pr. resistencia del poseedor de ella (...)”.

Estado actual da capela de San Xosé, en Rial de Arriba (foto EDR)

9. O castro da Atalaia ou de Froxán

San Martiño conta cun castro con boas defensas naturais: o Castro da Atalaia ou de Froxán, como é coñecido das dúas maneiras por estar nunha especie de outeiro nun saínte entre as dúas localidades.

Del dinos o inventario de bens arqueolóxicos do concello de Zas (2002), entre outras cousas, que está emprazado sobre un esporón no meandro dun río cun único recinto de forma tendente á circular. Con respecto ó exterior o parapeto é bastante regular e ten uns 3-4 m, mentres que cara ó interior é máis variable e sería de 3-4 m polo sur; 2 m polo leste e 1 m polo nordés e oeste e ó mesmo nivel na zona norte. Pola zona sur e suroeste ten un foxo duns 15 m de ancho e entre 1 e 2 de fondo todo el moi colmatado.

10. O couto e o pazo das Hedreiras

Patín e solaina do pazo das Hedreiras. Ruta dos Pazos (21.09.19)
(Foto Tania Carreira)

O lugar das Hedreiras –que eclesiasticamente é da parroquia de Santo Adrián do Castro e civilmente da de San Martiño de Meanos- foi o centro dun pequeno couto señorial que nos tempos pasados contaba con xurisdición propia: un xuíz propio, delegado do señor do couto, con xurisdición civil e criminal. No ano 1753 tiña 10 veciños.

Na casa das Hedreiras confluíron os apelidos fidalgos dos Bermúdez e dos Leis. No séc. XVII casa dona Luísa Bermúdez –señora das Hedreiras e Mira- con don Martín Ro-

dríguez de Leis, vinculeiro casa de Boallo-Berdoias (fillo de Martiño de Castiñeira e neto de Afonso de Lema II de Berdoias). A familia acrecentará o seu patrimonio na xeración seguinte, en casando a súa filla dona María Quiteria Bermúdez de Castro con don Francisco de Leis Vilardefrancos, da casa de Soesto. O seguinte herdeiro foi don Rodrigo Sancho de Leis, que casara en 1746 con dona Josefa de Santiyán, dama fidalga que viñera da vila de Santillana de Piélagos (na actual Cantabria; daquela do reino de Castela). A finais do séc. XIX estas propiedades foron herdadas pola familia Blanco-Rajoy, oriúnda de Verín (Ourense).

O pazo presenta unha aparente planta en -L-, co brazo curto disposto cara ó sur e o longo cara ó oeste; exteriormente podemos contemplar o seu patín e corredor cuberto disposto cara ó leste, para recibir as primeiras luces do día, e unha monumental escaleira de acceso. No seu interior destaca a coziña, coa súa lareira, e a antiga tulla, hoxe reconvertida en sala de estar.

Capela da Virxe do Rosario e solaina das Hedreiras (foto R. Mouzo)

Tamén se aprecia exteriormente a **capela da Virxe do Rosario**, coroada por unha pequena espadana, que se apegou á parede leste. Fundouna en 1738 Felipe Bermúdez de Leis, cura que foi de Solbeira, preto de Viana do Bolo (Ourense); nas cláusulas da fundación prohibese que o cura-párroco de Santo Adrián se entremeta nesta fundación, “como ni tampoco ningún Obispo, Arzobispo, sus Provisores, ni Visitadores”, de aí que os sucesivos visitadores pastorais se absteñan en todo tempo e lugar de lle facer algunha visita. Esta capela conserva no seu interior un retabliño barroco do séc. XVIII, xunto cunhas interesantes imaxes da Virxe do Rosario, santa Lucía e san Roque, do mesmo estilo e época.

11. Conflito entre veciños de Meanos a causa da introdución do millo (1684)

O millo, cereal procedente da América, entra en Galicia a principios do séc. XVII e acabará roubándolle incluso o nome ó antigo millo, que pasará a chamarse *millo miúdo*, para diferencialo do *millo*, *gordo*, *maíz* ou *millo* a secas. O seu cultivo xa estaba bastante espallado polas comarcas da Galicia atlántica (Rías Baixas) na década de 1630, e nas seguintes gañará as terras do interior. O cultivo do millo vai provocar a eliminación dos barbeitos, a multiplicación e diversificación da despensa dos cereais e un retroceso do gando, privado de moitas zonas de pastos. O triunfo do millo vai ser posible grazas ás vantaxes que viu o labrego no seu cultivo: altos rendementos (dez veces superiores ós do centeo), ciclo

Cabazo antigo en San Martiño (foto XMLS)

vexetativo curto entre a primavera e o outono, e fácil panificación (a *broa*, que quitou moita fame). O incremento da poboación de Galicia do século XVIII non se entendería de non contar con dúas importantes novidades agrícolas: o millo e a pataca (esta xa a finais da centuria).

Certos estudos históricos certifican que o cultivo do millo xa se impuxera notoriamente nas Terras de Xallas e de Soneira por 1650, converténdose nun elemento indispensable no réxime alimentario. Parece ser que por 1680-1690 este cultivo xa estaba ben consolidado. Con todo, un curioso documento de 1684 fálanos dos problemas que aínda por estas datas está ocasionando a introdución do cultivo deste cereal na parroquia de San Martiño de Meanos, que orixinou un preito entre dous veciños “innovadores” e outros 28 que se senten prexudicados.

O documento publicouno o historiador xalleiro B. Barreiro Mallón, no seu libro *La Jurisdicción de Xallas en el siglo XVIII* (1978). Por ser moi longo este documento, limitámonos a transcribir unicamente algúns dos parágrafos máis significativos, respectando a aínda non normativizada ortografía do castelán da época.

Dous veciños de Meanos, Benito e Pedro Posse de Gabín, acusan perante a Xurisdicción de Xallas, en Santa Cataliña de Armada (Santa Comba), a outros veciños da súa mesma parroquia de lles estragaren unha plantación de millo porque botaron o gando dentro da súa agra:

«Allandosse aziendo Audiencia Publica Su merced Jossephe de Figueroa, teniente de Juez y Justicia hordinaria deste Jugado de Jallas, delante del parecio Benito y Pedro Posse de Gabin, vezinos de la feligresia de san Martiño de Meanos [...] e ycieren relacion que en los terminos del lugar de Meanos, donde biben, ai la agra que se dice y llama agra grande, en la qual tienen senbrado mucha cantidad de **mijo grueso**, el qual, maliciosamente, algunas perssonas pretenden destruírselo y arruinarlo con ssus ganados, sobre que pedieron cumplimiento de Justicia y que aziendole para semejante caso, debía ponerse secrestro y perpetuo silencio y mandar que debajo de grabes penas, ninguna perssona fuese osada a echar en dicha agra ganados mayores ni menos asta entanto que dicho mijo fuesse rrecogido en las airas.

Que visto por ssu merced dicho teniente la rrelacion antecedente [...] desde luego dijo ponía y pusso sequestro en dicha Agra por el termino y tienpo que dicho mijo estubiere por coger y fuere necessario estar en el territorio para que crie grano. Dentro del qual mando que ninguna perssona ssea ossada a echar en ella bueis ni bacas ni otros ganados mayores ni menores y al que lo contrario yciere, desde luego le abia y ubo por condenado en ducientos maravedis que desde luego aplico para reparo de la fortaleza desta Jurisdiccion [...]» (4 xullo de 1684) [Barreiro Mallón 1978: 696].

Os 28 veciños denunciados e condenados alegan que non lle fixeron dano ó millo ó levaren alí o seu gando, pois xa se recollera o froito e unicamente se aproveitaron os restroballos. Acusan ó tenente da xurisdicción de estar subornado polos donos da agra:

“Rosendo de Oreiro, en nombre de Miguel Rodriguez Alonso, procurador de la jurisdiccion de Jallas, que hace por lo que le toca y en nonbre de Antonio de Espasandin y Juan y Gomez despasandin, Antonio Juarez, Adrian Gonçales, Felipe da Ynsua, Luis Amigo y mas veçinos de la feligresia de san martin de Meanos y lugares de Mamoá, Jestoso y Churia, ante y como mas aya lugar, con querella, queja y agravio del Juez y Justicia hordinaria de la Jurisdiccion de Jallas, su theniente, escrivano y mas culpados. Y digo que dicha justicia solo por tener ganancia procede contra dichos vezinos a pedimiento y solicitud de Benito y Pedro de Gabin, por una maliciosa queja y querella que a Vuestra razon an dado contra mas de veinte y ocho onbres de dichos vezinos por solo aver apastado sus bueis en unas retrebejas de unas agras despues de aver recojido los frutos dellas, siendo ansi que no an echo daño ni agravio porque despues de que se quitan los frutos y

paja dellas se acostumbra apastar los bueis y ganados mayores antes de abrírlas para bolverlas a labrar; y dicha justicia por thener ocasion de proceder y en particular dicho theniente con quien los dichos vezinos tienen amistad se an balido de un sequestro que antecedentemente se avia puesto estando los frutos en ellas siendo ansi que lo habia llebantado de la licencia firmada de dicho theniente, y presento y juro que en virtud dello, sin causa ni razon les a condenado a cada uno de dichos vezinos en seis reales que pretenden cobrar dellos y muchas costas y con esta ocasion se les molesta siendo unos pobres labradores y en tienpo de trabajo y sin razon ni forma se quiere cobrar una cantidad dellos y destruírles solo por usar de lo suio” (...). [Barreiro Mallón 1978: 697].

Os 28 veciños van levar o preito á Audiencia do Reino de Galicia (28 setembro 1684), na cidade da Coruña. Seguen alegando que non cometeran delito ningún, sendo a multa de seis reais para cada un destes “pobres labradores” totalmente inxusta, pois eles limitáranse a “usar de lo suio” en base ó dereito tradicional do rabusco (aproveitamento dos restroballos despois da colleita). Negan unha vez máis que botaran os bois na agra allea cando estaba o millo plantado e seguen acusando ó tenente da xurisdición de flagrante “amiguismo” cos donos da leira.

Posible tumba pétrea medieval nas dependencias dunha casa de San Martiño (foto XMLS)

12. San Martiño de Meanos nos textos históricos

Año 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

« SAN MARTIÑO DE MEANOS, CABEZA DE SANTA CECILIA DE ROMA.- Esta felegresía tiene quarenta feligreses. Los frutos tres partes: la una y dezmero lleva la cura y las dos por sincura el doctor Estrada que bacó por el racionero Raymondez. La cura es presentación del arçediano de Trastamara y la sincura dizen es presentación de nuestro Cabildo. La parte del cura vale treinta cargas de pan. La fábbrica tiene unas leiras que andan arrendadas en siete ferrados de trigo».

1753: Información do Catastro de Ensenada

Os peritos que facilitaron a información foron: Salvador García e Juan de Andrade, en tanto que o mordomo pedáneo fora Benito de Pasandin. Había 86 veciños; entre eles, “tres clérigos con el cura”.

No relativo ós seus **lindes** e forma temos que:

«La fra de san Martin de Meanos ocupa de Levante a Poniente media legua, del norte al sur la propia distancia. De circunferencia una legua o dos horas de camino. Limita por el Levante con la fra de san Pedro de cizere por el poniente con la de Santa Sicilia de Roma por el norte con la de sⁿ Adrian de Castro por el sur con la de san Tirso de Muíño».

Disque non había **árbores** de ningunha especie (!); tamén se enumeran os **cultivos** e o gando:

«Dixeron que en ninguna de estas poblaciones se hallan Arboles de ninguna especie. (...) no ay Arvoles frutales en ninguna de estas feligresías.(...) en las mencionadas fras. se cogen las especies de trigo Maiz Centeno Lino Mixo menudo y alguna Abena. (...) En la desⁿ Martin de Meanos abra cien ovexas, cinquenta carneros y ciento ochenta cabras, diez ysiete colmenas, sesenta Yeguas (...)».

Enuméranse polo miúdo os **numerosos muíños**, xunto cos seus donos:

Outro dos lugares de Meanos (foto XMLS)

«Antonio Martinez presuitero tiene un molino harinero de cubo de una rueda negrera llamado da **Lavandeira** con el que muele dos meses al año con el agua del rego da Braña. Francisco Salgado vecino de la fra de Santiago de Baltar otro de canal y una muela negrera en el agua del rio **Burramian**. Dⁿ Alonso de Pazos vecino de la fra de san Tirso de Muíño tiene otro de canle y una rueda negrera llamado **dos de Muíño** muele otros tres meses con el agua del mismo rio Dⁿ francisco de Oreiro, otro llamado da **Mamoa** es de canle y una rueda negrera muele tres meses con el

agua de dho rio. Juana de touriñan otro también de canle y una muela negrera llamado **de Vila** que muele dos meses y medio con agua de la Braña de Piñor. Antonio de Pasandín otro llamado de (...?) **Lema** es de canle de una muela negrera muele dos meses y medio con agua de la Braña de Boedo. Dⁿ Lucas Bentosa Bueno Cura deesta fra. otro de Canle una rueda negrera llamado de **sⁿ Martiño** muele todo el año Diego de Andrade vecino de la fra. de san Tirso de Muíño otro de canle y una rueda negrera llamado **de Froxan** muele todo el año con agua de dho rio. Pasqual Blanco tiene otro molino harinero y una rueda negrera llamado **de Devesa** muele todo el año con el agua del mismo rio. Juan de Souto otro molino harinero de cuvo y una rueda negrera llamase **laBandeira** muele dos meses y medio con agua del rio o Monte do Corrusco».

Moi variados eran os **impostos** a que estaban sometidos. Custa traballo crer que puidesen ter sobrevivido despois de ter que pagar tal cantidade deles sabendo que os rendementos das colleitas eran moi inferiores ós actuais:

«(...) que los derechos que se hallan importan (...) son los **diezmos** que se pagan y cobran de diez uno de todos los frutos de granos Ganados menores los quales se hacen en esta forma: de quatro Corderos o Cabritos medio deocho diez y doze uno, y aunque no paga también en esta

misma Conformidad delos marranos no la pagan de esta especie (...) y en la misma conformidad pagan los diezmos de lana.

»Pagan también por rrazon de **alcauala** [*alcabala*] alos mencionados reverendos arzobispos anualmente y a dⁿ Miguel Antonio Romero Thesorero (...) de la de san Martin de Meanos trescientos quarenta y ocho y al tesorero nueve y además de estos servicios hacen el de **Luctuosa** que se reduce apagar cada vecino a su fallecimiento siendo de conveniencias veinte y dos Reales, de **medianías** once en que no tienen que satisfacer cosa alguna los pobres y esto se entiende todos aquellos importa que poseen vienes del derecho dominio civil que regulado prudencialmente por quinquenios ymportará al año (...) en san Martin de Meanos ocho y que no pagan más derechos que los que llevan expresados a los enunciados reverendos Arzobispos.

»(...) pagan por razón de **oblata** medio ferrado de trigo por matrimonio que al año ascienden a cuarenta y nueve ferrados. Pagan asimismo la **primicia** los vecinos que tienen yunta de Bueyes propios un ferrado de trigo y los que los tienen en aparcería medio ferrado y que al año importan quarenta y ocho ferrados que se dividen por iguales partes entre el Cura y la sincura que esta pertenece a dⁿ Manuel Rodriguez vecino de la ciudad de Salamanca = Pagan asimismo por razón de **pano de cueva** o sepultura medio ferrado detrigo cadavecino que alaño importan treinta ferrados que lleva el cura enteramente = También pagan el **Boto** al Apostol Señor Santiago cada vecino medio ferrado de centeno q^e ymporta al año treinta y cinco ferrados.

» (...) Ymportan los diezmos (...) dos mil doscientos ochenta y quatro R^s que se dividen en lasiguales partes la una la lleva el cura ylaotra el dho Dⁿ Manuel Rodriguez. (...) pagan a S. M^d por razón de **servicio ordinario** y **extraordinario** (...) en san martin de Meanos treinta y tres reales».

Aclárase tamén que:

«no goza esta feligresía Propios ni arbitrios algunos si bien esta Gravada con las Cargas y Gavelas siguientes:

Cargas comunes: Contribuie esta fra a S M^{ad} con ochocientos treinta yun reales de vellón anuales por razón de **cientos millones** y **sisas** mas por el nuevo Ympuesto quarenta y dos reales mas por razón de **vínculos** ciento y treinta Reales mas por el derecho de **servicio hordinario** treinta yseis R^s asimismo paga esta fra al Yll^{mo} señor Arzobispo de Santiago por derecho de Alcavala seis cientos quarenta yochos R^{es} mas adho Yll^{mo} por el derecho de servicio **mula y cuchara** diez y siete Reales».

En canto ós **oficios** que aparecen distintos dos labradores son os seguintes:

Arrendadores de diezmo. Dⁿ Antonio Martínez preuitero vecino de esta fra consideran de utilidad anual trescientos reales vellón por el Arrendamiento de la parte de diezmos pertenecientes a Dⁿ Manuel Rodriguez vezino de la ciudad de Salamanca. A Juan Rivero vecino de la fra desanta Xtina de Varro (...) consideran de utilidad por los diezmos que tiene en arrendamiento pertenecientes al cura parrocho de esta misma fra.

Arrendatario del Botto: Gonzalo Martinez vecino del coto de Abelenda. **Notario:** Jacinto de Leys. **Estanquillero:** Angel de Antelo. **Arrieros** Calixto de Antelo, Domingo Perez, Joseph Rial, Ventura Rey, Domingo Martínez. **Sastres:** Fran^{co} Camafreyta. **Herreros** Pablo Garcia en compañía de Miguel Martinez. Labradores y Jornaleros

1847: *Diccionario Geográfico de Pascual Madoz*

Neste dicionario enciclopédico infórmase que na parroquia había 79 veciños e 395 almas que habitaban 80 casas “de pobres labradores y escasas de comodidades”, distribuídas polas aldeas de “Atalaya, Churias, Edreiras, Forjan, Iglesia, Langueirón, Magin, Mamoá, Meanos de Arriba, Rial de Arriba, Vila y Vilar”. O curato era de primeiro ascenso e o patronato era real e eclesiástico. “Le bañan diversos arroyos que se unen al riach. que recorre la parte S y E, formando un semicírculo y dirigiéndose al NO. marcha a unirse al r. del Puerto; dejando á la der. a San Andrés de Zas, donde le cruza el puente de este nombre”. Os camiños locais enlazaban co que de Cícere se dirixía a Zas. O correo recibíase por Santa Comba. Cultivábase centeo, millo, trigo, patacas, nabos e varios legumes. Criábase gando vacún, porcino, cabalar, mular e lanar. Tamén había caza e algunha pesca. A actividade agrícola era a maioritaria. Había muíños e varios teares caseiros.

Contra 1928: *Geografía General del Reino de Galicia*, de E. Carré Aldao

«**San Martiño (Martín) de Meanos**, de entrada y presentación real; tiene por anexo a Roma. Cuenta con escuela nacional de niñas. Está al O. del monte Brondo, y la fertilizan varios arroyuelos que se unen al nacimiento del río Zas. Sus edificios ascienden a 136 para 631 habitantes de hecho y 649 de derecho, distribuidos en las aldeas de Edreiras, Langueirón, Meanos, Rial de Enriba y Vila, y los pequeños grupos de Atalaya, Froxán, Mámoa, Maxín, San Martiño y Vilar de Lamas. Con la feligresía de Loroño tenía los cotos independientes de que hablamos en ella. Hay registradas dos minas de cuarzo aurífero, y en el grupo llamado Mámoa, monte da Piosa, existe el famoso dolmen Arca da Piosa. También en esta parroquia los túmulos o mámoas que los ingleses llaman long-barrows, unidos unos a otros forman una larga línea recta a modo de tiendas de campaña».

13. A Banda de Música de Meanos

Falando de festas e de música, cómpre que lembremos a popular banda de música que houbo en Meanos hai xa bastantes anos (polos anos corenta e cincuenta), conformada por veciños desta parroquia e das da redonda, case todos eles labregos. Amenizou moitas das festas pola zona. A xente aínda lembra hoxe ó seu director, Constantino, a quen se lle puxo de alcume *Morra o conto* por ser esta a frase que repetía ó acabar de tocar algunha peza ("A ver, logo; morra o conto e veña un vaso de viño..."). Tamén se recordan outros compoñentes, coma Fidel (que despois tocaría na banda de Santa Comba), Manolo, O Manquiño etc. Na parroquia tamén houbo grupos de gaiteiros.

Banda de Meanos, contra os anos cincuenta do pasado século (foto Vidal)

14. Festas principais de San Martiño de Meanos

O patrón, san Martiño, ten a súa festa o 11 de novembro (non hai procesión relixiosa; ás veces hai verbena, outras non).

O 13 de xuño é o san Antón, festa pouco importante. O 10 e o 11 de agosto celébranse, respectivamente, a festa da Virxe do Carme e do Sacramento (teñen procesión, xantar familiar e verbena). O 13 de decembro, santa Lucía (festa moi pouco importante).

A aldea de Rial de Riba celebra particularmente a festa de san Xosé (o 19 de marzo) na capela que este santo ten neste lugar. Os veciños deste lugar restauraron esta capela recentemente, e gardan aquí a imaxe (antes viña desde San Martiño en procesión, e hai un anaco considerable).

Algunhas aldeas da parroquia repártense a organización dalgunhas festas: deste xeito, ademais da festa particular de Rial de Riba, o lugar de Meanos celebra e organiza o Carme, e as de Langueirón e Vila o Sacramento.

A parroquia de **Santa Sía de Roma (Santa Sía)** está situada na zona oeste do concello, dentro do grupo de parroquias que poderíamos considerar como centrais, ou mesmo, meridionais.

No Antigo Réxime formaba parte da xurisdición señorial de Vimianzo, baixo o dominio do conde de Altamira. Eclesiasticamente é parroquia anexa de San Martiño de Meanos (as dúas do arciprestado de Céltigos).

A súa extensión é de 7,9 km². A parroquia, que nos nomenclátoreos relativamente antigos se denominaba “Roma” (así figura no tomo XIII do *Diccionario Geográfico* de P. Madoz, 1849), atendendo á verdadeira denominación popular, empezando polos propios veciños da freguesía, pasa a denominarse oficialmente **San Sía de Roma**, segundo o ditame da Comisión de Toponimia da Real Academia Galega, avalada pola Xunta de Galicia (*DOG* nº 8, 12-1-1995).

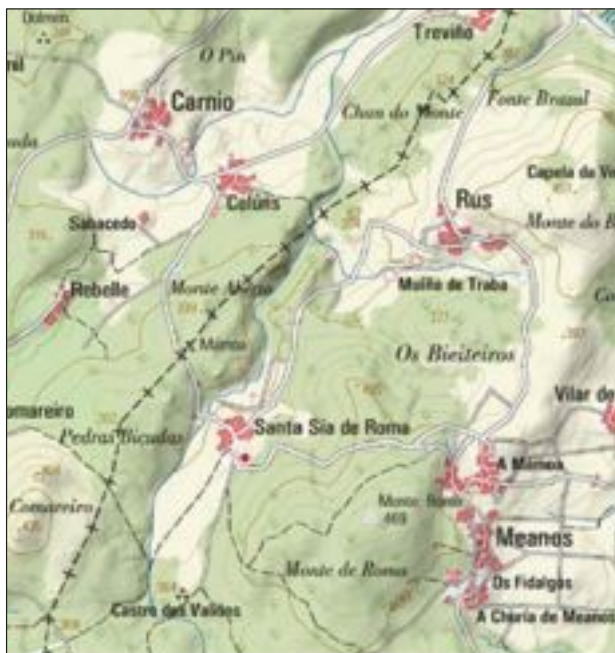
Só conta con dúas entidades de poboación: Rus e Santa Sía.

Presenta unha forma alongada con orientación de NE a SO. Polo norte ten a parroquia de Santiago de Loroño; polo sur á de San Tirso de Muíño; polo leste a San Martiño de Meanos e, polo oeste a San Miguel de Treos e San Sebastián de Serramo (estas dúas últimas do concello de Vimianzo).

Fonte: PXOM de Zas

Mapas da parroquia de Santa Sía de Roma

<http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. O relevo

A parroquia de Santa Sía presenta unha orografía bastante accidentada. Nela coinciden parte dos rebordes noroccidentais da penechira do Xallas na zona de contacto coa central e meridional da Terra de Soneira que sería outro territorio de formas relativamente achanzadas pero situadas a uns 150 m máis baixo o que dará lugar a caídas cunha pendente bastante pronunciada.

Así entre o cumo do chamado monte de Roma e a igrexa parroquial (que están a uns 900 m en liña recta) hai un desnivel duns 140 m ou, nun tramo intermedio entre eses dous puntos en medio km hai unha caída de 120 m.

Os dous montes máis altos dos que participa a parroquia son o **monte Brondo** (457 m) e o de **Roma** (469 m), cumes que comparte coa parroquia de San Martiño de Meanos, separados entre si por uns dous quilómetros e situados o segundo ó suroeste do primeiro.

A morfoloxía da parroquia responde a un val moi encaixado no que as abas que o pechan polo leste -último chanzo da meseta do Xallas- e as do oeste, compartidas co concello de Vimianzo e cunha altura algo inferior: Pedras Bicudas (362 m), Pedra do Corvo (326 m), etc. darían lugar a un val moi abrigado. Polo fondo deste profundo val baixan bastante rápidas as augas do rego da Fonte do Lobo.

As dúas aldeas que conforman a parroquia teñen unha situación totalmente distinta: Rus, a maior delas, sitúase na caída do monte Brondo cara ó rego da Fonte do Lobo e érguese sobre os 370 m. de altitude. A pouco máis de quilómetro e medio cara o suroeste, en liña recta, sitúase a aldea de Santa Sía (310 m de altitude), no fondo do encaixado val deste río.

2. Hidrografía

Todas as augas da parroquia teñen a escorrentía cara o citado regato da **Fonte do Lobo** (4,8 km ata xuntarse co de Carnio; 3 km discorre por dentro da parroquia), pequeno curso de auga afluente do río de Vilar -e este do río do Porto- que nace preto do Alto da Torre na parroquia de Muíño e segue un trazado case rectilíneo de sur a norte.

Da aldea de Rus baixa outro pequeno regueiro que vai dar a el pola dereita: o rego das **Lavandeiras** (1,5 km). Este regacho é pequeno en tamaño pero pola súa forte caída (uns 90 m) foi aproveitado para construír polo menos tres muíños na súa canle.

3. Xeoloxía

Todo o territorio parroquial está dentro da chamada Unidade Malpica – Tui formada por materiais alóctonos que montaron sobre os autóctonos da parte oriental do concello.

Xeoloxía da parroquia de Santa Sía de Roma
Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

A tectónica ten moita importancia no extremo norte da parroquia porque varias son as fallas que a afectan. Bordeándoa polo leste pero sen chegar a tocala está a falla dos Rias –vai desde a praia dos Rias en Malpica ata o embalse da Fervenxa con bastantes discordancias especialmente nestas parroquias do sur de Zas- neste caso cruza o Brondo de norte a sur (1) e logo entra plenamente na parroquia de San Martiño. Corresponderíase cunha estrutura chamada sinforme ou antigo fondo de val que hoxe está en resalte e incluso coincide cos cumes dos montes como é o caso do Brondo.

O Brondo está rodeado por outras tres fallas supostas ou inducidas: a primeira delas arranxa de preto de Froxán e polo sur do Brondo chega ata Carnio (2); a segunda arranxa ó sur das Edreiras e é seguida toda polo río Torrente ata A Vicenta (Loroño) (3); a terceira bordea o Brondo polo noroeste enlazando as dúas anteriores (4).

Se tectonicamente o norte da parroquia é relativamente complexo, no plano litolóxico é un pouco máis simple: case toda ela está formada por gneises félsicos con retroecloxitas do Precámbrico ou Cámbrico (5).

O monte Brondo é un domo case circular rodeado polo tipo de rochas anterior e formado por retroecloxitas sobre gneises félsicos (6). No extremo noroeste, preto da aldea de Treviño (Treos) hai xistos e paragneises, todos eles do Precámbrico ou Cámbrico (7).

Nos montes que a separan do concello de Vimianzo hai ortogneis con anfíbol (8) e, finalmente, nos prados que hai ó oeste de Santa Sía no fondo do val o principal tipo de materiais que hai son os típicos de chairas aluviais e fondos de valgadas, do Cuaternario (9).

4. Demografía

Temos, aparte os dos cadros inferiores, estes outros datos da súa evolución demográfica ó longo da historia dos dous únicos lugares: 8 veciños (1607), 23 vec. (1753), 16 vec. e 96 hab. (en 1836 e 1849), 135 hab. (ca. 1928), 24 vec. e 184 hab. (1965).

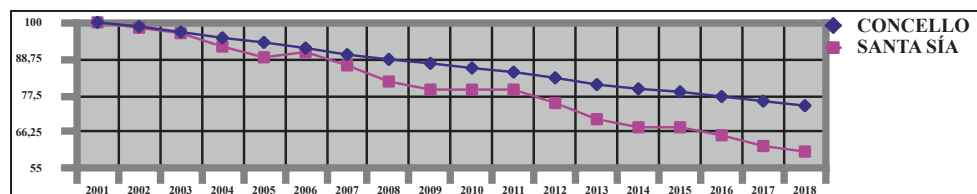
Ó longo do século XX e no que vai de séc. XXI as súas aldeas tiveron os habitantes que van nos dous cadros seguintes, polo que é unha das parroquias que máis masa demográfica perdeu neste século con máis dun 39,7 % en tan só 18 anos, máis da terceira parte. Se a comparación se fai co ano 1900, a poboación actual só sería o 45,9 % da dese ano e se se fai con relación a 1970, a perda nestes últimos 49 anos foi dun 61,6 %.

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Rus	75	65	70	62	76	84	92	99	67	66	59	49
Santa Sía	64	70	66	67	83	98	87	91	87	82	81	71
SANTA SÍA DE ROMA	159	135	136	129	167	182	179	190	164	148	140	120
PORCENTAXES %	100	84,9	85,5	81,1	105	114	112	119	103	93	88	75,47
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
PORCENTAXES %	100	96,75	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación das aldeas da parroquia e do concello, así como das porcentaxes dos mesmos, ao longo do séc. XX (ano 1900 = índice 100%)

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Rus	71	68	64	65	59	60	60	56	51	49	48	46	46	44
Santa Sía	50	49	44	40	37	36	35	35	34	33	34	33	30	29
SANTA SÍA	121	117	108	105	96	96	95	91	85	82	82	79	75	73
PORCENT %	100	96,7	89,3	86,8	79,3	79,3	79,3	75,2	70,2	67,8	67,8	65,3	62,0	60,3
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
PORCENT. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARR. (1) %	76,1	73,6	67,9	66,0	60,4	60,4	59,7	57,2	53,5	51,6	51,6	49,7	47,2	45,9

Evolución da poboación das aldeas da parroquia e do concello, así como das porcentaxes dos mesmos, no séc. XXI (ano 2001 = índice 100%). (1): Porcentaxes da parroquia en relación ó ano 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001 ó 2018, en porcentaxes.

5. Santa Sía: unha bonita aldea de hábitat concentrado

O lugar de Santa Sía, un dos poucos de hábitat concentrado do concello e da comarca (foto XMLS)

Santa Sía é talvez un dos lugares máis fermosos de todo o concello de Zas, pois, recollido nunha vagoada, as súas casas agrúpanse harmoniosamente en torno á súa igrexa parroquial, sen apenas elementos que alteren a paisaxe. Mágoa que non se cubran con tella os tellados de uralita gris dalgunhas casas e cabanotes! O visitante ten unha fermosa vista

panorámica do lugar tras a curva que sae da aldea pola parte sur, en dirección á parroquia de San Martiño de Meanos: en primeiro termo, a igrexa co seu alto campanario e despois todas as casas veciñais agrupadas na súa volta. Santa Sía é un dos poucos lugares que por estas comarcas occidentais de Galicia presentan un hábitat agrupado, pois moi poucas son as casas construídas fóra do núcleo.

Pero non só é a aparencia exterior, a vista panorámica dos tellados. Entrando no núcleo “urbano”, vemos que as casas –fóra dalgunhas excepcións de recentes desastrosos arranxos feitos con cemento á vista que “cantan” escandalosamente- conservan a súa estrutura tradicional: casas rectangulares de pedra e tellado a dúas augas, algunha delas de cantería, as restantes de cachotería coa cantería reservada para as luces e esquinais. En concreto, chaman a atención algunhas casas de pedra realmente fermosas, incluso unha delas recentemente reformada (situada fronte á igrexa), pero con aceptable gusto.

Hai tamén **dous cruceiros**: o da igrexa, hoxe situado fóra do adro, pola súa parte sur (de 1930, segundo a inscrición do seu pedestal), e o que se atopa nunha especie de praciña do medio do lugar. Outro elemento que chama a atención aquí é **o aproveitamento da auga**, pois do monte baixa un bulideiro regueiro que, bordeando o adro parroquial pola parte sur e oeste, atravesa o lugar na dirección sur-norte para perderse nos herbais. Os veciños encanaron ben esta auga cantareira pola beiravía do

camiño –hoxe pista asfaltada-, sen deixaren de aproveitala no posible, pois construíron lavadoiros de pedra no leito destes regos, ofrecendo un inusitado panorama etnográfico. A auga é un elemento vivo neste lugar, afeito a escoitar durante todo o ano

o bulir relaxante do seu paso apurado. Os amantes do turismo rural quizais teñan aquí un sitio ideal para pasar a visitar.

Rus, o outro lugar da parroquia de Santa Sía (foto EDR)

6. Toponimia: de Santa Sía a Santa Sía *de Roma*, o curioso engadido onomástico do séc. XVI

Nada menos que catro parroquias do concello de Zas deben a súa denominación a outros tantos haxiotopónimos (lugares formados a partir de nomes de santos ou de santas): San Martiño de Meanos, Santo Adrián do Castro, San Cremenzo de Pazos e Santa Sía de Roma. De todos eles, o máis investigado, estudado e discutido é este último, non pola primeira parte –o haxiotopónimo en si, Santa Sía- senón pola segunda: o complemento “de Roma”.

Imaxe de Santa Sía da igrexa parroquial, doncela romana coa palma do seu martirio como atributo (foto XMLS)

No tocante á primeira parte, está claro que Sía é a forma con seseo de Cía, e esta é o resultado dunha evolución histórica a partir do nome latino CAECILIA, feminino do cognome (segundo apelido dos romanos) latino CAECILIUS ‘Cecilio’, que para uns derivaba de CAECUS ‘cego’ e para outros dun xentilicio (CAECIANUS).

No paso do latín ó galego, no caso que nos ocupa, SANCTA CAECILIA pasou, por haplloxía (palabra que quere dicir ‘omisión dunha sílaba ou dun son por causa da semellanza ou proximidade con outra’) primeiro a **Santa Cecía** e, finalmente, a **Santa Cía** ou **Santa Sía** (esta forma debida ó seseo dominante na área lingüística Fisterrá Norte). Noutras zonas de Galicia o resultado foi *Cilla* (Santa

Fachada da igrexa de Santa Sía (foto Lucía Otero)

Cilla do Valadouro, na Mariña luguesa) ou *Icía* (Santa Icía de Trasancos, parroquia do concello de Narón, lindeira con Ferrol).

Na documentación medieval aparecen estas formas referidas a esta parroquia: en latín, *Sancta Cecilia* (ano 1136, no Tombo de Toxos Outos, colección de documentos medievais do desaparecido mosteiro de Toxos Outos, no actual concello de Louzame); *Sancte Cecilie* (ano 1173), tamén en Toxos Outos); *Sancta Cecilia* (ano 1195, tamén en Toxos Outos). En galego: *Santa Çeçya de Soneyra* (sen data); *Santa Cezia* (sen data))¹⁰.

Como se pode comprobar polos documentos, na Idade Media non aparece o complemento “de Roma” por ningures. A única vez que aparece cun engadido é o “de Soneyra”, referido á comarca da que forma parte, para dife-

renciala doutras freguesías coa mesma patroa.

O complemento “de Roma” aparece na documentación no último terzo do séc. XVI. No servidor do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) atopamos os primeiros testemuños documentais desta novidade: *Santa Cecilia de Roma* (ano 1570); *Santa Sía de Roma* (1574); *Santa Zezilia de Roma* (1575); *Santa Sezilia de Roma* (1587); *Santa Cía de Roma* (1591)¹¹; *Santa Zeçia de Roma* (1592)¹².

Visto o visto, o nome de *Santa Sía* xa se rexistraba a finais do séc. XVI. Uns anos despois, xa a principios do séc. XVII, o engadido ou complemento debía estar

¹⁰ En Martínez Lema, P. (2010: 219).

¹¹ Todos estes testemuños documentais rexistrounos Icía Moreira Villamarín, no seu traballo *Os resultados do nome latino Caecilia* (Universidade de Vigo, xullo 2016; p. 13). A autora, alumna desta universidade, baixo a dirección do profesor Gonzalo Navaza (a quen lle agradecemos a súa colaboración para a elaboración deste apartado), fixo o traballo para investigar sobre a orixe e evolución do seu propio nome. Como se pode comprobar, o nome reducido de Santa Cecía ou Santa Sía xa estaba consolidado a finais do séc. XVI.

¹² Véxase, nas páxinas finais, o documento sobre as obrigas feudais debidas nesta parroquia ó conde de Altamira.

xa consolidado, pois o cardeal-visitador Jerónimo del Hoyo escribe, na visita que fixo á freguesía en 1607, *Santa Cecilia de Roma*¹³.

Cando e por que se produciu este cambio? Cando e por que se lle engadiu “de Roma” a Santa Sía? Pensamos que a resposta está nun artigo de Antón Palacio (profesor da UVigo) no que trata do cambio de nome de tres parroquias galegas a finais do séc. XVI: Malos, Perros e Cas¹⁴.

Estas tres parroquias galegas, que ata mediados do séc. XVI se denominaban Santa María de Malos, Santa María de Perros (no actual concello de Brión) e San Mamede de Canes/Cas, seguramente por se consideraren os seus nomes feos ou irreverentes para figuraren acompañando o patrón ou a patroa da freguesía, foron substituídos nos tres casos por Los Ángeles: Santa María de Los Ángeles, nos dous primeiros casos, e San Mamed de Los Ángeles no terceiro¹⁵.

Palacio Sánchez supón que este cambio estético foi, dalgún xeito, resultado dos acordos do Concilio de Trento, rematado en 1563, ó que asistiu o prelado castelán Gaspar de Zúñiga, que tomara posesión como arcebispo de Santiago de Compostela en 1559.

Cando volve de Trento, este arcebispo convoca un Concilio Provincial Compostelano, celebrado en Salamanca entre 1565 e 1569, no que se acorda aplicar decontado as normas tridentinas e, entre outras cousas, impulsar a veneración e o culto á Virxe e ós santos.

Os cambios a Los Ángeles (en castelán) de parroquias con topónimos considerados feos ou irreverentes coincide no tempo co engadido “de Roma” para esta parroquia, que ata daquela só era Santa Cécía ou Santa Sía. Tales cambios producíronse entre 1565 e 1570.

No caso da nosa parroquia soneirá non tivo nada que ver a estética do nome, senón que quizais se considerou que a freguesía estaba “coxa” co nome da santa a secas sen a compañía dun “apelido” referencial coma a maior parte das freguesías, sen un complemento que deixase claro que esta santa chamada Cía ou Sía polo pobo tamén pertencía con todo dereito ó santoral oficial católico (e non era produto dunha de tantas veneracións espontáneas populares). Ó prelado Zúñiga, castelán de nacemento, non lle había de agradar moito ningunha das formas populares galegas, e

¹³ Así e todo, o nome da santa non se deu consolidado nin entre os sucesivos párrocos, pois no libro de Fábrica do séc. XVIII aparece “santa ssecilia”, “santa SeÇilia”, “santa Cecilia”, “Sta. Sicilia”, “santa Zicilia” etc.

¹⁴ Antón Palacio Sánchez (2014): “Malos, Perros e Cas, topónimos interditos”, en *Estudos de Lingüística Galega* 6.

¹⁵ No artigo de A. Palacio citanse outros numerosos casos de substitución de nomes de lugar por capricho de reis ou arcebispos, por razóns diversas, tanto en Galicia coma noutras zonas de España e Portugal.

seguramente del ou dos seus conselleiros partiu a orde, por unha parte, de que se recuperase a forma plena do nome, coincidente coa forma castelá (santa Cecilia), e, pola outra, de lle engadir o complemento “de Roma” para que non houbera a menor dúbida de que a patroa se identificaba coa mártir romana do séc. III e non con outra (pois non era a única mártir con este nome).

Esta é a explicación que nos parece máis veraz. Resumindo: o nome da parroquia foi, ata o ano 1570, unicamente Sancta Caecilia (en latín), Santa Cecilia, Santa Cecilia, Santa Cía ou Santa Sía (en galego), e, a partir deste ano, pasou a ser Santa Cecilia de Roma por imposición dunha autoridade eclesiástica. Aceptouse o engadido, pero a xente seguiu mantendo Santa Sía tanto para o lugar onde se atopa a igrexa coma para falar da patroa, malia a teima castelanizadora dos sucesivos párrocos.

Rus, o outro lugar da parroquia, segundo F. Cabeza é posible que proceda de *(VILLA) RUDERICI ou de RUDERICUS (‘mansión rural de Rodrigo’). Hai outro Rus no concello de Carballo.

7. A igrexa parroquial de Santa Sía de Roma

Vista xeral da igrexa parroquial de Santa Sía de Roma (foto EDR, 2017)

Está situada na zona sueste do lugar de Santa Sía, perfectamente integrada entre as casas: o seu alto campanario parece presidir, dalgún xeito, o conxunto "urbano" desta aldea.

Trátase dun edificio de estilo barroco, construído no séc. XVIII, de liñas moi simples e austeras, de planta de salón, cunha nave rectangular e un presbiterio cuberto cunha bóveda de canón.

A fachada, lisa, remata nunha alta torre-campanario de cemento dun único corpo culminada por unha cúpula. Aínda que segue o modelo dos campanarios barrocos composteláns do séc. XVIII (segundo o modelo do arquitecto Simón Rodríguez do ano 1713 da igrexa de San Fiz de Solovio), este campanario foi construído a mediados do séc. XX (substituíu a outro construído en 1773).

No seu interior apreciamos trazos de arquitectura de finais do séc. XVIII no presbiterio, co seu arco triunfal de ingreso e a bóveda de cantería.

Chama poderosamente a atención o **RETABLO MAIOR**, realizado todo el en pedra, que en sentido vertical presenta un único corpo e un ático, coroado este cun frontón semicircular.

O corpo divídese horizontalmente en tres paneis separados por columnas salomónicas (helicoidais) cos seus fustes percorridos de vides e pámpanos envolventes e capiteis de orde composta. En todos os paneis ou intercolumnios do retablo hai relevos pétreos de bastante vulto.

No corpo principal, á esquerda do espectador, vemos a figura dun **san Francisco** barbado estendendo o cordón do seu hábito para salvar ánimas do purgatorio, envoltas en chamas (como anécdota, as ánimas da parte baixa están espidas, as intermedias levan tiaras de bispos e as de arriba, xa son anxos).

Os frades franciscanos e dominicos espallaron coas súas prédicas a crenza no purgatorio, en cumprimento dos acordos do Concilio de Trento.

San Francisco salvando ánimas do purgatorio (relevo da parte norte do retablo maior) [foto XMLS]

Relevo de san Xoán Bautista, da parte sur do retablo maior (foto XMLS)

O relevo da dereita do espectador representa a **san Xoán Bautista**, santo que recibe culto na parroquia. Viste a típica pelica de ovella (vestidura propia dos ascetas do deserto), leva un rústico caxato na man esquerda e, sobre o tronco dunha árbore descarnada, un libro sagrado, e enriba deste o año pascual, que representa a Cristo, pois fora o santo quen o anunciara.

Na parte inferior do intercolumnio central colocouse un **sagrario**, tamén de pedra e de forma prismática, que leva nos esquinais frontais columnas salomónicas a escala. Sobre el vai a imaxe de madeira da patroa, **santa Sía**, que non corresponde á época nin á obra do retablo; represéntase como unha mociña vestida á moda dos patricios romanos, con túnica e manto, coa palma do martirio na man esquerda (foto na p.119)

O sagrario tamén leva relevos nos tres lados visibles: dous en pedra, coas figuras barbadas de **san Pedro**

Retablo maior de Santa Sía de Roma, feito en pedra e de estilo barroco, obra de Antonio García no ano 1715 (fotoXMLS)

(lado norte; coa chave alzada na man dereita, o libro –atributo dos apóstolos– na esquerda) e de **san Paulo** (lado sur; cun gran espadón da man dereita, e o libro na esquerda) e un de madeira na parte frontal, na propia porta (representa a **Cristo resucitado** saíndo do seu sartego, cunha cruz na man). As tres figuras non son de moita calidade.

As columnas do corpo principal sosteñen un entaboamento, crebado na parte central, que serve de base ó ático. Neste entaboamento, na parte correspondente á esquerda do espectador, lese a seguinte inscrición:

"ESTA OBRA SE ISO SDº [SIENDO] R^R [RECTOR] D./ JUº [JUAN] ANTº [ANTONIO] SALA-ZAR [SALAZAR] Y ALBARADO".

No lado dereito debería continuar a inscrición coa data da feitura e posiblemente co nome do autor, pero está practicamente borrada e non se pode ler nada.

No ático, enmarcado por pilastras de flores e froitos –e estas por voluminosas volutas– hai outro relevo de non doada identificación, pois hai elementos que non se distinguen ben. Así e todo non hai dúbida de que a figura representada é a da patroa do templo, **Santa Sía**, unha moza vestida cunha túnica branca e un manto azul, sentada diante dun instrumento musical, un clavecín ou clavincéfalo (os dedos da man esquerda están sobre as teclas); pola parte superior esquerda baixa cara a ela a branca pomba do Espírito Santo.

Por enriba desta escena, coroando todo o conxunto, a figura dun **Padre Eterno** nun frontón semicircular, coa bóla do mundo nunha man e a outra en actitude de bendicir.

No Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS) puidemos consultar o *Libro de Fábrica* y

Relevo do ático, que representa a santa Sía tocando un clavecín, como patroa da música (foto XMLS)

rentas de la Yglesia Parrochial de Santa Cecilia de Roma (1695-1790) e logramos saber cando se fixo o retablo e quen foi o seu autor.

No ano 1715 xa estaba feito e asentado este retablo realizado en pedra. Neste ano o mordomo parroquial pagou 473 reais a Antonio García “maestro que ha echo el rretablo” (fol. 17, rº do Libro de Fábrica). Énos completamente descoñecido este mestre, quizais un simple canteiro da comarca, pero cómpre recoñecer que fixo unha obra de moito mérito, pois non é nada doado tallar no noso duro granito os relevos das figuras e toda a decoración e acios de uvas e pámpanos das columnas salomónicas, xunto coas volutas do ático. No ano 1716 aínda se pagarían outros 175 reais “que se gastaron en hacer y pinttar el rretablo y revocar la yglesia” (fol. 19, aº).

Como constaba na inscrición do entaboamento, era daquela o párroco Juan Antonio Salazar y Alvarado, quen botaría moitos anos na parroquia, polo menos ata 1747.

O retablo é de estilo barroco, propio do primeiro terzo do séc. XVIII, época en que aínda estaban de moda as columnas salomónicas ou helicoidais. O meirande interese desta obra está no material en que foi feito, en pedra de granito, o que condicionou a calidade das súas formas, que non saíron tan perfectas como era desexable a causa da dureza do material e, loxicamente, tamén pola impericia do seu autor (apréciase na desproporción da maior parte dos corpos, nas deficientes perspectivas). Quizais o maior logro do escultor Antonio García fose o relevo de san Francisco salvando ánimas do purgatorio, en especial os rostros serenos dos condenados entre as lapas (foto na p. 123).

Aínda que se observan estas deficiencias técnicas, a importancia artística deste retablo de pedra de Santa Sía é de valorar, pois non son moitos os retablos pétreos no barroco galego de principios do XVIII, pois este estilo -polas súas abundantes sinuosidades e abondosa decoración minuciosa- é precisamente o menos indicado para levar á pedra. Este retablo é contemporáneo dos dous laterais de Brandoñas, pero consideramos que os seus autores son distintos.

A igrexa acubilla, ademais, **dous retablos laterais**, un dedicado a santa Locaia e o outro á Inmaculada.

Relevo de San Pedro no lado norte do sagrario (foto XMLS)

Relevo de San Paulo no lado sur do sagrario (foto XMLS)

Tamén houbo nesta igrexa unha capelania dedicada a santo Antón Abade no lado do evanxeo (norte). Fundáraa un tal Miguel Rodríguez Alonso de Oreiro. En 1726 tiña altar de pedra pero non retablo; tan só a imaxe do santo “con suma indecencia”. Por non estar atendida polos seus patronos acabaría desaparecendo.

8. Os Valións, un interesante castro

No extremo sur da parroquia moi próximo ós lindes coa parroquia de Muíño, polo sur, e de Serramo, polo oeste, está o **castro dos Valións**. No inventario de xacementos arqueolóxicos do concello de Zas (ano 2002) dísenos que a súa croa é ovoide, alongada no eixo NE a SO, sentido no que tería uns 110 m por 90 no eixo perpendicular ó anterior. Tamén se nos di que o parapeto delimitador da croa presenta unha altura exterior duns 3-5 m, en tanto que cara ó interior sería de 2-3 m. Polo leste e sueste, fóra da croa, hai un foxo que está aproveitado para un camiño de carro. Ten algunhas zonas con repoboación pero, aínda así, o seu estado é aceptable.

9. A parroquia de Santa Sía de Roma nos textos históricos

Lavadoiro fronte á fachada da igrexa de Santa Sía (foto EDR)

Cando tratamos da toponimia xa comprobamos a existencia da parroquia na Idade Media, desde principios do séc. XII: *Sancta Cecilia* nos documentos en latín do mosteiro de Toxos Outos (anos 1132, 1173 e 1195); en documentos posteriores, escritos en galego, aparece nunha ocasión como *Santa Cezia de Soneira*; noutra, *Santa Cecia* a secas.

A partir do ano 1570 aparece o engadido que hoxe é oficial: *Santa Cecilia de Roma*, *Santa Cecia de Roma*, *Santa Cía de Roma* ou *Santa Sía de Roma* (é de salientar que xa daquela evolucionara o nome a esta forma seseante, que a fai única en Galicia).

1592: As obrigas feudais dos veciños da parroquia co conde de Altamira

Esta parroquia pertenceu durante o Antigo Réxime, como xa dixemos, á xurisdición de Vimianzo, gobernada polos condes de Altamira. En 1592 os veciños, vasalos do conde á maneira feudal, tiñan estas obrigas:

Servicios y derechuras de Sta. Zeçia de Roma.- “Matar cada un año un lobo (...). Cada vecino debe pagar la luctuosa (...). Los que no son peones deben pagar cada un año de servicios tres reales de pedido. Las viudas dos gallinas o su valor. Los peones ir a los curros de Santa Cristina y al Hospital (...) . Los que no son peones de ir a un curro y ayudar a llevar el pan a la eira de Coluns y alli majarlo y les han de dar de comer y beber. Los peones lanceros el dia de Santo Adrao acompañar al Conde o a sus merinos a la fiesta de Santo Adrao con sus lanzas y han de estar todo el dia hasta que se les de licencia" (documento de 1592 transcrito por J. López Bermúdez).

Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

«SANTA CECILIA DE ROMA, ANEXO DE SANTA MINIA DE MEAÑO, EN EL AÇI-PRESTAZGO DE CELTEGOS¹⁶.- Esta felegresía tiene ocho feligreses. Los fructos tres partes: las dos y un dezmero la cura, y un tercio, por sincura collativa, un clérigo del obispado de Tuy, Miguel de Acosta, tío del Retor. La parte del retor valdrá nueve cargas de pan. Presentación, con la caveça, del arcedian de Trastamara y la sincura de legos. La fábrica tiene tres ferrados de trigo, los dos se an pagado siempre y el uno de algunos años a esta parte se ha substraído el labrador que traye la tierra de pagar¹⁷».

1753: Información do Catastro de Ensenada¹⁸

Naquela especie de declaración da renda de mediados do séc. XVIII empézase por describir os lindes parroquiais:

«Santa Cecilia de Roma tendrá del Levante al Poniente medio cuarto de legua, del norte a el sur media legua y de circunferencia una legua todos de caminos. Limita por el levante con la feligresía de san Martin de Meanos, por el Poniente con la de san Miguel de treos por el Norte con la de Santiago de Loroño y por el sur con la de san Thirso de Muiño».

Tamén se nos indicaba onde había **muíños** e quen eran os seus propietarios:

«Y en la felig de santa Cecilia de Roma hai cuatro rruedas de Molinos Arineros de Piedras negras el uno llamado **de la Valiña** sobre el Río de el Bao Rosario con el que muele por canle seis meses al año propio de D. Florencio de Lema (...) otro llamado **rego furado** sobre el Río valiña con el que muele siete meses al año propio de Benito de Leis (...) otro llamado **deuesa de el Rey** sobre el Río valiña con el que muele seis meses al año propio de Alverto García y consorte (...) otro llamado **das Garcias** sobre el rio de este nombre con el que muele seis meses al año propio de Alverto García y consorte».

E mesmo o número de **colmeas** que había na parroquia, e mais os seus donos:

«En la feligresía de Santa Cecilia de Roma Benito de Leis dos Colmenas = Buenaventura tres Agustin trillo siete Juan Martínez cinco Mathias de Antelo cuatro Maria Garcia tres Rufina de grille dos Domingo Romar tiene trece colmenas».

Tamén se informa que naquela data había 23 veciños (familias) e que na freguesía non se vendía viño (é dicir, que non había ningunha taberna). Se lle calculamos un máximo de catro persoas por casa nunha familia, é posible que en 1753 houbera preto de 96 habitantes na parroquia.

¹⁶ Respectamos a ortografía da época, aínda que este visitador non se distinguía pola súa corrección lingüística. Tamén tiña non poucas equivocacións, como a de “Santa Minia de Meaño” que aparece aquí; non obstante, escribirá correctamente “San Martiño de Meanos” cando pase a esta parroquia.

¹⁷ Poñéndolle un máximo de catro persoas por casa, todo o máis serían 32 hab.

¹⁸ Respectamos a ortografía orixinal, do castelán da época.

1842: Unha curiosidade histórica: o nonato concello de Roma

Quizais moitos non saben que Santa Sía houbo de ser capital de concello, substituíndo a Zas nesta función. Aconteceu isto en 1842, cando a Deputación da Coruña, na sesión do 5 de abril, acordou reducir o número de concellos. Con esta redución, no partido de Corcubión quedarían unicamente tres, entre eles o de **Roma**, que comprendía todas as parroquias de Zas -que desaparecía como municipio-, e unha boa parte das de Vimianzo. Pero Santa Sía de Roma nunca chegou a ser concello, pois o proxecto só quedou en proxecto e Zas seguiu sendo a capital do seu (Fariña Jamardo 1993-t.10:509).

Que motivos habería en 1842 para pensar como capital de concello esta parroquia que non chegaba ós cen habitantes?

1846-1850: *Diccionario Geográfico de Pascual Madoz*

Neste diccionario enciclopédico, na entrada ROMA (STA. CECILIA DE) dise que a parroquia está situada á dereita do camiño de Santiago a Vimianzo e que comprendía os lugares “de Roma y Rus con unas 20 casas”. A poboación: 16 veciños e 96 habitantes. Parece que estaba ben comunicada, pois ademáis do anterior camiño había outro que pasaba polo sur, que ía de Muxía a Santa Comba. Criaba gando vacún, cabalar e porcino. Había caza e a súa principal ocupación era a agrícola (cultivábase trigo e algo de orxo).

Contra 1928: *Geografía de Galicia*, de E. Carré Aldao

«**Santa Cecilia de Roma**, filial de Meanos. Al NE. encuéntrase el monte Brondo y al SO. el Pedrido. Las derivaciones de los montes que la rodean dividen sus aguas, yendo de S. a N. las de las vertientes septentrionales a formar un afluente al río Xora o Bayo, y las de las meridionales son el nacimiento del río Zas. No tiene sino dos aldeas, Roma y Rus, con 38 viviendas y 135 habitantes de hecho y 140 de derecho».

10. Festas parroquiais

A da patroa, Santa Sía, celébrase o 23 de novembro, xunto coa festa do Carme. Con todo, a celebración máis importante parece ser a de santa Locaia, o luns de Pascua (a mesma data da festa de Santa Locaia do Burato, de Santa Baia de Chacín-Mazaricos); ten procesión arredor do adro.

Outras festas: san Xoán (24 de xuño) e santa Eufemia (16 de setembro).

LOROÑO

Santiago de Loroño formaba parte, no Antigo Réxime, da xurisdición señorial de Xallas, que era de abadengo: dependía do Arcebispo de Santiago, a non ser o couto de Romelle, que tiña xurisdición propia coma o das Hedreiras en Santo Adrián.

A súa extensión anda polos 6 km². Intégrana os lugares de Arcar, Beizana, Bouzarroma, Forcadenla, Loroño, Romelle e A Vicenta.

Pola súa forma pode dicirse que nos lembra a unha forma triangular invertida co vértice principal un pouco descentrado cara o SE. Os seus lindes, que na súa maior parte aproveitan pequenos cursos de auga, son: polo N, a parroquia de San Pedro de Vilar; polo S, Santa Sía de Roma e San Martiño de Meanos; polo E e SE, Santo Adrián do Castro e, polo O, San Miguel de Treos (do concello de Vimianzo).

Fonte: PXOM de Zas

Beizana, desde o leste, un bo exemplo das formas achanzadas que conforman a maior parte das terras da parroquia de Loroño (foto EDR)

Mapas da parroquia de Santiago de Loroño

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

É unha parroquia eminentemente chá xa que a maior parte do seu territorio está formado por chairas que roldan os 220 m de altitude (216 m moi preto da igrexa parroquial). Estamos xa dentro do espazo que conforma o curso medio do río de Zas e que unha parte dos seus terreos están ocupados por materiais sedimentarios achegados polo propio río, que aquí xa leva un curso moi tranquilo, se ben hai que dicir que este non toca a parroquia. As terras altas prolongación da penechaira do Xallas non teñen presenza a non ser un pequeno outeiro no seu borde sur que supón a derradeira manifestación das terras máis elevadas da parte meridional do concello.

Núcleo de Romelle, na aba norte do monte do Peón, a maior elevación da parroquia con 356 m (foto EDR)

Fronte a esta tónica xeral de espazos aplanados hai dúas pequenas elevacións situadas unha no SSE, o Monte do Peón (356 m), ó S da aldea de Romelle, que se asenta na súa aba N, e, separado do Brondo (457 m, nos lindes entre Santa Sía e San Martiño) polo encaixado val que escavou o pequeno regato de Vilar de Lamas. Neste caso os desniveis son considerables toda vez que desde o seu curuto ata o río, en 340 m, hai un descenso doutros 100; estas acusadas pendentes veñen motivadas porque o río aproveitou a existencia dunha posible falla para encaixarse. A outra chatola sería A Pena (272 m) que é un outeiro illado situado na parte central do seu linde N e ó leste do arranque dunha pequena aliñación montañosa que se continúa cara o N entre as parroquias de Vilar e Lamas.

A modo de resumo pódese dicir que hai un moi claro predominio das terras chás, nas que é fácil que se dean brañas e herbais con abundante auga por falta de escoorrentía, con alturas un pouco superiores na parte central dos seus extremos N e S.

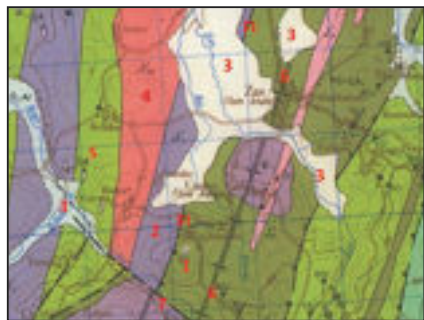
2. Hidrografía

Ningún curso de auga digno de mención cruza as terras da parroquia. Con todo, a auga non deixa de ter a súa importancia, posto que o linde S con parte de San Martiño, todo o treito con Santa Sía e un pequeno tramo coa de Treos está conformado polo pequeno regato de Vilar de Lamas ou Torrente procedente desta aldea e que pasa a rentes das Hedreiras e que, como o seu nome indica, baixa on bastante forza polos desniveis que hai na súa canle.

O ínfimo regato de Carnio e o da Fonte do Lobo xúntanse para formar o rego de Semperes que ó xuntarse co de Vilar de Lamas formarán o río Torrente, que servirá de linde do que queda da parte occidental da parroquia. O Torrente verquerá as súas augas no río de Vilar, o segundo afluente máis longo do río do Porto.

O linde oriental coa parroquia de Santo Adrián coincide na súa maior parte co pequeno regato de Berbia (que verque no río de Zas, o afluente máis longo do do Porto). No interior da parroquia non conta con ningún curso de auga, a non ser un minúsculo reguiño de menos dun quilómetro de lonxitude, que nace nas Regas e pasa preto da igrexa parroquial.

3. Xeoloxía

Composición xeolóxica da parroquia
(http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg)

A pesar de que o relevo é bastante uniforme dentro do predominio das formas achanzadas, polo que se refire á súa composición litolóxica é bastante máis complexa.

Os materiais litolóxicos que conforman as terras da parroquia distribúense en bandas lonxitudinais orientadas de N a S como vestixios da oroxenia hercíniana que predominan nestas terras da parte noroccidental da península.

Así, o monte do Peón e toda a parte SE da parroquia está constituído na súa maior parte por gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas **(1)**. Coincidirían coa parte máis elevada do mesmo.

Vén, logo, outra banda lonxitudinal formada por ortogneis biotítico **(2)**. Separada da anterior por unha fronte de encabalgamento suposto dunha falla inversa **(FI)** e con buzamento da xistosidade hercínica cara ó E. A parte NE desta banda está cuberta de materiais sedimentarios **(3)** achegados polo río de Zas e o pequeno regato de Berbia. Esta mesma composición litolóxica de ortogneis volve a repetirse na parte NO da parroquia.

No medio de ambas as dúas aséntanse outras dúas bandas das cales a máis oriental estaría formada por ortogneis biotítico con seixos azulados **(4)**; a máis occidental destas dúas formaría xistos e paragneises con algunhas parafibrolitas intercaladas **(5)**.

Os gneises e os ortogneises teñen unha composición similar á dos granitos, pero, a diferenza destes, a súa textura está orientada en bandas por efecto do metamorfismo. Tamén pode ser interesante saber que os ortogneis se formaron por metamorfización de rochas ígneas ou plutónicas; se o fixesen -que non é o noso caso- sobre rochas sedimentarias serían paragneises. As rochas sedimentarias tamén poderían ser a orixe dos xistos e parafibrolitas.

Dentro da tectónica teríamos dúas fallas: a dos Rias, que non chega a tocar na parroquia (6); outra paralela anterior que acaba por subducirse debaixo dos materiais sedimentarios (FI), e cerrando a parroquia polo sur estaría outra falla máis de SE a NO que sería aproveitada polo río Torrente para encaixarse (7). Toda a parroquia formaría parte da Unidade Malpica – Tui de materiais alóctonos que se montaron sobre do autóctono relativo.

4. Demografía

No tocante á súa evolución demográfica, temos abundantes datos, pois sabemos que tiña 17 veciños en 1598 e 1607, 32 en 1708, 23 (1723), 60 (1741), 41 (1753), 36 (1768), 41 veciños e 208 hab. (1826), 34 vec. e 194 hab. (1836), 38 vec. e 248 hab. (1845), 277 hab. (1887), 64 vec. e 338 hab. (1928).

Polo que se refire a cada unha das décadas do séc. XX, a evolución da poboación de cada unha das aldeas que a compoñen e do total parroquial foi a seguinte:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Arcar			10	12	10	13	16	14	12	8	8	7
Beizana	74	80	82	74	98	94	100	129	123	97	89	81
Bouzarroma				23	22	21	21	18	13	10	10	8
Forcadella	94		36	17	25	38	46	49	45	33	32	22
Loroño				10	15	14	10	10	9	2	7	8
Romelle	141	150	151	162	184	191	202	194	137	104	111	106
Vicenta (A)				21	33	21	27	32	33	24	29	30
Outros		108	51	28								
LOROÑO	319	338	407	347	450	392	422	446	372	278	286	262
Porcentaxes %	100	105,9	127,6	108,8	141,1	122,9	132,3	139,8	116,6	87,15	89,65	82,13
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
Porcentaxes %	100	96,75	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes ó longo do século XX. Ano 1900 = Índice 100%

Á vista do cadro anterior poden deducirse algunhas conclusións simples, pero preocupantes:

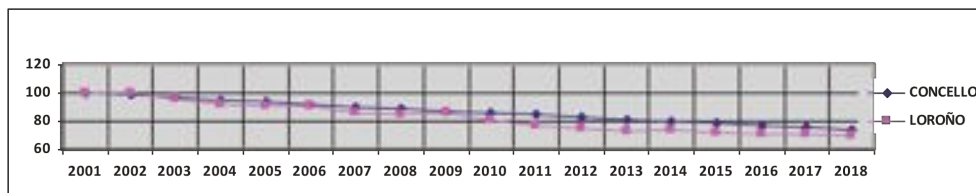
- 1.- Que a aldea de Romelle foi a que tivo máis habitantes ó longo de todo o século, superando neses cen anos, o cento de persoas. Só a aldea de Beizana igualou ou superou esa cifra durante tres décadas.
- 2.- Que ata 1970 a poboación se mantivo cunha porcentaxe superior ó 100% (en relación coa que tiña en 1900).
- 3.- Que a partir desa data se inicia un período de forte baixada da masa demográfica (aínda que en 1981 a porcentaxe era superior ó 100%).
- 4.- Que por primeira vez, en 1991, hai menos habitantes que a comezos de século XX.
- 5.- Que a pesar do pequeno repunte que experimentou en 1996, a tendencia á perda de número de habitantes será progresiva e constante desde esa data ata a actualidade, como pode verse no cadro seguinte:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Arcar	7	5	5	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Beizana	83	79	82	72	73	71	66	62	61	57	53	55	56	53
Bouzarroma	8	8	8	8	8	8	7	7	7	7	6	6	6	6
Forcadella	21	20	17	14	15	16	13	13	13	12	12	11	11	11
Loroño	7	6	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Romelle	101	100	90	89	90	80	79	79	78	83	83	81	81	80
Vicenta (A)	29	29	30	30	30	28	28	28	25	27	26	25	24	25
LOROÑO	256	247	234	219	220	207	197	193	188	190	184	182	182	179
Porcentaxes %	100	96,5	91,4	85,5	85,9	80,9	76,9	75,4	73,4	74,2	71,9	71,1	71,1	69,9
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcent. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
• (1)	80,2	77,4	73,3	68,6	69,0	64,9	61,7	60,5	58,9	59,6	57,7	57,0	57,1	56,1

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes no que vai do século XXI. Ano 2001 = Índice 100%. * (1) A mesma porcentaxe se a comparación se fai coa poboación de 1900

No que vai do século XXI mantense a clara tendencia á redución do número de habitantes e, así, se a comparación se fai co ano 2001, a perda é dun 30,1% (case a terceira parte en tan só 18 anos). Se nos remontamos a comezos do século XX a poboación actual non supón máis do 56% da que tiña hai 118 anos. Pero, se nos fixamos nos anos 1940 ou 1970, os habitantes actuais non acadan máis dun 39,8% e 40,1%, respectivamente, o que supón bastante menos da metade, en ambos os dous casos.

En xeral, a evolución demográfica no presente século foi moi similar á do conxunto municipal, se ben a perda case sempre foi algo superior á do total do concello.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes.

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Loroño

Loroño é un nome único, unha verdadeira rareza toponímica, pois non hai outro lugar con este nome nin en Galicia nin en todo o Estado español. O máis semellante é un Leroño (Santa María) no concello de Rois e un Loroños en Biscaia, no partido xudicial de Bilbao. Tamén nos vén á memoria, pola semellanza, a cidade de Logroño, capital de La Rioja, que conta cunha orixe moi distinta¹⁹.

Santa María de Leroño (Rois) aparece documentado nos documentos do Tombo de Toxos Outos nos séculos XII e XIII como *Nederonio*, *Neeronio* e *Nederonii* ('Sancte Marie de Nederonio', en 1128). As orixes de Leroño e Loroño poden estar emparentadas. O primeiro procedería dun elemento NEDER- para o que só hai hipóteses: a máis probable é a indoeuropea NED-, que leva asociados os significados de 'enlazar, atar', e a que dá no latín NODUS 'nó'.

En cambio, **Loroño**, o máis probable é que o seu étimo estea emparentado co lat. NODUS 'nó', precisamente porque o núcleo inmediato á igrexa é o de **Forcadenla**, topónimo viario que dá idea dunha antiga bifurcación de camiños ou de regatos. As alteracións das dentais iniciais N > L ou ó revés (L > N) non son raras na toponimia (NEPOTIANI > Lebozán, por exemplo); este cambio debeuse producir antes do séc. XIV.

Outra hipótese, a de J.J. Moralejo, é que proceda dun antropónimo, *LORONIUS, non documentado, probablemente prerromano.

En documentos do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) xa aparece documentado Santiago de Loroño desde 1544. Na súa visita do ano 1607, o cardeal J. Del Hoyo escribe 'Santiago de Noroño'; pode ser que se trate dun dos habituais equívocos do eclesiástico segoviano ou tamén que aínda houbese vacilación entre o N- e o L- iniciais.

Loroño lévano como primeiro ou segundo apelido 86 galegos/as, que non viven na zona, senón en Vilagarcía de Arousa (42), Vigo (36) e na Coruña (6) [<https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=LORO%C3%91>].

¹⁹ **Logroño** procedería dunha latinización tardía do topónimo *Gronio* co latín *lo/illo* [<https://es.wikipedia.org/wiki/Logro%C3%B1o>; última consulta 29-4-2017].

Nunha visita eclesiástica do ano 1769 indícase que “Compónese esta frª. de tres lugares, y ai en ellos trª. [treinta] vecinos o fuegos” (Lema Suárez 1993-III: 531). Isto quere dicir que dos sete que hoxe ten, catro aínda se formarían a partir desta data. Que lugares eran os que existían e cales os que se formaron despois?

Arcar procede de *(VILLA) ARCARI, antropolónimo medieval latino documentado (significaría ‘vila ou granxa dun tal Arcarius’). Tamén podería ser un derivado de *arca* (un dos nomes que recibe o dolmen en galego).

Beizana ten unha orixe descoñecida. Podería tratarse dun hidrónimo prerromano con dobre referencia ó elemento auga. Pola terminación *-ana* pode tratarse dun cultismo. No séc. XVI aparece documentado como *Beizana* e *Baisana*. No 1630, nun documento do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) figura un tal Alonso Rodríguez de Beizana, “mercader, vecino de Santiago”, que lle fai un pagamento a un veciño da vila castelá de Medina de Rioseco. O ano 1762 o primeiro caseiro gardián que nomearon os Rioboo para as Torres do Allo chamábase Froilán Beizana (Sánchez García 2001: 225-240).

Bouzarroma é un nome de lugar que consta de dous elementos: o primeiro, *bouza*, é unha palabra galega antiquísima que significa ‘terreo inculto deixado a monte’ e que posiblemente proceda dunha palabra celta: *BAUDEA. O segundo elemento, *roma*, é o máis complicado: posiblemente sexa un xermanismo que significaba ‘habitáculo, construción’ (compárese co inglés *room*). É pouco probable que teña algo que ver coa proximidade da parroquia de Santa Sía de Roma, pois este último elemento non é de orixe toponímica (como xa dixemos cando falamos desta parroquia). Queda outra posibilidade, aínda: que como existe o apelido *Romo* (non na comarca, desde logo), puidese ser unha ‘Bouza de Romo’.

Lugar de Bouzarroma (Loroño) [foto EDR]

Forcadenla pode ser un topónimo viario, que pode dar idea dunha antiga bifurcación de camiños ou de regatos; é unha alteración de *forcadela*, e esta un diminutivo de *forcada*, que ven do lat. FORCATA ‘bifurcada’.

Romelle podería proceder de *(VILLA) ROMILII ou de ROMELIUS, antropolónimo latino (‘vila ou granxa de Romelius’). Tamén podería proceder de *(VILLA) RUMILDI, de RUMILDUS, antropolónimo latinizado de orixe xermánica (‘vila ou granxa de Rumildus’). Segundo Cabeza Quiles, aínda podería ter unha terceira orixe: *RIVOMELII, do nome persoal Melius.

A Vicenta, seguramente procede dalgunha propiedade dunha muller chamada Vicenta (ou da muller dun home chamado Vicente). Tamén pode ser un simple adxectivo para identificar unha propiedade: ‘a [leira] de Vicente’ > A Vicenta.

*Agradecementos especiais a Fernando Cabeza Quiles, Luz Méndez e Gonzalo Navaza pola súa axuda neste apartado.

6. A igrexa de Santiago de Loroño

Relevo de Santiago cabaleiro, no muro sur da igrexa de Loroño (foto XMLS)

Presenta unha planta de cruz latina, formada por unha capela maior cuadrangular (4,50 m de lado) e unha nave rectangular (8 m x 4,5 m). No primeiro tramo de cada unha das paredes laterais da nave abríronse senllas capelas laterais cuadrangulares (3,5 m de lado). Acaroadada ó muro leste da capela maior ergueuse unha sancristía, tamén cuadrangular (3,5 m de lado).

A fachada, moi simple, presenta o clásico esquema pentagonal. No eixe vertical que pasa polo seu centro superpóñense a porta principal – alintelada-, un nicho rectangular acubillando

unha imaxe pétrea feminina (a Virxe, seguramente), unha pequena fiestra e unha espadana. No muro exterior da capela sur hai un relevo de pedra representando ó patrón Santiago, como cabaleiro, coa figura dun mouro tombado baixo as patas dianteiras do cabalo; aventuramos que foi obra de Domingos Martínez, canteiro de Tines de principios do séc. XVIII, pola semellanza co Santiago ecuestre da fachada da igrexa de Traba, da súa autoría, ano 1716-1724 (Lema Suárez 1993-III: 321)

No interior, un grande arco triunfal de medio punto volteado sobre pilastras lisas dá acceso ó presbiterio, onde se atopa o retablo maior. Outras arcadas de medio punto permiten o paso ás capelas laterais da nave; a que se abre no muro norte está cuberta por unha sinxela bóveda de pseudocrucaría nervada, cunha única clave central decorada cunha cruz inscrita. A cubrición da capela sur é semellante. No corpo da bóveda apreciábanse, contra 1990, restos de pinturas, nas que aparecían os escudos nobiliarios dos Caamaño de Romelle.

En conxunto, a arquitectura deste templo responde ás características da segunda metade do séc. XVIII. A espadana, en cambio, xa debe ser de principios do séc. XIX. No interior realizáronse, contra 1980, desafortunadas reformas que levaron a recebar todo o interior da nave con cemento e á construción dunha tribuna de formigón armado e varanda metálica.

Igrexa de Santiago de Loroño (foto EDR)

pedra e consta de tres paneis separados por altas columnas de orde composta, percorridas nos seus fustes por restras vexetais. O panel central é de maior anchura por prestar acubillo a un expositor flanqueado por dúas volutas. As imaxes que ocupan os fornelos dos paneis laterais –un **Sagrado Corazón de Xesús** e unha **Virxe María**– son relativamente modernas (do séc. XX) e, polo tanto, non orixinais do retablo. Sobre o entaboamento do corpo principal vai un ático en forma de peite con formas avolutadas e andas nos extremos; no seu único panel ábrese un fornelo que contén a imaxe do patrón, un **Santiago peregrino** (de estilo ecléctico, posiblemente do séc. XX). Coroa o conxunto un frontón triangular oculto baixo un trono circular de nubes en torno á pomba do Espírito Santo. A cada extremo, dous grandes anxos orantes coas ás despregadas (que xa non son os orixinais do retablo). Este retablo veu substituír outro de estilo barroco-rococó de mediados do séc. XVIII, do que soamente quedaban, a principios dos anos noventa do pasado século, dous elementos simbólicos xacobeos, a cruz de Santiago e unha vieira enmarcados por unha profusa decoración de rocalla (foto en Lema Suárez 1993-II: 389).

Pendurado no muro do presbiterio, ó lado do retablo maior, consérvase a imaxe dun **Cristo crucificado** dun metro de altura e de

Pola perda do arquivo parroquial carecemos de documentación sobre os moi interesantes retablos da igrexa de Loroño.

Con todo e iso, en base ás súas características, o **RETABLO MAIOR**, que consta, en sentido vertical, dun corpo principal e dun ático, encastrámolo dentro do estilo neoclásico de finais do séc. XVIII.

O corpo principal arrinca directamente sobre a mesa do altar de

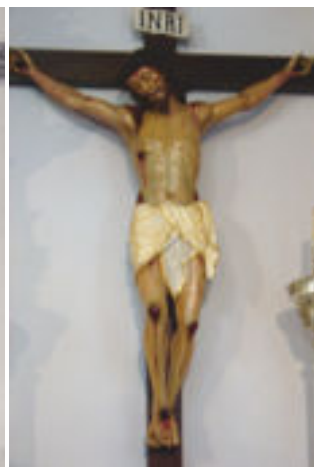

Retablo maior de Loroño (finais do séc. XVIII)
[foto XMLS]

boa feitura. Xesús, crucificado con tres cravos, semella estar aínda vivo; inclina a cabeza cara ó seu lado dereito; a coroa de espiñas está tallada directamente; o tórax é moi ancho e os brazos musculosos, as mans van cerrando os dedos coma desexando asirse ós cravos. O pano de pureza é bastante amplo e suxeitase á cadeira cun nó feito no propio pano, feito que provoca a formación de dobras moi xeométricas e arestadas (un pano voante central tápalle as inguas). O conxunto da figura tende á composición helicoidal. Consideramos que é unha imaxe do barroco máis antigo, quizais da primeira metade do séc. XVII.

O crucifixo do presbiterio contra 1990 (foto XMLS)

O crucifixo na actualidade (foto XMLS)

Nas capelas laterais consérvanse **dous interesantes retablos**, realizados a mediados do séc. XVIII.

Na capela norte sitúase **RETABLO DA VIRXE DO SOCORRO**, de estilo barroco, dos denominados de marquetería ou de estípites, seguramente feito entre 1740 e 1750. En sentido vertical consta de banco e dous corpos; en sentido horizontal presenta, nos dous corpos, tres paneis (os centrais máis anchos e altos cós laterais).

Chama a atención polo movemento da súa planta con entrantes e saíntes que provocan xogos de luces e sombras; tamén pola utilización de estípites (falsas columnas barrocas) como elementos de separación dos paneis, e, así mesmo, a abundante decoración de motivos vexetais e cabezas de querubíns que non deixa un oco sen encher; nos fustes dos estípites sobresaen piñas, algo pouco frecuente. Todo isto dá un impresión dunha gran teatralidade ó conxunto, acentuado por ese pano medio recollido e pendurado no panel central, a un e a outro lado do anagrama de María baixo un requintado

Retablo da capela norte, dedicado á Virxe do Socorro (séc. XVIII) [foto XMLS]

Un dos estípites ou falsas columnas do retablo do Socorro (foto XMLS)

dosel (este anagrama é continuación do AVE da parte inferior da placa do ático, a que leva na fronte o Espírito Santo, e complétase coas letras GR [*gratia*] e PL [*plena*] das pilastras do panel central inferior).

Lembremos que os retablos estaban concibidos como escenarios teatrais para axudar os sacerdotes a explicar as historias particulares dos santos das imaxes situados nos nichos dos seus paneis. Trátase dun retablo de gran calidade, dos mellores da comarca. O seu anónimo autor, seguramente compostelán, estaba ó tanto das obras que realizaran uns anos antes en igrexas de Compostela grandes artistas como Fernando de Casas, Simón Rodríguez ou Miguel de Romai.

No panel central do corpo superior, represéntase en relevo a escena da **Anunciación de María**, que aparece no centro axeonlada e coas dúas mans sobre o peito; olla cara a arriba en dirección ó arcanxo san Gabriel que vai “pousando na terra” suavemente sobre un trono montado nunha nube; contemplando a escena, tres figuras máis, dúas delas anxos. Na parte superior sobresaie unha placa barroca que na parte inferior leva a palabra AVE (completada co anagrama de María na placa inferior do relevo).

Nos paneis laterais deste corpo alto, en cadanseu fornello, outros outras dúas figuras de santos: o da esquerda corresponde a un eclesiástico ancián de difícil identificación; o da dereita é san Francisco.

Relevo da Anunciación do retablo norte (foto XMLS)

Anagrama de ‘María’ baixo o dosel, sobre unha placa propia do barroco compostelán, e disposición escenográfica do pano (foto XMLS)

No corpo baixo ou principal do retablo, ocupa o nicho central unha imaxe da **Virxe do Socorro**, de tamaño un tanto reducido para o espazo que ocupa. Aparece a Virxe co neno Xesús no brazo esquerdo, mentres que co dereito ergue ameazadora un pau que dirixido cara a un demo monstruoso que no seu tempo estivo representado ós seus pés.

Segundo unha lenda medieval, recollida nunha das Cantigas do rei Afonso X o Sabio -escritas en galego, como é sabido-, Satanás pretendía levar para o inferno un neno que unha muller desesperada, desexosa de quedar encinta, imprudentemente lle ofrecera. Ese filliño reclamado polo demo é o que permanece de pé a carón da Virxe, no seu lado esquerdo; o neno Xesús vólvese cara a el coma querendo amparalo. Como xa dixemos, do outro lado falta o demo, cara ó que se dirixiría o pau ameazante da Virxe.

A Virxe do Socorro na actualidade (2017), despois da restauración de hai uns anos (foto EDR)

A Virxe do Socorro, que por volta de 1990 agarraba o pau como era debido [X.M. Lema (1993): *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira*, t. II, p. 397]

Relevo de san Xoán Bautista, do retablo da Virxe do Socorro (foto EDR)

Trátase dunha imaxe barroca da primeira metade do séc. XVIII (polo tanto, anterior ó retablo), de autor anónimo; a Virxe aparece vestida con túnica e manto de pregaduras moi metálicas, de gran plasticidade.

A imaxe foi restaurada e repintada –coma todo o retablo– hai uns anos. Unha anécdota: o restaurador, quizais por descoñecer a lenda e, polo tanto, a iconografía desta advocación da Virxe, cambiou a disposición do pau da man dereita da Virxe, que antes (polo menos contra 1990) estaba coa parte máis longa cara a atrás da súa cabeza en disposición de golpear a figura monstruosa do demo que tiña ós seus pés intentando levar o neno, e agora aparece con esta parte cara a adiante; en vez dun simple pau para golpear, agora parece un chuzo.

Nas fornelas laterais deste retablo hai outros dous relevos (duns 60 cm de altura), case de vulto redondo, de boa calidade. O situado á esquerda do espectador representa a **san Xoán Bautista**, home de faccións enxoiadas enmarcadas por cabelos crechos pouco coidados, e por unha barba tesa; parcialmente cuberto cunha pelica de ovella. Aparece representado dun xeito pouco frecuente: está medio sentado sobre unha morea de pedras, o que lle permite ter o año (o Agnus Dei, repre-

sentado sobre unha morea de pedras, o que lle permite ter o año (o Agnus Dei, repre-

Relevo de san Xosé do retablo da Virxe do Socorro (foto EDR)

sentación de Cristo) á altura dos xeonllos, sobre unha árbore descarnada de escasa altura. Na man dereita leva un bordón cruciforme con estandarte (no que se le a inscrición ECCE AGNUS DEI. Trátase dunha imaxe de estilo barroco, seguramente anterior á construción do retablo, quizais de finais do séc. XVII ou principios do XVIII).

No nicho ou fornello da dereita o representado é **san Xosé**, home de mediana idade, de barba recortada e rostro enmarcado cunha cabeleira ondulada. O santo parece camiñar sobre unhas pedras; sostén no seu brazo esquerdo un neno Xesús vestido, e entre os dous agarran a bóla do mundo, ó tempo que o neno ergue a man dereita por detrás para colocarlle ó santo patriarca un nimbo ou coroa de nubes. A figura é claramente de estilo barroco, e, coma no caso anterior, seguramente foi esculpida con anterioridade ó propio retablo (fins do séc. XVII-principios do XVIII).

Este anónimo mestre de Loroño –quizais un dos que daquela tiñan obradoiro aberto en Compostela- mostra grande orixinalidade nas súas obras, pois crea tipos iconográficos verdadeiramente inéditos para o Bautista e san Xosé, sentados nunhas pedras.

Un dos artísticos camafeos enmarcados en *rocallas* rococó do retablo (foto XMLS)

Na capela sur sitúase o **RETABLO DAS ÁNIMAS**, tamén é estilo barroco, pero xa da súa fase final, a rococó. Seguramente foi realizado a mediados do séc. XVIII, algúns anos despois do anterior. Aséntase sobre unha mesa de altar e consta de banco, un único corpo e un ático. En sentido horizontal divídese todo el en tres paneis; os centrais máis anchos cós laterais.

Os tres paneis do corpo están separados por pilastras que imitan a forma dos estípites, cos seus fustes profusamente decorados con cintas e formas vexetais. O panel central remata nun arco polimixtilíneo que se introduce no ático, rompendo co espazo. Os paneis laterais tamén rematan os nichos das súas figuras en arcos polimixtilíneos.

O ático presenta unha aparente división en tres paneis separados por estípites. O central está ocupado por un relevo da Madalena enmarcado nunha orla arrocallada. As laterais presentan formas de rocalla enmarcando grandes camafeos.

Toda esta decoración responde á moda artística do momento; malia as malas comunicacións da época, a igrexa de Loroño non estaba desfasada. A utilización dos arcos polimixtilíneos lembran os da porta de Belén (a da burriña) do mosteiro compostelán de San Paio de Antealtares. A traza e algúns motivos decorativos lembranos uns retablos laterais da igrexa da Compañía de Santiago (actualmente da Universidade), de Simón Rodríguez e Manuel de Leis, de entre 1740 e 1750.

Retablo das Ánimas (lateral sur) de Loroño [foto XMLS]

O relevo da Madalena (retablo das Ánimas) [foto XMLS]

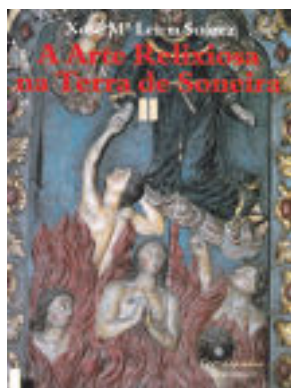
O relevo de **santa María Madalena** sitúase no panel central do ático. Vai enmarcado por unha artística rocalla rococó e presenta de medio corpo unha muller moza e fermosa, cunha túnica abrochada nun dos seus ombreiros, que leva na man esquerda unha caveira e na outra un obxecto de difícil identificación (quizais un vaso de perfumes). A presenza da Madalena neste retablo dedicado ás Ánimas quizais estea ligado á idea da penitencia (simbolizada pola caveira na man) como medio para evitar as penas do purgatorio e do inferno e lograr a salvación.

O relevo de **San Francisco e das Ánimas** ocupa o lugar sobranceiro do retablo, no panel central do corpo. O santo aparece na parte superior axeonllado sobre unha nube, vestido co hábito marrón dos franciscanos cinguido á cintura cun cordón e calzado con sandalias. Dirixe a mirada cara á parte inferior, onde se atopan cinco figuriñas humanas espidas (as ánimas do purgatorio) mergulladas nun mar de labaradas moi caligráficas; estende o seu brazo para agarrar o dunhas destas almas, representada de costas e de perfil, para axudala a abandonar o purgatorio unha vez que purgou os seus pecados (e cos sufraxios dos seus familiares). As outras catro figuras están en posturas variadas, coa vista dirixida ó santo, agardando a súa vez.

Imaxe de san Roque (Loroño) [foto XMLS]

A idea do purgatorio impulsárase co Concilio de Trento

O relevo das Ánimas de Loroño fora portada do tomo II da 1ª edición *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira* (1993)

Relevo de san Francisco do retablo das Ánimas de Loroño na actualidade, 2016 (foto XMLS)

(rematado en 1563), e frades franciscanos e dominicos foran os encargados de espallar polas parroquias o culto ás Ánimas, así como a posibilidade de que os vivos axudasen os defuntos a abandonalo mediante a oración e, sobre todo, mediante os sufraxios (resposos, misas...).

A **imaxe de san Roque** ocupa o nicho do panel lateral esquerdo do retablo das Ánimas. Contra 1990 estaba no lado dereito, pero pouco importa, pois a presenza do santo estaba motivada na súa época porque era o avogado contra a peste. Non había igrexa que non tivese unha imaxe súa.

Trátase dunha figura duns 70 cm de altura que representa a un home de barba cerrada e longa cabeleira ondulada, cabeza cuberta cun sombreiro de amplas abas, vestido con roupas de peregrino que levanta a túnica para amosar a ferida que ten na coxa da perna esquerda. A ferida é un dos seus atributos, por ser avogado contra a peste, como tamén o é o can co pan na boca que ten ós seus pés (que, segundo a lenda, o alimentaba) e un anxo que lle levaba uns perfumes (que falta; temos a sospeita de que é a figura que se atopa exenta no relevo da Anunciación do retablo da capela norte). Tamén lle falta o bordón que levaría na man esquerda, estendida como está. A súa condición de peregrino a Compostela certificase coas dúas vieiras dos ombros.

Trátase dunha imaxe de estilo barroco de mediados do séc. XVIII; pola semellanza do rostro enxoito e osudo da figura consideramos que foi obra do mesmo autor dos relevos de San Xosé e

de san Xoán do retablo da Virxe do Socorro. A calidade da talla é boa. Como anécdota, o santo parece levantar a túnica que mesmo se podía pensar que de xeito impúdico, pois amosa as dúas coxas case deica a entreperna.

A imaxe de **santo Antonio** atópase na actualidade no fornello lateral dereito do retablo das Ánimas. Unha figura duns 70 cm de altura que representa a un mozo imberbe, de ampla tonsura monacal, vestido co hábito dos franciscanos. Calza sandalias e adianta o pé dereito como para andar. O seu atributo persoal é o neno Xesús espido que leva no colo, coa particularidade de que, tocándoo directamente coas xemas dos dedos, o eleva coas dúas mans á altura do seu rostro.

Carecemos de documentación sobre esta imaxe, pero non cabe dúbida que é de estilo barroco e que foi esculpida, seguramente, no segundo terzo do séc. XVIII; o

nome do doador axudounos moito a datalo (se agora fose, co infausto repinte, custaría moito máis). O prototipo que segue o anónimo artista –de levantar o neno ata o colo sosténdoo con ambas as dúas mans- fora creado por Alonso Cano na imaxinería española no séc. XVII, despois introducido en Galicia a principios do XVIII.

No borde da peaña sobre a que se asenta líase (contra 1990) esta inscrición: «ESTA IMAGEN A DEVOCION DE DN. JOSEPH BENITO DE CAAMAÑO», o que nos permitía

saber quen foi o doador –algún familiar directo de Juan José Caamaño y Pardo, señor das torres de Romelle- e tamén a data aproximada en que se esculpiu. Co repinte que se lle fixo recentemente substituíuse por outra peaña e, consecuentemente, eliminouse a inscrición, un acto moi reprobable. Habendo como hai unha obra publicada sobre a arte relixiosa desta parroquia e de todo o arceprelado de Soneira, o primeiro que tiñan que facer as persoas encargadas de calquera restauración era informarse previamente.

Imaxe de Sto. Antonio por volta de 1990, na que aínda se lía a inscrición da peaña (*A Arte Relixiosa na Terra de Soneira* (1993), t. II, p. 406

Imaxe de Sto. Antonio na actualidade: a inscrición da peaña desapareceu por completo (foto XMLS)

7. As Torres de Romelle

As **Torres de Romelle** constitúen un dos mellores conxuntos pacegos da Terra de Soneira e de toda a Costa da Morte; polo edificio, polas súas dependencias e polos fermosos xardíns de traza xeométrica²⁰.

Estivo ben atinado o goberno municipal de Zas sinalizando a **Ruta dos pazos**, pois, ademais deste, o concello conta con bos exemplares de casas señoriais e fidalgas: as Torres do Allo, As Hedreiras, Daneiro, Follente etc. (mágoa da desaparición ou destrución das casas de Lamas e de Muíño).

No Antigo Réxime, o couto de Romelle (xunto co das Hedreiras) tiña un réxime especial dentro da xurisdición señorial de Xallas, á que pertencía Loroño. A de Xallas era xurisdición de abadengo –administrada polo arcebispo de Santiago- a excep-

²⁰ A maior parte dos datos deste apartado tomáronse de C. Martínez Barbeito (1986) e de Lema Suárez (2001). Para a Ruta dos pazos: Lema Suárez (coord.) e outros (2010: 235 - 244).

Fachada das Torres de Romelle. Visita na Ruta dos Pazos 21.09.19
(Foto Tania Carreira)

ción de catro coutos dentro do seu territorio: Alón, Romelle, As Hedreiras e Arantón. Os tres primeiros tiñan xuíz propio, nomeado polos señores do couto, con xurisdición civil e criminal; o último tan só tenente xuíz. Para os demais efectos participaban da vida administrativa de Xallas como coutos engadidos, xa que, ante as súas reducidas dimensións, eles mesmos solicitaban a agregación.

As Torres de Romelle, situadas nun outeiro que domina as parroquias de Loroño e Santo Adrián do Castro, presentan un espléndido aspecto, posto que foran restauradas nas últimas décadas do séc. XX, xa na época dun dos seus donos, Joaquín Romero Osende. Protexen a mansión varios carballos, e na súa entrada presenta unha zona coidadosamente axardinada, cunha fonte de picho nun dos laterais. Na parte posterior (zona oeste) hai uns fermosos xardíns de traza xeométrica, cun chafariz na parte central.

Destaca unha torre rematada en merlóns e ameas –que lembran unha posible fortaleza anterior- e unha solaina convertida en galería (á que se accede por unha escalinata de pedra de dous tramos) sostida por varios pés dereitos. Na fachada desta casa señorial hai dous escudos: nun deles, situado sobre a porta de entrada (rematada nun arco escarzano de grandes doelas) aprécianse na parte superior as armas da familia Caamaño (un piñeiro con cinco lanzas a cada lado) e as dos Ribadeneira (unha cruz) na parte inferior. No outro escudo unicamente aparece o brasón dos Moscoso, condes de Altamira (a cabeza de lobo cortada).

Os Caamaño estiveron emparentados cos Moscoso desde o séc. XIII, pero a súa relación, polo menos no séc. XV, foi máis ben violenta: en 1457, García de Caamaño, alcaide da fortaleza da Barreira, e Martín Becerra, seu irmán, vasalos do arcebispo de Santiago, asaltaron por mar a vila de Corcubión e roubaron e mataron moitos servidores de Xoana de Castro, esposa de Rodrigo de Moscoso, entre eles a Gomes de Rioboo, criado do dito Rodrigo.

Así e todo Moscosos e Caamaños son liñaxes exteriores á Terra de Soneira e á Costa da Morte -os primeiros proviñan da Terra de Santiago e os segundos da de

Noia-, pero acabarían deixando unha importante pegada na bisbarra. Deste xeito, atopamos o apelido Caamaño no pazo vimiancés de Trasariz (Antonio de Caamaño, alcaide da fortaleza de Vimianzo en 1695); os Pérez de Caamaño foron posuidores da casa de Xora (Treos). Segundo X.Mª Méndez Doménech (2000) o número de casas emparentadas cos Caamaño foi de 20, sobre un total de 53 (o que supón preto do 38 por cento do total).

Fachada oeste das torres de Romelle, cos seus fermosos xardíns (foto Tania Carreira, 2019)

Dentro das dependencias pacementas, na zona sur, érguese a **capela de san Xoán e san Xurxo**, de planta rectangular. A fachada mira ó norte e hai nela un escudo. No seu interior conserva un sinxelo retablo tallado en pedra, de finais do séc. XVIII, de trazas neoclásicas, pero aínda con reminiscencias barrocas. Presenta un único corpo –cunha pequena imaxe ecuestre de madeira de san Xurxo no fornello- e un ático, con outro pequeno nicho no centro. Dadas as semellanzas estruturais deste retablo co tamén pétreo do Carme da igrexa de Zas, non nos cabe a menor dúbida de que o seu autor foi Francisco Castro Agudín, escultor que tiña o seu obradoiro nunha das casas

Valados protectores da propiedade das torres de Romelle (foto EDR)

do lugar de Sandrexo pertencentes a Treos (Vimianzo). Ademais do retablo do Carme de Zas este escultor e retablista realizou obras para varias igrexas da redonda (Treos, Vilar, Mira etc.) no derradeiro terzo do séc. XVIII e no primeiro do XIX.

A fundación da capela quizais se remonte ós primeiros anos do séc.

XVII, a xulgar polo que se nos di nun documento do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS) do ano 1749:

«Fundó la expresada capilla [de Sn. Juan Baptista y Sn. Jorxe], según se dice, Dn. Jorxe de Caamaño. Cardenal de la Ygl^a de S^{to}. [Santiago] en el año de 1610 poco más o menos por ante Joseph Vidal de Lamas» [Lema Suárez 1993-III: 530]

O certo é que o tal Jorge de Caamaño non figura nas listaxes dos arcebispos de Santiago. No ano 1741 o visitador eclesiástico ordenáralle ó párroco de Loroño que fixese unha copia do libro da fundación desta capela en dous meses. Non fixo moito caso o crego, pois na visita de 1749 o novo visitador di que “En el libro no se halla copia de dha. Fundación”. Neste ano era patrono da capela D. Juan Antonio de Caamaño y Varela; en 1769 D. Jorge de Caamaño e en 1791 D. Vicente de Caamaño “vezino de la villa de Ferrol”; nesta última data aínda non se fixera a copia da fundación da capela. A principios da derradeira década do séc. XVIII era párroco de Loroño e de Santo Adrián D. Juan Antonio García Caballero, de 61 anos, natural de Salceda (bispado de Tui).

8. A familia dos *Caamaño* de Romelle, Grandes de España

O apelido Caamaño é de orixe toponímica, e ten o seu lugar orixinario na parroquia de Santa María de Caamaño, no actual concello de Porto do Son.

A casa dos Caamaño de Romelle é considerada polo investigador Carlos Martínez-Barbeito (1986: 551) unha das de máis sona da nobreza galega. O primeiro señor de Romelle seica foi D. Alvaro de Caamaño, que quizais era fillo de D. Rui Fernández de Caamaño. Segundo o xenealoxista J.S. Crespo Pozo (1957-1965) fillo deste don Álvaro foi Jorge Vázquez de Caamaño, que casou con Dª Aldonza Sánchez de Ribadeneira e testou en 1560 en Romelle, ordenando que o soterraran en Noia. Fillo destes foi Juan Vázquez de Caamaño, que casou con Teresa Mariño de Lobera, filla do señor da casa da Serra [de Outes]. O seu fillo Álvaro de Caamaño casou con Jerónima de Ulloa y Taboada e tiveron por fillo o capitán Juan de Caamaño, que herdou o señorío de Romelle. Este casou con Leonor de Mendoza, señora de Leboráns, e tiveron por fillo a Juan Antonio Caamaño Varela y Leboráns, que uniu a estes señoríos os de Quindimil, Goiáns, Carreira e o da illa de Sálvora ó casar con Aldonza Varela y Arias, que tiña os morgados de Goiáns e de Sálvora.

Retablo de san Xoán Bautista do santuario da Virxe da Barca (Muxía), pagado polos Caamaño de Romelle (foto cedida por Xan Fernández Carrera)

O fillo maior deste matrimonio, Juan Antonio Caamaño Varela Mendoza Mariño de Goyanes, pasou a residir na torre de Goiáns (Boiro). En 1730 era Alcalde Nobre de Santiago. Escolleu (ou escolléronlle) esposa na persoa de María Ventura Gayoso Arias Lemos y Ozores, filla dos condes de Amarante e vizconde de Oca.

Cómpre salientar que tanto este personaxe coma seu pai foron benfeitores do santuario da **Virxe da Barca de Muxía**. No ano 1717 José Benito Lanzós e a súa esposa Teresa de Taboada –conde de Maceda e condesa de Taboada- inician as obras que acabarán por converter unha humilde ermida no gran santuario que vemos hoxe. Dous anos despois, en 1719, consta que Juan Antonio Caamaño Varela fundou, no lado da epístola da nave, un altar dedicado a san Xoán Bautista; o retablo pagouno o seu pai (Fernández Carrera 2007: 33 e 39). Xunto co de san Miguel do muro oposto da nave, este retablo salvouse do incendio da Noiteboa do ano 2013, que destruíu por completo o retablo maior.

Do matrimonio de Juan Antonio con María Ventura Gayoso naceu Vicente Caamaño y Gayoso, cabaleiro da Orde de San Xoán, que en 1791 vivía en Ferrol e casaría con María Josefa Pardo de Cela. Herdounos Juan José Caamaño y Pardo, quen, segundo as crónicas, fixo un “brillante matrimonio” ó enlazar con Ramona Escolástica Pardo de Figueroa, IX condesa de Maceda, grande de España, convertéronse así en primeiras figuras da aristocracia galega. Herdou tantos títulos coma bens a súa filla Juana Caamaño y Pardo de Figueroa, que casou con Antonio Rodríguez de Haro.

D. Juan José Caamaño y Pardo (Ferrol 1761-Madrid 1819), IX conde de Maceda e señor de Romelle, foi un intelectual ilustrado que tivo unha gran inquietude cultural, propia da súa xeración. Solicitou para Ferrol a habilitación do seu porto con destino ó comercio coa América, e instalou pola súa conta unha fábrica con once teares para a confección de panos finos. Publicou traballos sobre economía, defendeu ardorosamente o libre comercio e preocupouse tamén polos problemas da facenda. Critica certas inxustizas, pero non pon nunca en cuestión o réxime señorial imperante na época. O 14 de xullo de 1808 morreu o seu irmán, o VIII conde de Maceda, loitando contra os soldados de Napoleón na batalla de Medina de Rioseco (Castela) e Juan José herdou todos os títulos e bens. Tan forte estaba economicamente que creou ás súas expensas o Rexemento de Maceda para loitar contra os invasores franceses. Loitaba máis polos seus intereses que pola patria, porque o triunfo do réxime napoleónico supoñía a implantación do réxime liberal e o remate dos señoríos privilexiados do absolutismo monárquico.

O seu nome figura nos libros parroquiais de Zas e parroquias da redonda, pois, por herdanza familiar exercía como patrono o dereito de presentación dos párrocos de Zas e Vilar, Santo Adrián e Loroño. Chama a atención que, sendo tan rico

como era, repetidamente se negase a arranxar as capelas maiores das igrexas de Zas e Vilar, como era a súa obriga. Os veciños desta última freguesía mantiveron co seu antecesor e con el un preito de máis de trinta anos, preito que acabaría perdendo, véndose obrigado a reformar o presbiterio do templo de Vilar en 1819 (véxase p. 180).

O historiador Barros Sibelo, administrador das Torres de Romelle (1872-1880)

Temos constancia documental de que **Ramón Barros Sibelo** (1828-1903), importante historiador e arqueólogo galego, residiu nas Torres de Romelle de 1872 a 1880 como administrador da familia propietaria. A súa biógrafa Ana Cruz Martínez (2010: 23-54) infórmanos de que era membro correspondente da Real Academia de la Historia (RAH) de Madrid (tamén da Académia das Ciencias de Lisboa) e que fixera estudos das épocas romana e sueva. En 1875 publicou *Antigüedades de Galicia*, obra que recibiu duras críticas do seu colega M. Murguía, ás que el respondería cun poema irónico escrito en 1876 nas Torres de Romelle. Nesta publicación é onde aparece un debuxo del da Laxe dos Letreiros de Carnés, petróglifo que alguén destruíría en datas posteriores. Desde Baio enviou en 1878 informacións sobre inscricións epigráficas de escavacións feitas en Caldas, Cuntis e Iria Flavia. Tempo despois, o 6-11-1883, remitiría á RAH un escrito recomendando a adquisición de dúas moedas “una de ellas de Egica acuñada en Girona, objetos hallados en las antiguas minas de Limideiro, hoy abandonadas, cerca del dolmen de San Martín de Meanos, partido de Corcubión (Coruña)”. As moedas do monarca visigodo Egica ou Égica -que reinou de 687 a 702 (e que designou en 698 o seu fillo Witiza duque da Gallaecia e rexente en Tui)- serían adquiridas pola RAH para a súa sede en Madrid. Tamén sabemos que mantivo correspondencia co naturalista Víctor López Seoane, dono consorte das Torres do Allo.

[N. dos AA.: agradecemos a Tania Carreira a información sobre a presenza deste persoeiro en Romelle]

9. O cruceiro de Romelle

Está situado á entrada do lugar, vindo de Zas. O primeiro que nos chama a atención é a plataforma triangular de tres chanzos, sobre a que se asenta un longo varal cilíndrico rematado nun capitel de ben labradas formas vexetais. Sobre el, unha cruz cilíndrica que na parte oeste leva a figura de Cristo crucificado e na leste unha Virxe. A figura do crucificado é de trazas moi simples e esquemáticas. Máis traballo ten a figura da Virxe María, moi hierática, que presenta unha composición piramidal; vai vestida con túnica e manto, érguese sobre as cabezas de tres querubíns e leva apegada ó lado esquerdo do seu corpo unha pequena figura tamén vestida cunha longa túnica, disposta en

Cruceiro de Romelle, coa súa plataforma triangular e o seu longo varal (foto XMLS)

posición vertical; como o seu rostro está bastante estragado non podemos asegurar se se trata do neno Xesús (sería de proporcións esaxeradas) ou dun doador, a persoa que mandou facer o cruceiro (inclinámonos polo segundo). A obra parece de estilo barroco, quizais realizada no séc. XVIII.

No adro parroquial e en Beizana hai outros dous cruceiros sen figuras.

Virxe do cruceiro de Romelle
(foto XMLS)

10. A parroquia de Loroño nos textos históricos

Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo

«SANTIAGO DE NOROÑO [sic], ANEXO DE SAN ADRIAN.- Esta felegresía tiene dies y siete feligreses. Los frutos son todos a la cura, que valdrán lo dicho en la caveza. La fábrica tiene de renta seis ferrados de trigo y unas leiras que andan arrendadas en quatro ferrados y medio».

1753.- A información do Catastro de Ensenada²¹

Cando se levantou a acta deste catastro os habitantes de Santiago de Loroño dependían das seguintes xurisdicións e estaban suxeitos ó pagamento de moi diversos e onerosos **impostos**:

«... Jurisdiccionales del reverendo Arzobispo de Santiago anexas a la Jurisdiccion de Jallas son de por su nombramiento de Juez y escriuanos de numero Administratura Justicia no le tiene coste ni utilidad alguna solo si cobra de los dos vecinos de las fr^{as} son del servicio Extrahordinario con el nombre de mula y cuchara y también de algunos Cabos de Casa la Luctuosa quando mueren que estas estan rreguladas los de mayor caudal a veinte y dos Reales las otras â once excepto los Pobres que no pagan cosa alguna: Cuios dos derechos por un quinquenio, La Luctuosa y el servicio hordinario por lo que es al año en cada fr^a le ymporta lo siguiente Santiago de Loroño el servicio tres reales Luctuosa a Diez (...) que en dhas fr^{as} se pagan Diezmos, Primicias oblatas y Botto en cada una y alas personas y en la manera que sigue: Feligresia de Loroño pagan diezmos de trigo, Centeno mijo maíz menudo Lino, lana corderos y cabritos Primicias detrigo y maíz yoblatas de ttrigo y huevos ttodo lo cual lleva por Entero Dⁿ Franc^{coi} Varela Montenegro como cura Parrocho y pagan botto de centeno al Santo Aposttol.

»... pagan anualmente a S. M. y al Reverendo Arzobispo de Santiago por Alcaualas y mas derechos lo sig^{te} en cada una: Santiago de Loroño al Reverendo Arzobispo de Santiago por alcaualas veinte y quatro Reales de vellón y a su Magestad por cientos Millones y sisas setenta y ttres R^s por ttres Millones y carnes veynte y siete R^s y por servicio ordinario cinco de vellón...».

Os **lindes** da parroquia a mediados do XVIII diferían un pouco dos actuais, porque había o couto de Romelle:

²¹ Respectamos a ortografía orixinal. Os subliñados son nosos.

«...la frª de Santiago de Loroño de L. confina con el cotto de Romelle a P que lo hace con la de san Miguel de ttreos, tendrá de diámetro medio quarto de Legoa y de N que linda con Santa Cicilia de Roma y lo mismo por el medio día un quarto de Legoa y en circunferencia las tres quartas partes de una (...) y se anda en una ora. (...)».

No tocante ós cultivos e árbores existentes nesa época temos o seguinte:

«En el ttermino de dchas. frªs de Regadío solo ai algunos Prados y Pastos para hierua (...) y todas las demás tierras que no expresaron son de secano Ay Labrados y huertas que producen sin yntermision toxales, Xestales, Codesales y otras hieruas que estas últimas siruen de Pasto ytodas producen sin ynttermision en las frªs de Santiago de Loroño (...) asimismo ai Robles y Castaños. (...) también ay Perales y manzanas, arboles que no producen fruta ni tienen utilidad alguna (...) que en cada una de dchas frªs se coje trigo Cent^{no} maíz mijo menudo nabos fauas y Lino aunque deestas tres ultimas especies en mui corta cantidad».

Tendo en conta que no interior da parroquia non hai ningún río con auga abunda, non é de estrañar que só houbese un muíño, propiedade do dono das torres, “Dⁿ Jorje Caamaño vecino de Santiago de Lampón y rregulan su alquiler en Doze ferraos de Centeno en cada año”. Á parroquia barbanzá de Lampón pertencían as torres de Goiáns, a casa principal dos Caamaño.

Non parece que fose unha parroquia moi poboada, pois os informantes din que só había once veciños, unhas dez casas e dúas en ruínas. Con todo, no documento do ano 1769 que citamos ó falar da toponimia, dise que había trinta veciños ou lumes (ou moito aumentara a poboación en pouco máis de quince anos ou unha das informacións non era moi fiable...).

Todos os veciños vivían da agricultura, aínda que tamén había un “estanguille-ro de tabaco” (Juan de Rial) un tecedor (Francisco de Oreiro) e tres pobres de solemnidade.

1847: *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz

Neste diccionario enciclopédico infórmase que vivían na freguesía 38 veciños (248 hab) en 34 casas, distribuídas nas aldeas de “Aréas (sic: é Arcar), Beizana, Bouzama, Loroño, Moreira y Romelle”. Tamén se indicaba que estaba situada entre dous regachos, un polo norte cara á ponte de Zas e o outro polo de Vilar, “y ambos corren a desaguar en el r. del Puerto”. Os camiños eran locais e malos. O correo recibíase por Zas. “Sus montes se hallan poblados”. O terreo era de boa calidade e producía “maiz, centeno, trigo, lino, vino (!), patatas, legumbres, hortalizas y frutas”. Criábase gando vacún, cabalar, mular, lanar e porcino; había caza e pesca. A actividade agrícola era a predominante, aínda que tamén había teares caseiros e muíños.

c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (*Geografía de Galicia*, de Carreras Candi)

«**Santiago de Loroño**, filial de Castro. Hállase entre dos ríos, el Zas y otro afluente al Xora o Bayo; tiene al O. los montes Talón y Ponte de Xora y al S. las faldas septentrionales del monte Brondo. Hay escuela nacional de niños. Suman 338 habitantes los de hecho y 355 los de derecho, repartidos en 87 edificios, que forman las aldeas de Beizana y Romelle y los grupos menores de Arcar, Bouzarroma, Loroño, Medoña (por la mámoa o medoña que tiene próxima), Pedrouzos y Vilar. Esta feligresía y la de Meanos tenían los cotos de Romelle y Edreira, independientes de la jurisdicción de Xallas pero eran administrados por el arzobispo de Santiago».

Obsérvese que cita tres lugares máis hoxe desaparecidos do nomenclátor oficial: Medoña, Pedrouzo e Vilar.

11. O *Calor H.D.*, de Castro e Loroño

O *Calor Hermandad Deportiva* (ou a *Hermandad Deportiva Calor*) fundárase en 1968 polo daquela cura-párroco das parroquias de Santo Adrián do Castro e Santiago de Loroño, Xosé Manuel Cundíns o *Santeiro* (natural de Vilar-Zas), como un medio de lle proporcionar diversión por medio do deporte á mocidade destas parroquias, totalmente illadas e cunha total carencia de diversións nunhas aldeas aínda incomunicadas, ás que había que chegar malamente por camiños carreteiros e pistas de terra.

Preparouse un pequeno campo de fútbol no igrexario de Loroño (o Campo do Pedrouzo), e nel xogárianse partidos amigables nos meses de verán deste ano e dos seguintes con equipos da redonda coma o Baio, Xallas, Soneira, Laxe etc. O club, aínda que se intentou, non chegou a federarse, pero foi unha espléndida canteira de xogadores para varios equipos da Liga da Costa (Baio, Xallas, Cee, Zas etc.). Pódese considerar, por outra banda, antecesor do actual Spórting Zas, club fundado en 1975.

Pero as actividades deste club non remataban no fútbol, pois o párroco Cundíns organizou en 1969 e 1970 unha serie de actividades culturais pouco ou nada habituais nas vilas da redonda, como representacións teatrais (obras de Castelao e de Mariñas del Valle), recitais poéticos (poesías do baiés Labarta Pose, coma tal), actuacións musicais (coma a do cantautor Xerardo Moscoso, membro do grupo de cantautores galegos Voces Ceibes, tan perseguidos pola policía franquista). En actividades culturais, Loroño superaba a vilas coma Zas ou Baio, a onde nada disto chegaba. A prensa, como era de esperar, non publicaba nada ao respecto.

En setembro de 2009 tivo lugar a celebración dos **40 anos da fundación da H.D. Calor**. Pola mañá celebrouse un partido, no Campo San Andrés de Zas, en-

Portada da revista conmemorativa do 50 aniversario do Calor H.D.

tre xogadores que participaran naqueles partidos. Os organizadores tiveron a feliz idea de personalizar as camisolas cos nomes futbolísticos daquelas ‘vellas glorias’ que o solicitaran; era a primeira vez que isto se facía. Despois do correspondente xantar tivo lugar unha longa entrega de premios e recoñecementos ás persoas que colaboraran naquelas actividades.

Publicouse tamén unha revista conmemorativa de 62 páxinas (*H.D. Calor 1969-2009*), da autoría do propio Pepe Cundíns, coa colaboración de Chus Sarandeses e Manuel Freire, enmaquetada por Tino Gómez; resúmese nela a vida do Calor: como naceu a idea, a escolla do nome (as dúas primeiras letras de Castro e a tres primeiras de Loroño), o escudo (un balón, unha chama de lume, o castro, a cruz de Santiago), comentarios e fotos de varios dos partidos xogados, unha longa listaxe de socios, os actos culturais paralelos nos baixos da casa reitoral de Loroño (obras de teatro, actuacións musicais), o teleclub, as ceas-baile de Nadal, entrevistas diversas con varios dos que participan na organización dos partidos ou dos actos etc.

No ano seguinte, 2010, publicouse outra revista (*Memorial Calor H.D. Feliz idea*) co resumo da celebración e con abundante material gráfico.

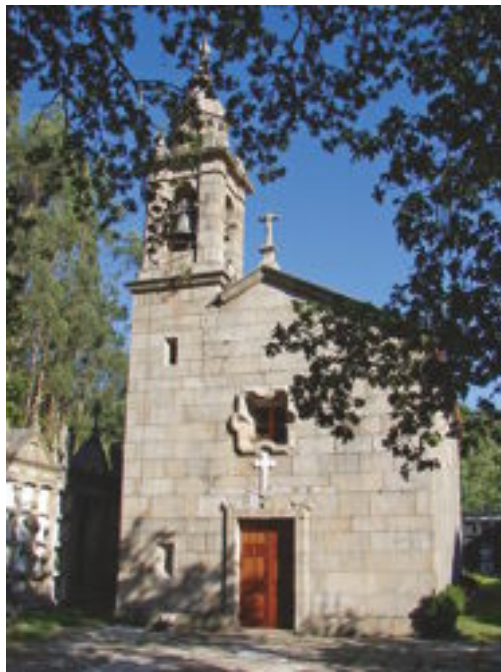
Máis adiante, no 2015, Xosé Manuel Cundíns tamén se poñería á fronte da organización dun partido no campo de San Andrés de Zas entre vellas glorias do Deportivo da Coruña e unha selección da Costa, para racadar fondos para os coitados médicos de Emilio Espasandín, ex-xogador do Calor H.D., do C.D. Baio e do Sp. Zas.

O 8-06-2019 celebrouse o 50 aniversario do Calor, cunha misa e cun xantar multitudinario que volveu xuntar moita xente, vellos e novos, para lembrar o que significou aquela airexa de aire fresco nas freguesías de Loroño e Santo Adrián nos últimos anos da Ditadura. Editouse a toda cor unha nova revista e Xosé M. Cundíns volveu recibir a homenaxe de todos os asistentes.

12. Festas principais de Loroño

As patronais celébranse o 24 e o 25 de xullo, o primeiro día a de Santiago Apóstolo e o segundo a do Sacramento. Antes celebrábanse o 25 e o 26 de xullo, pero hai uns anos os veciños decidiron adiantalas un día para que non coincidisen coa concorrida romaxe da santa Margarida de Muíño.

Outras festas: santo Antonio (segundo domingo de maio); Sagrado Corazón de Xesús (día variable no mes de xullo, xa que ten certa relación coa Coresma); Virxe do Socorro (segundo domingo de novembro). O día da Ascensión, a Virxe do Socorro sae en procesión deica á igrexa de Santo Adrián, pois alí celébrase esa festa, regresando para Loroño o día do Corazón de Xesús.

A parroquia de **Santo Adrián do Castro (Santo Adrián)**, con anterioridade á creación dos actuais concellos, formaba parte da xurisdición señorial de Vimianzo. O couto das Hedreiras gozaba de xurisdición propia (este lugar pertence eclesiasticamente a Santo Adrián, pero administrativamente a San Martiño de Meanos).

É a única parroquia totalmente interior do concello xa que estrema só con outras parroquias de Zas. A súa forma parece lembrar a unha man pechada co dedo furabolos estendido para sinalar algo. Linda polo N e NE coa parroquia de Zas, polo E, S e SO coa de San Martiño, polo O coa de Loroño e mesmo ten unha mínima zona lindeira coa de Vilar, no seu extremo NO. Neste punto confluírían as parroquias de Santo Adrián, Loroño, Vilar e Zas.

Trátase dunha freguesía de pouca extensión, só uns 4,6 km², conformada polos lugares ou aldeas de Santo Adrián, Berbia, Caberte, A Devesa e Rial de Abaixo.

Mapas da parroquia de Santo Adrián do Castro

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. O relevo

Aínda que é unha parroquia pequena presenta variadas formas de relevo pois participa de terras chás, sobre todo na parte occidental, de cumes de montes, no monte do Castro e de profundos desniveis no curso do río de Meanos ou de Zas

Domina o seu territorio o **monte do Castro** (317 m), ó pé do que pasa o río de Meanos -que, a partir de aquí, pasará a chamarse río de Zas-, bordeándoo pola súa parte leste. Este monte -que conforma o nome da parroquia- presenta na súa fisionomía o perfil clásico dun antigo castro no seu cumo e, de feito, aínda se conservan restos del. Sen ser unha parroquia excesivamente montañosa o certo é que tampouco se pode dicir que sexa achanzada, xa que predominan, con moito, as formas en caída.

Coincidindo coa disposición en bandas dos materiais xeolóxicos (como se verá logo) así se estruturan as súas unidades de relevo:

Ó leste de Rial de Abaixo, en pleno descenso da penechaira do Xallas cara o val do río de Zas, acádanse os 350 m, baixándose ata o curso do río Zas, non moi lonxe dela onde a altitude descende ata os 250 m.

Novamente vaise gañando altura e, na parte máis alta, por onde se abriu a estrada que vai de Zas a Brandomil chégase outra vez ós 350 m. Dá a sensación de que o río o que fixo foi escavar o seu val e rompeu en dúas unha zona que, en orixe, debería ser unha soa unidade achanzada.

Avanzando cara ó norte e cara ó oeste vaise perdendo altura paulatinamente e, deste xeito, nas agras de Santo Adrián e de Berbia apenas se superan os 200 m.

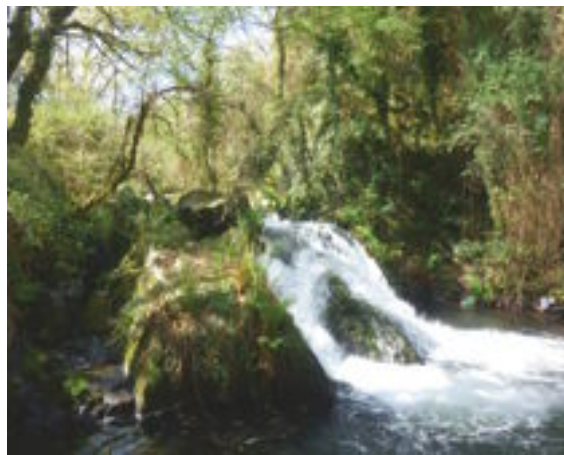
Todas as terras situadas máis ó oeste sitúanse arredor desa altitude. Mención á parte merece o **monte do Castro** que, coas súa forma redondeada, acada os 317 m no seu cumo. É un outeiro cónico illado, o que facilitou que no seu curuto se asentase un poboado da Idade do Ferro con excelentes defensas naturais e que, pola súa configuración, lle permitía controlar unha parte importante das terras circundantes. Ó seu carón, pola aba norte -xa en terras da parroquia de Zas-, celébrase a Festa da Carballeira de Zas, festa folk coñecida en toda Galicia.

O lugar de Santo Adrián e a igrexa parroquial, ó pé do monte do Castro (foto EDR)

En resumo, pódese dicir que case toda parroquia é unha transición entre as terras máis elevadas das parroquias do sur do concello, prolongación da meseta do Xallas, marcando os lindes coas terras máis baixas e achanzadas do Val de Soneira regadas polos ríos de Zas e do Sisto, como máis destacados.

2. A hidrografía

Río de Meanos, en terras da parroquia de Santo Adrián, antes de que pase a chamarse *río de Zas* (foto EDR, 2017).

O río de Meanos ou de Zas, nunha zona que fai de límite entre as parroquias de Zas e de Santo Adrián (Foto EDR)

Polo seu territorio corre, de S a N, o **río de Meanos** –despois **río de Zas**–, un río que aquí non é excesivamente caudaloso pero que conformará unha das principais achegas do río do Porto, o gran colector das augas da Terra de Soneira.

Nacido uns quilómetros máis ó sur, non moi lonxe da aldea da Churúa, recibe pequenos afluentes procedentes da parroquia de Muíño e mais da de San Martiño de Meanos. Dentro das terras de Santo Adrián circula bastante encaixado no fondo dun estreito val que foi aproveitado para instalar unha pequena minicentral hidroeléctrica que forneceu durante algún tempo, hai xa bastantes anos, electricidade para o núcleo de Zas e arredores; era a chamada Presa de Enrique.

Outro regato de moito menos importancia que drena as terras da parroquia é o de Berbia, ó sur do Monte do Castro, entre as aldeas de Berbia e Romelle. Xuntáranse preto da aldea da Toxa, xa na parroquia de Zas.

3. Xeoloxía

Desde o punto de vista **litolóxico** ofrece unha gran complexidade posto que, se ben a maior parte dos seus tipos de rochas se presentan en bandas orientadas de NNE a SSO, hai algunhas intrusionés que modifican esta estrutura xeral de bandas.

Comezando ó leste de Rial de Abaixo, aflora unha banda, relativamente ancha, coa aliñación antes citada, composta de xistos e paragneises con algunhas parafibrolitas intercaladas (1, no mapa). Esta banda abarcaría case toda a parte oriental da parroquia, se ben á altura de Rial de Abaixo, metida dentro da anterior, moito máis estreita e que pasaría xusto por onde está esta aldea, pódese ver outra, esta vez de gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas (2).

Este conxunto chegaría ata a rentes, pero polo oeste, da estrada que desde Zas vai ata Brandomil. Será neste punto onde o estreito afloramento anterior de gneises félsicos tome carta de natureza para ocupar case todo o resto da parroquia e unha boa parte da de Loroño (2).

A parte norte da parroquia é, se cabe, aínda máis complexa e, así, o monte do Castro formaría un domo circular composto de retroecloxitas ata anfibolitas granatíferas predominantes sobre gneises félsicos (3), pero, aínda así, este domo está atravesado por unha intrusión de ortogneis con anfíbol (4). Viría, logo, segundo imos avanzando cara ó oeste, unha zona de terreos sedimentarios do cuaternario que coincidirían coa confluencia do río de Zas e o rego de Berbia e os vales de ambos os dous (5). No extremo NNO colle algún terreos ocupados por ortogneis biotítico (6) e ortogneis biotítico con seixos azulados (7).

Fonte: info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

En canto á **tectónica** nesta freguesía é tamén moi complexa. Case toda ela formaría parte da Unidade Malpica-Tui (de cor verde no mapa superior, as frechas indican a situación aproximada da parroquia). Varias son as fallas que a atravesan, das que a

máis importante é a dos Rias (11) (por ser nesta praia malpicá onde empeza e que chegará ata o encoro da Fervenza).

Tanto por Santo Adrián como polas parroquias que lle quedan máis ó norte leva un trazado rectilíneo que se ve cortado ó chegar á zona das Hedreiras onde sofre unha dislocación e desprazamento cara ó oeste (11). Cruzaría a parroquia de norte a sur case polo centro e pasando incluso polo cume do monte do Castro.

Paralelas a ela hai outras tres que formarían unha fronte encabalgamento suposto ou falla inversa. Unha delas polo oeste que arrancaría ó oeste das Hedreiras para continuar cara o norte pola agra de Zas aínda que neste caso debaixo de materiais do Cuaternario (8).

As outras dúas tamén con trazado sur –norte estarían a cada lado de Rial de Abaixo (9). Aínda que case non toca á parroquia hai outra que vai de sueste a noroeste e que pasa pola aldea das Hedreiras (10). Neste caso fai que o río Torrente se encaixe profundamente.

4. Demografía

No tocante á súa evolución demográfica, estes son os datos, á parte dos que van nos cadros inferiores, de que dispoñemos: 20 veciños en 1607, 46 veciños en 1753, 27 en 1769, 37 veciños e 247 hab. (en 1836 e 1845), 230 hab. (c. 1928), 301 hab. (1965) é ó longo do século XX os habitantes que tiveron as súas distintas entidades de poboación foron os seguintes:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Berbia			14	13	15	25	22	44	30	36	34	28
Caberte				12	14	19	16	15	8	6	6	6
Santo Adrián			139	143	140	155	157	175	154	112	96	94
Devesa (A)				19	18	18	21	23	21	13	12	9
Rial de Abaixo			34	32	44	52	67	79	61	48	49	36
Outros			39	3								
SANTO ADRIÁN	228	229	230	219	246	271	301	315	232	196	197	187
Porcentaxes %	100	100,4	100,9	90,05	107,9	118,9	132,1	138,2	101,8	85,9	86,4	82,02
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
Porcentaxes %	100	96,75	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes ó longo do século XX. Ano 1900 = Índice 100%

Observando a evolución do número de habitantes ó longo do século XX, a parroquia amosa unha tendencia moi clara: ata 1970 hai un poboamento sostido ou en cla-

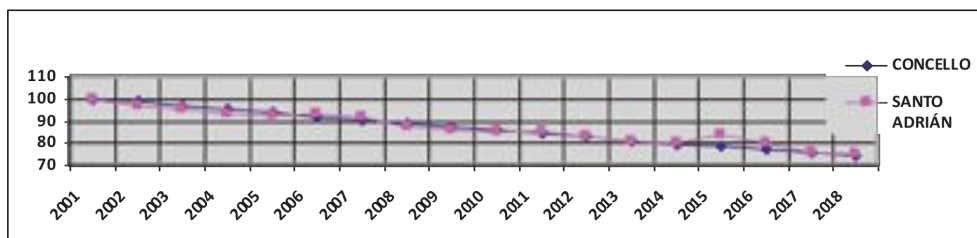
ro aumento. Nese ano dáse unha inflexión brusca e o número de habitantes comeza a descender dun xeito acelerado. Tendencia que non só se mantén senón que se acen-túa nos anos que van do presente século. Se a comezos deste século tiña 170 habitan-tes, a 1 de xaneiro do 2018 só contaba con 128 (case un 25% menos dos que había 18 anos antes).

Se a comparación se fai en relación co ano 1900, a poboación actual só representa un 56,1% da que tiña hai 118 anos; pero se esa comparación se fai co ano 1970, esa porcentaxe queda reducida a un 40,6 %, bastante menos da metade da que tiña hai 48 anos. Desde logo as perspectivas non son moi boas.

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Berbia	27	28	27	26	24	25	25	23	23	22	28	26	25	28
Caberte	6	6	6	6	5	5	5	5	5	5	5	4	3	3
Santo Adrián	92	85	83	82	79	77	77	78	76	77	75	73	69	68
Devesa (A)	9	8	6	6	5	5	5	5	4	4	4	4	4	4
Rial de Abaixo	36	35	35	36	33	33	33	30	29	28	31	29	28	25
STO ADRIÁN	170	162	157	156	146	145	145	141	137	136	143	136	129	128
Porcent. %	100	95,3	92,3	91,8	85,9	85,3	85,3	82,9	80,6	80	84,1	80	75,9	75,3
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcent. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
Parroq (1) %	74,6	71,0	68,9	68,4	64,0	63,6	63,6	61,8	60,0	59,6	62,7	59,6	56,6	56,1

Evolución da poboación das aldeas da parroquia e do concello, así como das porcentaxes dos mesmos, no séc. XXI (ano 2001 = índice 100%). (1): Porcentaxes da parroquia en relación ó ano 1900

A sangría demográfica foi constante en todos os anos que levamos de século agás entre o 2014 e o 2015 en que se deu un ínfimo incremento pasaxeiro. Obsérvase no seguinte gráfico que a evolución demográfica tanto da parroquia como do concello é practicamente idéntica.

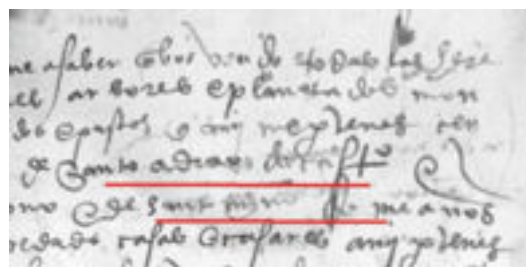
Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Santo Adrián do Castro²²

Santo Adrián do Castro é o nome completo para designar a parroquia.

O documento máis antigo ó que tivemos acceso, do ano 1522 (contido nos fondos documentais do Arquivo Histórico Universitario de Santiago [AHUS]), aparece grafado como *Santo Adrao do Castro*, como se pode observar na ilustración adxunta, na que tamén aparece (abaixo) San Martiño de Meanos.

No fondo documental do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) volvemos atopar os seguintes:

"de Santo Adrao do Castro ... de San Martiño de Meanos" a.1528 AHUS

- *Santo Adrao do Castro* (1577),
- *Sto. Adrao de Castro* (1581 e 1585),
- *Santadrao de Castro* (1587),
- *S[an]tadran de Castro* (1614).

Como veremos máis adiante, no documento dos servizos e dereitos debidos polos veciños ó conde de Altamira, de 1592, escríbese *Santo Adrao do Castro*.

En 1607, para o visitador J. del Hoyo é *San Adrián do Castro*.

Son todos documentos escritos xa en castelán e chama a atención que se manteña a contracción galega <do>, sinal de que así se nomeaba á parroquia.

Esta contracción castelanizárase no Catastro de Ensenada (1753), onde vemos *San Adrián de el Castro* e *San Adrián del Castro*.

Un século despois, en 1847 (*Diccionario de Madoz*), xa será *San Adrián de Castro*.

En base a estes datos, a Comisión de Onomástica da RAG recomenda que se recupere oficialmente a contracción <do> no nome da parroquia no Nomenclátor Oficial de Galicia, porque así aparece nos documentos antigos, seguramente porque este Castro non se refire a ningún lugar habitado, senón unicamente ó poboado prehistórico do que se conservan restos no cume do seu nome.

²² Agradecemos a axuda de Fernando Cabeza Quiles e de Luz Méndez

Santo Adrián é o nome do lugar onde se atopa a igrexa parroquial; é outro dos catro haxiotopónimos (‘nome de lugar orixinado polo culto a un santo ou a unha santa’) do concello de Zas.

Lugar de Berbia (foto EDR)

Berbia, na opinión de Edelmiro Bascuas (2014: 22), procede dunha base prerromana *BHER, *BHERB ‘burbullar (auga)’, que estaría relacionada co regacho que pasa por este lugar.

Caberte puidera ser unha alteración de *Casberte* < *Casa Berti* (BERTI sería o xenitivo dun nome xermánico BERTUS).

A **Devesa** ven do lat. DEFENSA, do verbo DEFENDERE ‘defender, preservar’, e aludía a unha ‘leira ou terra acoutada, cercada’: a función das devesas en Galicia era a de producir madeira para distintas finalidades.

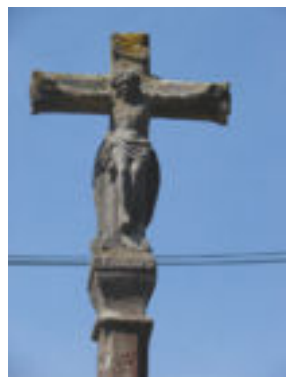
Rial xa se tratou en San Martiño de Meanos.

Como se pode observar, **Castro**, que acompaña o nome da parroquia, non existe como lugar; procede do lat. CASTRU ‘campamento fortificado’ e fai alusión ás aldeas fortificadas habitadas polos nosos antepasados na época da invasión romana. Aquí existe este ‘castro’, perfectamente perfilado no cume do monte deste nome e dominando a paisaxe de toda a freguesía; ó seu pé queda o lugar de Santo Adrián e a propia igrexa parroquial.

6. Igrexa parroquial de Santo Adrián do Castro

Situada na ladeira sur do ben perfilado monte do Castro, ó abeiro duns escasos carballos que conforman o seu adro, que conta á entrada cun bonito **cruceiro**, quizais de finais do séc. XVIII (no anverso un Cristo crucificado con tres cravos, cos brazos moi esticados; no reverso, unha Inmaculada).

Infortunadamente carecemos de documentación sobre a arquitectura, retablistica e escultoría desta **igrexa**, debido a que non se protexeron os arquivos parroquiais de Santo Adrián do Castro e de Santiago de Loroño tras o abandono da casa reitoral desta última parroquia a finais dos anos setenta e a principios dos oitenta do pasado século. Despois da marcha do último párroco propio das dúas freguesías quedou encargado delas un cura dunha parroquia de preto, que non se preocupou polos libros do arquivo (nin tampouco o Arcebispado compostelán, que nin sequera os mandou recoller).

Anverso do cruceiro do adro de Sto. Adrián (Foto XMLS)

Vista da igrexa de Santo Adrián, lado norte
(foto XMLS)

Para saber con exactitude as datas de construción da igrexa, dos retablos e das imaxes precisariamos consultar os libros de fábrica da parroquia, pero eses non existen xa.

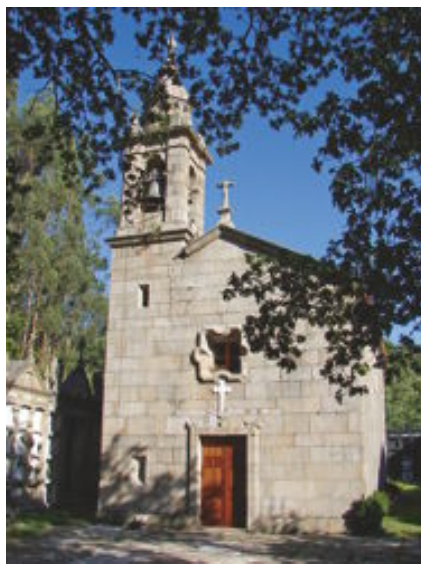
As características arquitectónicas do templo responden case enteiramente ó

estilo barroco da segunda metade do séc. XVIII: tanto na fachada, coa súa ventá lobulada e a fermosa torre-campanario -que non se levanta na zona central, senón no lateral norte-, coma no interior da nave (a pesar da profunda reforma do ano 1953). Seguramente traballou aquí algún importante arquitecto compostelán de mediados do séc. XVIII.

Sabemos que no ano 1741 a capela maior e o corpo se atopaban en mal estado (“con cuerpo mal faiado y con muchos ahugeros e algunas paredes no seguras”); ordénaselle ó cura que arranxe o corpo da igrexa, faiándoa ben, e que lles pasase o aviso ós patronos para que se ocupasen de arranxar a capela maior, como era a súa obriga. Os patronos eran os Caamaño de Romelle, que deberon ser os que mandaron obrar a finais do séc. XVIII. Un século despois, en 1852, o párroco manifesta que o estado do templo é bo, aínda que lle recorda ó patrono daqueles anos (Joaquín Caamaño, señor de Romelle e veciño de Ferrol, aínda que ás veces tamén aparece residente no seu pazo de Goiáns-Boiro) a obriga de “levantar y conservar las capillas maiores”, asegurando que os antecesores do patrono fixeran moito polas igrexas de Santo Adrián e de Loroño.

O **RETABLO MAIOR** da igrexa de Santo Adrián é de boa calidade artística; responde ás características do estilo neoclásico e realizouse a finais do séc. XVIII. O seu autor tal vez fose, así mesmo, algún importante retablista de Santiago.

Presenta unha planta articulada en tres planos, co panel central máis adiantado. En sentido vertical consta de banco, corpo principal e ático; en sentido horizontal rexistra cinco paneis no corpo principal, delimitados por catro columnas de orde composta co fuste decorado por restras vexetais. A supremacía do panel central ma-

Fachada da igrexa de Santo Adrián de Castro
(foto XMLS)

niféstase no feito de rematar en arco de medio punto e ser máis ancha e alta cás laterais. Remata o conxunto un ático en forma de peite; na parte central un trono de nubes rodeando a pomba do Espírito Santo e, nos extremos, dous anxos orantes. Pintouse imitando o mármore.

Preside o panel central a imaxe do patrón, **santo Adrián**, militar romano que aparece vestido á usanza da nobreza dezaoitescas (calzón curto, casaca e manto), para salientar a súa alta condición social; nunha man leva a palma do martirio e na outra unha espada (atributo persoal, por ser o instrumento do seu martirio) coa punta posta sobre unha torre situada ós seus pés (torre que figura un cárcere, por ser patrón dos carcereiros). Trátase dunha excelente escultura neoclásica de fins do XVIII.

Retablo maior de Santo Adrián de Castro, séc. XVIII (foto XMLS)

Santo Adrián, vestido coma un nobre do séc. XVIII (Foto XMLS)

Da mesma época e estilo, e quizais da mesma man, son as outras esculturas dos retablos, que representan a **san Brais** (vestido de bispo e coa man na garganta, por ser avogado das afeccións da gorxa) e a **san Roque** (avogado contra a peste; está vestido de peregrino e vai acompañado dun can co pan na boca e dun anxo con perfumes).

Este espléndido retablo vai servir de modelo para outros que se han de construír nos anos sucesivos en varias igrexas da redonda, especialmente os tamén maiores de Vilar (entre 1809 e 1819) e Zas (de 1843).

Nun fornello do primeiro tramo do muro norte da nave atópase o **RETABLO DA VIRXE DO ROSARIO**, de formas neoclásicas con reminiscencias barrocas. Pensamos que foi realizado a finais do séc. XVIII. Presídeo unha ima-

San Roque (Foto XMLS)

San Brais (Foto XMLS)

xe da Virxe do Rosario, posterior ó retablo, quizais do primeiro terzo do séc. XX.

Enfronte, noutro fornelo do muro sur, atópase o **RETABLO DE SANTO ANTONIO**, de claras formas neoclásicas, quizais xa de principios do séc. XIX. Presídeo unha imaxe do santo.

A igrexa é propietaria, ademais, dunha interesante **cruz parroquial** datada na segunda metade do séc. XVI, seguramente da autoría de Jorge Cedeira o Mozo, importante ourive compostelán.

7. A parroquia de Santo Adrián nos textos históricos

Año 1592. *"Servicios y derechos de Santo Adrao do Castro"*

Retablo lateral norte, da Virxe do Rosario (foto XMLS)

Estas eran as obrigas que, segundo un documento de 1592, tiñan os veciños da parroquia de Santo Adrián (*Santo Adrao*, na ortografía da época) para co conde de Altamira, o señor natural da xurisdición de Vimianzo á que pertencían:

«Correr y montar los montes matando al lobo, son libres de pagar el carnero de lobo (...) y no lo matando cada vecino que tuviese ovejas dar un carnero de un año o real y medio por el.

Los vecinos que no son peones, pagan un real y medio y otros cinco vecinos pagan un real de servicio (...). Los peones están obligados a ir a los curros de Camelle y Sta. Cristina [de Berdoias] llevar los ganados (...) e ir guardar los presos en la fortaleza de Vimianzo cuando se acontece prenderlos (...). En tiempo de guerra guardar la fortaleza de Vimianzo (...). Guardar algun preso por delito criminal que requiera pena de muerte (...). Ir ayudar a cavar y limpiar la presa de la ferraria de manera que pueda correr la agua por ella libremente».

(resumo dun documento de 1592 copiado e facilitado por D. Juan López Bermúdez).

A festa do patrón e a cerimonia dos peóns lanceiros do día de *Santo Adrao*.

Por 1592 os veciños que eran *pións lanceiros* de varias parroquias da xurisdición de Vimianzo (en concreto, Vimianzo, Follente, Santa Sía de Roma, Treos, Lamas, O Esto, Gándara, Mira, Vilar, Tines, Bamiro, Salto, entre outras) tiñan a obriga de acompañar o conde de Altamira ou o seu meiriño da fortaleza de Vimianzo:

«el día de Santo Adrao [8 de setembro] con sus lanzas y espadas y ellos [o conde ou o meiriño] les han de dar de beber y son libres aquel día que no los tienen que prender sino es por delitos criminales».

En contra do esperado, esta celebración non se facía na única freguesía da xurisdición que tiña ó *Santo Adrao* como patrón (esta do Castro), senón na fortaleza de Vimianzo. Os lanceiros desta parroquia do Castro tampouco tiñan a obriga de ir escoltar o conde. Hai certas diferenzas de *servizos e dereituras* dunha parroquia a outra, pois ós lanceiros de Santa Sía, Vilar, Tines, Bamiro, Salto e O Esto parece que o conde non tiña obriga de darlles de comer e beber; para os de Follente, O Esto e Mira só se fala de bebida (e non de comida). Chama a atención a "liberdade" que van gozar o día do santo os lanceiros para certos excesos, pois teñen garantía de que non os van prender, a non ser que cometesen delitos criminais.

Retablo lateral sur, de Santo Antonio
(foto XMLS)

Ano 1607.- A descrición do visitador J. del Hoyo

Só uns pouquiños anos despois, o cardeal-visitador Jerónimo del Hoyo escribiu da freguesía o seguinte:

«SAN ADRIAN DO CASTRO (Cabeza).- Esta felegresía tiene veinte feligreses. Los frutos todos (fol. 336, r.) a la cura, que valdrán, con los del anexo Santiago de Noroño [sic], quarenta cargas de todo pan. Presentación de legos. La fábrica tiene de renta quarenta ferrados de trigo sobre un lugar que dexó un defunto».

Nótese que unha carga son doce ferrados de “todo pan”, o que quere dicir que non só se pagaba con trigo senón tamén co centeo ou coa cebada (orxo) e que cada un dos 37 veciños que tiñan entre as dúas parroquias debían pagarlle ó cura uns 13 ferrados.

1753.- A información do Catastro de Ensenada

A situación dos habitantes da nosa parroquia non cambiara moito século e medio máis tarde, como pode deducirse polo que se nos conta neste Catastro.

Cando se levantou a acta deste catastro Santo Adrián pertencía ó señorío de D. Rodrigo Sancho de Leis, veciño de San Pedro de Berdoias, e formaba parte da xurisdición de Vimianzo e do señorío do conde de Altamira “quien posee la Regalia de poner en ellas Juez y escriuano de numero”.

Algúns impostos que tiñan que pagar os seus veciños eran estes:

«perciue de Domingo Alonzo y Andres Romar los servicios de Carnero del Louo y vasallaje y de todos los vezinos que acaeze morir el de Luctuosa, las penas de Camara y mostrengo (...) el de Carnero del Louo asciende a tres reales: el de vasallaxe a real y medio el de luctuosa a veinte reales y el de pena de Camara a seis reales y el Ganado Mostrengo adoze reales».

Polo que atinxe á vexetación en ningún momento do interrogatorio se fai referencia a outras árbores que non sexan os carballos e, aínda así, dísenos que:

«...si el ferrado de tierra esta plantado de Robles digeron todos los peritos a excepcion de los de Mira y san Adrian del Castro en que no hai que son de unica calidad y que se cortan de doze en doze años y cada ferrado da seis carros de leña y regulan cada carro en quatro r^s vellón (...)).».

Tamén se fala duns cincuenta ferrados de terra que “son inútiles por naturaleza”. Igualmente, infórmase nos que:

«los derechos que se hallaban puestos sobre las tierras de las fras. (...) san Adrian son: Diezmo, Primicia, Oblata y Foro y que las perciue enteramente el Parrocho y que el Voto que enesta fra. pagan a Santiago Apostol es de medio ferrado de Centeno (...) y que ascenderán los diezmos a mil y dosc^{os} reales vellón las primicias ducientos y veinte y nueve R^{es} la oblata a ses^a r^s de vellón y el voto ciento quarenta reales».

En sendo unha parroquia con bastante auga e boas pendentes non é raro que houbera muíños de río que darían servizo ós seus habitantes:

«...en la san Adrian de el Castro hai **quarenta y seis vecinos**. (...) ...ai **tres ruedas de Molino** ruedas negras propias el mo^o llamado de **Rueiro** sobre el rio Beruia Con el que muele (...) Joseph Pose Carracedo otro llamado **Troitin** sobre el rio Rial de auajo (...) con el que muele el cura parrocho y otro llamado **Rial de auajo** sobre el rio Rial Con el que muele Domingo Rial».

Había na freguesía un notario (Andrés Pose); unha taberna en arrendo (Aluerto Rial); un taberneiro-estaqueiro (Aluerto Rodriguez); un vendedor de tabaco (Marcos Núñez); un arrieiro de viño (Buena Ventura Vázquez); un arrieiro de trigo (Esteban Ferreiro); un arrendatario do Voto [a Santiago] (D. Juan Riveiro, que era de Meanos); un mercador de viño “al por menor” (Francisco Rial); un carpinteiro (Buena Ventura de Antelo); un xastre (Pedro Moreira); un xornaleiro (Pedro Fandiño). Os demais, simples labradores (uns 30). Tamén se contabilizaban oito pobres. O total de veciños era de 46.

1847.- No *Diccionario Geográfico de Pascual Madoz*

Na entrada **CASTRO (SAN ADRIAN DE)** dísenos que tiña unha poboación de 37 veciños, 247 almas, que habitaban 40 casas “de medianas comodidades”, distribuídas “en los lugares o aldeas de Casa de Viento, Casas-novas, Cobos, Debesa, Iglesia, Masola y Rial de Abajo”. Estaba situada “en la carretera de Santiago a Vimianzo” [lémbrese que era o antigo camiño que viña de Cícere], aínda que tanto este camiño principal coma os locais estaban mal coidados. Informábase que o terreo era en xeral montuoso, aínda que tamén gozaba de terreos chans de boa calidade para o cultivo. Producíase millo, patacas, varios legumes, algún liño e pastos. Criábase gando vacún, lanar, cabalar e porcino.

c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (*Geografía del Reino de Galicia*)

«**San Adrian de Castro**, de entrada; presentación laica, y su filial es Loroño. Al SO tiene el monte Brondo; la riega el río Zas, y crúzala la carretera de Camariñas a Santiago. Hay la ermita de San Xosé entre esta parroquia y la de Meanos. Su única aldea es Castro y tres los grupos menores: Bervia, Devesa y Rial de Abaixo, con 229 habitantes de hecho y 241 de derecho, ocupando 55 edificios.

Esta feligresía tiene el nombre de Castro por el en que se asienta y que es uno de los que, bifurcándose en la cordillera de Cabana (Carballo), sigue por los montes de Xallas a enlazarse con los de los partidos de Negreira, Noya y Padrón, por un extremo y con los de Órdenes y con los de Santiago».

8. O castro de Santo Adrián

Un dos máis importantes cos que conta o concello de Zas sitúase no cumo dun outeiro de forma cónica, No PXOM de Zas dísenos que é un “castro que presenta un único recinto de forma tendente á circular. O parapeto delimitador destaca uns 4-5 m. de altura con respecto ó exterior do xacemento, mentres que con respecto ó interior atópase practicamente ó mesmo nivel en todo o perímetro, exceptuando na zona sur, onde destaca entre 1 e 2 m.”

No centro do castro hai un outeiro sobre o que se levantou un repetidor de televisión.

Na actualidade presenta unha forte intervención no seu interior para facer repoboacións, o que seguramente afectaría ás posibles construcións que puidera haber no seu recinto.

Castro de Santo Adrián
Fonte: <https://www.ign.es/iberpix2/visor/>

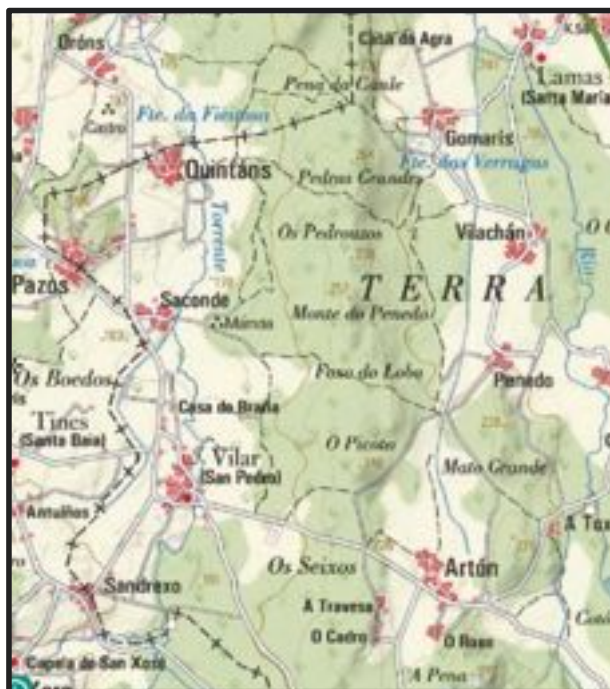
9. Principais festas da parroquia

A festa do patrón, santo Adrián, celébrase o 8 de setembro, aínda que só na igrexa cunha misa solemne. O Sacramento e o santo Antonio celébranse, respectivamente, o terceiro sábado e o terceiro domingo do mes de xuño; a festa deste santo é a única que conta con verbena. O día de san Brais celébrase na igrexa o 3 de febreiro, pero o xantar familiar adoita pasarse ó domingo seguinte. Desde hai máis de trinta anos, a Ascensión cambiouse para o domingo seguinte da data oficial do calendario.

A súa extensión anda polos 6,7 km²; conta cos lugares seguintes: Artón, Pazos, Quintáns, Saconde, Sandrexo e Vilar. A aldea de Pazos compártese con Tines e a de Sandrexo con Treos. A súa forma seméllase a un rectángulo irregular cun vértice máis sainte, que coincidiría coa aldea de Sandrexo, e outro coa de Pazos.

Fonte: PXOM de Zas

172

1. Relevo

É unha parroquia eminentemente chá con escasos desniveis. O cumio máis alto atópase na paraxe da Pena (272 m) ó sur da aldea de Artón, na confluencia coa parroquia de Loroño, e a altitude menor estaría no leito do río a rentes da aldea de Quintáns (uns 180 m). Outra proba da súa tendencia ós terreos chairos está en que entre a aldea de Quintáns, no linde N da parroquia, e a de Vilar, no extremo S, o río de Vilar só ten 3 metros de desnivel nos 3 km e medio que ten de percorrido dentro do territorio parroquial.

A extensa chaira vilaresa en Quintáns (foto EDR)

As aldeas de Saconde, Quintáns e, especialmente, Pazos e Sandrexo (as dúas sobre os 211 m) sitúanse en pequenos outeiros que apenas sobresaen uns metros sobre as terras circundantes.

Á esquerda da pequena elevación da Pena, pola parte SO da citada aldea de Artón e seguindo unha dirección S – N hai unha insignificante aliñación montañosa que a separa da parroquia de Lamas e que só se ergue uns 60 metros máis que as terras máis baixas da parroquia (180 m, que quedan na súa parte occidental e se corresponden cos vales dos ríos Xora e Torrente). Pequenas ‘chatolas’, apenas perceptibles, poden apreciarse nesta aliñación do borde oriental: O Cadro (247 m), O Picoto (248 m), Monte de Penedo (252 m.) Pedras Grandes ou As Minas (254 m.)

Como é lóxico, na parte occidental do val formado por estes ríos volve subir un pouco máis a altitude pero en cantidades case imperceptibles.

2. Hidrografía

Atravessa a parroquia de sur a norte o chamado **río de Vilar**, afluente pola esquerda do río do Porto (o segundo máis longo despois do de Zas), que é o resultado da confluencia doutros dous ríos de non moita entidade: o de Xora -que nace en Serramo- e o Torrente -que nace en Meanos-.

Como corresponde ó relevo polo que discorre, este río de Vilar non presenta desniveis perceptibles, o que fai que no seu maino tránsito pola parroquia describa numerosas curvas ou meandros. Na súa marxe esquerda sitúanse os lugares de Sandre-

Familia de parrulos preto da ponte de Vilar (foto XMLS, 16.12.18)

O río en Vilar desde a ponte vella (foto XMLS, 2019)

xo, Vilar, Saconde e Quintáns, con cadansúa ponte para salvar o seu curso.

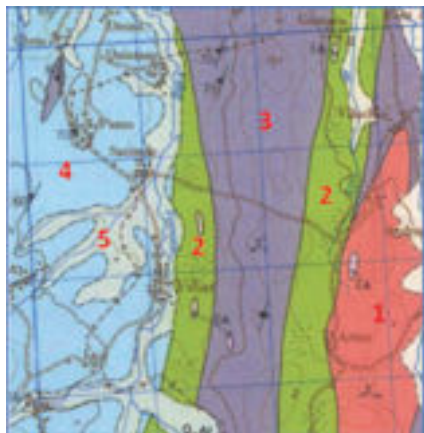
É moi posible que pasase por esta parroquia unha vía secundaria romana procedente de Brandomil en dirección á veciña freguesía de Tines, onde houbo un importante asentamento da época romana no adro da súa igrexa de Santa Baia: unha *villa* ‘granxa’ e unha necrópole ‘cemiterio’. A ponte vella do propio lugar de Vilar formaría parte dela (hai anos aínda quedaban restos de calzada). Esta rústica pontella figura no mapa de Galicia de 1834 de Domingo Fontán coma un sitio de paso importante no camiño real de Santiago á zona central da Costa da Morte, trazado que coincidía co camiño medieval de Compostela ós portos do noroeste. Vilar quedou arredado das vías de comunicación cando se abriu a nova estrada comarcal AC-545 de Santiago a finais do séc. XIX, pois a partir de Zas arredouse do trazado dos vellos camiños para dirixirse a Baio por Lamas. Existen outras

pontellas rurais nos lugares de Quintáns e Saconde, sobre todo esta última, construída en pedra e atinadamente restaurada en 1992.

3. Xeoloxía

A estrutura xeolóxica de Vilar segue as pautas das parroquias estudadas ultimamente, xa que son varias as bandas orientadas de N a S que discorren polo seu termo, conforme a dirección do pregamento herciniano.

Seguindo un trazado de E a O o primeiro que nos atopamos rodeando a aldea de Artón –que ocuparía o seu centro– é un afloramento de forma alongada de ortogneis con biotita e cuarzos azulados dentro de gneises félsicos. Presenta un minúsculo lentellón de anfibolitas (símbolo ξA) un pouco máis ó N da aldea (1).

http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

A seguinte banda, que cruzaría toda a parroquia de N a S estaría formada por xistos e paragneises con algunhas anfibolitas intercaladas e porfiroblastos de plaxioclasas (2).

Vén, logo, unha banda bastante máis ancha e grande que as anteriores, que chega a ocupar case a metade da parroquia formada por ortogneis biotítico. Esta banda corresponderíase coas maiores alturas (3).

Polo oeste volven a aparecer, de novo, os xistos e paragneises con algunhas anfibolitas intercaladas e porfiroblastos de plaxioclasas, que xa dera polo leste da banda anterior (2). Dous minúsculos afloramentos de

anfibolitas incrustaríanse nesta banda ó NE e SE da aldea de Vilar.

A parte oriental da parroquia formaría parte doutra banda de granodiorita precoz con megacristales, que se estendería tamén pola parte oriental das parroquias de Treos, Tines e Bamiro (Vimianzo) (4).

Dado que sobre este material xeolóxico é por onde discorren os ríos que conforman o de Vilar e o principal, o río do Porto, enriba dela depositáronse materiais aluviais sedimentarios do Cuaternario (5).

Todo este con idade Malpica-Tui e do complexo Galicia-Tras os Montes, agás os materiais sedimentarios.

4. Demografía

A evolución demográfica da parroquia foi como segue: 16 veciños (1607), 54 vec. E 228 hab. (1753), 50 vec. (1769), 46 vec. e 229 hab. (1836), 46 vec. e 249 hab. (1845), 373 hab. (1928), 76 vec. e 407 hab. (1965).

Ó longo do século XX a evolución demográfica da parroquia en conxunto e de cada unha das súas aldeas foi a que segue. Tamén poden verse as porcentaxes de cada unha das décadas en relación ó ano 1900 (primeira táboa de datos) e a evolución no que vai do séc. XXI, así como as porcentaxes en relación ó ano 1900 (segunda táboa):

Entidades / Anos	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Artón	48	61	66	65	71	80	94	104	91	84	77	77
Pazos	65	63	42	43	64	79	93	123	83	61	56	56
Quintáns	90	82	72	66	75	69	73	78	56	57	50	49
Saconde	54	45	47	40	46	53	50	59	35	35	35	32
Sandrexo		29	28	26	20	30	29	26	38	23	22	22
Vilar	87	93	117	104	119	143	142	146	88	92	88	77
Outros	34											
VILAR	390	373	392	344	464	454	481	536	391	352	328	313
Porcentaxes %	100	95,65	100,5	88,21	118,98	116,41	123,33	137,44	100,26	90,26	84,10	80,25
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
CONC. %	100	96,76	109,4	109,5	135,1	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación das aldeas, da parroquia e do concello ó longo do século XX. Ano 1900 = Índice 100%

Polo que se refire ós anos que van do século XXI a evolución sufrida pola demografía de cada unha das aldeas, da parroquia e do concello, en xeral, foi a seguinte en cada un dos anos transcorridos.

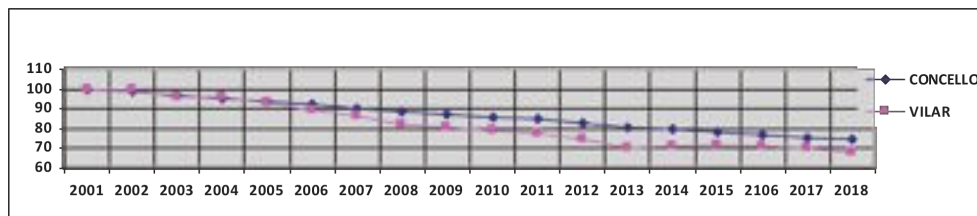
	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Artón	74	68	66	61	56	55	53	51	48	55	55	54	47	46
Pazos	54	51	50	46	36	36	37	39	38	38	37	43	43	40
Quintáns	46	42	39	35	37	37	36	35	33	33	32	32	32	29
Saconde	31	32	29	27	27	27	25	25	25	24	24	22	23	23
Sandrexo	22	22	22	18	16	15	15	13	12	11	14	16	14	13
Vilar	77	78	77	75	73	71	69	65	60	58	56	51	55	55
VILAR	304	293	283	262	245	241	235	228	216	219	218	217	214	206
Percent. %	100	96,4	93,1	86,2	80,6	79,3	77,3	75	71	72	71,7	71,4	70,4	67,8
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
CONCE. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	86,0	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,4	75,8	74,4
Percent. (1)	77,9	75,13	72,6	67,18	63,0	61,8	60,3	58,5	55,4	56,2	55,9	55,6	54,9	52,8

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes no que vai do século XXI. Ano 2001 = Índice 100%. Evolución das porcentaxes a nivel municipal. (1) A mesma porcentaxe se a comparación se fai coa poboación de 1900

Á vistas dos datos anteriores pode apreciarse unha certa estabilidade e mesmo incremento demográfico ata a década dos anos 70, que é cando acada o máximo volume, a partir deses anos iníciase unha lenta pero constante perda de poboación que leva a que nos 18 anos que levamos do século XXI se perdese un 32,2% da súa po-

boación (un terzo do total), ou que na actualidade supón pouco máis da metade (52,8%) da que tiña en 1900.

As causas habería que velas no envellecemento da poboación cunha natalidade moi baixa (sobre un 4,20 por mil para o total municipal e un 16,46 por mil de mortalidade) ó que hai que sumar o éxodo rural da xente máis nova, polo que no mundo rural só adoitan quedar as persoas maiores.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Vilar

Vilar deriva do latín VILLARIS e fai referencia a unhas instalacións ‘anexas ou pertencentes a unha *vila*’ (< do lat. VILLA ‘vila ou granxa’ da época romana, propiedade agraria habitada pertencente a un señor notable’, algo así coma un chalé ou casa de campo refinada actual, coas súas explotacións agrícolas e gandeiras arredor).

Na época romana os ‘villares’ eran simples anexos das ‘vilas’, e neste caso concreto cabe pensar que o que nos ocupa puido nacer como anexo da ‘vila’ romana que houbo no adro da igrexa da veciña parroquia de Santa Baia de Tines (da que se atoparon restos arqueolóxicos en 1952, xunto cunha necrópole); como proba desta posible primitiva dependencia aínda queda a denominación de ‘Vilar de Tines’ en boca de moitas persoas da zona.

Pasando ó resto dos lugares, cómpre dicir que esta parroquia conta con tres que son únicos en toda Galicia: Artón, Saconde e Sandrexo (este último compartido con Treos-Vimianzo).

Artón, na opinión de F. Cabeza, pode vir dunha antiga *(VILLA) ARTONII ou ARTONIUS ‘granxa ou vila dun home chamado Artonius’. Hai tamén quen fala dun antiquísimo étimo indoeuropeo, *AR ou *ART, que significaría ‘concavidade’, ‘val de fondo plano’. Artón non existe como apelido en Galicia.

Pazos. A palabra galega *pazo* procede da voz do baixo latín PALATIUM ‘residencia dun rei ou dun alto dignatario do poder civil ou eclesiástico’. Para o caso que nos ocupa, aquí habería unha casa suntuosa e rica, na que residía algún fidalgo.

Hoxe en día non se conserva ningunha casa afidalgada nesta aldea, pero si que a houbo hai varios centos de anos, pois este é o posible lugar de orixe da familia fidalga dos Pazos, que xa no séc. XVI se vai espallando por diversas parroquias da antiga xurisdición de Vimianzo: Bamiro, Salto, Serramo, Cambeda, Laxe, Vimianzo, Vilastose etc.

Quintáns (xa explicado en Brandomil: véxase).

A orixe do nome de **Saconde** é bastante problemático para os lingüistas: os alemáns J. Piel e D. Kremer opinan que pode proceder de *(VILLA) SALAGUNDI ‘granxa ou vila dun home chamado Salagundus (?)’, antropónimo non documentado.

Cabeza Quiles opina que **Sandrexo** pode proceder de SANDAREUS, antropónimo de orixe xermánica documentado no ano 985; co sufixo *-exo* engadido significaría ‘relativo ou pertencente a Sandareus ou á súa familia’. Ó igual que Artón e Saconde, Sandrexo é o único lugar de Galicia con este nome.

Ponte de pedra de Saconde (foto XMLS)

6. A igrexa parroquial de San Pedro de Vilar

Está situada na zona sur do lugar de Vilar, confundida entre as casas. Presenta planta de salón, formada por unha capela maior (3,75 m x 4,10 m) e unha nave rectangular (10,80 x 4,90). Acaroadada ó muro leste da capela maior ergueuse unha sancristía (3 x 4 m).

No interior do presbiterio e da sancristía é onde se atopan os aspectos arquitectónicos máis interesantes, pois tanto unha parte coma outra van cubertas por cadansúa bóveda de canón volteadas sobre pilstras ou ménsulas (con formas de placa de orixe barroca na zona correspondente ós capiteis); desde o interior da nave pódese contemplar a maxestosidade do arco triunfal de entrada á capela maior.

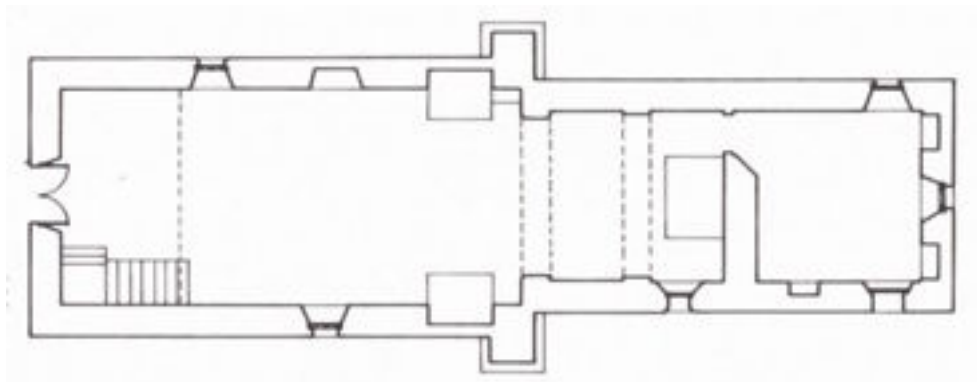
A nave xa sufrira profundas reformas ó longo do séc. XVIII, pois na visita pastoral de 1729 mándase ampliar o templo. As obras comezaron de inmediato, pois nos anos seguintes estaban a traballar na igrexa mestres canteiros da comarca: Alonso de Arosa (que era de Treos), Pedro de Fontán e Paio do Rego. No ano 1903 caléanse as paredes interiores e fanse as escaleiras da tribuna. En 1980 o carpinteiro de Salto, Manuel Bras, levanta a tribuna e teita a nave cun ceo raso de madeira.

A espadana que coroa a fachada foi obra do mestre canteiro Manuel Novas en 1848; este canteiro tamén fixo novas cornixas e os dous pináculos de adorno. O 10 de abril de 1998 un raio dunha violenta tormenta destrizou a cruz de ferro que corouba a espadana, así como a bóla de pedra que a sostiña e parte do cornixamento.

Vendo hoxe a sinxeleza arquitectónica da capela maior e da sancristía, seguramente non supoñíamos que ós fregueses de Vilar lles custara ferro e fariña convencer ó nobre patrono da igrexa para que as reconstruíse. Os patronos eran os fidalgos de Romelle (Loroño), que mesmo chegaron a enlazar coa alta nobreza española, pero cos veciños vilareses foron máis ben ruíns. Estes patronos tiñan o dereito de presentación, privilexio que lles permitía presentar un sacerdote da súa familia como párroco, pero, en contrapartida, tiñan a obriga de manter en bo estado a capela maior.

Igrexa parroquial de San Pedro de Vilar, exterior (foto XMLS)

Planta da igrexa de San Pedro de Vilar (Soraluce/Fernández, 1998)

A mediados do séc. XVIII o presbiterio presentaba unha simple cubrición de madeira que se foi estragando co paso dos anos, de tal xeito que, en 1786, era imposible celebrar misa no altar maior por estar esta parte arruinada case por completo. Ante a negativa do patrono da igrexa (o fidalgo da casa de Romelle de Loroño, D. Joaquín de Lamas Sotomayor) a poñer os medios para reedificar esta parte do edificio, os veciños iniciaron contra el un preito para obrigalo. Un preito que ía resultar extraordinariamente longo, pois tanto este patrono coma o seu sucesor no padroado do templo (D. Juan José Caamaño y Pardo, conde de Maceda) van facer oídos xordos ás enérxicas demandas dos fregueses e do párroco de Vilar. A situación ruín da ábsida debía ser extrema en 1791, pois nese ano tívose que trasladar o sagrario a un colateral da nave para poder celebrar alí a misa. Por fin, en 1817, o conde de Maceda parece que se viu obrigado a acceder ás reclamacións veciñais, e manda que un cantero de Follente, Ignacio García, empece as obras de reconstrución do presbiterio e da sancristía. En suma, que polo menos máis de trinta anos (de 1786 a 1817) pasaron os fregueses coa igrexa medio arruinada pola mesquindade desta familia de privile-

xiados. O párroco de 1852, Domingo Rafael Blanco, deixa por escrito unha declaración moi clara no tocante ós escasos favores que as parroquias que el rexentaba –Vilar e Zas– lles debían a estes ricos patronos da flor e a nata da nobreza española: practicamente nada (Lema Suárez 1993-III: p. 545 doc. 540).

No nicho sobre a porta da fachada hai unha imaxe de pedra que representa a **san Pedro**, o patrón, ves-

Interior da igrexa de Vilar, co altar maior e dous laterais (foto XMLS)

tido de pontifical, coa tiara papal sobre a cabeza; na man esquerda sostén un bordón con tres cruces. O seu autor foi Domingos Martines, no ano 1731, canteiro e escultor do lugar de Pazos (da parte de Tines). A escultura pintáriaa en 1849 José A. del Anillo.

O tal Domingos debeu ser canteiro de moita sona na comarca por volta do primeiro terzo do séc. XVIII, pois son da súa autoría as dúas fachadas-retablo pétreas máis importantes do arciprestado de Soneira: a da igrexa de Traba (1716) e a do santuario do Briño, en Borneiro (1721); tamén pensamos que foi o escultor do cruceiro do cemiterio de Tines, coa pouco frecuente escena do descendemento da cruz.

No interior do templo temos **tres retablos** – o maior e dous laterais- moi sinxelos, os tres obras dun escultor local, Francisco Castro Agudín, que era de Sandrexo (da parte correspondente a Treos).

O **RETABLO MAIOR** é sinxelo: aséntase sobre unha mesa de altar de pedra, de lados combados e consta, en sentido vertical, de banco, un único corpo e o ático. En sentido horizontal, no único corpo presentaba –polo menos en 1990-, cinco paneis –que quedaron reducidos a tres coa última reforma á que foi sometida- articulados en tres planos e delimitados por columnas de orde composta, cos seus fustes envolveitos por restras vexetais. A supremacía do panel central maniféstase por rematar cun entaboamento en arco de medio punto. No ático hai un trono de nubes e querubíns en torno á pomba do Espírito Santo e, nos extremos, dous anxos.

Presídeo unha imaxe do patrón, **san Pedro**, vestido de pontifical, coa tiara papal na cabeza e cun bordón con tres cruces na man esquerda; é posible que se trate dunha imaxe que fora mercada en 1708 por 210 reais, polo tanto, sería de estilo barroco. Como detalle anecdótico, a chave postiza que alguén lle

Imaxe pétrea de san Pedro da fachada da igrexa, de 1731, obra de Domingos Martines (foto XMLS)

Retablo maior de Vilar, obra de F. Castro Agudín, escultor de Sandrexo (foto XMLS)

colocou nos últimos anos no dedo polegar da man dereita, que máis ben estaba disposta para bendicir.

No panel da esquerda colocouse a imaxe de **san Roque** (en 1990 estaba neste lugar a de san Xosé), seguramente esculpida a finais do séc. XVIII e tamén de estilo barroco. No panel da dereita hai un **santo Antonio**, mercado por cen reais en 1839; de estilo ecléctico (é dicir: que imita outros estilos anteriores).

O retablo responde ás pautas do estilo neoclásico (escaso movemento da planta, nudez decorativa, columnas que imitan o mármore...) e foi realizado entre 1809 e 1819 por Francisco Castro Agudín. Cóstanos documentalmente que contra 1819 aínda se lle estaban liquidando ós poucos as débedas a este escultor polos retablos maior e o lateral norte; foran axustados en 3.647 reais.

Este retablo e o lateral norte recibirían a primeira man de pintura en 1830, ano en que se lles pagan 2.700 reais ós pintores de Santiago Antonio de Moyano e José Silva (Lema Suárez 1993-II: 452).

No primeiro tramo da parte norte da nave sitúase o **RETABLO DA VIRXE DO ROSARIO** (antes de **SAN ROQUE**) asentado sobre unha mesa de pedra de lados combados e que consta, en sentido vertical, dun único corpo e un ático. En sentido horizontal, no corpo hai tan só un panel rematado en arco de medio punto entre dous pares de columnas de orde composta, cos seus fustes imitando mármore. As columnas soportan un entaboamente liso formado por arquitrabe, friso e cornixa.

Responde claramente ás características do estilo neoclásico: nudez decorativa, predominio da horizontalidade sobre a verticalidade, columnas imitando mármore, etc. O seu autor foi Francisco Castro Agudín, entre 1809 e 1819. En 1830 pintárono e dourárono os citados pintores Moyano e Silva, de Santiago.

Na actualidade ocupa o seu único fornello unha imaxe da **Virxe do Rosario** (obra seguramente barroca, de finais do séc. XVIII), pero sabemos que ata polo menos o ano 1915 quen ocupaba este lugar era o **san Roque** que hoxe se atopa no retablo maior.

No primeiro tramo do lado sur da nave atópase o **RETABLO DA VIRXE DA SOIDADE**, tamén asentado sobre unha mesa de pedra de lados combados; en sentido vertical consta de banco —ocupado por unha urna coa figura de Cristo no

Retablo lateral da Virxe do Rosario, de Francisco Castro Agudín, entre 1808 e 1819 (foto XMLS)

sepulcro- e un único corpo coroado por unha xigantesca placa barroca a xeito de ático. En sentido horizontal divídese en tres paneis separados por columnas de orde composta; a central contén un fornelo rematado en arco de medio punto, que presta acubillo á **Virxe da Soidade**, imaxe seguramente realizada na primeira metade do séc. XX. A capelanía da Virxe da Soidade fora fundada no ano 1742 por Francisco de Villar e Manuela dos Santos, veciños desta mesma parroquia (Lema Suárez 1993-II: 456 e III-548).

Retablo da Virxe da Soidade (Vilar), de F. Castro Agudín (1797) [foto XMLS]

Trátase da primeira obra que fixo o escultor e retablista Castro Agudín para esta igrexa, pois entre 1796 e 1797 pá-ganselle unhas cantidades polo traballo. Ó ano seguinte (1798) o pintor compostelán José Joaquín Sueiro deulle a primeira man de pintura, pola que cobrou 820 reais.

É un retablo de estilo barroco-rococó, pola planta movida e a tendencia á inestabilidade (con esa voluminosa placa coroando o conxunto) e, sobre todo, polas volutas encadradoras e a decoración de rocalla na placa do ático.

7. O cruceiro de Pazos (Vilar / Tines)²³

Situado no medio do lugar de Pazos, que presenta a particularidade de que as casas da zona oeste pertencen á parroquia de Tines e ó concello de Vimianzo e as do leste á de Vilar e ó concello de Zas. O cruceiro serve para marcar o límite entre as dúas parroquias (e os dous concellos) e quizais xa se ergueu con este propósito.

Érguese sobre unha plataforma cuadrangular de tres chanzos (nun dos que dá ó lado sur pódese ler a data de 1802 inscrita) e un pedestal non moi alto.

Chama a atención por dúas cousas: pola esaxerada altura do seu varal e pola súa notoria inclinación cara ó leste. Remata este varal nun capitel de formas vexetais moi esquemáticas, sobre o que vai unha cruz de remates florenzados.

Cruceiro do lugar de Pazos (Vilar / Tines) [foto Roberto Mouzo Lavandeira]

²³ Non se confunda este cruceiro co Cruceiro dos Santos, situado nunha encrucillada entre Pazos e Cheis (Bamiro), ó que tamén se lle ten chamado, impropriamente, “cruceiro de Pazos” (véxase Laredo Cordoníe e Lema Suárez; 2012: 61-65).

No lado oeste da cruz, un Cristo crucificado con tres cravos esculpido con trazos moi esenciais. No lado leste unha Inmaculada, tamén de liñas moi esquemáticas e esenciais.

O cruceiro do río (1838)

Nos libros parroquiais tamén aparece en 1838 o gasto de 22 reais e 12 maravedís «importe de dos ferrados de trigo que entregó en especie, y se dio en pan a los vecinos qe. con carro y bueies fueron a buscar al Monte de Piedramiñón (Bamiro) la cantería necesaria para formar el Crucero del lugar de Villar». Seguramente é o cruceiro do río, pois ese mesmo ano hai un pagamento ó canteiro Andrés Martínez “pr. poner una mesa de cantería en el crucero del río”.

8. Francisco Castro Agudín, escultor de Sandrexo

No pequeno lugar de Sandrexo, repartido entre as parroquias de Vilar e Treos, houbo no derradeiro terzo do séc. XVIII e no primeiro do XIX, un prolífico obradoiro de retablos e imaxes relixiosas. Rexentábao Francisco Castro Agudín, artista do que unicamente sabemos que tiña a súa casa e o seu obradoiro de carpintería na zona pertencente a Treos, e non na de Vilar, pois así nos consta nos documentos.

Castro Agudín foi o mestre do que temos documentados máis retablos de toda a historia artística do arciprestado de Soneira: un total de catorce. Foi esencialmente retablista e, malia o secular illamento do seu lugar de Sandrexo (a uns 55 quilómetros de Santiago, a vila-foco irradiador de arte, a través das intransitables corredeiras da época), soubo evolucionar conforme ás modas artísticas do momento.

Iniciouse dentro das directrices do estilo rococó, pero foi aceptando as innovacións do neoclasicismo, demostrando que non se atopaba nada desfasado. Polo que sabemos, traballou desde 1776 a 1820. O seu campo de acción foi bastante reducido, pois non sobrepasa un radio máximo de dez quilómetros: as parroquias da redonda da súa aldea (ademais de Treos e Vilar): Tines, Bamiro, Salto, Zas, Mira e Gándara.

Estes foron algúns dos seus retablos documentados, por orde cronolóxica: na igrexa de Tines, o da Virxe do Carme (1776); na de Vilar, o lateral sur (1779) e tamén o norte e o maior (contra 1809); na de Treos, os dous laterais (1781) e mais o maior (1786); así mesmo, os retablos maiores de Salto (1795), de Mira (1798) e de Gándara (1799, hoxe desaparecido). Todos eles feitos en madeira. En pedra realizou o da Virxe do Carme de Zas (1798) e sen dúbida tamén o da capela de san Xoán e de san Xurxo das torres de Romelle (Loroño).

No tocante á súa obra escultórica, soamente temos documentadas sete imaxes da autoría do mestre Agudín: a Virxe do Carme de Tines (1776), a Virxe de Guadalupe, santo Antonio e santo Eutelo de Treos (as tres de 1781), a Asunción e san Xosé de Salto (1789) e a Anunciación de Mira (1790). A meirande parte destas obras súas que nos son coñecidas aínda son dunha calidade bastante aceptable, e verdadeiramente están acordes cos gustos da época: combina os estilos barroco e neoclásico e nas tipoloxías que segue hai unha clara influencia do círculo compostelán Gambino-Ferreiro, feito que vén demostrar unha vez máis que este artesán rural non se mantiña illado na súa aldea, senón que viaxaba con certa asiduidade a Compostela para estar ó tanto das novidades. Seguramente outros "santiños" anónimos, espallados polas igrexas e ermidas da redonda, tamén saíron da súa gubia.

Non sabemos qué foi do taller de escultura deste escultor e retablista de Sandrexo, nin se quedou neste lugar algunha referencia oral del. Non podemos pensar que este personaxe estaba dedicado por completo a esta profesión artística: máis ben habería de ser un simple carpinteiro que alternaba o seu oficio coa agricultura, pois o cultivo da arte no rural non daba para comer. Que llo digan ó propio Agudín, a quen lle habería de custar ferro e fariña cobrar os 3.647 reais en que axustara cos veciños de Vilar os retablos maior e un dos laterais: tivo que se conformar con pagamentos espazados de ano en ano polo menos durante uns dez anos, de 1809 a 1819.

9. A familia fidalga dos *Pazos*

No lugar vilarés de Pazos tivo a súa orixe unha antiga familia fidalga que vai tomar o nome da aldea como patronímico, espallándose polas Terras de Soneira e de Nemancos ó iren enlazando os seus descendentes con membros doutras familias fidalgas destas comarcas.

Contra o ano 1450, no lugar de *Paacios* (aparecía escrito así), parroquia de Vilar, vive o matrimonio Pedro Crespo e Tareixa Crespo de Pazos, fidalgos; tiveron un fillo chamado don Xil de Pazos Crespo, que en 1480 aínda vivía na aldea paterna.

O fillo deste, don Pedro Crespo de Pazos casa con dona Leonor Buella e pasan a vivir a Laxe (contra 1510). Nesta vila mariñeira nace don Cristovo de Pazos, e tamén o seu fillo Juan de Pazos Buella, escribán de número e audiencia e meirinho da fortaleza de Vimianzo (estaba ó servizo do conde de Altamira); testou en 1662.

Fillo deste foi Antonio Rodríguez de Pazos, que foi quen mandou construír a casa brasonada do Ceán (Bamiro), onde viviu (a casa vella de Baltasar). Un dos seus fillos foi don Juan de Pazos, párroco de Serramo, onde testou en 1671; neste testamento fálase de que seu pai mandara facer o cruceiro dos Santos, nunha encrucillada en-

tre Cheis e Tines, pero este cruceiro, de claras trazas góticas, é moito máis antigo; o que si puido ser é que o mandase facer algún dos devanceiros que viviron no séc. XV ou no XVI.

Outros membros desta familia espalláronse por diversas parroquias de Soneira e Nemancos (Salto, Vimianzo, Vilastose, Muxía etc.). A incidencia histórica deste grupo familiar na parroquia de Vilar foi practicamente nula, dado que marcharon do lar nativo moi axiña, a principios do séc. XVI.

10. A parroquia de Vilar nos textos históricos

Ano 1592: Servizos que pagaban ó conde de Altamira os veciños de Vilar

A causa da pertenza da parroquia á xurisdición de Vimianzo, os veciños tiñan con este conde as obrigas que se detallan a continuación:

«Servicios que pagan en la feligresia de San Pedro de Villar:

- Montear y correr los lobos (...).
- Los vecinos que no son peones lanceros de esta feligresia, con los de Lamas y Tines, pagan dieciocho reales cada un año de pedido.
- Cuando se muriere algun vecino de esta feligresia han de pagar la luctuosa que despues que coxe los herederos desde finito la mejor pieza de cuatro pies, de las mas que quedan la segunda y de alli abajo, escoger el Conde e sus arrendantes en una e llevarla.
- Llevar a Sta. Baya de Tines a la eira que alli tiene el Conde, cubrirlo y majarlo [o pan] (...) y que tienen que darle de comer e beber.
- Los que son lanceros ir a los curros de Sta. Cristina y Camelle (...).
- Los dichos peones lanceros están obligados el dia de Sant' Adrao a ir acompañar al Conde o a su merino a la fortaleza de Vimianzo con sus lanzas y espadas y de alli el dicho dia no se han de ir ni hacer ausencia hasta que se les de licencia e noles han de prender aquel dia por ninguna causa ecetto si fuera por causas criminales.
- Venir a la guarda de los presos en Vimianzo con sus lanzas y espadas, e los que no fueran peones a venir con los presos en las esposas a dicha fortaleza y no han de llevar ninguna cosa por razones de venida excepto queriendose enviar a otra parte fuera de la jurisdición han de ir en su guardia a costa de los presos o de la Camara del Conde.
- Si estuviere presa alguna persona por delito criminal grave que requiera pena de muerte o otra semejante deben ir a guardallo y hacer la guardia que le cupiere por su tanda entre los mas que tienen la dicha obligacion.
- Guardar la fortaleza [de Vimianzo] en tiempo de guerra y no de otra manera».

(Documento transcrito por Juan López Bermúdez).

A ponte de pedra (ou Ponte Vella) de Vilar, lugar de paso desde épocas remotas (foto XMLS)

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«SAN PEDRO DE VILLAR, ANEXO DE SAN ANDRES DE SAS.- Esta felegresía tiene dies y seis feligreses. Los frutos tres partes: la una y un dezmero la cura y las dos, por sincura patrimonial, Diego Alvarez de Sotomayor, cuya es la presentación. Vale la parte de la cura doze cargas de pan. La fábrica tiene de renta cada un año dos ferrados y medio de trigo».

1753.- A información do Catastro de Ensenada

Parroquia pertencente á xurisdición de Vimianzo, acumulativa da de Soneira:

«... que las referidas feligresías (...), de san Pedro del Villar son parte de las que componen la Jurisdicción de Bimianzo y del señorío del Conde de Altamira quien posee la Regalía de poner en ellas Juez y escribano de número y son acumulativas de la Jurisdicción real de Soneira Cuyo Juez conoce en ellas aprehensión de todas causas Civiles y Criminales».

Unha longa relación de impostos e cargas:

«En la Feligresía de san Pedro del Villar percibe el Derecho de Luctuosa, las penas de Cámara y ganado mostrenco y de todas las viudas que no tengan hiegos un real por el servicio que llaman Gallina de dehesa. (...) El servicio de Luctuosa asciende a diez reales, el de Gallina a tres reales el de penas de Cámara a ocho reales y el de Ganado mostrenco a diez reales. (...) los derechos que se hallaban puestos sobre las tierras de las fr^{as}. (...) Villar (...) y sus términos son: Diezmo, Primicia, Oblata y Foro.

»(...) en la fr^a. de san Pedro del Villar perciben los diezmos el Cura parrocho la tercia parte de ellos, y de todos los lugares de la fr^a. excepto del llamado Arton que de este percibe las dos tercias partes y la tercia restante de dcho. lugar la percibe el Cura parrocho de san Adrian del Castro; y las dos tercias partes de todos los mas lugares de la fr^a. las percibe Dⁿ Joaquín de Lamas vecino de la Ciudad de Santiago y las Primicias perciben de todos los lugares dcho. Dⁿ Joaquín las dos tercias partes y el cura parrocho una tercia a excepcion de que este en el lugar de Arton percibe las dos tercias partes como de los Diezmos y enteramente la oblata. (...) En la

Muíño no río de Xora, preto de Sandrexo
(foto EDR)

Granxa en Saconde (foto EDR)

fra de Villar ascenderían los diezmos a dos mil y quinientos Res las primicias a quinientos y ochenta reales, la oblata a ciento y veinte reales y el voto a ciento y sesenta reales.

» (...) pagan a su Magestad por razon de servicio hordinario y extra-hordinario lo siguiente: la de san Pedro del Villar veinte y dos reales y medio y por los mas Ramos quatrocientos setenta y tres reales vellón».

Os seus **lindes** eran similares ós actuais:

«La fra. de san Pedro del Villar es desde el norte al sur media legua y de L[evante] a P[oniente] de unas cuatro y de circunferencia a dos horas de camino y terminos por el L con la de san Andrés de Zas, P con la de santa Eulalia de Tines N con santa María de Lamas y S con la de san Miguel de Treos. Y su forma cuadrilonga ...».

Os **cultivos** que se daban non diferían moito dos das parroquias veciñas:

«... por lo regular hai las Especies de sembradura de Maiz, trigo, Centeno, Lino, nauos, Robles, Toxales, montes que se estiuadan y otros incultos por naturaleza. (...) que en las referidas diez poblaciones las

Especies de frutos que se Cogen regularmente en ellas son Maiz, Trigo, Centeno, Nauos, Lino y algunas berzas o Coles que se Coxen sin que de ellas se haga comercio alguno. (...) y por lo que mira a los montes de las dchas. diez poblaciones unánimes todos los peritos digeron q^e todos son inútiles por naturaleza y por lo mismo no le regulan cantidad alguna a excepción de (...) cuatrocientos y cuarenta (ferrados) en la de san Pedro del Villar».

A pesar de ser unha parroquia con abundantes cursos de auga, os **muíños** eran máis ben escasos debido á chanceira das súas terras que impide que haxa desniveis para que a auga colla a suficiente forza para mover os rodicios:

«En la fra de san Pedro del Villar hai dos ruedas de molino negras propias del v^{no} llamado **muran** (?) sitos sobre el rio Quintans con el que muele por canle todo el año, de Dⁿ Antonio de Pazos vezino de la fra de san Mamed de Bamiro y consortes cuia utilidad anual regularon en Nobenta y seis reales vellón; otro llamado **punte Vilar** sobre el rio Vilar con el que muele por canle todo el año propio de Domingo Lopez y consortes cuia utilidad regularon en noventa y seis reales vellón».

Ó ser unha terra con abundante auga e bastante fértil non é de estrañar que houbera abundantes reses: bois, vacas, ovellas, carneiros, cabras, algunhas égoas e poldros.

O vecindario de Vilar a mediados do séc. XVIII

Unha vez máis son os datos subministrados polo Catastro de Ensenada do ano 1753 os que nos permiten ter unha visión da poboación da parroquia de Vilar, os oficios dos seus veciños e os nomes dos cabezas de familia.

Sabemos que vivían na freguesía 54 familias, o que daba un total de 228 habitantes (unha media de 4,2 persoas por cada unidade familiar). 47 destas familias eran labregas (o que supón o 87 % do total; dos outros sete veciños restantes había un tecedor e estanqueiro (Joseph dos Santos), unha tecedora (Susana dos Santos), un xastre (Miguel García) que vivía na casa do estanqueiro, un fidalgo (D. Antonio Cayetano Romero, de 44 anos e un fillo estudante) e 4 pobres (Francisca de Amarelle, Dominga Castiñeira, Xoana do Mouzo, Xoana de Castro, solteiras e viúvas); o párroco vivía na parroquia matriz, Zas. Contabilízanse así mesmo 12 criados e criadas (o fidalgo tiña 3 criados e 2 criadas; os restantes vivían en casas labregas). Especificase que non había nos dez lugares nin cambistas nin mercadores “por maior”.

Casa e cabazo en Artón (foto XMLS)

Estes son os nomes dalgúns dos labregos vilareses: Alexandro, Francisco e Domingo Amado, Joaquín Alvarez, Xoana do Anido, Francisco e Joseph de Antelo (co seu xenro Juan Camafreita), Andrés e Pablo Blanco, Andrés de Carracedo, Francisco Carreira, Bartolomé Cereixo, Domingo Cousillas, Antonio de Esmoris, Salvador Fernández, María de la Iglesia, Pedro de Lavandeira, Domingo e Pedro López, Domingo Lorenzo, Pedro Maroñas, Pablo Martínez, Ignacio Monterroso, Alberto Moreira, Domingo Muñoz, Andrés e Pedro Novo, Domingo Núñez (pai e fillo), Francisco Pérez, Dominga Pose (co seu fillo Antonio López), Domingo de Rellán, Andrés e Pablo do Rego, Domingo Rodríguez, Pedro Rojo (pai e fillo), María Sánchez, Manuela dos Santos, Lucía Santos, Antonio e Manuel Suárez, Francisco Suárez de Caamaño, María Vázquez, Ángela Vidal, Domingo de Vilar (pai e fillo). Os que aparecen co mesmo apelido non quere dicir que, necesariamente, sexan irmáns.

c. 1847.- *Diccionario de Pascual Madoz*

«**VILLAR (SAN PEDRO DE)** (...) SIT. Á la izq. del r., que bajando del monte Pedrido á los puentes Tora [sic: é Xora] y Villar, corre al N. á unirse al r. del Puerto; Comprende los l. de Arton, Quintans, Saconde y Villar y parte de los de Pazos y Sandrejo. Tiene 50 CASAS y una igl. parr. (San Pedro) anejo de San Andrés de Zas con cuyo TÉRM. confina por el E.; al N. el r. del Puerto; O. Santa Eulalia de Tines, y S. Lorono (sic.). El TERRENO es de mediana calidad y le cruza el CAMINO de Vimianzo a Zas; en este punto recibe el CORREO dos veces a la semana. PROD.: trigo, maíz, algun centeno, patatas, legumbres y pastos; cría ganado, prefiriendo el vacuno. IND.: la agrícola y molinos harineros. POBL.:46 vec., 249 alm. CONTR. con su ayuntamiento (V).».

c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (*Geografía de Galicia*, de Carreras Candi)

«**San Pedro de Villar, anexo de Zas.** Tiene al N. el río do Porto, al que van sus aguas que bajan del monte Pedrido y forman el río Xora o Bayo. Está en tierra de Soneira esta parroquia, y a su O. hállase la carretera a Fisterra. Tiene escuela nacional de niños. Sus viviendas montan 111, siendo sus aldeas Artón, Pazos, Quintáns, Saconde, Sandrexo y Vilar, sin otros grupos, con 373 habitantes de hecho y 414 de derecho».

12. O paso das tropas francesas por Vilar, durante a invasión napoleónica (1809)

Tanto no Libro 2º de Fábrica de Zas e Vilar 1798-1868 coma no do Santísimo 1757 infórmase que nos primeiros meses do ano 1809 tropas francesas pasaron pola parroquia de Vilar –a ponte era un lugar importante de paso do camiño real de Santiago a Vimianzo- e os veciños tiveron que fornecelas con dez ferrados de trigo (Lema Suárez 1993-III: 552). Xa se sabe que un exército en campaña ten que alimentarse, polas boas ou polas malas. Ese mesmo escuadrón, sen dúbida procedente de Santiago, tamén pasaría por Salto e seguramente foi un dos dous que se dirixiron a Camariñas por este tempo, polo que despois narraría unha testemuña especial, o capitán francés Nicolas Marcel nun libro titulado *Campagnes du Capitaine Marcel du 69e de ligne en Espagne et en Portugal* (libro que non se publicaría ata 1913)²⁴. No episodio titulado «Sac de Camarinès» (‘Saqueo de Camariñas’) cóntase que desde o cuartel xeneral francés de Santiago se enviara un escuadrón de 65 homes ó porto de Camariñas para acelerar a recollida de víveres. O escuadrón foi moi ben recibido na vila, pero pola noite os camariñáns degolaron todos os soldados menos un, que, agochado por unha viúva camariñá, logrou escapar e denunciar en Santiago o masacre. A vinganza foi terrible, pois o xeneral francés Marchand enviou outro batallón

A ponte vella de Vilar, que sen dúbida serviu de paso en 1809 ás tropas francesas destacadas en Galicia (foto XMLS)

²⁴ Volveuse publicar de novo en 2001.

ó mando do comandante Duthoya coa orde de incendiar a vila e pasar polas armas a todos os habitantes. E así foi: malia a resistencia heroica dos camariñáns, os franceses perseguiron e mataron cantos homes, mulleres e nenos se lles puxeron por diante. Camariñas debeu quedar totalmente despoboadá durante moitos anos.

Cal dos dous escuadróns procedentes de Santiago foi o que pasou pola ponte de Vilar, o primeiro ou o segundo? Aí queda a incógnita. Como veremos ó tratar a parroquia de Gándara, por estes primeiros meses de 1809 un destacamento francés procedente de Santiago acampara nesta parroquia e esixira a entrega de 37 ferrados de trigo ós seus habitantes para o seu sustento; os veciños aínda tiveron que levar dez ferrados máis ó cuartel xeneral francés de Santiago (Lema Suárez 1993-III: 584). Sería o mesmo escuadrón que pasou por Vilar? Non o parece, pois para chegar a Camariñas desde Gándara había un camiño máis recto por Baio.

Ademais do saqueo de Camariñas, o 13 de abril de 1809, un exército napoleónico de máis de mil homes procedente de Santiago, despois de vencer unhas partidas de paisanos mal dirixidos e mal armados en Ponte Olveira, conquistaron e incendiaron as vilas de Cee e de Corcubión. Finalmente, os franceses retiráranse de Galicia tras a súa derrota na batalla de Ponte Sampaio (Pontevedra), o 9 de xuño este mesmo ano. O pobo galego (e non o exército español) foi quen primeiro expulsou do seu territorio o exército imperial francés, que aínda permanecerían en territorio español ata finais de 1813.

13. Un emigrante con raíces en Artón, presidente do Centro Galego da Habana (Cuba)

Nun dos libros do poeta popular xalleiro-cubano Pepe de Xan Baña (*Suspiros da terra*, La Habana-Cuba, 1922), aparece unha foto dun home duns trinta e algo de anos, con lentes e ben vestido, coa seguinte lenda a rodapé: «Licenciado José López Pérez, hijo de un aldeano de Zas de Carreira, el colaborador más grande que tienen en Cuba las sociedades gallegas».

Quen era este personaxe, oriúndo do concello de Zas -pero non da capital municipal, senón de Artón (Vilar)-, que debeu gozar da alta estima por parte do citado Xosé Baña Pose? A dedicatoria é ben eloquente, e López Pérez debía de ser unha persoa ben influente na importante colectividade galega en Cuba nos primeiros anos do séc. XX, pois a súa fotografía está no libro ó que facemos referencia xunto a outras dúas do poeta Curros Enríquez.

José López Pérez, un soneirán na creación da Real Academia Galega (1906)

Por Xosé Mª Rei Lema²⁵

A Real Academia Galega (RAG) creouse na Habana (Cuba) en 1906 por iniciativa duns cantos emigrantes comandados polo ferrolán Xosé Fontenla Leal e mais polo celanovés Manuel Curros Enríquez. As primeiras bases póñense en abril de 1905 cando se constitúe a comisión encargada de fundar a «Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega». Nela figura como vogal un tal López Pérez, que tamén aparece na comisión que elaborou os seus estatutos. Cando se cree a Academia, López Pérez vai ser nomeado académico correspondente, e tamén relator do Regulamento da Sección de Propaganda.

O poeta Curros Enríquez afastouse do Centro Galego da Habana ó acceder López Pérez á presidencia (gl.wikipedia.org)

Quen mellor coñeceu a López Pérez foi o xalleiro de Varilongo Xosé Baña Pose, como podemos ver nos seus libros que recompilamos hai uns anos baixo o título de *As historias de Pepe de Xan Baña* (2005). Del extraemos moitos dos seguintes datos biográficos.

José López Pérez nacera accidentalmente en Madrid en novembro de 1872, por culpa dun traslado laboral de seu pai. Este dato, que podería ser anecdótico, terá moita importancia no futuro. Seu pai, **José López Núñez**, natural de Artón (Vilar), era sarxento do exército español, motivo polo cal tivo que trasladarse da Coruña a Madrid. Súa nai, Claudia Pérez, era natural de San Martiño de Valongo (no Ribeiro), mais descendía da liñaxe vasca dos Eguía (a súa avoa viña sendo irmá de Nazario Eguía, famoso xeneral carlista que antes fora capitán xeneral de Galicia).

Aos tres meses de nacer López Pérez, seu pai é destinado a Cuba. Ano e medio despois chegan á illa caribeña súa nai e mais el. En pouco tempo vanse producir unha serie de fatalidades ao seu redor. Aos catro días de chegar a Cuba morre súa nai (8-6-1874). Con dous anos e medio, seu pai mándao para a casa da avoa paterna de Artón, pero cando ten seis anos mórrelle esa avoa. Seu pai envía logo coa avoa materna a Avilés (Asturias), pero esta falece en menos dun ano, polo que volve cunha tía para Cuba. Aos seis meses morre esta tía e, por se era pouco, seu

²⁵ Para ampliar información sobre este personaxe, véxase “José López Pérez, un soneirán Presidente do Centro Galego da Habana” no blog *No herbal azul do ceo*, de X.Mª Rei Lema [<http://noherbalazurdoceo.blogspot.com.es/2015/10/jose-lopez-perez-un-soneiran-presidente.html>].

pai perde o traballo no Arsenal e ten que traballar de peón de albanel. José López Pérez tiña sete anos.

Foi ao colexio municipal e con 17 anos empezou a dar clases en colexios particulares e asiste a clases de segunda ensinanza no instituto. Despois faría a carreira de Dereito, chegando a ser un dos avogados de máis sona da illa.

Na época de estudante comeza a relacionarse cos centros da colectividade galega e a erixirse como unha figura dentro deles. En 1894 López Pérez ocupa o cargo de secretario da sección de Instrución do Centro Galego de La Habana (CG), no que estaría ata 1899, cando é nomeado presidente desa sección. Desde 1895 é vogal da xunta directiva, pero en 1903 ascende a secretario do CG e presidente da sección de Fomento.

Logo de catro anos, en 1907 é elixido por unanimidade presidente do CG. Pero esta escolla provocou o ataque furibundo de Curros Enríquez. Baña Pose, amigo dos dous, explica a postura do vate: “el día que eligimos al señor López Pérez para Presidente se dio de baja, sólo porque López Pérez había nacido accidentalmente en Madrid, como si uno naciera donde le da la gana” (p.87). A polémica tivo o seu punto álxido cando o celanovés leu nun acto do propio CG o seu poema *A espiña*, no que afirmaba: “¡Non terei por presidente / a quen non nacer galle-go!”.

Non obstante, López Pérez nunca lle gardou rancor a Curros e logo da morte do poeta (7-3-1908), vai traer o seu cadaleito ata A Coruña. Acompañouno seu pai, correndo el cos gastos. O barco chegou á Coruña o 1º de abril, e o enterro do poeta nesta cidade foi un multitudinario acontecemento social que durou varios días. O día 3 houbo un acto necrolóxico na Casa do Concello coruñés, onde tomaron a palabra, entre outros, Manuel Murguía, Manuel Lugrís Freire, Linares Rivas e José López Pérez, que pechou o acto.

O día 8 de abril *La Voz de Galicia* informaba do “entusiasta recibimiento” que se lles preparaba ó presidente do Centro Galego da Habana e ó seu pai en Artón. Chama a atención que non apareza ningunha referencia a este acontecemento nas actas municipais, pois un persoeiro tan importante o lóxico sería que fose recibido en Zas polo alcalde. Se na Coruña alternara coas máis altas autoridades e persoeiros da cul-

Multitudinario enterro do poeta Curros Enríquez na Coruña, o 2-4-1908; na comitiva presidencial estivo José López. Uns días despois visitaría Artón co seu pai (foto Real Academia Galega)

Centro Galego da Habana: José López era o seu presidente cando se puxo a primeira pedra do edificio, en 1907 (foto XMLS, 2006)

tura, non nos cabe na cabeza que a alcaldía de Zas o ignorase. Polas informacións da prensa parece que a festa só foi en Artón, e ben estraño parece.

Pero se por algo destacou López Pérez foi polas xestións para a compra do edificio do Gran Teatro Nacional (ou Gran Teatro Tacón) **para sede social do Centro Galego**. A primeira pedra colocouse ao pouco de acceder ao cargo de presidente, exercendo a

súa muller, Ramona García, de madriña do acto. Foi o 8 de decembro de 1907, acto ó que asistiron importantes autoridades cubanas: os presidentes do Tribunal Supremo e da Audiencia, o reitor da Universidade, o bispo da Habana, ministros, altos funcionarios e membros do corpo diplomático etc. Doce días despois (o 20 do mesmo mes) José López tamén tería a honra de presidir outro acto histórico: o da solemne **estrea do Himno Galego** no citado teatro deste edificio, que sería interpretado pola Banda Municipal da capital cubana, dirixida polo mestre Guillermo Tomás (Neira Vilas; 2012: pp. 5-6, 17-18 e 50).

José López Pérez obtería as distincións de Socio de Honor, Socio de Mérito e Presidente de Honor do Centro Galego. Non nos cabe a menor dúbida de que este fillo (ou neto) de Artón foi no seu tempo un persoeiro ben importante para a cultura galega: promotor, xunto con outras persoas, de iniciativas tan sobranceiras coma a creación da Real Academia Galega (1907), a construción da sede do Centro Galego da Habana ou a súa colaboración na estrea do Himno Galego (1908). Esperemos que a partir de agora sexa un pouco máis coñecido (e recoñecido) no que consideraba o seu concello.

14. Festas principais de Vilar

As festas patronais son o 29 e o 30 de xuño (féstéxase a san Pedro e a san Roque, respectivamente); hai novena, misa grande e procesión; hai tempo que non hai verbenas. Outras festas: santa Rita (luns de Pascua), con misa, procesión e xantar na casa; santo Antonio (13 de xuño); o Sacramento (domingo antes de san Pedro), cunha procesión que vai ó campo da festa; a Virxe do Rosario (segundo domingo de outubro), de pouca importancia.

ZAS

Santo André de Zas, no Antigo Réxime, formaba parte da xurisdición real de Soneira (da que correspondía ó rei o seu dominio); o dereito feudal de presentación do párroco era privilexio dos Caamaño de Romelle.

En 1820, cos liberais no poder, houbo un primeiro intento de eliminar as xurisdicións señoriais e substituílas polos municipios; nestas terras habería tres concellos: O Allo, Zas e Muíño, pero a pronta caída do goberno liberal botou por terra este intento.

Tras a morte do rei absoluto Fernando VII (1833) os liberais apoian a súa viúva María Cristina de Borbón e conseguen acceder ó poder e iniciar as reformas que arelaban. Deste xeito, o 23-7-1836 publícase un Real Decreto para a creación dos concellos. Un deles sería o de Zas.

Que criterios se seguiron para a elección destes concellos xunto coas súas capitais? Pola nosa zona nunha primeira fase foron as vilas: Vimianzo, Camariñas, Laxe, Malpica, Muxía, Corcubión, Fisterra... Nunha segunda fase quedaban as parroquias rurais que non contaban con ningún núcleo de poboación de referencia, pois nelas non había ningunha vila, nin grande nin pequena. Foi daquela cando naceron os concellos de Mazaricos, Dumbria, Cabana, Coristanco e Zas. Pódese dicir que Zas foi escolleita por ser a parroquia **máis céntrica** do territorio que se lle asignara.

Se ben hai discrepancias entre as fontes consultadas, a súa extensión é de 10,20 km², Comprende só tres lugares: A Toxa, Vilar do Mato e Zas. Deles, no da Toxa hai xa algún tempo que non reside ninguén e a única casa que o formaba está en estado de total ruína a pesar de que segue figurando no Nomenclátor.

É a parroquia do concello que ten lindes con máis parroquias do propio municipio –nada menos que seis- e dúas de fóra del: Santa Sabiña e Cícere (Santa Comba).

Na paraxe coñecida como a **Pedra dos Cregos**²⁶ hai un punto no que conflúen catro parroquias: Carreira, polo NE –coa que coincide só nese punto-; Lamas, polo NO; Mira, coa que linda todo polo leste no seu tramo setentrional e polo norte na súa parte oriental, ademais da propia de Zas. A moi pouca distancia, polo N, ten tamén a San Cremenzo de Pazos, pero non chega a tocala. Polo O ten un pequeno treito que linda coa de Vilar. Polo SE estarían Santo Adrián do Castro e San Martiño de Meanos. Polo E estarían as parroquias de Santa Sabiña, nun tramo moi curto, e Cícere, pertencentes ó concello de Santa Comba.

Mapas da parroquia de Santo André de Zas.

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

²⁶ Conta unha lenda antiga que na Pedra dos Cregos sentaban os párrocos das catro parroquias que se citan para trataren os seus asuntos, mirando cada un para a súa parroquia.

1. Relevo

Dada a súa forma alongada -que vai desde o concello de Santa Comba ata a parroquia de Lamas-, fai que amose variadas formas de relevo: zonas achanzadas pero a considerable altura, pendentes relativamente acusadas e terras baixas e chás.

A parte máis oriental da parroquia, xa no límite co concello de Santa Comba, participa plenamente das altas e achanzadas terras da penechaira do Xallas con alturas por enriba dos 400 m: Pena Marelle, (463 m), Pedra Bicuda, (438 m) etc. Son pequenos outeiros que sobresaen nesta meseta.

Vén, logo, unha zona de pendentes considerables, posto que en pouco máis dun quilómetro e medio hai unha baixada duns 200 m ata chegar a Vilar do Mato (225 m), onde comezan as terras chás da parte central e occidental da parroquia; o que fixo que a vella estrada de Baio a Santiago, neste tramo, describise numerosas curvas, algunha delas (como a da Ferradura) moi coñecida mesmo fóra do territorio municipal; hoxe moitas delas, entre elas esa, elimináronse ou suavizáronse co trazo da nova estrada.

Esta pendente é coma unha especie de socalco que relaciona dúas zonas achanzadas pero a distinto nivel: a meseta do Xallas, de relevo máis ben chan e alturas superiores ós 400 m, coas terras máis baixas, e tamén chás, do Val de Soneira (de arredor de 200 m) do que forman parte todas as parroquias da metade norte do concello.

Aínda así, hai que comentar que a localidade de Zas se sitúa nun insignificante outeiro con pendentes moi suaves, tanto cara a Vilar do Mato como cara a Santo Adrián ou Lamas. En dirección a Ventoselo, Gontalde ou Mira, nin sequera hai ningún tipo de desnivel.

A parte occidental presenta formas totalmente lisas posto que o leito do río de Zas discorre sobre os seus propios sedimentos.

2. Hidrografía

Aínda que a auga ten bastante importancia na parroquia o certo é que polo seu interior apenas conta con ríos ou regatos. O minúsculo rego de Follente, que nace preto da Pedra Bicuda, entra na parroquia entre a Costa de Abaixo e Vilar do Mato ata xuntarse co río de Zas augas arriba do núcleo, pero non moi lonxe da paraxe coñecida como a Carballeira de Velar.

O río de Zas desde a ponte do Reloxeiro (foto EDR)

Con todo, a principal corrente fluvial da parroquia é o río de Zas (antes fora o río de Meanos ou de Troitín e, máis adiante, será o de Lamas); ten 16,38 km de recorrido total). Na maior parte do seu percorrido servirá de límite con Santo Adrián; non obstante, á altura da Toxa quedará plenamente dentro das terras parroquiais nun tramo moi curto.

Este río, nacido tras se xuntaren varios pequenos regatos -rego Barreiro, rego da Churía-, ou os das Brañas de Langueirón e de Vila (na parroquia de San Martiño) co que pasa entre A Atalaia e Froxán, co de Follente (Mira) ou o de Berbia (Santo Adrián), leva, na parte que toca ás terras parroquiais un discorrer moi lento sen apenas desniveis (non chega ós 10 metros desde que entra na parroquia ata a súa incurción na de Lamas.

3. Xeoloxía

As grandes unidades xeomorfolóxicas do concello de Zas. As frechas indican a situación aproximada da parroquia

Xeoloxicamente a parroquia de Zas participa das mesmas estruturas que as demais do concello, agás as máis meridionais que terían os mesmos compoñentes litolóxicos pero con distintas disposición.

Trátase, neste caso, de formas e estruturas orientadas de N a S seguindo a dirección do pregamento herciniano, hercínico ou varístico que tivo lugar entre o Devónico (380 millóns de anos [m.a.]) e o Pérmico (280 m.a.), aínda que a maioría das terras do territorio parroquial sería do Precámbrico ou do Cámbrico. Todo este conxunto formaría parte do Complexo de Noia ou Fosa Blastomilonítica.

Entrarían aquí en contacto a Unidade Malpica-Tui (UMT) coa da Antiforma de Padrón. Os materiais alóctonos da UMT remontan sobre o dominio xistoso e os granitoides variscos da parte oriental de parroquia.

Comezando polo leste, nos lindes con Santa Comba, onde nos atoparemos cun afloramento bastante extenso de granito de dúas micas de grao medio a groso que conforma case toda a Serra de Santiago no que se inclúe o Bico de Meda (1).

Incrustado dentro deste macizo hai un lentellón estreito e alongado de gneis glanular (2). Vén, de seguido, unha estreita e alongada banda orientada, igual que as

http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

seguintes, de N a S de xistos e paragneises con algunhas intercalacións de paranfibolitas (3).

A seguinte banda, bastante máis ancha, estaría formada por xistos e paragneises con algunhas paranfibolitas intercaladas e porfiroblastos de plaxioclasa (4). Unha estreita banda de retroecloxitas granatíferas e gneises fêlsicos incrustase na parte oriental da mesma (5).

Este mesmo tipo de material (5) volverá repetirse nunha banda bastante máis ancha polo O da anterior; se ben ten incrustada unha estreita franxa de rochas plutónicas a base de ortogneis con anfíbol que arrancando ó sur do castro de Santo Adrián chegaría ata máis ó N de Gontalde, pero polo O (6).

A seguinte banda –última polo O- estaría formada, tamén, por rochas plutónicas do tipo ortogneis biotítico (7).

Estas dúas últimas bandas estarían cubertas en gran parte, dentro do territorio parroquial, por materiais sedimentarios arrastrados polo río de Zas de material indiferenciado correspondentes ó período Holoceno dentro do Cuaternario (8).

Varias fallas, algunha delas inversa, atravesarían a parroquia de N a S (9). Con todo, a falla máis importante é a dos Rias (10) pola súa lonxitude (deste esta praia de Malpica ata o encoro da Fervenza) como pola importancia que ten para a xeoloxía da zona.

4. Demografía

No relativo á súa evolución demográfica, contamos con estes datos: tiña 11 veciños en 1607; 46 veciños e 159 hab. en 1753; 43 veciños en 1769; 24 vec. e 120 hab. (1836); 26 vec. e 128 hab. (1845); 439 hab. (1928). Para outras datas do século XX e XXI véxanse os cadros inferiores.

Conta con só tres lugares: A Toxa, Vilar do Mato e Zas, se ben hai que facer algunhas matizacións:

- A maioría das casas da aldea da Costa –tanto da de Arriba como da de Abaixo- que aparecen no plano do PXOM e confirmado polos propios veciños, como pertencentes á parroquia de Zas, no nomenclátor están incluídas na parroquia

de Mira, a menos que neste indicador estean xa agrupadas coas de Vilar do Mato, que queda moi preto.

- Na aldea da Toxa aparecían censadas no 2018 dúas persoas, cando a realidade é que xa hai tempo que residen en Artón (parroquia de Vilar); de feito, a casa na que habitaban está en estado de ruína total.
- Foi, xunto co Allo e Baio, unha das poucas parroquias que apenas perderon poboación neste período ou o fixeron en menor proporción.

A evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do propio concello ó longo do século XX foi a que figura na seguinte táboa

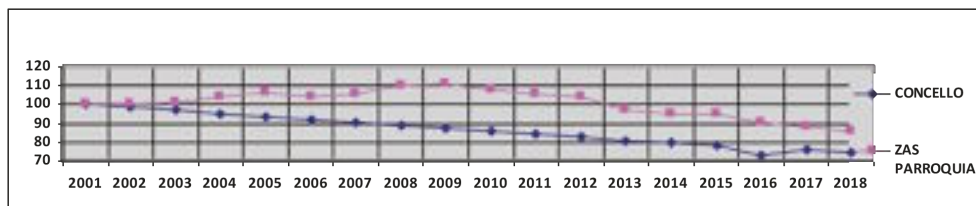
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Toxa (A)				10	11	7	9	9	6	7	6	3
Vilar do Mato	40	48	80	77	100	138	150	133	120	68	73	70
Zas	281	347	371	399	443	503	503	494	462	412	452	429
Outros	28	7	7									
ZAS (PARR.)	349	412	478	486	612	648	662	626	588	487	531	502
Porcent. %	100	118,0	136,9	139,2	175,4	185,7	189,7	179,4	168,5	139,5	152,1	143,8
ZAS (CONC.)	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
Porcent %	100	96,7	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación da parroquia e das súas aldeas así como a do concello ó longo do século XX. Porcentaxes desas evolucións.

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Toxa (A)	3	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Vilar do Mato	76	71	72	69	69	70	68	69	65	63	58	56	53	51
Zas	418	431	453	455	481	463	455	445	417	406	401	393	385	374
ZAS	497	504	527	526	552	535	525	516	484	471	461	451	440	427
Porcent. %	100	101,4	106	105,8	111,1	107,6	105,6	103,8	97,4	94,8	94,67	90,74	88,5	85,9
CONC.	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcent. %	100	97,01	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	81,5	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
• (1)	142,4	144,4	151,0	150,7	158,2	153,3	150,4	147,8	138,7	134,9	132,1	129,2	126,1	122,3

Evolución da poboación da parroquia e das súas aldeas así como a do concello no que vai do século XXI. Ano 2001= índice 100 : * (1) porcentaxe da poboación da parroquia en relación ó ano 1900.

Oficialmente a poboación parroquial e das súas aldeas así como as porcentaxes, ó longo do presente século evolucionaron segundo figura na seguinte gráfica:

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Á vista dos datos anteriores poden sacarse algunhas conclusións:

- 1.- Que o número de habitantes tivo un crecemento continuo desde 1900 ata 1960, que é cando acada a súa maior masa demográfica, se ben a nivel municipal ese pico acádase na década de 1970, dez anos despois.
- 2.- Que nos anos posteriores a 1960, despois dun pequeno baixón ata 1991, consegue estabilizarse, mesmo durante unha boa parte do que vai do século XXI, nos que incluso ata 2012 tiña máis habitantes que a comezos deste século –situación absolutamente diferente ó resto do concello e de practicamente ó resto das parroquias-.
- 3.- Que tan só nos seis últimos anos perdeu case un 18% de poboación (17,3 %).
- 4.- Que mentres o concello en conxunto, con relación a 2001, perdeu un 25,63% de poboación, a parroquia de Zas só diminuíu un 14,1 %.

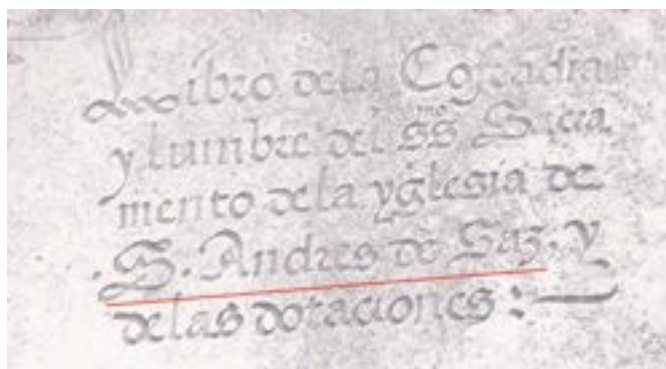
Plano do núcleo de Zas no que figuran case todos os edificios da parroquia.

<http://www.ign.es/iberpix2/visor>

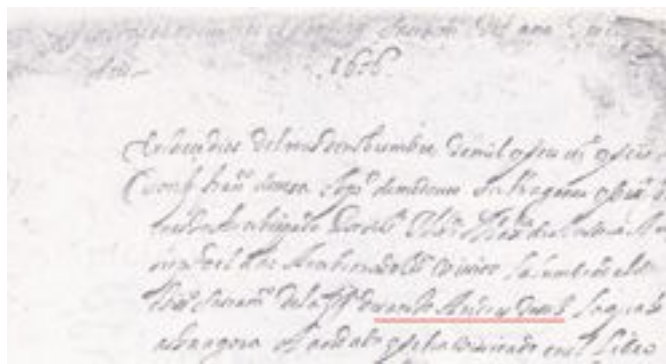
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugares de Zas

Ademais da parroquia capital do noso concello, **Santo André de Zas**, hai en Galicia outras dúas con este nome: San Mamede de Zas (Negreira) e San Xiao de Zas de Rei (Melide); quizais por iso, para distinguilo, en tempos pasados o noso levaba o engadido “de Carreira”. Polo menos nos dous primeiros casos –o dos concellos de Negreira e de Zas- sempre se pensou que a forma actual era unha ultracorrección do seseo, pois na documentación antiga, polo menos ata mediados do séc. XVIII, as formas que aparecen maioritariamente eran **Saz** e **Sas**.

Na súa investigación sobre a toponimia de Bergantiños, Fisterra, Soneira e Xa-lilas contida no Tombo de Toxos Outos no séculos XIII e XIV, o filólogo Paulo Martínez Lema (2010: 393) rexistra as formas máis antigas do topónimo nos séculos XIII e XIV: un *Johannes Petri de Saz* en 1207 e 1220; *Afonsus Iohannis de Saz* en 1230; *Fernando de Saz* (1239); *Fernandus de Saz* (1245); *Iohanis Gundisalvi de Saz* (1308); *Tharesya de Saz* e *Johan Gonçaluez de Saz* (1334); *Alfonsi Iohannis de*

A forma *Saz* na cuberta do Libro da Confraría do Sacramento (1606-1620)

“Santo Andres de Saz” no 1º folio do Libro da Confraría do Sacramento (1606-1620)

Saz (1390). Outro investigador do Tombo de Toxos Outos, F.J. Pérez Rodríguez (2004: 703) fala dunha *Leonor Gonçalves de Saz*, señora de Olveiroa, que no seu testamento de 1334 fai unha “doazón ao moesteiro de Sam Martino d’Oçom”.

Esta señora era esposa de Rui Soga, membro da familia fidalga dos Mariño de Lobeira, con moitas propiedades na comarca. Xa está máis claro que se trata do soneirán cando se cita o patrón da parroquia: “Sancte Andree de Saz” e “Sancti Andre de Saz” en 1390. Xa no séc. XVI, nun documento contido no Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) de 1550 fábase dunha venda de catro mulos e unha mula efectuada por “Gomez de

Riobo, escudero vecino de San André de Saz”. Nas constitucións e ordenanzas da Confraría de San Roque do Monte de Mira, redactadas en 1565, dise que foi fundada “por los Señores de la Cassa de Sas, Romelle e Sísere” (Lema Suárez 1993-III: 556, doc. 591).

Na revisión dos libros de fábrica e confrarías da parroquia para a investigación sobre a arte relixiosa na Terra de Soneira, rexistramos as seguintes grafías desde principios do séc. XVII (Lema Suárez 1993-III: 532, doc. 504): de 1606 data a cuberta do *Libro de la Cofradia y lumbre del Ssmo. Sacramento de la yglesia de S. Andres de Saz, y de las dotaciones* que vai desde ese ano a 1620; como se pode ver nas ilustracións adxuntas, no primeiro folio do libro –que documenta a visita pastoral do 13 de novembro de 1606- escríbese ó completo “santo Andres de Saz”, con ‘santo’ antecedendo o nome que empeza por vogal, como viña sendo tradicional en galego. Ó ano seguinte (1607), o visitador Jerónimo del Hoyo escribe “San Andres de Sas”.

Aparece *Sas* en 1681, noutra visita pastoral; *Ssas* en 1692; *Saz* en 1702, 1721 e 1726. En 1726 empeza a aparecer *Zas*, alternando con *Ssas*. A partir de 1727 a forma *Zas* xa se vai convertendo en maioritaria, aínda que non se esquece *Sas* (1740). O visitador pastoral do arcebispado de Santiago de 1741 escribe *Zas*, pero o de 1745 (**atención!**) escribe “Sn. Andres de *Sauces*” (dato importante para a controversia da etimoloxía). No Catastro de Ensenada (1753) aparece *Zas*, forma que xa se xeneraliza tamén nos libros de fábrica, o que non impide que en 1808 alternen as dúas formas (*Zas* e *Sas*) nun documento titulado “Copia de recursos del Caballero Juan Josef Caamaño”.

Nos **mapas máis antigos** de Galicia aparecen as formas *Saaz* e *Saas* en caracteres moi destacados: na *Descripción del Reino Reyno de Galizia* de F. Fernández Ojea (1598 e 1603), no *Gallaecia Regnum* do mesmo autor, de 1634; no *Il Regno di Galicia* (1696), do italiano G. Cantelli da Vignola, ou no de Nicolás de Fer *Le Royaume de Galicia, Province d’Espagne* (1705).

No tocante á orixe do topónimo, ata hai pouco os investigadores estaban practicamente seguros de que procedía do xermánico *SALA ‘pazo, residencia principal’, o xa citado filólogo Paulo Martínez Lema (2010: 395) descartaba esta etimoloxía e propoñía outra: o fitónimo (nome de planta) latino SALIX ‘salgueiro’, na súa variante evolucionada directamente a partir da forma simple latina SALICE, que acabaría dando en época medieval e posmedieval *Saaz* e *Saz* / *Saas* e *Sas*, e, finalmente, *Zas*. Parece apoiar esta teoría o que adiantamos unas liñas máis arriba: o feito de que o visitador pastoral de 1745 escriba “Sn Andres de *Sauces*” (‘sauc’ é a palabra castelá equivalente á galega ‘salgueiro’). Como a forma *Zas* xa se estaba impoñendo na escrita, preguntámonos se quen redactou ou mandou redactar o auto de visita deste ano tiña claro que a orixe do nome parroquial procedía do fitónimo latino citado.

Finalmente, Martínez Lema, para explicar o paso de *Saz* ó actual *Zas*, pensa no fenómeno da metátase (intercambio das consoantes <s> e <z>) ou por ultracorrección do seseo (Martínez Lema 396-397).

Os outros dous lugares da parroquia son transparentes: **Vilar do Mato** fai alusión a un ‘vilar’ ou propiedade agraria habitada pertencente a un señor nun lugar con moita maleza; e **A Toxa** alude á abundancia de toxos neste sitio.

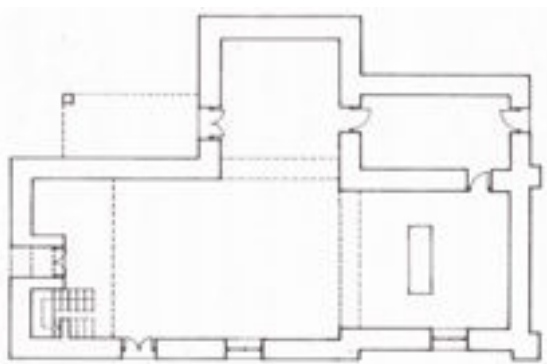

Mapa de Fer de Ojea (1603) onde aparece escrito o nome de Saas

6. A igrexa parroquial de Santo André de Zas

Igrexa parroquial de Santo André de Zas: fachada (1817), campanario (1893) [foto XMLS]

Planta de igrexa de Sto André de Zas (Soraluce/Fernández 1998)

Está situada ó norte do que debeu ser o lugar orixinario de Zas —o máis achegado ó río— e ó sur do novo núcleo urbano que se formou en torno á estrada de Santiago a Baio (rematada en 1898), onde se construíría a Casa do Concello en 1951.

Presenta planta de salón, formada por unha capela maior cuadrangular (4 m de lado) e unha nave rectangular (11 x 5 m). Acaroadada ó muro norte do presbiterio abriuse unha sancristía (4,5 x 2,5 m), e ó muro da nave do mesmo lado unha capela rectangular (5 x 3,5 m) dedicada á Virxe do Carme.

Esta igrexa foi construída de nova planta por volta do ano 1540, a xulgar pola inscrición do sartego pétreo do seu patrono e presenteiro Álvaro Núñez (ou Núñez) de Lamas, incrustado na parte interior do muro sur do presbiterio. Á súa morte (1543) os seus herdeiros mandarían facer dúas tumbas de pedra, unha para el e outra para a súa nai.

En tempos pasados consta que os dous sartegos estiveron arrimados ás paredes norte (o do fundador) e sur (o da nai). Hoxe vemos que o primeiro está incrustado case por completo na parede sur; flanqueado por dous escudos de armas —nun deles apréciase o brasón da familia Lamas (unha torre con dous cans ós pés) e dos Castro (as rodelas)- pode lerse a seguinte inscrición: AQVI IAZE EL MVI NOBLE CABALE/RO ALBARO NUNEZ DE LAMAS Q[VE] MA/NDO HAZER ESTA IGLESIA MORIO ANO / 1543.

O segundo sartego trasladaríase ó exterior no transcurso dalgunhas das obras de épocas pasadas; durante anos estivo sobre un dos panteóns do cemiterio, pero desde

hai polo menos trinta anos situouse sobre un mesado acaroadado á parede norte da nave. Presenta unha estrutura semellante ó anterior: dous escudos nobiliarios coas armas dos Lamas e dos Castro que flanquean unha inscrición no corpo central:

AQVI JACE LA MVI NOBLE SEÑORA COS/TANÇA LOPEZ DE LAMAS SV MADRE / Q[VE]
MORIO ERA 1504 DIA DE NRA S[ENORA] D AGSTO [agosto].

Tumba de Álvaro Nunez de Lamas no muro sur do presbiterio (séc. XVI) [Foto XMLS]

Ademais dos sartegos fidalgos, da obra primitiva de mediados do séc. XVI aínda nos quedan certos vestixios: o ciclópeo arco triunfal, lixeiramente apuntado, e os arrinques dos nervios dunha bóveda desaparecida; uns e outros elementos responden ás características do gótico tardío.

Entre 1618 e 1620 parece ergueuse de nova planta a capela maior, a partir das trazas que deu Jácome Fernández o Vello, mestre de obras da catedral de Santiago; máis ben consideramos que este importante arquitecto compostelán aproveitou partes importantes da obra primitiva, tales coma o arco triunfal e a bóveda nervada (posiblemente estrelada, de cinco claves), de tal xeito que esta reforma do séc. XVII afectaría sobre todo ás paredes, reforzadas con contrafortes angulares que axudaban a soportar o empuxe da bóveda. O realizador material destas obras foi o canteiro bergantiñán de Entrecruces (Carballo), Andrés Soneira.

No tocante á nave, sabemos que tiña cuberta de madeira en 1741. En 1791 o lenzo do lado sur estaba en estado ruinoso; arranxáíao en 1799 o canteiro local Andrés Barreiro. Durante o séc. XIX realizáronse importantes obras: a fachada entre 1815 e 1817; a sancristía en 1838 (neste ano báixase a bóveda nervada da capela maior, teitándose esta cunha cuberta de madeira); en 1848 houbo que reconstruír por completo a parede sur, do que se encargou o canteiro Manuel Novas, que foi quen tamén abriu a porta travesa, ricamente moldurada. A esvelta torre-campanario actual é relativa-

Interior da igrexa de Zas: arco triunfal de ingreso ó presbiterio (séc. XVI) e altar maior [Foto XMLS]

Arco de ingreso á capela do Carme e retablo

mente moderna, pois construíuse entre 1890 e 1893: unha obra ecléctica que, ás portas do séc. XX, segue aplicando o modelo creado en Compostela en 1713 polo arquitecto barroco Simón Rodríguez. Con anterioridade a igrexa tivera unha espadana construída en 1799, que sería substituída en 1817 por unha torre das campás, que sufrira os efectos dun temporal en 1835.

En 1798 abrírase no primeiro tramo do muro norte da nave a capela da Virxe do Carme. Nas contas dese ano consta que os mordomos da fábrica e confrarías entregaran todos os seus haberes “para muchas y costosas obras que hubo en la yglesia”, entre as que se atopaba o retablo de pedra da Virxe do Carme. Nun «Apunte curioso» do ano 1835 fáísenos saber o importe da capela do Carme xunto co seu púlpito: 9.120 reais. Esta obra de finais do séc. XVIII é unha notable mostra arquitectónica de características barrocas tardías con novidades neoclásicas: constitúe un conxunto harmonioso o retablo pétreo de trazas neoclásicas, a cuberta cunha bóveda de canón volteada sobre ménsulas en forma de placa barroca compostelá e cun púlpito cilíndrico, tamén de pedra, que se introducía no espazo da nave. O párroco dos anos oitenta debíalle de “estorbar” este púlpito, pois en 1987 mandouno destruír incomprensiblemente, é de supoñer que coa anuencia do Arcebispado de Santiago e da Dirección Xeral de Patrimonio da Xunta de Galicia. As pezas estiveron arrombadas no exterior ata que en tempos recentes se puido restaurar tal como era, e a capela volveu así recobrar a súa inicial harmonía arquitectónica.

Non fora esta a única desfeita que fixera na igrexa o párroco de Zas de entre 1984 e 1987, pois na capela maior mandou substituír o ceo raso de madeira de mediados do XIX por unha estrutura de formigón armado, feito que provocou un engadido de cemento de máis dun metro de altura que rompe notoriamente –por dentro e por fóra– coa case perfecta unidade arquitectónica de que gozaba o templo.

Descrición das obras de 1838

Este documento, ademais de nos revelar o nome do primeiro alcalde do concello (Antonio Fernández), tamén nos dá unha idea de como se realizaban daquela, no séc. XIX, as obras comunitarias:

"Para lo que da en descargo primeramente 30 rs. qe. pago a Dn. Antonio Fernandez, Regidor primero de este Ayuntamiento constitucional de Zas pr. la provision de libros parroquiales que se hizo en Corcubion como Cabeza de Partido ante el Sr. Juez de 1ª Instancia de Orden Superior. Ochenta rs. qe. tambien pagó a un cantero que buscó, arrancó, y desvastó la piedra para las esquinas, tragaluces y esquinas, según han venido de el monte llamado de Piedramiñón [*en Bamiro, a uns 8 km; N. dos AA.*].

Sesenta y ocho rrs. importe de otros tantos carros de piedra de pizarra que se compraron para la sacristía, y reformar algunos en el coro.

Ciento quarenta y quatro rrs. qe. importaron las parvas de pan, y vino, que se dieron a los vecinos de la parroquia, segun es asi costumbre por conducir toda la piedra pizarra, la cantería y las alas con los topetes, para evitar gastos.

Quarenta y seis rrs. y medio de nueve fanegas de cal que se fue a buscar al Puente Ceso para calentar la sacristía pr. adentro, en qe. se incluien las parvas qe. se dieron a dos qe. fueron con caballerías sin otro salario, segun costumbre (...).

Quinientos veinte rrs. qe. pagó al carpintero Francisco Maceiras pr. hacer el faiado de la Capilla maior, de cielo raso y acantilado, en cuiu partida van veinte rrs. pr. dar el blanco a la yglesia por dentro".

(*Libro de fábrica 2º de Zas e Vilar 1798-1868*, fol. 28 aº e rº, 29 aº [Lema Suárez 1993-III: 540, doc. 530])

No interior do templo temos dous valiosos retablos: o maior e o da capela da Virxe do Carme.

O **RETABLO MAIOR** consta, en sentido vertical, de banco, un único corpo e un ático coroado por un voluminoso relevo coa pomba do Espírito Santo rodeado de lampos. En sentido horizontal presenta tres paneis no seu único corpo, delimitados por catro columnas de orde composta cos seus fustes envolveitos por restras vexetais. A supremacía do panel central maniféstase por ter unha estruturación diferente, pois é máis alta e ancha cás laterais e remata nun arco de medio punto.

Por encima dos tres paneis corre un entaboamento – formado por unha arquitrabe, un friso e unha cornixa – que hai anos tiña unha capa de pintura que ocultaba unha

Arco de ingreso á capela do Carme co seu púlpito de pedra antes de ser derrubado. Afortunadamente, hoxe volveu ó seu lugar (foto XMLS, 1984)

Retablo maior de Zas, neoclásico (1842)
[foto XMLS]

Vista exterior da igrexa de Zas: muro sur (1848), presbiterio cos seus contrafortes do séc. XVII e co engadido innecesario de 1984-1987 (foto XMLS, 2016)

inscrición que nos proporcionaba datos de quen fora o pintor do retablo e quen era o párroco naquela época, aínda que polas contas dos libros parroquiais xa nos constaban. O descubrimento desta inscrición foi grazas á restauración do retablo efectuada contra o ano 2010, na que a persoa que a efectuou foi eliminando as capas de pintura ata dar coa orixinal. Neste caso, si que cómpre felicitar os responsables desta restauración, pois é a correcta. A inscrición di o seguinte: [SE HI]ZO DO^{RO} Y PINTO SIENDO CURA / D^N DOMINGO RAFA^{EL} BLANCO FUERON M[AEST]^{ROS} D^N CIPRIANO GURIEZO Y D^N JOSE ANTONIO DEL / [ANILLO].

A inscrición pictórica no entaboamento do retablo maior ó descuberto, e imaxes de santa Bárbara (esq.), santo André (centro) e san Brais (dta.) [Foto XMLS]

Polos datos documentais dos libros parroquiais xa sabíamos que o autor fora un escultor que tiña o seu obradoiro na Pereiriña (Cee), chamado Cipriano Guriezo. Realizouna en 1842 e cobrou uns 3.800 reais. El mesmo foi o encargado de pintalo ó ano seguinte, pero non debeu quedar ben, pois en 1848 repintaríao o pintor compostelán José Antonio del Anillo. Este foi, sen dúbida, quen se ocupou da inscrición do entaboamento, na que calculou mal o espazo e non lle deixou sitio para o seu apelido.

O retablo, aínda que dunha época moi tardía, responde ás pautas do neoclasicismo (nudez decorativa, a tendencia a imitar o mármore etc.), estilo que xa pasara de moda na época en que se realizou. É evidente a súa semellanza cos retablos maiores de Vilar e de Santo Adrián do Castro, que deberon servir de modelo.

Houbo na igrexa un retablo anterior, de traza barroca, do que aínda se conserva a parte inferior dos fustes de dúas columnas apegados ós muros da nave.

Preside o retablo maior, no fornelo do panel central, a imaxe do patrón, **santo André**, home barbado que leva na man un libro fechado (atributo xeral dos apóstolos) e por detrás a cruz en forma de aspa (o seu atributo persoal, pola forma do seu martirio). Trátase dunha imaxe de estilo neoclásico tardío, de aceptable mérito artístico, realizada por Anselmo Maián, escultor de Cee (polo tanto, veciño do autor do retablo; suponse que un chamou polo outro).

Esta escultura veu substituír a outra anterior, do ano 1704. Dous anos antes, en 1702, a confraría do santo recibía novas constitucións; entre as súas cláusulas figuraba a de excluír dela expresamente a “judíos, moros y traviesos”.

Anselmo Maián tamén fora o autor das outras dúas esculturas dos laterais: a de **santa Bárbara** (coa torre nunha man e a palma do martirio na outra) e a de **san Brais** (bispo que leva o báculo na man esquerda mentres leva a outra á gorxa). Son obras de inferior calidade con relación á anterior.

Na igrexa hai outras imaxes, coma unha Inmaculada pétrea (posiblemente do séc. XVII), un san Roque do séc. XVIII ou un crucifixo cun fondo dunha cidade que representa a Xerusalén, pintado por J. A. del Anillo en 1847.

No muro norte da capela lateral dese lado atópase o **RETABLO DA VIRXE DO CARME**, realizado en pedra. Aséntase sobre unha mesa de altar –tamén de pedra– de lados combados; en sentido vertical, consta de banco, corpo principal e segundo corpo ou ático; en sentido horizontal o seu primeiro corpo divídese en tres paneis separados entre si por columnas de orde composta; o segundo ten un único panel, situado na parte central.

É manifesta a supremacía do panel central, máis ancho e alto cós laterais: flanqueado por dúas columnas de orde composta, presenta na metade inferior un relevo representando as Ánimas do purgatorio (polas que era intercesora a Virxe do Carme),

Sto. André, o patrón (Foto XMLS)

Retablo da Virxe do Carme (1798), obra de F. Castro Agudín, escultor de Sandrexo [foto XMLS]

e na superior un fornello rematado en arco de medio punto, lugar que ocupa a imaxe titular.

Trátase dunha obra de estilo neoclásico de calidade, acorde cos gustos da época, pois aínda hai certos recordos do estilo anterior, o barroco, nos dous paneis centrais superpostos coa evidente ruptura do espazo. Todo o demais é propio do neoclasicismo: predominio do esencial sobre o anecdótico, escasa decoración, a maxestodidade do panel central etc.

Este retablo pétreo foi obra dun escultor comarcán, Francisco Castro Agudín, do que xa falamos na parroquia de Vilar, en 1798. É quizais a mellor obra deste artista asentado en Sandrexo (Vilar/Treos), que tivo moitos encargos nas igrexas da redonda no último terzo do séc. XVIII e no primeiro do XIX. Garda moita semellanza co retablo –tamén de pedra– que o mesmo artista realizara para a capela de san Xoán e san Xurxo das Torres de Romelle.

Castro Agudín cobrou polo seu traballo a cantidade de 4.500 reais, pero debeu ter algún problema serio co cura e cos fregueses de Zas, pois considerouse enganado por estes “como tal maestro” e iniciou un preito contra eles na Audiencia de Soneira. A obra retablística realizouse toda ela no obradoiro do escultor, pois nos libros parroquiais xustificanse 186 reais que se gastaran “en la conducción del retablo, por estar todo mui caro” (Lema Suárez 1993-III: 537, doc. 523).

Aínda que agora non o pareza, o retablo estivo pintado: a primeira man, realizada pouco despois da construción, custou 3.800 reais; moitos anos máis tarde, en 1843, pintaríao de novo o escultor e pintor Cipriano Guriezo, traballo polo que cobrou 1.500 reais (Lema Suárez 1993-II: 431).

Como xa dixemos, preside este retablo lateral norte no nicho central unha imaxe da **Virxe do Carme**, de estilo neoclásico, posiblemente esculpida no segundo terzo do séc. XIX. Só sabemos que a pintou e dourou en 1843 o citado Anselmo Maián de Cee, polo que recibiu 500 reais. Tan só catro anos despois, en 1847, o tamén citado pintor José A. del Anillo volve pintar as tres imaxes do Carme que había no templo. Xa nos nosos días, en 1984 houbo un novo repinte nun taller compostelán, polo que se pagaron 50.000 pesetas.

7. A familia dos Lamas e as súas obrigas coa igrexa de Zas

Para a parroquia de Zas tivo moita importancia a familia fidalga dos Lamas, que tiveron a súa primitiva casa fundacional -hoxe desaparecida- na parroquia veciña de Sta. María de Lamas.

Un membro desta familia, Álvaro Núñez de Lamas –que fundara en 1533 os morgados de Sas e Brandomil-, vai ser quen mande construír o templo parroquial de Santo André de Zas contra 1540. Polo seu testamento deste ano, os seus descendentes quedaban obrigados a atender as necesidades da igrexa parroquial, principalmente os arranxos arquitectónicos; en contrapartida, terían os privilexios de se poderen enterrar no presbiterio do templo e mais o dereito de presentación, tanto desta parroquia coma da anexa de Vilar, dereito que consistía en propoñer ó arcebispo un párroco, que case sempre era da propia familia (cando máis adiante se creen os seminarios, este dereito vai quedar practicamente sen valor).

Por unha cousa ou por outra, os herdeiros do vínculo van ser remisos abondo para cumpriren coas súa obrigas, e andando os anos van entrar en constante conflito co párroco e cos veciños: nun principio van ser recoñecidos nos libros parroquiais como verdadeiros benfeitores do templo e subvencionan reparacións diversas, compras de retablos etc. (coma Francisco de Lamas, en 1702, ou Joseph Diego de Lamas Sotomayor, en 1727), pero a partir da segunda metade do XVIII tórnanse moi "agarra-dos": lembremos que os veciños de Vilar emprenden en 1786 un prolongado preito para obrigaren os patróns a emprender as obras de reconstrución do presbiterio en ruínas. O templo de Zas apenas vai recibir desde aquela axudas de patróns tan ricos e importantes, algún deles Grande de España; tanto foi así que o crego de 1852 non lle recoñece a esta familia nobre favor ningún para Zas (para Vilar, si), nin lembra que algunha vez fixera algo por esta igrexa: unicamente o feito de manter acesa a lámpada do Santísimo.

O activo párroco de mediados do séc. XIX, Domingo Rafael Blanco fala ás claras, nun informe que remite ó arcebispo compostelán dos incumprimentos dos patronos: o Cabido da catedral de Santiago e o dono das Casas de Zas e Carballido:

“2º. Se asegura que tienen los patronos obligación de hacer y reedificar la Capilla maior; así lo ha egecutado el Dueño de la Casa de Zas en la de Villar hay cosa de 34 años; no habiéndolo echo el Cabildo en Zas en la última época de 1836 a 40 a pesar de habérselo representado, y tubo a cuenta de las cantidades de los fieles.

3º. Nada hacen en favor de las yglesias dichos patronos, sólo el Dueño de la Casa de Zas sostiene el alumbrado da la lámpara del Stmo. Sacramento en la yglesia de Zas. (...) Domingo Rafael Blanco. Zas 25 mayo 1852” (Lema Suárez 1993-III, p. 545, doc. 540).

8. A descrición das tumbas da igrexa de Zas (séc. XVIII)

Nun expediente do séc. XVIII, instruído a don Andrés de Mondragón (fillo de dona Isabel de Lamas Ozores e Sotomayor) descríbense minuciosamente os sepulcros pétreos da capela maior da igrexa de Zas:

«En el lado del Evangelio [lado norte], un hombre armado y debajo su letrero, que dice así: 'AQVI IAZE EL MVI NOBLE CABALE/RO ALBARO NUÑEZ DE LAMAS Q[VE] MA/ND O HAZER ESTA IGLESIA MORIO ANO/1543', con dos escudos, de cuatro cuarteles cada uno: 'en el primero un castillo con su puerta y almenas y dos perros; en el cuartel arriba que se sigue una mano con un pino asido; y en los de abajo seis roeles y cinco lanzas con tres hojas de higuera al pie, que dicen ser las armas de los Lamas y los Castros'. El otro escudo lleva los mismos emblemas. "Al lado de la Epístola, embutido en la misma pared, un busto de mujer con dos escudos debajo, que tienen en medio este letrero que dice así: AQVI JACE LA MVI NOBLE SEÑORA COS/TANÇA LOPEZ DE LAMAS SV MADRE / Q[VE] MORIO ERA 1504 DIA DE NRA S[ENORA] D AGSTO [agosto]» (Crespo Pozo 1962-III-144)²⁷.

Tumba de Costança López de Lamas, nai de Álvaro Núñez de Lamas (Foto XMLS)

9. Relación cronolóxica dos vinculeiros da familia dos *Lamas*

Foi, máis ou menos como segue: ó fundador Alvaro Núñez de Lamas (morto en 1543) sucédelle o seu fillo Pedro Graíño de Lamas e Señoráns (que emparentou coa casa de Altamira ó casar con Dª Inés de Moscoso); herdou deles a súa filla Dª Urraca de Moscoso e Lamas, que tivo por esposo a D. Diego Álvarez de Sotomayor (que era o presenteiro en 1607). Virá despois D. Diego de Lamas Sotomayor e Carballido (por 1620); despois D. Antonio de Lamas Sotomayor e Carballido (na segunda metade do séc. XVII); a principio do XVIII, D. Francisco de Lamas (benfeitor do templo); contra 1727 o titular do vínculo era D. Joseph Diego de Lamas Sotomayor e Carballido; por 1769, D. Joaquín Francisco de Sotomayor Haro e Lamas, Caamaño, Correa, Ozores, etc. (este personaxe presumía por ter máis de vinte apelidos nobres); residía na vila de Noia, sendo el un dos que mantivo o prolongado preito cos veciños de Vi-

²⁷ A transcripción recollida en Crespo Pozo omite algunhas palabras e preferimos poñer a nosa.

lar, morrendo sen cumprir coa obriga de reconstruír a capela maior da igrexa. A pesar de tanta restra de apelido nobre finou sen descendencia e o morgado pasou ó seu sobriño D. Juan José Caamaño, señor do veciño couto de Romelle, Conde de Maceda e Grande de España grazas ó seu vantaxoso matrimonio. Nun libro de fábrica de Zas existe unha copia datada en 1808 na que se detallan os seus poderosos recursos económicos.

10. O cruceiro do adro ou do Carme (1852-57): detalles da súa construción

Pode ser chamado, máis propiamente, Cruceiro do Carme, pois con anterioridade estivo situado no Campo do Carme, onde se atopa a Casa do Concello e onde se celebra a festa desta advocación da Virxe.

Desde hai anos trasladouse á zona sueste do adro parroquial, entre o presbiterio da igrexa e os panteóns. Ten unha elegante plataforma de cinco chanzos ou gradas -que na parte oeste leva acaroada unha mesa de altar- e un groso pedestal prismático que leva nas catro caras cadansúa inscrición, nas que se pode ler con moita dificultade: “SE HIZO SIENDO CURA D. DOMINGO RAFAEL BLANCO AÑO 1856”. Vese que este crego estivo ben activo, pois tamén encargara a pintura do retablo maior, onde tamén deixou constancia do seu nome.

O esvelto fuste ou varal do cruceiro remata nun capitel moi sinxelo no que se asenta unha cruz semiarbórea de sección circular, que presenta no lado oeste un Cristo crucificado con tres cravos, sen *suppedaneum* e co *títulus* en disposición vertical. Xesús parece ter os ollos fechados, aínda que o seu rostro aparenta serenidade; o torso é bastante ancho e nel transparéntanse as formas anatómicas; as extremidades son robustas; o pano de pureza é amplo e suxéitase ó corpo cun nó feito co propio pano.

No lado leste a figura da Virxe do Carme, co neno no colo, sobre un trono de nubes; viste o hábito dos carmelitas, no que se forman abundantes dobras que provocan un xogo de luces e sombras.

No primeiro cuartel do escudo da casa da Torre de Zas (Pazo do Cruceiro, segundo o PXOM) está presente o escudo dos Lamas (foto EDR)

O monumental cruceiro do adro (1857)
[foto XMLS]

Crucificado do cruceiro do adro de Zas
(F. Rodeiro 1857) [foto XMLS]

Virxe do Carme do cruceiro do adro
(F. Rodeiro, 1857) [Foto XMLS]

En aparencia as figuras parecen de estilo barroco, pero a época (mediados do séc. XIX) xa non casa, pois é moi tardía. Explicase porque o seu autor, F. Rodeiro -de quen agora falaremos-, caracterizábase por ter a habelencia de ser quen a imitar obras da centuria anterior, aplicando case á perfección receitas do estilo barroco. Na nosa opinión presenta mellor feitura a figura da Virxe que a do Cristo, demasiado achaparrado. No *Libro 2º de Fábrica 1798-1868* da parroquia de Zas atopamos polo miúdo todos os gastos ocasionados pola construción deste cruceiro. Constitúe **un dos documentos máis completos e claros**, no que se pode comprobar tamén que as figuras a un e a outro lado da cruz estaban destinadas a ser pintadas²⁸.

En 1852 concértase co escultor compostelán Francisco Mª Rodeiro a cantidade de 900 reais para a feitura das dúas efixies da cruz (“la de n[uest]ro Redentor [y] el Carmen”), xunto co capitel. Non se rematou o traballo ata 1856-57.

Rodeiro –escultor de moita sona na época- só se ocupou das figuras e do capitel, pois o resto do cruceiro (“la vara, peana y demás cantería”) foi cousa dun canteiro de Soesto (Laxe) residente en Baio, chamado Manuel Beloso (así grafado), que cobrou 725 reais polo traballo, no que se incluía tamén o labor de arrincar a pedra do monte; a isto houbo que lle engadir 45 reais que cobraron dous homes por transportaren en carros a longa vara do cruceiro desde

Santo Amedio de Sarces (Laxe) a Zas: uns 20 km de distancia.

Pero a cousa non quedaba aquí, pois tamén se pagaron 38 reais “por los apuntes de los picos para la obra”, 86 reais e 12 maravedís polas parvas “dadas a los vecinos por los carros que hicieron traendo cantería desde el monte de Mosque-tín” (a uns 11 ou 12 km de Zas), 18 reais de “pinos comprados para estadas necesarias para la construción del crucero”, 37 reais a dous peóns que axudaron ós canteiros, 44 reais que custara “el plomo que se compró para emplomar la vara y el capitel”.

²⁸ Aquí facemos só un resumo; véxanse os textos orixinais en Lema Suárez (1993-III: 544, docs. 538 e 539). Así mesmo, Laredo Cordoní e Lema Suárez (2012: 10-11 e 54-55).

Finalmente, como as figuras dos cruceiros estaban destinadas a pintarse, o pintor José Antonio del Anillo cobrou 970 reais por dourar e pintar as deste cruceiro (xunto co repinte do retablo maior e outras obras que fixera na igrexa). En total, o monumental cruceiro do cemiterio de Zas tivo de custe 2.893 reais de feitura e a parte proporcional de pintura dos 970 reais totais que cobrou Del Anillo polos seus traballos en Zas. Tendo en conta que por aquela época un ben tan preciado polos labregos como o era unha vaca valía arredor de 200 reais, o cruceiro do Carme custoullles ós fregueses zaseses 14 vacas e media polo menos.

Vista do núcleo urbano de Zas desde o Pico de Meda
(Foto XMLS)

11. A parroquia de Zas nos textos históricos

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

“SAN ANDRES DE SAS.- Esta felegresía tiene honze feligreses. Los frutos dos partes: la una y un dezmero la cura, la otra, por sincura patrimonial, Diego Alvarez de Sotomayor. Vale la parte del cura ocho o nueve cargas de todo pan. Presentación del mesmo Diego Alvarez. La fábrica tiene de renta dos ferrados y medio o tres de trigo; no hay Santísimo Sacramento, sino custodia sin cerradura”.

1753: O Catastro de Ensenada

Os principais personaxes locais que participaron no interrogatorio para cumprimentaren dito catastro foron D. Juan Andrés Arixón y Caamaño (cura), Ángel Moreira (mordomo pedáneo), Domingo da Costa e Joseph Vidal (veciños e peritos).

Pese a que excede os límites parroquiais, pode resultar interesante a información que se nos dá sobre a **xurisdición de Soneira**, así como os impostos que os seus veciños tiñan que satisfacer:

«(...) digeron que esta jurisdicción R^l [Real] de Soneira ocupa de L[evante] a P[oniente] legua y media de N. a S. tres leguas y de circunfer^a nueve confina por L. y N. con la Juris^{on} de Mens y Coto de Agualada P. Juris^{on} de Bimianzo S. Jurisd^{on} de Muros(...). Digeron que era de Realengo por cuia razon no pagan derechos algunos (...) a excepcion de una alhaja de quatro pies por razon de luctuosa de el primero Cauo de Casa que rreguladas por un quinquenio ascendera su produto a dos R^s Vⁿ cada año».

As **obrigas** co clero e co señorío eran moi onerosas, tal como se deduce do seguinte:

ÁREA URBANA DE ZAS

Área urbana de Zas (plano de R. Mouzo en *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*; Xerais, 2010)

«(...) que en todas las fras y coto [*de Muíño*] que llevan declarado ay los derechos de diezmos que se pagan de diez uno de todos los frutos que produce cada termino y los de primicia y oblata.

En la fra de Zas lleua el Cura de dha fra la mitad y la Cura diezmera la otra mitad de diezmos los percibe Joaquim de Lamas vecino de la ciudad de Sant^{go} y de la misma manera se perciuen las primicias que los diezmos en cuiu fra la primicia es por Casares que hacen el numero de diez y ocho y por cada uno se paga de primicia quatro Ferrados y medio de pan tterziado es a la uez ferrado y medio de trigo ferrado y medio de centeno y ferrado y medio demijo menudo Yademias deesto paga cada vecino por razón deoblatta medio ferrado de trigo excepto los viudos y solteros que no la pagan de cuios derechos se aprovecha enteramente el Cura deesta fra».

»(...) los diezmos del cura importan mil doscientos y diez y ocho R^s suprimicia Ciento Treinta y Cinco R^s y la oblata ochenta y cinco R^s Los diezmos de dⁿ Joachin de Lamas vecino de Santiago mil y quarenta R^s y la primicia Ciento Tr^{ta} y Cinco R^s y el votto diez y ocho ferrados de centeno (...)».

Aínda quedan os impostos que lle había que pagar **á Coroa**, que eran os seguintes:

«(...) sepaga de servicio hordinario (...) en la de Zas cinco R^s y diez y ocho mar^s [*maravedies*] cada tercio que hace al año diez y seis R^s y veinte mar^s».

Relativo ós **lindes** da parroquia dísenos, aínda que cunha certa inconcreción -non fai referencia á parroquia de Mira- que:

“La de sⁿ Andres de Zas ocupa de L. a P. las tres cuartas partes de un quarto de legua de N. a S. media legua y de circunferencia una legua y quarto Confronta con la de sⁿ Pedro de Follente P. sⁿ Pedro del Vilar N con la desⁿ Clemente de Pazos S. con la de sⁿ Adrian do Castro”.

No referente ás **especies arbóreas propias, rotación dos cultivos** e a súa produtividade nesa época temos que:

«(...) Ay hortalizas secano labradio Secano Prado rregadio y secano Toxales Cercados y auier- tos dehesas de rrobles sauces, ameneiros y castaños. (...) ay en todas especies de primera segunda y tercera a excepcion de que los sauces ameneiros y Castaños son de unica Calidad.

»(...) El Ferrado de labra^o y sec^o en cuatro años da seis cosechas enesta forma el primer año resiembra de trigo de que produce tres ferrados y alzado este fruto en el mismo año se siembra de naus, que valen de producto quatro el segundo año se siembra de maiz y produze tres ferrados y m^o y otro medio de abas de las que se siembran e interpolan entre dcho maiz el tercer año se siembra de Centeno y produce tres Ferrados y alzado este fruto se vuelue a sembrar de naus que valen su producto quatro R^s y al quarto año se siembra de lino produze ocho hazes o lagadoiros en bruto y dos ferrados de linaza y lo mismo de quatro en quatro años (...)».

É interesante fixarse na situación dos **tres muíños** que había na época, toda vez que os sitúa no río de Teixidón e, ou ben os lindes parroquiais non coinciden cos actuais, ou hai un erro no nome do río. Tamén se nos di que había **un pombal** co número de pombas e quen era o propietario

Rúa principal –Travesía de Santiago– do núcleo urbano máis recente de Zas; ó fondo, o Campo do Carme e a Casa do Concello (foto XMLS)

«(...) Ay tres molinos arineros útiles y un formal o solar de molino un molino arinero útil llamado dos Cubos sito en el río

de Teixidon es de Canle de una muela negra muele todo el año propio de Benito Posse vecino de esta f^{ra} y Consorttes, otro útil llamado da Ponte de Arriua sito en el río de Teixidon es de canle de una muela negra muele todo el año es propio de dⁿ Joachin de Lamas vecino de la Ciudad de San[tiago], Agustín de Santos vecino de esta f^{ra} y Consorttes, otro molino arinero útil llamado da Braña sito en el Río de Teixidon es de Cubo de una muela negra muele todo el año propio de Patricio Grille vecino de esta fra y Consorttes, un formal o solar de molino arinero sito en el Río de Teixidon era de Canle de una muela negra propio de Jph [Joseph] Vidal vecino de esta f^{ra} y Consorttes, si se redificara podía moler ttodo el año. (...) Ay solo un palomar poblado con doze pares de palomas propio de dⁿ Pablo Varela presuitero vecino de dcha f^{ra}».

No relativo ós animais domésticos cóntasenos:

«(...) que en todas las f^{ras} y Coto de Muíño ay Bacas, Jubencas, Jubencos, Terneros, Terneras, Bueyes, Ouejas, Carneros, Cabras, macho de cabrio, Lechones, Yeguas, Potros, Potrancas, mulas y machos aunque de estas dos es muy Corto el numero y no igual en todas f^{ras}, y no tienen entendido q^e en ninguna de dhas f^{ras} aya Bacada (...)».

Algo non cadra entre o número de veciños “quarenta e tres” e casas habitadas “cinquenta e cinco auitadas tres por auitar y quatro arruinadas (...)”.

Os veciños de Zas en 1753, cos seus nomes e apelidos

En base ós datos subministrados polo Catastro de Ensenada (tomados o 19-1-1753), a parroquia de Zas contaba con 43 veciños ou lumes (45 cos fogares do párroco e dun presbítero) cun total de 168 habitantes, dos que 9 estaban ausentes (o que dá unha media de 3,9 hab. por cada casa).

Case todos os veciños se dedicaban á labranza: 37 dos 43; había 16 que, ademais de labregos, tamén eran fabricantes de tella (moi numerosos, por certo; mesmo había unha muller), e un deles "traficante" (de tella, tamén); estes eran os seus nomes e

Outra vista da rúa principal de Zas –Travesía de Santiago–, formada a un a outro lado da estrada de Santiago (foto XMLS)

apelidos: Agustín dos Santos, Ambrosio Buján, Anizeto López, Bartholomé de Castro, Domingo da Costa, Faviana de Leis, Franco Vilariño, Franco Blanco, Juan de Lema, Juan Soneira, Patricio de Grille, Patricio de Castro, Pedro de Souto, Pedro Vilariño, Pedro R[odri-gu]ez e Pablo Roxo.

Moi poucos veciños ou veciñas desempeñan un oficio distinto ó de labrego: unica-

mente había un arrieiro (chamado Ángel da Costa), un taberneiro-estaqueiro (Domingo de Castro), dous xastres (Pablo de Castro e Pedro Soneira), un estaqueiro (Daniel Castro), dúas costureiras (Antonia Nogueira e Dominga Pose), tres tecelás (María Álvarez) (se ben na relación de oficios do interrogatorio dísenos que: “en esta feligresía no ay texedor alguno se pone esta nota para advertencia por hauerse excluido deeste asiento quatro texedores que ay enesta fra”), un barbeiro (Juan Soneira), unha veciña sen oficio (María Graíño, solteira) e tres pobres (Dominga Pose, solteira...), un miliciano (Domingo de Castro). O párroco era D. Juan Rodríguez de Arijón y Caamaño, e había tamén outro presbítero (D. Pablo Varela). Non vivía na freguesía ningún fidalgo (lémbrese que os da casa de Lamas pasaran a residir en Noia). Un total de seis persoas estaban a servir nas casas dos máis podentes: cinco criadas (dúas na casa do presbítero, mentres que tiñan cadansúa o párroco, un labrego e o taberneiro) e un criado (na do cura).

Os labregos (e algunhas labregas) cabos de casa respondían a estes nomes: Nicolás Amado, Francisco, Miguel e Manuel Blanco, Juan de Bouzas, Ambrosio de Buxán, Isabel Carreira, Bartholomé, Patricio e Domingo de Castro (este fora miliciano), Domingo da Costa, Francisco Domínguez, Cathalina Gonzales (cunha filla tecedora: Josepha de Canedo), Ignacia Graíño, Patricio e Pedro de Grille (este ausente), Fabiana de Leis, Juan de Lema, Aniceto López, Ángel Moreira, Ángel e Benito Pose (este tiña criada), Francisco Rial, Pedro Rodríguez, Domingo, Pablo e Antonio Roxo, Agustín dos Santos, Juan Soneira (que tamén facía de barbeiro), Juan Suárez, Domingo Vázquez, Joseph e Pedro Vezino, Joseph Vidal, Alverto Vieites, Domingo Villarino (sic: intento de castellanización do apelido Vilariño; tiña un fillo

chamado Pedro), e tamén os Francisco Villarino o vello e o mozo. Moitos destes apelidos subsisten hoxe.

O núcleo primitivo do lugar de Zas era, sen dúbida, o existente entre a igrexa e o río; nel estaba a única casa brasonada, a de Esmoris. Cando se abriu a estrada de Santiago a Baio, a finais do séc. XIX, sería cando se em-

pezou a formar o núcleo novo, a ámbolos dous lados da estrada. En 1951, como veremos máis adiante, construíuse no Campo do Carme a Casa Consistorial.

Casa do Concello de Zas, contra 1930 (Foto Ramón Caamaño)

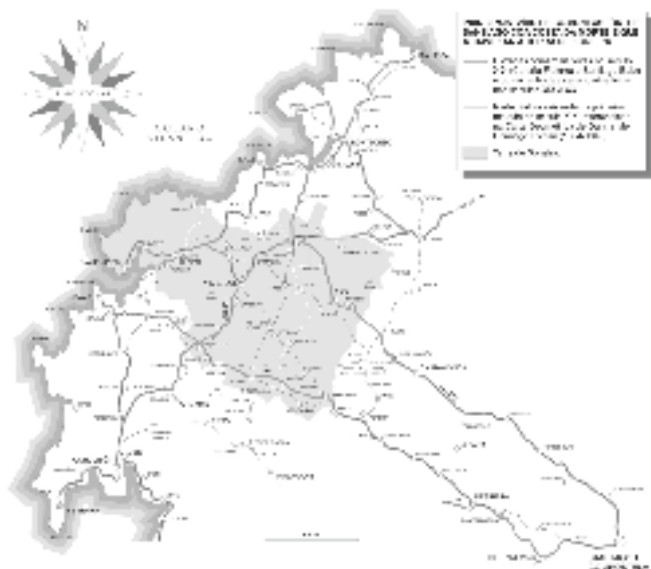
A parroquia de Zas no *Diccionario de Pascual Madoz* (c. 1847)

«**ZAS (SAN ANDRÉS DE):** Felig. en la prov. de la Coruña (10 leg) dióc. de Santiago (7), part. jud. de Corcubión (5), y ayunt. de su nombre del que es cap. SIT.: en un llano de montaña; CLIMA benigno. Comprende los l. de Casas (sic), Villar de Mato y Zas, que reunen 24 CASAS; algunas fuentes de buenas aguas y una escuela temporal e indotada. La igl. parr. (San Andrés) es matriz de San Pedro de Villar; el curato de primer ascenso y el patronato lo ejercen el cabildo de Santiago, el marqués de Castelar y D. Rafael Caamaño. El TERM. confina por N. con el de Lamas; E. Mira y Follente; S. Castro y O. Loroño y Villar; Lo baña por el E. un riachuelo bastante caudaloso que corre de S. a N. y se incorpora al r. del Puerto; lo cruza un puente para dar paso al CAMINO que desde Lage y Camariñas se dirige á Pontevedra y Santiago; de esta c. recibe el CORREO por Neira. (sic; será Negreira?). PROD.: centeno, maíz, trigo, algunas legumbres y pastos; cria ganado, prefiriendo el vacuno. IND.: la agrícola. POBL.: 26 vec., 128 alm. CONTR.: con las demas felig. que forman el ayunt.»

Datos de E. Carré Aldao (*Geografía de Galicia*, de Carreras Candi), c. 1928

«**San Andrés de Zas**, de entrada y presentación del cabildo de Compostela, el Marqués de Castelar y otros. Se asienta en un llano de la montaña, y puede decirse que es el centro del término concejil, si bien algo hacia el N. Terreno quebrado, lo recorre el río Zas, que es bastante caudaloso. Pasa por ella la carretera de Camariñas a Santiago. Dista 66 kilómetros de la cabeza de la provincia y 44 de la del partido. Hay una escuela nacional de niños y otra de niñas. Celebra feria el último domingo de mes, que antes era el jueves anterior a dicho día y su fiesta principal es por el Carmen, el 16 de Julio. Componen la feligresía las dos aldeas de Vilar do Mato y Zas, ésta residencia de la Casa Consistorial; carece de grupos menores y su población es de 412 habitantes de hecho y 439 de derecho, ocupando 138 edificios. La estación férrea más próxima es la de Cornes (Santiago), a 48 kilómetros. Tiene fábrica eléctrica de aserrar madera, automóviles de alquiler, farmacia, fábrica de harinas y otros elementos. Hay teléfono entre Zas, Bayo y Vimianzo».

13. Apertura da estrada Santiago - Camariñas (finais do séc. XIX)

As comunicacións de Santiago coa Terra de Soneira; as novas estradas de finais do séc. XIX e principios do XX só en parte seguiron o trazado dos vellos camiños reais (mapa de R. Mouzo Lavandeira en *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*, 2010).

Na *Carta Geométrica* de Domingo Fontán (1834-1845) vemos que o camiño real de Santiago, despois de pasar por Vilar de Céltigos e Cícere da Terra de Xallas, baixaba á Terra de Soneira por Rial de Arriba (San Martiño de Meanos), Rial de Abaixo (Santo Adrián do Castro), Foliente (Mira) e, despois de atravesar Vilar do Mato e Zas, continuaba por Vilar e Tines cara a Vimianzo.

Isto cambiaría a finais do séc. XIX coa apertura do tramo Santa Comba-Baio da nova estrada Santiago-Camariñas. Entre 1897 e 1898 estíbese traballando no empedrado do tramo Zas-A Cacharosa (Baio); sábese que a

ponte Lodoso deste último lugar, sobre o río do Porto, se estaba rematando este último ano.

Ó seu paso pola parroquia de Zas a estrada arredouse do vello camiño, que atravesaba o que sen dúbida foi o núcleo primitivo -o situado entre a igrexa parroquial e o río-, e abriu un novo vial ó norte do chamado Campo do Carme, no que, como veremos máis adiante, se tentara crear una feira en 1890 e mesmo trasladar a de Gontalde (Mira) en 1904. A un e a outro lado desta nova estrada fóronse construíndo casas e formouse un novo núcleo: o **Zas novo**, onde posteriormente se situarían comercios, tabernas, bares, farmacia e mesmo un cine e salón de baile.

A Casa do Concello de Zas, contra 1951, acabada de construír (foto Vidal)

14. A longa historia da Casa do Concello

O edificio que alberga a Casa do Concello custou máis dun século que saíra adiante. Hoxe, o concello de Zas ten un dos edificios máis fermosos de toda a Costa da Morte, pero houbo polo medio un período de cen anos desde que temos a primeira constancia documental que fala da súa necesidade ata que foi inaugurado. Polo que durou o proceso ben puideran parecer as obras do Escorial. Para corroborar as nosas afirmacións incluiremos fragmentos de actas de pleno, aínda a risco de facer un pouco pesada a lectura, pero así faise máis doada a comprensión de todo o proceso, que se inicia en 1852.

«Se solicita y somete a votación de concejales y mayores contribuyentes la compra por parte del Ayuntº. de una casa para ser su sede y la de una escuela pública. Se acuerda comprar la casa a José Barreiro por 1800 reales con sus respectivas entradas y salidas...» (29-5-1852).

Parece que a cousa quedou solucionada, e, aínda que non podemos aclarar moitos datos pola falta de actas no período intermedio, en 1878 vólvese á carga e todo fai pensar que a sede municipal aínda andaba itinerante: “Se acordó trasladar la casa consistorial para otra de D. Alonso Mouzo, sita en este mismo lugar en que habita D. Mateo Insua”.

En 1880 noméase unha comisión para estudar a viabilidade da construción da Casa do Concello e, ó mesmo tempo, unhas escolas públicas. O informe indica que non se pode levar a cabo pola falta de fondos e tampouco se amosa moi de acordo coa capitalidade de Zas:

«No permite el estado de fondos del municipio emprender obra tan interesante debe... construirse separadamente la casa escuela y la del ayuntamiento. Bueno es que la corporación se fije en que esta localidad no es con mucho la apropiada para la capital del Distrito, pues no es

A Casa do Concello de Zas, despois da reforma de 1984 (foto XMLS)

salubre porque su terreno es pantanoso, ni tiene importancia por falta de población y de vías de comunicación atravesado por ríos que a lo mejor superan los puentes... debiera no hacerse por ahora obra alguna...» (3-7-1880).

Moi mal deberían andar as cousas cando a casa consistorial que se supoñía debería reunir unhas mínimas condicións para poder levar a cabo o labor administrativo que se lle tiña encomendado, porque en 1881 tomouse a firme decisión de

cambiar de casa, abandonado a que se lle tiña alugada a Alonso Mouzo, polas seguintes razóns:

«El primer departamento no sirve más que para cuadra de caballos a cuyo objeto está destinada y el segundo y de todo punto insuficiente... Que tampoco ofrece la seguridad necesaria para la custodia del archivo».

De 1882 a 1885 non se conservan as actas das sesións de pleno, polo que non se sabe o que pasou coa posible nova casa consistorial. O que si consta é que en agosto de 1885 a Secretaría estaba en Baio, probablemente na casa do alcalde Cesáreo As-tray. Sexa como fose, neste ano de 1885 volve á casa de Alonso Mouzo.

Pouco tempo máis estaría nesta casa, toda vez que sendo elixido secretario, por segunda vez, Manuel Montero na sesión de 26 de marzo de 1887 «se decidiu des-pués del informe de cuatro peritos, dos carpinteros y los canteros, utilizar definitivamente la casa de D. Manuel Montero». Pero a situación lonxe de estabilizarse é, no-vamente, discutida «porque la casa donde actualmente se celebran las sesiones es insalubre y se acuerda la búsqueda de otras».

Entre 1890 e 1892 houbo unha gran mobilidade posto que se ben na primeira das datas estaba no “Nº 14 de este mismo lugar”, en 1891, sendo alcalde Juan Vecino, acordouse trasladar o arquivo para Baio para a casa de Manuel Romero e, ó ano seguinte, decídese que todo volva a estar coma antes.

Cando Manuel Montero se fai definitivamente co cargo de alcalde ata a súa morte e na primeira etapa do seu fillo (1915-1923) non se volve falar máis nas actas da construción ou compra da casa do concello. É posible que os asuntos os arranxasen na súa propia casa e así poderían ter todo moito máis controlado.

A mediados de 1921 os membros da debilitada oposición presentan no pleno un escrito no que propoñen que se consignent 5.000 ptas. para o consistorio.

As vicisitudes seguen na época da ditadura de Primo de Rivera (1923-29), antes e despois da Guerra Civil e, ó seu remate, en 1943, iníciase un proxecto que frutificará con moitas sesións polo medio.

En 1947 faise a primeira certificación de obras por 7.733 ptas., e en 1949 amplíase o presuposto ata as 422.122 ptas.

Case cen anos despois de que se falase por primeira vez da súa necesidade vai chegar a tan agardada data da inauguración oficial da Casa do Concello de Zas: 11 de outubro de 1951. Non sabemos se en todo ou en parte os veciños colaboraron efectivamente na construción ben coas carretadas dos carros de bois ou axudando os canteiros.

No hai moito que aínda quedaba xente que se lembraba dos nomes dos autores deste fermoso edificio de cantería cunha estrutura que parece estar inspirada nas Torres do Allo: un corpo horizontal flanqueado por dous torreóns cúbicos a cada lado.

Mentres que a parte da carpintería se encargaría José Pailos Fondo e da pintura Fortunato Valeriano Gerpe, da obra en pedra do edificio foi asunto de Severino Abelenda Graño, mestre canteiro natural das Salgueiras (Aqualada-Coristanco) de ideas republicanas, polas que estivera perseguido polos sublevados en 1936, tendo que se exiliar a Cuba e ós Estados Unidos ó remate da Guerra civil. Durante o seu exilio, na década de 1940, Severino asistira en Los Ángeles (EE.UU.) a clases de arquitectura nunha escola nocturna. Xa de volta, a razón pola que as autoridades do Réxime non tiveran máis remedio que recorrer a el para a construción da Casa Consistorial de Zas fora porque

«...tiñan o problema de facer os arcos. Parece que os mestres canteiros que había non eran moi especialistas niso e tiveron que recorrer a el, pero porque non lles quedou máis remedio, non por gusto. As ‘rencillas’ aínda quedaban, incluso de parentes políticos... desas cousas que trae a Guerra civil».

Así llo contaba a súa neta Isolina González Silvarredonda á xornalista Patricia Blanco, nunha entrevista en *La Voz de Galicia* (27-11-2016). Despois seica tamén se

A Casa do Concello e a praza do Carme (remodelada en 1984), un dos lugares máis acolledores da vila (foto XMLS)

Festa do Carme de Zas (<http://memoria.concellodezas.org/es>)

encargaría da construción, non sabemos se todo ou en parte, da Escola Naval de Marín, e mesmo chegou a ser encargado de obras da Deputación da Coruña.

En 1957 houbo que retocarlle o teito, pero a reforma máis importante tívoo 33 anos despois, sendo alcalde Ramón Lois Ordóñez. En 1984 acordouse solicitar un crédito de máis de 37 millóns de pesetas para acometer as reformas co fin de adaptala ás novas necesidades. Seguiuse o proxecto de Antón R. Losada Trulock.

Xunto coas obras do edificio tamén se acondicionou o Campo do Carme, construíuse un parque infantil e nos baixos do edificio habilitouse un auditorio. Boa parte destas obras contaron cunha forte oposición veciñal, mesmo na prensa, aducindo que se se axardinaba a praza do Carme non podería usarse para as festas. O daquela alcalde, Ramón Lois, non cedeu ás presións e o axardinamento do antigo Campo do Carme acabaría por facerse realidade, afortunadamente para a estética urbana da vila (foto p. 223).

En marzo de 1991 acórdase solicitar unha subvención para un edificio anexo a este; concedeuse e aprobouse o proxecto para a instalación dunha planta anexa ó edificio principal polo seu lado oeste, segundo o proxecto de José R. Romero Riádigos.

Vistos os avatares que tiveron que sufrir os documentos do arquivo municipal, non é de estrañar que se extraviasen algúns, como é o caso das actas de determinados anos. O verdadeiramente sorprendente é que non se teñan perdido máis.

15. As (desaparecidas) feiras de Zas

No concello de Zas houbo feiras en Gontalde (Mira), no campo da ermida de Santa Margarida (Muíño) e no Campo do Carme de Zas. Todas acabaron desaparecendo, pero de distinto xeito.

No ano **1890**, sendo alcalde Manuel Montero Torreiro, decidiuse crear no chamado Campo do Carme -onde 60 anos despois se construíría a Casa Consistorial- unha feira o último domingo de cada mes. Destinada a ser chamada **Feira de Zas**, por ser de nova creación, a corporación municipal considerou necesario facer unha boa propaganda e dotala de importantes premios para que a xente acudise a ela:

«Son muchos los kilómetros de las parroquias que se ven obligados a recorrer para llevar a la venta los productos del cultivo y de la ganadería, hacen indispensable designar un punto al cual puedan con facilidad concurrir no solo ellos, sino los delos Ayuntamientos limítrofes, reuniendo estas condiciones el campo denominado del Carmen en la parroquia de Zas (...). Reconocida la necesidad e importancia de esta proposición, fue aprobada por unanimidad acordándose así bien que la mencionada feria tenga lugar el último domingo de cada mes y que en la primera se concedan 125 pesetas de premios distribuídos de la forma siguiente: 20 a la mejor pareja de bueyes de ceba; 15 a la mejor de bueyes de trabajo; 15 a la mejor vaca de leche; 5 a la mejor ternera y 5 al ternero; 10 al mejor cerdo de ceba; 10 a la mejor cerda en cría; 5 al mejor cerdo o cerda de cría; 15 al mejor caballo; 10 a la mejor yegua; 10 a la mejor mula; 3 al mejor gallo y 2 a la mejor gallina» (*Actas do Concello de Zas*, 2-5-1890).

Pouco resultado tiveron os substanciosos premios, e iso atribuíuse en boa parte a que a moi pouca distancia da vila, na aldea de Gontalde (Mira), se viña celebrando desde tempos inmemoriais a chamada **Feira Nova**, xa documentada a finais do séc. XIX, que tiña a súa celebración o xoves anterior ó último domingo do mes (véxase o que dicimos dela na p. 256). Deste xeito, a alcaldía decidiu en **1904** trasladar a celebración da Feira Nova á capital municipal:

«Diose cuenta de la instancia suscripta por gran número de vecinos de este Ayuntamiento e inmediatos, pidiendo la traslación de la feria que actualmente se celebra en la parroquia de Mira, lugar de **Gontalde**, conocida con el nombre de **feria Nueva**, el jueves anterior al último domingo de cada mes, a la parroquia Capital del Ayuntamiento y campo llamado del Carmen a orilla de la carretera de Santa Comba a Bayo, punto que ofrece indudables ventajas sobre el anterior del que solo dista dos kilómetros, ya por ser más céntrico ya por tener carretera que facilita la concurrencia de feriantes. (...).

»La Corporación estimando razonables y justas las razones expuestas por los solicitantes acuerda acceder a sus deseos y efectuar la traslación de dicha feria al punto indicado y en el mismo día en que se celebra la existente, debiendo tener lugar la primera el próximo mes de Abril» (Ano 1904; *Actas do Concello de Zas*).

Coa supresión da feira de Gontalde con motivo do seu traslado a Zas aínda se complicarían máis as cousas, pois o feito de que a capital municipal tivese dúas

celebracións tan próximas -últimos xoves e domingo de cada mes; tan só dous días de diferenza- acabou sendo máis un inconveniente que unha vantaxe. Deste xeito, os concelleiros acaban solicitando, en 1907, por unha parte, a supresión da celebración do último domingo de mes, e, pola outra, a supresión da chamada Feira da Santa, que se viña celebrando no campo de Santa Margarida de Muíño o segundo domingo de mes (véxase p. 90).

Así se expresa na seguinte proposición do 19-11-1907, dunha maneira ben confusa, pois nin sequera se indica onde se viña celebrando a Feira da Santa (os subliñados son nosos):

«Los concejales que subscriben tienen el honor de proponer á la Corporación se deba declarar anulada la celebración de la feria que se celebra en la Capital del Distrito el último domingo de cada mes. Creada hace pocos años y en tal carácter la que viene conociéndose con el nombre de la de la Santa y que tiene lugar también mensualmente el segundo domingo fundándose para ello en que habiéndose trasladado la que tenía lugar el jueves anterior al último domingo en la parroquia de Mira lugar de Gontalde para la Capital no median más que dos días entre esta y la primera que queda expresada debido en consecuencia calculada la gente que a ellas concurre ni una ni otra tienen importancia y por su importancia y por el número de concurrentes y transacciones debe permanecer la primera y desaparecer la segunda.

Por lo que hace a la llamada de la Santa es sabido que no merece tal nombre pues redúcese a una pequeña junta donde se hacen contadísimas ventas y transacciones de ganado caballar casi exclusivamente entre vecinos de las parroquias inmediatas y sin que parezca que el nombre no afecta á la cosa de seguir funcionando la tal y propiamente llamada feria pudiera ser origen de prejuicios en las bases contributivas del municipio. La Corporación no obstante acordará. José Blanco. Antonio Moreira.

Puestas a discusión todos los Sres Concejales mostraron la conformidad con ella siendo aprobada en la forma Reglamentaria».

Tratábase de potenciar a feira de Zas como única de todo o concello (lémbrese que a chamada feira de Baio se celebraba en terreos do concello de Vimianzo). Conseguiuse o primeiro obxectivo, suprimir a celebración do último domingo, pero non o segundo: a supresión da feira da Santa na parroquia de Muíño, pois esta, segundo E. Carré Aldao, aínda existía por volta de 1928.

A celebración feiral no Campo do Carme da capital municipal aínda se mantivo durante o séc. XX, e mesmo houbera un intento de revitalizala na década de 1960. Celebrábase o xoves anterior ó derradeiro domingo do mes, e, aínda que pasou a chamárselle **Feira de Zas**, en realidade era de Gontalde trasladada á capital do concello, de aí que para moitos aínda seguía sendo a **Feira Nova**, denominación que chegou ós nosos días. Máis ben ata case os nosos días, pois xa hai anos que a feira desapareceu por completo.

16. Persoeiros de Zas

Manuel María Pose, filántropo de Zas²⁹

Por Xosé Mª Rei Lema

Manuel María Pose de Prado naceu o 19 de abril de 1846 no lugar de Vilar do Mato, parroquia de Zas. Con 16 anos emigrou á Arxentina, instalándose en Magdalena, pequena cidade na provincia de Buenos Aires. Neste momento a provincia estaba pouco poboada e as vías de comunicación eran escasas, pero isto non o arredou dos seus propósitos de apostar polo rural en vez de facer como a maioría dos galegos emigrantes, que se asentaban na capital. Converteuse xa que logo en estancieiro no partido de Olavarría. Mercou a baixo prezo moitas terras que co paso do tempo multiplicaron o seu valor, conseguindo así unha importante fortuna.

A súa cómoda posición social na Arxentina fixo que se lle ofrecesen postos de importancia nalgunhas sociedades bonaerenses, cargos que sempre rexeitou, pois dicía que o que querían del era só o seu diñeiro. Pasou os seus últimos anos nun modesto hotel de Buenos Aires, retraído e tranquilo, ata que finou o 14 de decembro de 1904.

O día 23 do mesmo mes abriuse o seu testamento, e todos aqueles que o acusaran de avaricia por non querer participar nas sociedades de emigrantes, comprobáron que os seus cartos tiñan un mellor destino. Nese testamento deixou disposto que se fixesen as seguintes doazóns: 50 mil pesos arxentinos para o Hospital Español de Buenos Aires, outros 50 mil para a Asociación Española de Socorros Mutuos de Buenos Aires, outros 50 mil ó Asilo de Nenos Desvalidos de Buenos Aires, 10 mil pesos ó Hospital de Olavarría, 50 mil ó Hospital Real de Santiago de Compostela e outros 50 mil ó Hospicio desta cidade. Por último doa 100 mil pesos para a fundación e sostén dun **Colexio Mercantil en Zas**.

Con todo, ó pouco tempo de abrirse o testamento, unha filla natural de Manuel María, que fora silenciada nel, reclamou as citadas cantidades como súas. Para evitar problemas e preitos interminables, negociou coas entidades arriba citadas que demandaran os cartos, ofrecendo nestes casos o dez por cento da cifra que outorgara seu pai. Así o fixeron, por exemplo, a Asociación Española de Socorros Mutuos ou o Hospital Español. En Santiago de Compostela tamén demandaron os cartos desde o hospicio, grazas a que as autoridades municipais nomearon dous

²⁹ Máis información, no blog *No herbal azul do ceo*, de X. Mª Rei Lema [<http://noherbalazurdoceo.blogspot.com.es/2015/10/manuel-maria-pose-filantropo-de-zas.html>].

xestores para facerse cargo do legado de Pose; con el puideron reformar a Casa de Beneficencia. Como agradecemento ó zasense, o Concello compostelán fíxolle unha pequena homenaxe póstuma en 1916, coa colocación dunha placa nesa Casa Hospicio. Pola contra, desde o Hospital compostelán nada se reclamou, e así aparecerá reflectido anos despois nun artigo na revista *Alborada* da ABC do Partido de Corcubión de Buenos Aires, no que se critica a Deputación coruñesa, encargada de xestionar o cobro para o Hospital, por non molestarse en reclamar o pagamento desa doazón. Un caso similar debeu ser o do Concello de Zas, pois dos cartos para a fundación do Colexio Mercantil nesta vila nunca se soubo (nas Actas municipais nada se di ó respecto).

Da importancia que tivo no seu momento dá conta o historiador Alberto Vilanova na súa obra *Los gallegos en la Argentina* (Ed. Galicia, Buenos Aires 1966, vol. 2), quen sinala que “al lado de Blanco Lema, García Barbón, Naveira, Amboage, Eusebio da Guarda, Zapata, López Cortón, por no citar más que los últimos, tenemos que colocar a Manuel María Pose”.

A simpatía do poeta xalleiro-cubano Pepe de Xan Baña pola xente de Zas

«Dempois Zas, ese verxel
da provincia en que nacín,
nin terra, nin mellor xente
hai no mundo que corrín».

Xosé Baña Pose foi un labrego xalleiro (nacido en Varilongo-Santa Comba en 1872) que fora tres anos á escola e "nunca lle bourara o mestre". A partir dos 12 anos andou coas ovellas no monte ata que ós 17 marchou para Cuba. Xa levaba unha chea de anos emigrado na Habana, onde se fixo mestre e logrou publicar, grazas ó Centro Galego, uns sinxelos libríños de poesías en galego que o fixeron moi famoso na súa terra de nacemento: por volta dos anos vinte do séc. XX en case todas as casas labregas xalleiras e soneirás había un libro de poesías del: os popularmente coñecidos coma "Contos de Pepe de Xan Baña" (os de máis sona: *Vindicación, vida e milagros de Pepe de Xan Baña* (1921) e *Suspiros da terra* (1922), que se lían en familia á noite á pé da lareira, despois de rezar o rosario. Chama a atención o éxito popular dun libro en galego por aqueles tempos, cando a gran masa da poboación rural era analfabeta e os poucos que sabían ler foran alfabetizados só en castelán³⁰.

³⁰ Máis información en X.Mª Rei Lema (2005): *As historias de Pepe de Xan Baña. A obra de Xosé Baña Pose*; tresCtres Editores; Santa Comba.

Estes versos dedicados ós de Zas con gran cariño pertencen á poesía titulada "Despedida á terra", que seica fora lida publicamente na romaxe do monte de San Bartolomeu (da parroquia de Santa Sabiña) o 24 de agosto de 1921, tres días antes de regresar á Habana o seu autor, que viñera dar unha volta á súa terra para ver a familia e a todos os seus tras unha permanencia de trinta anos na capital cubana. Tiña xa 50 anos. Ó volver a Cuba publicouna dentro do libro *Suspiros da terra* (1922). A que- renza deste xalleiro pola xente de Zas debíase, por unha parte á súa admiración por José López Pérez, que fora presidente do Centro Galego da Habana, fillo dun natural de Artón (Vilar), do que xa falamos (p. 191 e ss.); pola outra a que seu pai, Juan Baña Lois, era case con certeza orixinario de Teixidón (Mira), onde vivía a súa tía Dolores.

Noutra poesía deste libríño ("Carta ás rapazas de Sta. Comba") volve manifestar a súa simpatía por Zas:

«Iremos o Carme de Zas,
paraíso desa terra
sempre en camiño de pax
porque n'e xente de guerra».

Miguel Cortizo Nieto (1951-2018)³¹

Miguel Cortizo Nieto naceu en Santiago o 14-05-1951, pero estivo ligado a Zas por ser fillo do mestre, avogado e alcalde (de 1971 a 1983) Antonio Cortizo e da mestra Lourdes Nieto, que exerceu nesta vila. Estudou Bioloxía na Universidade de Santiago da que despois sería profesor. En 1981 foi dirixente da UGT-Galicia e militante do PSOE. En 1984 foi vicerreitor de estudantes con Carlos Pajares como reitor; participaría na creación do COIE, unidade para emprego dos licenciados. En 1987 marchou para Madrid para entrar no segundo goberno de Felipe González como asesor no Ministerio de Educación, primeiro no gabinete de José Mª Maravall e despois no de Javier Solana. Volvería a Santiago e foi deputado polo PSOE no Parlamento Galego de 1989 a 2001. En 1993 exerceu como portavoz do seu grupo (fixose famosa unha cea co daquela presidente da Xunta, Manuel Fraga, para poñer fin a varias disputas dialécticas). En abril de 2001 sufriu a perda por accidente de automóbil de Ana, a súa filla pequena. En 2004, o presidente José Luis Rodríguez Zapatero noméao embaixador móbil para os españois en Iberoamérica, e en 2007 embaixador de España no Paraguai. Retorna a Galicia en 2011 para asumir a Delegación do Goberno en Galicia, cargo no que botaría dez meses,

³¹ Semblanza biográfica tomada de Xosé Mª Torres: "A herdanza de Miguel Cortizo" (*La Voz de Galicia* 15-10-2018).

pois decontado foi elixido para o Congreso, onde estivo ata o ano 2015. En 2013 tamén sufriría a perda da súa muller, María del Carmen Rodríguez, profesora de Historia Medieval na USC. Miguel Cortizo, un dos dirixentes máis destacados do socialismo galego dos últimos trinta anos, finou en xullo de 2018, ós 67 anos.

17. O fútbol en Zas

Os inicios do fútbol en Zas remóntanse, coma noutras vilas da Costa da Morte, a mediados da década de 1920. No libro *50 anos da historia do fútbol da Costa*³² publicanse tres crónicas xornalísticas (de *La Voz de Galicia* 2 e 8 de setembro de 1927, e da revista *Alborada* de Buenos Aires de outubro do mesmo ano) relativas a un partido que se xogou en Baio entre o **Soneira F.C.** desta localidade e o **Zas F.C.** o primeiro domingo de setembro de 1927. Este primeiro partido documentado –amigable, por suposto– foi tamén o primeiro ‘derby’ municipal, e gañouno o equipo visitante, o Zas F.C., por goleada (1-5). Poden verse nestas crónicas na páx. 25 do libro os nomes e apelidos de todos os xogadores do club de Zas.

Un antecedente máis próximo da fundación do actual Spórting Zas está na **H.D. Calor** das parroquias de Santo Adrián do Castro e Santiago de Loroño, club fundado polo daquela párroco Xosé M. Cundíns en 1968. Fálase del na p. 87 do citado libro (e fíxémolo nós neste na p. 153, dentro da parroquia de Loroño)

O noso colaborador Xosé Mª Rei Lema preparounos un breve resumo estatístico da traxectoria do Spórting Zas desde a súa fundación oficial en 1975 á actualidade (2019).

O Spórting Zas: resumo estatístico (1975-2019)

Xosé Mª Rei Lema

O Sporting Zas fundouse en 1975 e iniciou a súa andadura na Liga da Costa (2ª Rexional) nesa temporada 1975-76. Estivo sete temporadas nesta categoría ata que na campaña 82-83 se forme a 3ª Rexional, na que competiu por descenso da campaña anterior. Na 83-84 volveu á 2ª Rexional por desaparición da categoría inferior, e alí estivo catro anos máis. Na temporada 87-88 a Liga da Costa encadrouse na 1ª Rexional, e nela competiu o Sp. Zas, pero a falta de xogadores con

³² Rei Lema, X. M^a e X.Mª Lema (2015): *50 anos da historia do fútbol da Costa (1964-2014)*; edición dos autores.

O Spórting Zas nun dos seus últimos éxitos: o campionato de Liga da 2ª Rexional 2009-2010 (foto José M. Ferreiro – *La Voz de Galicia*).

varias aliñacións indebidas provocaron que fose expulsado da competición pola Federación.

Retornou na temporada 88-89 na 2ª Rexional, pero non logrou ascender á Liga da Costa; algo que si conseguiu na 89-90 na que se proclamou campión da 2ª Rexional sen perder ningún partido (tan só cedeu un empate). Na 90-91 compite na Liga da Costa da 1ª Rexional, e tras a reforma desta categoría logra continuar na 1ª Rexional provincial para a 91-92; esta temporada chegará ademais á final da Copa da Costa (pérdea co Cee). Na campaña 92-93 proclámase campión da 1ª Rexional provincial e consegue o ascenso á Rexional Preferente. Catro temporadas estivo nesta categoría, quedando nos postos medios as tres primeiras, mentres que na cuarta foi última e descendeu para a 1ª Rexional. Dúas temporadas estivo nesta categoría provincial para volver á Liga da Costa na 1999-2000. Oito temporadas consecutivas estivo nesta 2ª Rexional, ata que na 06-07 se proclamou campión de liga. Na temporada anterior, a 05-06, gañara a súa primeira e única Copa da Costa ao derrotar ao Castriz na final (0-1/4-0). Nas temporadas 07-08 e 08-09 competiu na 1ª Autonómica, para volver para a Liga da Costa na 09-10, campaña na que se volveu proclamar campión e ascendeu de novo. Tan só unha campaña estivo na categoría provincial, e retornou á 2ª Autonómica, na que estivo as seguintes cinco temporadas. Ascendeu na promoción na 15-16 e disputou a 16-17 na 1ª Autonómica, pero volveu descender e desde a 17-18 compite de novo na Liga da Costa.

En resumo, leva 44 temporadas competindo, que se dividen en 4 na Preferente, 10 na 1ª Rexional, 29 na 2ª Rexional e 1 na 3ª Rexional. Participou en 40 edicións da Copa da Costa. Figura como 11º na clasificación de temporadas xogadas na Costa e é 9º na de partidos xogados; tamén é 11º en partidos disputados na Copa da Costa. No seu palmarés figura unha liga da 1ª Rexional (92-93) e tres da 2ª Rexional (89-90, 06-07 e 09-10), ademais dunha Copa da Costa (05-06).

SPORTING ZAS (1975-76/2018-19)						
	P.X.	P.G.	P.E.	P.P.	G.F.	G.C.
Liga	1301	496	274	531	2172	2291
Copa	162	63	35	64	268	231
Total	1463	559	309	595	2440	2522

18. A Festa da Carballeira de Zas, un importante festival folk internacional

A Asociación Castro-Meda organiza desde 1984 a Festa da Carballeira, ó lado do río de Zas, na Carballeira de Velar, o primeiro sábado de agosto.

A idea xurdiu dunha antiga tradición do día antes da festa do Sacramento, que levaba ós veciños a comer polbo e beber viño a unha carballeira, cantando e bailando ó son das gaitas. A festa empeza pola tarde coa actuación de grupos de baile galego no Prado do Río, para xa na noite pasar á propia carballeira para contemplar as actuacións dos grupos folk ata altas horas da madrugada (combínanse grupos locais, galegos e estranxeiros).

Ademais das irrenunciabes actuacións dos grupos da Asociación Cultural Castro-Meda de Zas en cada edición, por este festival pasaron grupos e artistas galegos de moita sona (Brincadeira, Cantigas e Agarimos, Fuxan os Ventos, Matto Congrio, Xiradela, Na Lúa, Fía na Roca, Luar na Lubre, Chouteira, Xosé Manuel Budiño...), portugueses (Vai de Roda, Romanças, Cantares do Minho, A Quadrilha...) e tamén dos países celtas (Battlefield Band, The Tannahill Weavers, Deaf Shepherd...).

O cartel do ano 2002 incluía, entre outros, o grupo galego-belga de pandeireteiras Ialma, os grupos portugueses A Quadrilha e Rancho Palhota, os escoceses Wolsftone e o trikitilari vasco Kepa Junquera.

No ano 2003 celebrouse cun grande éxito o XX aniversario do festival, participando nel grupos galegos como Luar na Lubre ou as famosas pandeireteiras Leilía, así como os escoceses Battlefield Band e os irlandeses Clan an Drumma.

O ano 2008, coincidindo co XXV aniversario, foi unha celebración moi especial, pois foi a primeira vez con dúas xornadas. Proxectouse *Un bosque de música* coa participación de Bieito Romero de Luar na Lubre, organizouse

unha charla-coloquio sobre o presente e futuro do festival e realizouse unha exposición baixo o título “25 anos da Carballeira”. O venres 1 de agosto actuaron os grupos Birimbao (Galicia), Brigantya (Euskadi) e Trisquel (Valladolid). O sábado día 2 actuaron pola mañá os grupos de baile da A.C. Castro-Meda (Zas), a banda Os Campantes (A Baña), o grupo de baile Iar (A Coruña) e a banda

Festa da Carballeira 2017 (foto da Asociación Castro Meda)

de gaitas Ferreñas (Vilamaior); pola noite, no festival folk actuaron Fía na Roca e Luar na Lubre (Galicia), A Quadrilha (Portugal) e Wolfstone e Clanadonia (Escocia). Calcúlase que pasaron polo festival máis de dez mil persoas.

Para non nos estender, pasando xa ós últimos anos, en 2014, na XXXI edición actuaron os grupos da A.C. Brisas do Quenllo-, a Asoc. de Música e Danza T. Queiroa, Xosé Manuel Budiño e Riobó (Galicia), Peregrino Gris (Costa Rica), John Whelan (EE.UU.) e Calum Heikki (Irlanda).

En 2015, na XXXII edición: gaiteiros da A.C. A Fonte de Fornelos (Baio), Seisporoito, Pandeiramus, Os Viqueiras de Ordes, Luar na Lubre, Anxo Lorenzo e Sés (pola parte galega), e Skipinnish (Escocia).

En 2016, edición XXXIII: O Ghusto do Boi, Banda Crebinsky, Ruxe Ruxe, Orquestra Os Modernos, Orquestra Pantasma, Pelepau, Andrés Penabad, Luar na Lubre, Steven’ Seagulls e Skerryvore.

En 2017 (XXXIV edición), actuaron: Os Fillos do Estramonio, Pan de Capazo, Radio Cos, Moxie, Rare Folk, Korpiklaan, Gwendal e Milladoiro.

Debido á calidade dos grupos que nel actúan, este certame musical acadou sona internacional e está considerado un dos mellores festivais folk de Galicia, o que fai que acudan a Zas por estas datas milleiros de afeccionados a esta música de diversos puntos de Galicia, de España e mesmo de Europa³³.

³³ No noso libro colectivo *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte* (Xerais 2010) dedicámoslle as páxs. 204 e 205 completas, con varias fotos.

Os carteis anunciadores de cada celebración son verdadeiras obras de arte: este é o do ano 2017, da autoría de Miguel Riveiro

Ambiente participativo da Festa da Carballeira 2017
(foto da Asociación Castro Meda)

Desde o 3 de marzo de 2020 goza da consideración de **Festa de Interese Turístico de Galicia** por resolución da Dirección da Axencia de Turismo de Galicia dependente da Xunta de Galicia (*DOG* 12/03/2020).

19. Festas populares de Zas

A principal é a da **Virxe do Carme** (16 de xullo), que tamén é festa local en todo o concello. O día da festa, misa solemne e procesión. A Virxe do Carme conta cunha confraría moi antiga, xa existente no séc. XVIII. O lugar onde hoxe está a Casa do Concello, o centro de saúde e a Cámara local era antes o Campo do Carme, pertencente á confraría; nel estaba o cruceiro do Carme (feito en 1857), pero trasladouse ó adro hai anos. A procesión do día da festa aínda vén hoxe deica o antigo Campo do Carme.

O 30 de novembro é o día do patrón, **santo André**; hai misa solemne, procesión e novenario e, ás veces, verbena.

Outras festas relixiosas: **san Antonio** (luns da Pentecoste), con misa solemne, procesión e novenario; **Corpus Christi** (último domingo de agosto; hai procesión no adro); **san Lázaro** (domingo antes de pascua), téñ novena e procesión: é unha festa de ofrezas, xa que ven xente con exvotos de cera, pois disque é santo avogoso para curar ou para previr o cancro; **san Roque** (1 de decembro), de pouca importancia.

MIRA

Santa María de Mira queda ó pé da chamada serra de Santiago (ou do Bico de Meda), que a separa da Terra de Xallas; no somonte desta serra nace o río de Mira, un dos formadores do río do Porto.

Uns anos antes de 1867 o seu territorio viuse incrementado coa incorporación da pequena freguesía de San Pedro de Follente, ata daquela a súa parroquia anexa. Non obstante, ata comezos da década dos sesenta do século XX seguíase a dicir misa con frecuencia e enterrar os defuntos no pequeno cemiterio que hai a rentes da igrexa. No Antigo Réxime unha e outra formaban parte da xurisdición de Vimianzo baixo o dominio señorial do conde de Altamira, se ben eran acumulativas as dúas da xurisdición real de Soneira. A súa extensión actual é de 4,5 km². Segundo outras informacións a superficie sería bastante distinta habida conta que o lugar de onde se tomou esta información tiña bastantes imprecisións nas lindes coa parroquia de Zas, polo que o seu tamaño real pode ser substancialmente distinto e, en todo caso, maior. Posto que na actualidade as dúas están unidas na de Mira e a información da que se dispón é maioritariamente dela, agás certos textos históricos, este estudo farase baixo esta denominación, aínda que eses citados textos que se inclúen máis abaixo indicaranse diferenciando as dúas entidades parroquiais.

Está formada polos núcleos ou aldeas da Costa, Follente, Gontalde, Mira, Rosende, Teixidón e Ventoselo.

Debemos aclarar que o núcleo da Costa (tanto a de Arriba como a de Abaixo) que en todos os nomenclátors aparece incluído na parroquia de Mira, o certo é que a ela só pertencen unhas poucas casas da de Arriba, mentres que as restantes e a Costa de Abaixo están na de Zas na que, pola contra, nunca figuraron incluídas nela en todos os nomenclátors consultados ó longo dos séculos XX e XXI.

Esta parroquia esta situada na parte centrooriental do concello de Zas, aínda que un pouco descentrada cara ó norte. Linda, polo N e NE, coa parroquia de Santiago de Carreira; polo S, SO e O coa de Santo André de Zas e; polo E, coa de Santa Sabiña (concello de Santa Comba). Nun só punto –A Pedra dos Cregos- no seu vértice NO, chega a tocar tamén coa de Lamas. Nesta paraxe, que realmente é un pequeno penedo hoxe ilocalizable,

Mapas da parroquia de Santa María de Mira

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor>

conflúen catro parroquias: Lamas, Zas, Mira e Carreira; moi preto quedaría a de San Cremenzo.

Pola súa forma parece lembrarnos a un triángulo orientado de SE a NO, que tería por base os lindes con Santa Comba e o seu vértice oposto estaría na Pedra dos Cregos. Conxuntamente coa de Zas formarían un rectángulo case perfecto.

1. Relevo

Parte das parroquias de Mira e Zas, vistas desde o Bico de Meda. (Foto EDR)

Tres zonas ben diferenciadas e outra un pouco menos nidia poden distinguirse no relevo de Mira: dúas zonas achanzadas a diferente nivel e a unión entre ambas con fortes desniveis, xunto cun pequeno outeiro preto de Montecelo e Gontalde.

A parte oriental, lindando co concello de Santa Comba, é unha zona máis ben chá que coincide cos cumes da serra de Santiago que ten por cumio máis destacado o Bico de Meda (situado entre as parroquias de Carreira e Gándara). Aínda que é unha zona achanzada non deixa de ter algún que outro pequeno outeiro coma o Marco Novo (531 m) como o máis destacado. Moi preto, pero en terras de Santa Comba, está a paraxe de Monte Chan, que fai referencia a esta chaira na parte superior da citada serra.

Esta zona chá nos lindes con Santa Comba é bastante estreita porque, de seguido, pasamos a unha segunda banda de pendentes bastante acusadas que sería toda a caí-da cara ó val que ten polo occidente. En apenas dous quilómetros pasaríase dos 531 m do Marco Novo ós 260 m de Rosende ou ós 250 m de Teixidón. Sería esta unha zona de transición entre as terras altas do cordal montañoso e as baixas e achanzadas

Agras de Mira con Teixidón e Pedramaioir (Carreira) e o Bico de Meda ó fondo (desde Ventoselo). [Foto EDR]

do Val de Soneira, que conformarán a parte occidental de Mira. Indiquemos que nesta zona, nunha pequena chanceira, está a capela de San Roque do Monte (San Roque do Monte Coroado, segundo os documentos históricos) lugar onde se celebra unha concorridísima romaxe de merendas o último sábado de agosto.

Sería, en opinión do xeógrafo Augusto Pérez Alberti, un chanzo

entre un bloque levantado ou *horst* (meseta do Xallas) e outro máis afundido (Val de Soneira).

O borde occidental está integrado no Val de Soneira, zona de formas chás na que habería que sinalar un minúsculo outeiro nos arredores de Ventoselo e Gontalde (264 m e 242 m, respectivamente). O resto desta zona a penas pasa dos 220 m, mesmo no cauce do río de Mira. Deste outeiro cara o oeste vai descendendo moi suavemente ata os 198 m no Vao do Cervo. Este outeiro sería unha unidade de pequeno tamaño que apenas se diferencia do resto da chaira soneirá.

Na zona de contacto entre as pendentes e as zonas máis lisas do val é onde se asentan a os maiores núcleos de poboación: Teixidón, Rosende, Follente e A Costa, agás Ventoselo, Gontalde e Mira.

2. Hidrografía

O río de Mira atravesa a parroquia cun trazado bastante sinuoso. Ten a súa orixe preto da paraxe da Pedra Branca, na zona amesetada do alto do cordal montañoso da serra do Bico de Meda a uns 435 m de altitude. Outra minúscula fonte, moi preto da anterior situaríase en Canle Fiais. De seguida se xuntan os dous cursos seguindo unha dirección SSE a ONO ata pouco máis ó norte da capela de San Roque do Monte, onde se encurva e colle decididamente cara ó oeste, pasando preto de Teixidón, nome polo que tamén é coñecido. Leva esa dirección deica a igrexa de Mira, onde toma unha dirección S-N ata entrar na parroquia de Carreira.

Non é excesivamente caudaloso, porque o seu percorrido –uns 5 km en total dentro da parroquia e 9,18 km en total- é curto, pero ó xuntarse co do Sisto, non moi lonxe de San Cremenzo, darán lugar ó brazo principal que formará o río do Porto.

Debido á zona pola que transcorre presenta acusadas pendentes entre o seu nacemento e a aldea de Teixidón: en pouco máis de 2 km ten unha caída de 180 m, sendo uns 140 no último deles. Nin que dicir ten que esta é unha zona propicia para aproveitar a súa forza nos muíños. Pasada esa aldea ata a súa unión co do Sisto, nos 4 km restantes só descende uns 17 m.

3. Xeoloxía

Grandes unidades xeomorfolóxicas da parroquia de Mira. A súa situación aproximada estaría indicada polas frechas

Presenta una composición litolóxica case idéntica á que ten a parroquia de Zas, con bandas orientadas de N a S seguindo a dirección do pregamento Hercínico. Por iso estes materiais serían do Cámbrico ou anteriores.

A parte máis oriental, que se correspondería coas maiores elevacións da serra de Santiago estaría formado por granito de dúas micas do Hercínico con grao medio a grosso tipo Dumbria (1).

Dentro desta zona collería a parte setentrional dun lentellón alongado de gneis glandular de época prehercínica (2).

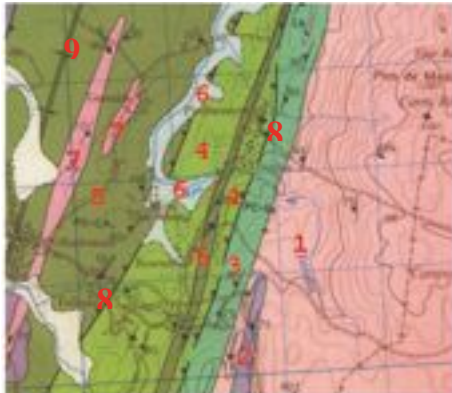
A seguinte banda (3), moito máis estreita estaría formada por xistos e paragneises con algunhas intercalacións de paranfibolitas do Precámbrico – Silúrico.

Segundo imos avanzando cara ó oeste atoparemos outra banda (4) máis ou menos ampla de xistos e paragneises con paranfibolitas intercaladas. Incrustada nela unha banda moi fina (5) de gneises félsicos con retroecloxita intercalada que volverán aparecer, de forma máis clara, pola parte occidental desta banda do Precámbrico ou do Cámbrico e que formarían parte do Complexo de Noia ou Fosa Blastomilonítica.

A ambas marxes do río de Mira, augas abaixo de Teixidón hai sedimentos do Cuaternario (Holoceno) formando unha chaira aluvial nun fondo de valgada (6).

Nos arredores de Ventoselo e de Gontalde, coincidindo con pequenos outeiros coma o Cotón dúas pequenas incrustacións de ortogenis con anfíbol. (7).

Polo que se refire á tectónica temos que a parte occidental da parroquia formaría parte da Unidade Malpica-Tui (UMT) que se superpoñería, en parte, sobre o material

Composición xeolóxica da parroquia:
http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

autóctono de material xistoso e varístico da zona do cordal de Meda e zona de transición entre ambos.

Tres fallas recorren a parroquia de sur a norte. As dúas máis orientais (8) estarían ó leste e ó oeste das aldeas de Follente, Rosende e Teixidón e serían fallas de encaibalgamento suposto ou fallas inversas. Máis importante é a máis occidental (9) ou falla dos Rias por vir desde esta praia malpicá ata o encoro da Fervenza. Trataríase dunha sinforme é dicir a parte afundida dunha falla que hoxe queda en resalte.

Practicamente non toca á parroquia de Mira pero a súa influencia non deixa de ser moi importante.

4. Demografía

A súa evolución demográfica foi como se indica a continuación: 31 veciños en 1607 (19 vec. de Mira, 12 vec. de Follente); 61 vec. en 1753 (42 en Mira e 19 en Follente), 50 vec. en 1769 (32 vec. de Mira, 18 vec. de Follente); 62 vec. e 372 hab. en 1791 (xunto con Follente); 42 vec. (28 vec. de Mira, 14 vec. de Follente) e 219 hab. (144 hab. de Mira, 65 hab. de Follente), en 1836; 43 vec. e 221 hab. en 1845 (28 vec. e 123 hab. en Mira; 15 vec. e 98 hab. en Follente); 291 hab. en 1928 (xa estaba unido Follente); 361 hab. (1965).

A evolución da poboación de cada unha das aldeas e da parroquia en conxunto ó longo do século XX foi a seguinte:

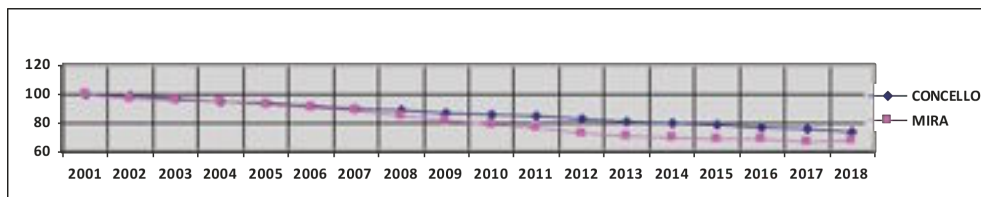
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Costa (A)*			18	17	31	28	29	33	14	7	7	9
Follente *	67	84	46	50	55	53	53	58	44	48	49	43
Gontalde	89		89	100	109	125	122	124	126	108	106	98
Mira			18	13	16	15	16	17	14	13	13	11
Rosende *	67	29	94	110	116	125	119	114	78	70	59	58
Teixidón	86	87	73	93	86	89	102	89	64	58	51	49
Ventoselo			13	20	20	22	29	34	31	32	39	38
Outros *	12	69	39									
MIRA	244	239	351	403	460	457	470	469	371	332	324	306
Porcentaxes %	100	97,95	143,8	165,9	188,5	187,3	192,6	192,2	152,1	136,1	132,8	125,4
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
Porcentaxes %	100	96,75	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e concello e porcentaxes dos mesmos ó longo do séc. XX. Ano 1900 = Índice 100%. O asterisco (*) indica as aldeas que pertencían á antiga parroquia de Follente.

A evolución da súa poboación ó longo do século XXI foi a que segue. Obsérvase que nestes 18 anos perdeu case un terzo dos seus habitantes.

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Costa (A)	9	10	7	5	5	5	5	5	6	5	5	6	5	10
Follente	42	42	38	36	34	33	32	31	31	28	28	28	29	30
Gontalde	97	89	85	83	77	74	70	67	66	66	65	65	62	60
Mira	11	11	11	11	10	11	9	8	8	8	8	8	8	8
Rosende	56	54	53	46	40	38	39	38	37	36	36	37	36	37
Teixidón	49	48	50	51	46	44	43	39	35	35	36	34	33	32
Ventoselo	40	37	38	38	37	36	36	34	34	34	33	33	31	31
MIRA	304	291	282	270	249	241	234	222	217	212	211	210	204	208
Porcent. %	100	95,7	92,8	88,8	81,9	79,3	76,9	73	71,4	69,7	69,4	69,1	67,1	68,4
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcent. %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
• (1)	124,6	119,3	115,6	110,7	102	98,8	95,9	86,9	88,9	86,8	86,5	86,1	83,6	85,2

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e do concello e porcentaxes dos mesmos no que vai do século XXI. Ano 2001 = Índice 100%. *(1) A mesma porcentaxe de Mira se a comparación se fai coa poboación de 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes. Ano 2001= índice 100%.

Á vista dos datos anteriores poden sacarse algunhas conclusións:

- 1.- Que unha das datas na que menos poboación tiña era a comezos do século XX e polos datos do nomenclátor xa estaban incorporados os habitantes de Follente.
- 2.- Que iniciou un aumento constante ata os anos 70, nos que case dobraba a poboación que tiña a comezos de século.
- 3.- Que ata o 2009 sempre tivo máis habitantes que os que tiña en 1900.
- 4.- Que a partir desa data comeza un lento pero constante e uniforme declive demográfico que fixo que no que vai de século perdesen case un terzo da súa poboación.
- 5.- Que nos últimos dez anos a súa perda foi similar, anque superior, á do concello en conxunto.
- 6.- Que entre os anos 2017 e 2018 a poboación aumentou en 4 persoas, algo totalmente infrecuente nas parroquias do concello de Zas.

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia de Mira

O topónimo que dá nome ó lugar e á parroquia, **Mira**, ten unha orixe antiquísima, prerromana, pois está en relación coa palabra celta ou indoeuropea *MIRO ou *MIR ‘curso de auga, río’. Ben certo, pois moi preto da igrexa pasa o río de Mira. Só hai unha parroquia con este nome en toda Galicia, que é esta, pero hai unha aldea en Seavia (Coristanco) e outra en Santiago de Trasariz (Cenlle-Ourense). En Portugal o concello de Mira, de 13.100 hab, no distrito de Coímbra, ten sona pola súa longa praia aberta ó Atlántico; nel instalara a empresa galega Pescanova unha piscifactoría de rodaballo que antes tentara situar no cabo de Touriñán.

O **apelido Mira** lévano en Galicia unhas 1434 persoas e ocupa o lugar número 452 dos apelidos galegos. A súa zona de expansión está moi focalizada no interior da Terra de Soneira e Bergantiños -particularmente nos concellos de Coristanco (137 persoas que o levan, de primeiro ou de segundo apelido), Laxe (101), Carballo (99) e Zas (85)- e na cidade da Coruña (229). Iso indica ás claras que o apelido procede de calquera dos dous lugares dos concellos de Coristanco ou de Zas, quizais máis do noso, pois tamén dá nome á parroquia. O outro foco, o da cidade de

Ourense (117 ocorrencias), tería a súa orixe na aldea do concello de Cenlle (<https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=MIRA>).

Gontalde, Rosende e Follente aluden a tres primitivos posuidores dos seus asentamentos, seguramente xa na época medieval.

Gontalde seguramente fai alusión a un primitivo dono de orixe xermánica destas terras, un tal *Guntaldo*, no que o primeiro elemento é *GUNT- ‘combate’ e o segundo -ALDUS < ALDS- ‘vello, antigo’.

Rosende é un topónimo repetido en Galicia (un total de 15 lugares: 6 na provincia da Coruña, 7 na de Lugo e 2 na de Pontevedra). O de Santa María de Ortoá (Sarria-Lugo) está documentado no ano 1091 como (VILLA) RANOSINDI ‘vila ou granxa de Ranosindus’, antropónimo xa documentado en Galicia no ano 969 (un abade que tiña este nome). Pero, segundo F. Cabeza Quiles (2008: 313), os lugares así chamados tamén poderían vir de *(VILLA) RUDESINDI ‘vilas ou granxa de Rosendo’. O apelido Rosende lévano en Galicia 1832 persoas, concentradas en concellos do interior da provincia da Coruña, coma Tordoia, o que indica que a súa orixe non está no da parroquia de Mira.

Hai un total de catro lugares co nome de **Follente** en Galicia: un na provincia de Pontevedra (concello de Caldas de Reis) e tres na da Coruña (concellos de Irixoa, Vilasantar e o noso de Zas). Procedería de *(VILLA) FUNGENTII ‘vila ou granxa de Fulxencio’, o seu primitivo dono.

Teixidón alude a unha zona abundante en teixos (< lat. TAXUS + o sufixo *-one*), árbores quen en tempos foron comúns en Galicia; as súas bagas ou follas son tóxicas, e disque con elas se suicidaron na antigüidade os defensores do monte Medulio para evitaren ser escravizados polos romanos.

Teixidón parece que é un *únicum* no NG. Da súa familia, derivados tamén de teixo son Teixido (existen varios, entre eles Santo André de Teixido, a parroquia do famoso santuario da Serra da Capelada), Teixidos, Teixedo, Teixeda, Teixedal, Teixide, Teixeira (moi abundante) e, así mesmo, O Teixo (Navaza Blanco 2006: 528-530).

Ventoso e **A Costa** son transparentes: o primeiro alude a un lugar desprotexido dos ventos e o segundo á súa situación xeográfica na aba dun monte ou outeiro.

6. A igrexa parroquial de Santa María de Mira

Fachada da igrexa de Mira (foto XMLS)

Presenta unha planta de salón formada por unha capela maior cunha ábsida poligonal de cinco lados e unha nave rectangular (13,50 x 7 m). Apegada ó muro norte do presbiterio, unha sancristía rectangular (5 x 3 m). Na nave abríronse dúas capelas laterais cadradas (3 x 3 m) a cada lado.

A capela maior ten un primeiro tramo de planta rectangular cuberto cunha bóveda de crucería nervada; despois vén a ábsida poligonal, cuberta cunha bóveda de forno nervada. A nave e as capelas laterais cóbrense con bóvedas de aresta.

A edificio sufriu unha reforma case completa entre 1949 e 1960, para a cal disque se derrubou a antiga igrexa na súa maior parte “sen dejar recuerdo de como estaba construída”. Sábese que en 1950 estaba construída a ábsida. De 1972 a 1980 acometeuse a segunda parte das obras, que consistiu en facer unha nova sancristía e dar recebo ás paredes e bóvedas interiores “a imitación de cantería” (como se indica nos documentos), pois estaban “descarnadas” e apreciábase a súa estrutura de cachotería irregular. Varios albaneis da comarca (entre eles Guillermo Baña e Agustín Camafreita) seguiron traballando ata 1980.

Da igrexa anterior subsistiron ás reformas os nichos laterais da nave e o arco triunfal de ingreso á capela maior, de traza barroca do séc. XVIII. Temos documentados dous mestres de obras de Moraña (Pontevedra), Silvestre Diz e Afonso Diz -quizais pai e fillo- traballando entre 1730 e 1736 na nave. As cuadrillas de canteiros da Terra de Montes eran habituais pola comarca xa desde o séc. XVIII.

A fachada posiblemente é de finais do séc. XVIII. Está construída de boa cantería con pezas de bo tamaño e corte; no eixe vertical imaxinario que pasa polo centro superpóñense: unha porta alintelada, fiestra en arco de medio punto, un óculo e unha espadana de dous arcos.

Placa barroca do arco triunfal do presbiterio de Mira (Foto XMLS)

O **RETABLO DA CAPELA SUR** foi o **RETABLO MAIOR** do templo. Organízase en torno ó panel central, que é continuo de abaixo a arriba, da mesa do altar ó ático. Este panel, enmarcado por grandes columnas de orde composta con camafeos enmarcados en formas de rocallas nos fustes (as de abaixo) e formas vexetais moi simples (as de arriba), leva na parte inferior, protexendo o antigo sagrario, un pequeno templete que sobresaí en planta. Sobre el, un entaboamento liso dividido en bandas, sobre a que vai unha peza de lados combados que serve de peaña a unha imaxe da Virxe.

Os paneis laterais son de menor anchura có central; tamén van enmarcados por columnas de orde composta cos fustes ornados con camafeos e rocallas; prestan acubillos a fornelos rematados en arcos de medio punto, onde se sitúan imaxes de santos.

O retablo foi tamén da autoría -coma outros que xa citamos en Zas e Vilar- de Francisco Castro Agudín, o escultor de Sandrexo. Fíxoo en 1790 e trasladárase a Mira -nun carro, como é lóxico- en 1794. Cobrou polo traballo 3.380 reais. No ano 1803, un pintor de Santiago, Salvador de la Peña, encargouse de darlle a primeira man de pintura. A traza é claramente neoclásica (predominio da horizontalidade sobre a verticalidade, coas cores apagadas imitando mármore etc.), pero cunha decoración aínda do barroco-rococó (os camafeos, as rocallas, as formas vexetais).

Co aquel das reformas arquitectónicas efectuadas na igrexa entre 1949 e 1972 o retablo cambiouse do seu lugar orixinal -o altar maior- para a capela sur, perdendo a súa condición de retablo sacramental.

Preside este retablo, na parte superior, unha escenográfica **Anunciación da Virxe**: María, caracterizada coma unha mocíña, que semella recibir un tanto asustada a inesperada visita do arcanxo san Gabriel, que aparece pola súa esquerda nunha nube erguendo o brazo dereito. As figuras -obra tamén, sen dúbida, de Castro Agudín- responden ás características do barroco.

A Anunciación de María é a única imaxe que permanece no lugar que lle fora asignado neste retablo, pois as outras cambian de sitio segundo os gustos dos distintos párrocos. Por un inventario de 1904 sabemos que tamén tiñan un lugar as imaxes

Antigo retablo maior de Mira, da autoría de F. Castro Agudín (1790) [foto XMLS]

Interior da igrexa de Mira (foto XMLS)

de santo Antonio, santo Eutelo e san Roque. Contra 1990 permanecían no sitio a Anunciación e san Roque, pero non os outros dous santos: no seu lugar introducíranse san Xosé, san Gregorio e santa Bárbara (Lema Suárez 1993-II: 474, 475). Na última visita que fixemos (2015) volvéranse cambiar de sitio todas as imaxes menos a titular, e no seu lugar volvérase poñer a santo Eutelo e introducírase a san Gregorio e a san Bartolomeu.

Limitarémonos, polo tanto, a salientar as características das **imaxes principais** con independencia de onde estean situadas no templo. A maior parte son do séc. XVIII e convíña protexelas do perigo latente dos roubos nas igrexas.

Unha imaxe da **Inmaculada Concepción**, de máis de 1 m de altura, preside hoxe o altar maior; trátase dunha imaxe de estilo ecléctico, seguramente de mediados do séc. XX. **Santa Bárbara**: unha imaxe duns 40 cm de altura, datada en 1763 e de estilo barroco; esta santa era avogada contra as treboadas. **San Roque**, secular avogado contra a peste: figura duns 70 cm de altura, posiblemente da segunda metade do séc. XVIII e de estilo barroco; non é a titular da ermida de San Roque do Monte, pois esta foi roubada hai xa case vinte anos.

Santo Eutelo: figura duns 70 cm de altura dun home con vestiduras pontificais e tiara sobre a cabeza pola súa condición de papa; obra tamén de estilo barroco, do derradeiro terzo do séc. XVIII. Ós seus pés, un can (atributo particular en Galicia, por ser avogado contra a rabia). **San Xosé**: pequena figura duns 50 cm de altura, que representa a un home de mediana idade, barbado, que sostén no brazo esquerdo o neno Xesús e no dereito unha vara florida; obra barroca da segunda metade do séc. XVIII. **San Gregorio**: outra figura duns 50 cm de altura, que representa un home entrado en anos con vestiduras pontificais e tiara triangular de bispo. Obra barroca, pero neste caso da primeira metade do séc. XVIII. **Santo Antonio**: figura de 70 cm de altura que representa a un frade franciscano imberbe e de ampla tonsura monacal; esta datado en 1757 e é de estilo barroco. **San Bartolomeu**: figura de 60 cm de altura que representa a un home barbado de avanzada idade, que leva na man esquerda un libro aberto (atributo xeral dos apóstolos) e na dereita un longo coitelo (o seu atributo persoal, polo seu martirio); obra barroca, seguramente do segundo terzo do XVIII. A

Visitación de María á súa curmá Isabel: conxunto de dúas imaxes duns 60 cm de altura, de estilo barroco, do derradeiro terzo do séc. XVIII.

Hai outras imaxes, xa do séc. XX: santa Ana, santa Lucía, o Perpetuo Socorro etc.

7. Os cruceiros de Mira

O máis sobranceiro é o **cruceiro parroquial**, situado fronte á fachada da igrexa, nun campaiño axardinado. De plataforma simple, de dous chanzos -con pousadoiro acaroado- o seu pedestal ten un longo varal que remata cun singular capitel de ábaco curvilíneo con cabezas de querubíns a cada lado.

A cruz, de sección circular e arbórea, ten a figura de Cristo crucificado no anverso: unha figura moi esvelta na que o escultor fixo un verdadeiro estudo anatómico, apreciable no tórax, no rostro e nas extremidades. No lado oposto, unha Virxe das Dores de menor tamaño.

Pensamos que é unha obra escultórica de estilo barroco, do séc. XVIII, sobre todo polo dramatismo da figura do crucificado. Seguramente é o cruceiro de 1772 do que se fala

libro da Confraría do Santísimo de Mira e Follente; de ser así, o seu autor sería un canteiro apelidado Casanova (Laredo Cordonié / Lema Suárez 2012: 53-54).

Na parroquia de Mira hai outros seis cruceiros: dous en Follente (un con figuras, ó lado do pazo, e outro sen elas); outro na ermida de San Roque (sen figuras); outro na escola de Mira e dous en Gontalde (un deles no antigo campo da feira, datado no ano 1833).

Escena da Visitación (foto XMLS)

Cruceiro do adro de Mira (foto XMLS)

Cristo do cruceiro do adro
(foto R. Mouzo Lavandeira)

8. A igrexa da ex-parroquia de San Pedro de Follente

San Pedro de Follente (foto EDR)

Xa adiantamos que uns anos antes de 1870 a pequena parroquia de San Pedro de Follente quedou incorporada definitivamente a Mira. Como consecuencia disto, os seus fregueses negáronse a pagarlle ó párroco a confraría do Sacramento, cousa que alporizou moito o crego, que lle escribiu ó arcebispo atribuíndo tal atrevemento popular ós tempos revolucionarios que naqueles momentos se estaban a vivir en España (dous anos antes tivera lugar a chamada Revolución Gloriosa de setembro de 1868, encabezada polo

xeneral Prim, que destronara a Isabel II). Como tamén dixemos, Follente seguiu funcionando como parroquia ata case a actualidade, coa súa misa dominical e coas súas festas. O último enterro que se fixo no seu camposanto foi a finais dos anos sesenta do pasado século.

As dimensións da igrexa de Follente son moi reducidas: unha planta de salón conformada por un presbiterio cuadrangular (4 m de lado) e unha nave rectangular (7 x 5 m). Tamén contaba cunha sancristía (3,5 x 4), acaroadá ó muro norte. Hai anos presentaba unha pobre cubrición a tellavá (coas trabes e tellas á vista) na nave e unha bóveda de canón na capela maior. Ten escaso interese arquitectónico: soamente a fachada, moi simple, de cantería, coroada por unha pequena espadana.

O retablo maior do seu interior, de estilo neoclásico, foi realizado en 1799 por un escultor de Santiago chamado José Antonio Lareu. Conta tamén cuns retablos laterais de estilo neogótico, do primeiro terzo do séc. XX. En maio de 2019 veuse abaixo o teito desta pequena igrexa.

9. A ermida de San Roque do Monte e as pitanzas de cregos e confrades

No alto da Costa de Zas érguese a ermida de San Roque do Monte, nun campioño ó abeiro duns carballos e castiñeiros. O edificio que hoxe se conserva xa ten pouco interese arquitectónico, debido ás reformas que sufriu ó longo do tempo. Como cu-

riosidade repárese na lumieira ou lintel da porta principal, unha peza monolítica que leva inscrita unha cruz de Malta.

Aquí celébrase unha concorrida romaxe popular en honra a san Roque, antano avogado contra a peste, o derradeiro sábado do mes de agosto, data á que foi trasladado non hai moitos anos desde o día propio da súa festividade que era o 24 de agosto. A confraría da ermida

de San Roque do Monte Coroado (así consta en moitos documentos dos séculos pasados) foi creada por iniciativa dalgúns fidalgos da zona oeste de Xallas e do leste de Soneira no ano 1565: os señores das casas de Sas, Romelle, Sísere [sic] e as familias dos Figueroa, Pita, Leis, Soto, Montenegro, Romero, Caamaño etc. O mordomo tiña que ser fidalgo, e por moitos anos esta responsabilidade recaeu nos vinculeiros da casa de Follente. Os confrades, en principio, tiñan que ser, ademais de fidalgos, matrimónios; non se admitían solteiros.

En certas épocas parece que mesmo houbo un anacoreta ou ermitán ó cargo da ermida neste lugar solitario. Polos documentos sabemos que este santuario recibía dos veciños da redonda moitos animais en ofrezas: almallos, vacas, cuchas etc.

Aqueles confrades fidalgos que en 1606 redactaron nun castelán inzado de galeguismos -proba de que vivían en galego e só en galego- as Constitucións e Ordenanzas da confraría³⁴ parece que pretendían con esta asociación algo máis ca unha obra piadosa, pois nelas xa se especificaban as comidas no día da festividade e mais na véspera, pitanzas que estaban ben provistas como imos ver de seguido.

Estas pitanzas consistían en grandes comelladas que cregos e confrades organizaban para a festa do santo. Os visitantes pastorais, escandalizados, intentaron suprimilas ou que se moderase o gasto, pero tardou en facerse, e non só nesta romaría. Este era o "menú" anotado polo mordomo desta confraría de San Roque para xustificar no libro os gastos do día da festa, un 24 de agosto de 1713. O entrante era suaviño: "pescado para la víspera [para os cregos, pois era vixilia]", pero o día da festa: "un buey, 124 reales [de custe], dos vacas, 174 rs., para la festividad; dos carneros,

Cruceiro e ermida de San Roque do Monte Coroado (foto XMLS)

³⁴ Véxase o texto completo -e todas as referencias documentais seguintes- en Lema Suárez 1993-III: 556-574.

Fonte da ermida de San Roque do Monte
(foto XMLS)

15 rs.; tres cañados de vino, 270 rs.; un músico [un gaiteiro] y cocinero, 29 rs."

As cheas debían ser boas, porque no mesmo libro da confraría de San Roque, en 1712, o arcebispo compostelán advertía por medio do seu visitador pastoral que: "solamente se permite que se dé comida a los clérigos que fueron llamados y convocados para la función, cuya comida sea muy moderada sin excederse de tres platos y el cocido..." Esta "comida moderada" de "tres pratos e un cocido" debeulles parecer pouco, pois non lle fixeron moito caso á advertencia, dado que outro visitador volve chamar a atención en 1721 a cregos e confrades, debido a que:

«hallando que, contra la prohibición puesta por el provisor de este arzobispado quando se aprobó las nuevas constituciones que mandó, pena de excomunión maior, no se diese comida a los cofrades, ni el cura la permitiese, se ha continuado en desprecio de lo mandado, y de las censuras propuestas con un desorden tan perjudicial como se reconoce en las cuentas, mandó su Il^{ma}. que de aquí en adelante ni con el pretexto de ser para los sacerdotes se pase en cuenta partida alguna a los mayordomos por razón de comida o bebida y que a los sazerdotes que hiciesen la función se les augmente dos reales de limosna a cada uno».

Aínda que daquela os bispos ameazaban coa excomunión por calquera cousa que os importunase, o certo é que despois desta advertencia van arrefriando un pouco os gastos de comida. Pero unhas veces máis, outras menos, a loita continuaba. Contra o ano 1754 dálle outra vez a un visitador por berrar (que pesado!), e manda escribir o seguinte:

«Las cuentas las halló tomadas hasta el año 1754, y de ellas consta no tener caudal existente alguno, antes bien se conoce el último maiordomo alcanzó a esta cofradía, la cual por ser de comida, manda S.I. no prosiga, antes bien se le dé, por convenir el servicio de Dios, y evitar varios escándalos que se semejantes funciones se siguen».

Corenta anos despois, outro visitador, o de 1791, recomenda unha vez máis tempero na comida, ordenándolle ó mordomo da confraría que

«a los sacerdotes que asistieron a las dos funciones y vísperas por la tarde, doce rs., subministrándoles además por razón de desayuno una libra de pan, otra de baca, y un quartillo de vino, para que puedan guarcerse con aquella situación, y con este socorro se restituyan a sus casas, celando dicho cura no se cometan excesos, ni desórdenes algunos».

Finalmente, para demostrar (sobre o papel escrito, polo menos) que xa se vai tendo máis moderación na arte culinaria, en 1823 escríbese no capítulos de gastos:

«Gastose en la comida con los sacerdotes la bíspera que asistieron a la porción, ato de hermanos, bísperas y el día del santo, que fué y será una tasa de caldo, un quartillo de vino, un poco de carnero y tocino, que todo no pasó de sesenta reales».

A cousa foi quedando pouco a pouco máis comedida, pero custar custou.

10. Mira e Follente nos textos históricos

Como ata épocas relativamente recentes foron dúas as parroquias que conforman a actual Mira, neste apartado incluíranse por separado os correspondentes a cada unha delas.

Ano 1592: As obrigas das dúas parroquias co conde de Altamira

Servizos de Santa María de Mira.- «Un carnero por razón de lobo (e nolo matando) e real medio e matando el lobo aquel año son libres.

Los vecinos de Mira, juntamente con el partido del Concexo de Cereixo, Trava y Nemancos, tres mil maravedís e de allí lo que les fuere repartido e cupiere prorrata. (...).

Traer el pan a la eira de Carreira e ayudarlo a majar e beneficiar e les darán de comer. (...). Ir al curro de Camelle ayudar a llevar el ganado (...). Ir a la cava de la ferraría (...).

Son del Conde el [*ganado*] mostrenco y colleitío que anduviesen en la feligresía descaminados.

En la feligresía no hay peones e que mandó los hubiere estan obligados hacer los mas servicios como los peones de las otras feligresias que atrás va apeado».

Servizos de San Pedro de Follente.- «Están obligados con las mas cuadrillas a correr los lobos (...), e nolos matando dar cada vecino un carnero de un año o real y medio.

Los que no son peones lanceros pagan cada año real e medio de servicio e los que son peones ir acompañar al Conde o su merino el día de Santo Adrao con sus lanzas y espadas y ellos les han de dar de beber y son libres quel día que no les tienen que prender sino es por delitos criminales.

Cuando se ofrece estar preso o prenden alguno a llevarlo e a cuidarlo e ir en su guarda hasta la fortaleza de Vimianzo y si fueren fuera de esta jurisdicción les han de pagar a costa de los bienes del preso o de la Cámara su trabajo.

Las viudas [*pagan*] dos gallinas o su valor.

Llevar el pan que coxiesen en Follente a la eira de Carreira e ayudarlo a cubrir, maxar, etc.

Cada vecino que muere [*paga*] una luctuosa.

Ir a limpiar la cava de la ferraría de la Puente del Puerto». [*transcripción de J. López Bermúdez*]

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«**SANTA MARIA DE MIRA.-** Esta felegresía tiene diez y nueve feligreses. Los frutos seis partes, las dos y un dezmero la cura y las tres la capilla de Mondragón y la sexta, por sincura collativa, Martín de Soto açipreste de Soneira, aquí vezino. Vale la parte del retor, con el anexo, trece cargas de pan. Presentación del Monasterio de Sar. La fábrica tiene de renta dies ferrados de trigo nueve de unas leiras y uno de una dotación».

«**SAN PEDRO DE FOLLENTE, ANEXO DE MIRA.-** Esta felegresía tiene doze feligreses. Los frutos tres partes: las dos y un dezmero lleva la cura y la terçia por sincura y fuero de San Martín llieva Gómez de Riobóo, lego. Vale la parte del retor con la caveça veinte cargas de pan. Presentación de San Martín y por él como su forero, Gómez de Riobóo. La fábrica tiene solo dos ferrados de trigo que se pagan de unas leiras y un terreno que anda usurpado».

1753: no Catastro de Ensenada

Ambas as dúas freguesías pertencían á xurisdición de Vimianzo e eran acumulativas á xurisdición real de Soneira

«(...) que las nueve referidas fras. [*feligresías*] son parte delas mas que componen la Jurisdiccion de Vimianzo y de el señorío de el Conde de Altamira quien posee la regalia de poner Juez y escriuano de Numero en ella con (...) San Pedro de Follente, santa María de Mira (...) son acumulatiuas ala Jurisdicción real de Soneira, cuio Juez conoce en ellas a preuencion de todas causas civiles y criminales».

Da estreita relación que sempre houbo entre elas estanos a falar o feito de que o mordomo pedáneo que participou na elaboración do Catastro era o mesmo para as dúas parroquias, “Joseph de hespasandin” [sic, con h-], mentres que os peritos foron Juan de Castro e Domingo de Romar (Follente) e Antonio Fernández e Benito de Gándara (Mira).

En canto ós lindes das dúas parroquias dísenos o seguinte:

«La Feligresia de **san Pedro de Follente** tiene de Levante a Poniente tres quartos de legua y de el Norte al sur medio quarto de legua y de circunferencia legua y media o jornada de tres oras, limita por el Leuante con la de san Julian de santa sauina, Poniente con la de San Andres de Zas, Norte santa María de Mira, sur, san Adrian de el Castro.

La de **santa María de Mira** tiene de Leuante a Poniente media legua, de Norte a sur un quarto de legua y de circunferencia legua y media o jornada de dos oras, limita por el Leuante con la fra. de san Julian de santa sauina, Poniente con la de santa María de Lamas, Norte santiago de carreira, sur san Pedro de Follente».

Innumerables eran **as cargas** que tiñan que soportar os pobres labregos, tributos que lles tiñan que pagar ós nobres e ó clero:

«En la fra. de **santa María de Mira** perciue el citado Conde [*de Altamira*] tan solamente delos Vecinos Domingo Rial, Joseph Piñeiro, Antonio fernandez y Domingo Dominguez, los seruiicios de Carnero de el Lobo, Gallina de Dehesa y basallaje (...).

En la fra. de **san Pedro de follente** tan solamente los vecinos Domingo de Carril y Domingo Romar pagan los seruiicios de Carnero de el Louo, Gallina de dehesa y el de Vasallaje y todos el de Luctuosa quando como ba expresado acaece morir cabo de casa.

En la fra. de **santa María de Mira** asciende el dicho de Carnero de el Louo que pagan los ya expresados quatro vecinos a seis rr^s el de Gallina a quatro rr^s, el de Vasallaje a dos rr^s; el noveno de los Montes a veinte y quatro rr^s las penas de camara a ocho rr^x y el ganado Mostrengo a diez rr^s ».

«En la fra. de **san Pedro de follente** el dicho seruiicio de el Carnero de el Lobo que pagan los vecinos Domingo de Carril y Domingo Romar asciende a tres R^s, el de Gallina de Dehesa a dos rr^s de vellon; el de vassallaje a un real, el de Luctuosa a ochorr^s, las penas de Camara a quatro R^{es} y el ganado mostrengo a seis rreales.

(...) dijeron que los derechos que se hallan impuestos (...) son Diezmo, Primicia, Luctuosa, oblata y Voto y que los Diezmos se cobran y pagan de todos los frutos en manajo de trigo, Centeno, Mijo, Maiz, corderos cabritos Lino y Lana (...) que las Primicias en estas feligresías las pagan los vecinos en esta forma: los labradores que labran con yunta de Bueyes pagan dos fe-

rrados de Mijo, Maiz y dos ferrados y diez y ocho cuartillos de trigo y los que labran con yunta de Buei y Baca un ferrado de Mijo Maiz y un ferrado y nueve cuartillos de trigo y de oblata en cada una de estas feligresías paga cada vecino medio ferrado de trigo.

(...) y en la de **santa María de Mira** perciuen los diezmos de por mitad el cura Parroco; y el Marques de santa Cruz aunque de lino Lana y ganados menores lo hace enteramente el cura parroco como dela Primicia, Luctuosa y oblata.

(...) En la de **san Pedro de follente** perciuen los Diezmos Primicias y Luctuosa el Cura Parroco y el Convento de san Martin de Santiago en esta forma este la tertia parte y el Cura Parroco las dos tercias partes y la oblata enteramente. (...) y en la de **Follente** (...) y **Mira** pagan asimismo, por el expresado Boto medio ferrado de centeno.

En la fra. de **Mira** dijeron ascenderan los Diezmos a mil y ocho cientos reales vellón; las primicias a trescientos setenta y seis rr^{es}, la oblata a ciento y diez y seis R^s de v^{on}, la luctuosa a veinte rr^s vellón y el Boto a cinquenta y seis rr^s según posterior mente le trajo Patricio de tembra.

En la fra. de **san Pedro de Follente** dijeron ascenderan los Diezmos anual mente a setecientos y cinquenta R^s de vellón; las Primicias a quarenta y ocho reales vellón, la oblata a cinquenta y quatro reales vellón. La Luctuosa veinte rr^s vellón y el Boto a treinta y dos reales (...).

Por se fose pouco aínda quedaba o que lle había que pagar ó rei:

«(...) pagan anual mente a su Magestad por rrazon de servicio hordinario y extraordinario sisas, cientos y millones lo siguiente: (...) En la fra. de **santa María de Mira** de servicio hordinario y extrahordinario diez y ocho rr^s de sisas cientos y millones setecientos y cinquenta rr^s = En la de **san Pedro de Follente** de servicio hordinario y extraordinario nueve rr^s y por los mas ramos ducientos y quarenta reales».

En relación ós **cultivos** existentes na época e á rotación dos mesmos ou o gan-do que se criaba temos que:

«(...) que hai como heruales, Pastos y Guertos de secano y por lo rregular en todas las expresa-das Poblaciones hai las especies de sembradura de Maiz, trigo centeno, Lino Nauos [*nabos*], alcaen, tojares, montes que se estiudadan y otros incultos por naturaleza, y en las fras. de **san Pedro de follente** [y] la de **santa Maria de Mira** (...) hai algunos Robles, Pinares y Dehesas de su Magestad (...).

(...) el ferrado de sembradura de primera Calidad se siembra un año de Maiz y produce quatro ferrados y medio de la misma especie y alzado este se siembra de trigo y produce quatro ferrados y cogido este fruto se siembra el mismo de Alcacer y el año siguiente se siembra de Lino y producen cinco lagueiros de que se sacan cinco efusales, y de Linaza la que se echo ala tierra y alzado este fruto se siembra de Nauos y en esta conformidad prosiguen los masaños con adver-tencia que dichos productos los da el expresado ferrado de tierra en espacio de tres años (...).

A igrexa de Mira e o núcleo urbano de Zas, desde o Bico de Meda (foto XMLS)

(...) dijeron que las especies que hai en dichas poblaciones son (...) Bueis, Bacas; ouejas, Carneros, Cabras y algunas yeguas, Potros y Potrancas que tienen en los montes la maior parte del año (...).

Neste detallado catastro non podía faltar a relación de **muíños** que había en cada parroquia, mesmo quen era o propietario ou o do **forno de cocer tella** que había na de Mira, así como a gran cantidade de **colmeas** que posuían os seus veciños.

«En la fra. de **Mira** hai cinco Molinos arineros piedras negras sobre el rio de Mira con el que muelen el uno llamado **Gontalde** diez meses al año por canle y propio de Manuel de souto y consortes (...); otro llamado de **Arrieiro** diez meses al año, por canle propio de Benito Blanco (...); otro llamado de **Mira** todo el año por canle propio de Andres Garcia y consortes (...); otro llamado de **Antón** por cubo todo el año propio de Dⁿ Federico Romero³⁵ vz^o de sⁿ Pedro de Follente (...) y otro llamado **Raton** asi mismo todo el año por cubo propio de Joseph hespasandin (...).

En la feligresia de **san Pedro de follente** hai un molino llamado de **Follente** sobre el rio de este nombre con el que muele seis meses al año (...) y es propio de don Federico Romero (...).

«Y los Peritos dela fra. de **Mira** dijeron hai tamuien enella un horno de fabricar teja sito en el Monte de Reborido propio de Manuel de souto y consortes.

(...) dijeron hai las colmenas siguientes (...) en la feligresia de **santa María de Mira** Bieito blanco tiene honze Colmenas, Domingo Garcia una, Francisco Vilariño dos, Joseph Hespasandin, siete, Pedro castiñeira quatro y Roque vilariño diez y siete [en total: 42].

(...) y en la fra. de **san Pedro de Follente**, Antonio hespasandin tiene una Colmena, Antonio torrado dos, don Federico Romero veinte, Ignacio ventin una, Joseph hespasandin diez y seis, Juan de Castro una y María de Lema tiene una Colmena» [en total, outras 42].

Daquela non existía aínda a que despois sería chamada Feira Nova de Gontalde:

«en ninguna de las diez poblaciones (...) hai Mesones, Tiendas, Panaderias, Carnicerias, Puentes, Barcas sobre Rios, mercados, ferias ni otra utilidad alguna».

Mira tiña 42 veciños e Follente 19; todos labregos, a non ser o fidalgo da Casa de Follente. Había outros individuos con outros oficios e ocupacións: na de Mira, Joseph Moreira tiña una taberna arrendada, Domingo de Arantón era ferreiro, Francisco Vilariño era xastre, Patricio de Tembra (“vecino de Santa María de los Angeles”) era arrendatario do Voto [de Santiago]; na de Follente só aparece Patricio de Tembra como arrendatario do voto. Na de Mira tamén se citan sete pobres de solemnidade: Antonio Oreiro, Joseph Fariña, Juana de Lema, Joseph Varela, María Suárez, Mariana Blanco e María Gómez.

³⁵ Federico Romero era o señor do pazo de Follente.

No Diccionario de Pascual Madoz (c. 1847)

«MIRA (SANTA MARIA DE): felig. en la prov. de la Coruña (9 leg.), dióc. de Santiago (7), part. jud. de Corcubion (5 ¼) y ayunt. de Zas (1/4): SIT. en la falda occidental del Pico de Meda; CLIMA frio pero sano. Comprende los l. de Gontalde, Mira y Teijidor, que reúnen 30 CASAS pobres, y varias fuentes de buen agua potable. La igl. parr. (Sta. Maria) es matriz de San Pedro de Follente; el curato de primer ascenso y el patronato ordinario. El TERM. confina por el N. con el de Santiago de Carreira; al E. con el mencionado Pico de Meda; por el S. con su citado anejo, y por el O. con San Andres de Zas. El TERRENO es montañoso pero participa de llanos y cañadas que destinan al cultivo; la bañan varios arroyos que se dirigen al NO. á desembocar en el Río del Puerto. Los CAMINOS son locales y malos y el CORREO se recibe de Zas. PROD.: maíz, centeno, algún trigo, patatas y legumbres: cria ganado prefiriendo el vacuno; hay caza y la principal y única IND. es la agrícola. POBL.: 28 vec., 123 alm. CONTR. Con su ayuntamiento».

«FOLLENTE (SAN PEDRO DE) felig. en la prov. de la Coruña (10 leguas), dióc. de Santiago (6 1/2), part. jud. de Corcubion (5 1/2), y ayunt. de Zas (1/2) SÍT. entre los montes Pico de Meda y el Brondo sobre el camino que desde Zas se dirige á Puente-Tapla; CLIMA templado y sano: tiene 14 CASAS en los L. de Foliente y Resende que cuentan con fuentes de buenas aguas. La igl. parr. (San Pedro) es anejo de Santa María de Mira en el arciprestazgo de Soneira. El TÉRM. confina por N. con el de su mencionada matriz; al E. con las ramificaciones meridionales del Pico de Meda; al S. con San Martín de Meano, y al O. San Adrián de Castro. El TERRENO es montañoso, pero disfruta de llanos y laderas destinadas al cultivo. El CAMINO de que se ha hecho mérito es mediano, y el CORREO se recibe por la cap. del ayunt. PROD. Centeno, patatas, algún maíz, legumbres y pastos; hay ganado y caza, POBL. 15 vec, 98 almas CONTR. con su ayuntamiento».

Os datos de Carré Aldao (c. 1928)

«**Santa María de Mira**, de entrada y presentación de la Corona. Hállase en la falda occidental del Pico de Meda y está bañada por varios arroyuelos que desaguan en la margen izquierda del río do Porto. Se sirve de la carretera a Fisterra, que pasa por su anexo de Follente. Hay las aldeas de Gontalde, Rosende y Teixidón, y los dos grupos de Mira y Ventoselo, con 239 habitantes de hecho y 246 de derecho, ocupando 70 edificios».

«**San Pedro de Follente**, anexo de Mira. Hállase en las ramificaciones meridionales del Pico de Meda, teniendo al S. el monte Brondo y sus aguas van a la margen derecha del río Zas. Cruza por ella la carretera a Fisterra. Sus dos aldeas Follente y Rosende con el grupo menor Costa, suman 121 habitantes de hecho y 132 de derecho, con 37 viviendas. En el Nomenclátor de 1920 está incluida en la parroquia matriz de Mira».

11. Gontalde tivo unha feira durante máis de cen anos (séculos XVIII-XIX)

Gontalde, desde o Bico de Meda. No centro da foto, de esquerda a dereita, o paso do río Mira. (foto EDR)

No lugar de **Gontalde** celebrábase unha feira, coñecida como a **Feira Nova**, que xa se tentara suprimir en 1798, en base a un informe dun deputado do daquela aínda existente Reino de Galicia, posiblemente por ter escasa concorrencia: "[Que se suprima] la de la jurisdicción de Vimianzo, que se hace en la feligresía de Sta. María de Mira y llamada Feira Nova" (Fraguas Fraguas 1968: 210).

Hai que ter en conta que debía levar poucos anos celebrándose, pois no Catastro de Ensenada (1753) dí-

senos que non había ningunha feira na parroquia de Mira. Unha vez creada mantívose ó longo de todo o séc. XIX.

Como xa adiantamos (p. 225), en 1890 a alcaldía de Zas acordou crear unha feira no Campo do Carme da capital municipal, o último domingo de cada mes. Para potenciala, acordárase en 1904 suprimir a de Gontalde e trasladala á capital municipal, pois as dúas celebracións (os xoves e os domingos finais de cada mes) cadaban moi próximas.

Parece que conviviron un tempo as dúas celebracións no Campo do Carme zassés, pero ó final suprimiuse a do domingo e só quedou a do xoves anterior ó último domingo do mes. Iso significaba que era a feira de Gontalde trasladada de sitio, e proba disto foi que a xente lle seguiu chamando Feira Nova á feira de Zas durante moitos anos, ata a súa desaparición na segunda metade do séc. XX.

12. O antigo pazo de Follente: dos Pérez de Antelo ós Loriga

Na zona leste da pequena igrexa de Follente álzase unha longa casona rectangular cunha galería corrida na planta alta. Trátase dunha ampla casa de nova planta que hai xa bastantes anos se ergueu sobre as ruínas do desaparecido antigo **pazo de Follente**, do que unicamente nos queda na súa parede norte -sobre un sinxelo balcón de ferro sobre canzorros- o escudo, no que se distinguen as armas dos Figueroa (cinco follas de figueira), dos Leis de Mórdomo (un piñeiro e un brazo que empuña unha espada), dos Caamaño (un piñeiro e cinco lanzas a cada lado) e outras de familia descoñecida.

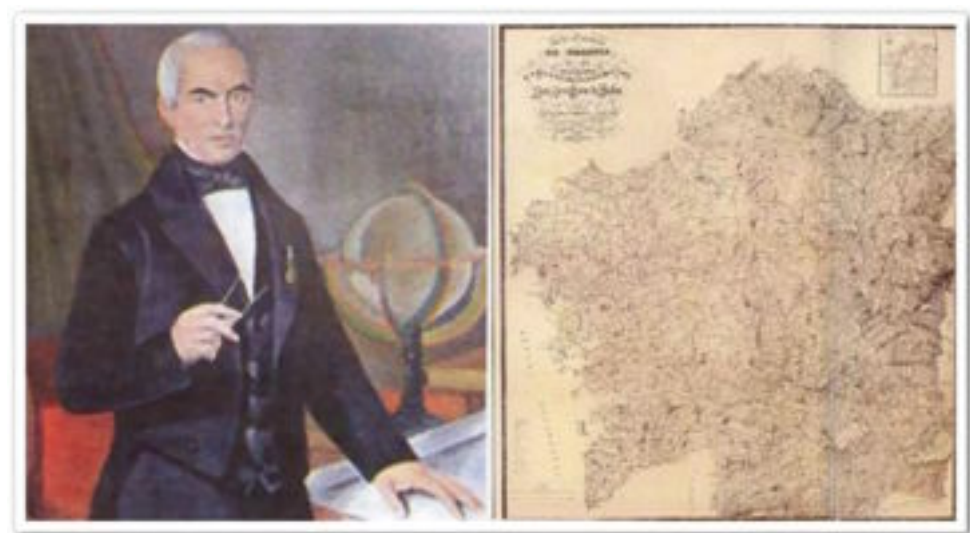
Balcón e escudo da Casa de Follente (Foto XMLS)

No séc. XVII foi señor deste desaparecido pazo Felipe Pérez de Antelo, emparentado coas casas de Xora (Treos) e de Carrabete (Serantes-Laxe). O seu sucesor foi o seu fillo Vasco Romero de Caamaño -os fidalgos tiñan o privilexio de escoller outro apelido se non lles gustaba o herdado dos pais-, que casou con Jacinta de Lema e Carantoña, filla de Martiño de Castiñeira (Boallo-Berdoias). Fillo deles foi Federico Romero de Caamaño, e unha das fillas deste, Josefa, casaría con Agustín de Pazos, fidalgo do Aplazaduiro (Nande); a outra, María Inés Romero de Caamaño, enlazou, a principios do séc. XIX, con Juan Vicente Loriga, do pazo de Sobrecaireira (Sigrás-Cambre). O herdeiro dos dous pazos foi Domingo Loriga Romero, que casaría con Josefa Reguera, a quen sucedeu Antonio Loriga Reguera, fidalgo de ideoloxía liberal, que foi Xefe Político da Coruña no Trienio Constitucional (1820-1823); foi este o amigo e correlixionario do matemático e cartógrafo Domingo Fontán, de quen falaremos a continuación. Continuaría despois a liñaxe ó longo do séc. XIX por Santiago Loriga, a súa filla Julia Loriga etc. Na liñaxe desta familia tamén aparece o matemático coruñés Juan Jacobo Durán Loriga (1854-1911).

Nalgún momento do séc. XX derrubouse o antigo pazo de Follente e transformouse na actual casona de galería alta; quizais na época en que se fixo con ela por compra o médico de Follente Ramón Suárez. A súa descendente Marisa Suárez, concelleira municipal durante varios anos, foi a última propietaria coñecida.

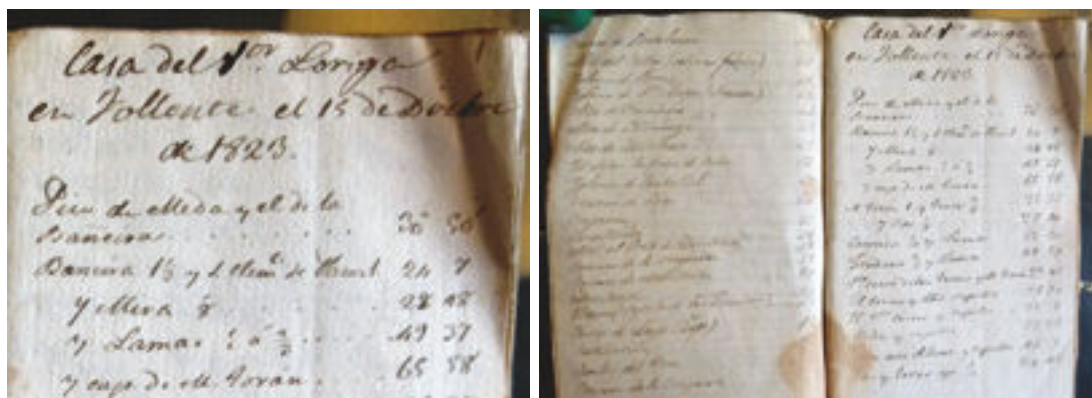
13. Follente, un dos puntos de partida do primeiro mapa moderno de Galicia: a *Carta Geométrica* de Domingo Fontán

No ano 2012 o investigador e xornalista brasileiro Vítor Hugo Brandalise atopábase en Galicia iniciando un ambicioso proxecto, *El primer rostro de Galicia*, cunha bolsa de *La Voz de Galicia*, que consistía en seguir a ruta que fixera o insigne matemático e cartógrafo galego **Domingo Fontán** (1788-1866) para levar a cabo a *Carta Geométrica de Galicia*, o primeiro mapa moderno de Galicia, pois cos rudimentarios métodos de que dispoñía foi quen de lle dar á nosa terra un perfil que practicamente coincide co actual. Fontán, un dos selectos persoeiros que están enterrados no Panteón dos Galegos Ilustres na igrexa de San Domingo de Bonaval en Compostela, era discípulo de José Rodríguez (1770-1824), 'o matemático Rodríguez', de quen recibira o encargo de levantar este mapa da nosa terra en base á triangulación xeodésica, o sistema de medición co que se deseñara o mapa de Francia tempo atrás.

Retrato de Domingo Fontán e reprodución a escala da súa *Carta Geométrica de Galicia* (1834) [www.historiadegalicia.gal]

En 1817 Fontán, en solitario, empezara a dar os primeiros pasos para este traballo. O único medio de desprazamento posible por camiños e corredoiras infames era o cabalo. As primeiras estacións xeodésicas para a medición do territorio galego establecéraas nun lugar de Ordes e na Torre do Reloxo da catedral de Santiago. Para cartografar Galicia aproveitou os avances científicos chegados de Francia, e estableceu unha rede xeodésica sinalando diversos puntos de medición con todo

Follente no caderno de Fontán (detalle) [fotos inéditas cedidas por V.H. Brandalise]

tipo de cálculos astronómicos, para os que botou man de instrumentos cedidos pola Universidade de Santiago e adquiridos en París e Londres.

Despois de se ver obrigado a superar múltiples contratempos burocráticos -debidos ás represalias políticas dos ultraconservadores da época, os absolutistas monárquicos, pola súa ideoloxía liberal (chegaron a quitarlle a súa cátedra da Universidade de Santiago)- conseguiría rematar o seu mapa dezoito anos despois, en 1834, pero aínda tivo que esperar a 1845 para velo impreso, e para iso tivo que se desprazar a París, porque en España non había medios. Esta obra foi o primeiro mapa topográfico e trigonométrico feito en calquera dos territorios de España con métodos científicos e medicións matemáticas.

A sorpresa está en que **un dos primeiros puntos** escolleitos para iniciar a medición de Galicia foi a Terra de Soneira e, en concreto, o **pazo de Follente**. Os autores deste traballo recoñecemos que ignorabamos que Follente fora un dos primeiros puntos de partida -o cuarto- para a medición de Galicia, ata que en setembro de 2012 estableceu contacto connosco -e con Xan Fernández Carrera- o citado investigador V.H. Brandalise para que o acompañásemos a percorrer os primeiros pasos da ruta soneirá e da Costa da Morte marcada polo caderno de campo do ilustre cartógrafo e matemático³⁶.

Fontán en Follente (decembro de 1823)

A escolla do pazo de Follente por parte de Fontán fora debida a que o seu dono era o seu amigo Antonio Loriga Reguera, que fora Xefe Político (gobernador) da provincia da Coruña durante o Trienio Liberal (1820-1823); polo tanto, de ideoloxía liberal coma el. Con anterioridade, en 1816, Fontán xa fixera unha práctica inicial noutro pazo de Loriga, o de Sobrecarreira, situado en Sigrás (Cambre).

³⁶ Véxanse todas as rutas do caderno en V. H. Brandalise (2012): “Tralos pasos de Fontán”, revista *Murguía* nº 26, p. 47.

Caderno de Domingo Fontán, no que planifica (en decembro de 1823) o seu traballo pola comarca (foto V.H. Brandalise)

Así nos relata Vítor H. Brandalise no citado artigo da revista *Murguía* (2012)³⁷ a estadia de Fontán en Follente, durante a cal por forza se tivo que hospedar na mansión do seu amigo e correlixionario Antonio Loriga:

«Terminado o traballo na Terra de Melide, o cartógrafo volveu a Santiago, con idea de retomar a cátedra de Matemáticas Sublimes. Mais o que viviu foi un grande desgusto: o absolutismo de Fernando VII fora restablecido e Fontán, que facía parte do goberno liberal, foi castigado. Perdeu a súa cátedra na Universidade de Santiago. El indignouse e, máis tarde, escribiría que o seu traballo nada tiña a ver con política. (...)

O científico, que comezou os seus estudos de Filosofía na Universidade de Santiago aos 12 anos e que aos 25 xa era profesor, agora perdía o dereito de pasar por aquelas portas. (...) Agora oficialmente desempregado, só lle quedaba ao cartógrafo de 35 anos dedicarse ao seu mapa. En días de persecución aos liberais era indicado actuar con prudencia. A solución foi buscar refuxio, en decembro daquel 1823, entre os amigos de sempre. Fontán regresou ao norte e chegou á Terra de Soneira. (...).

Comezou as súas medicións por alí na pequena aldea de Follente, aos pés do Pico de Meda. Novamente, non foi por acaso. E Fontán indica iso xa no principio da primeira páxina do seu caderno de campo número 7: “Casa del sr. Loriga, en Follente, el 15 de diciembre de 1823”.

³⁷ Vítor Hugo Brandalise recibirá en 2013 por este artigo un premio da Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago. Despois regresou ó Brasil, onde exercía en 2017 como xornalista do xornal dixital *Estadão*. Tamén é escritor, e sabemos que publicou un relato titulado *O último abraço: uma história real sobre a eutanásia no Brasil* (<http://www.blogdaeditorarecord.com.br/2017/03/02/o-ultimo-abraco-de-vitor-hugo-brandalise/>).

Outra vez, a camiñada do cartógrafo comezaba polo pazo -outro pazo³⁸- de Antonio Loriga y Regueira, ex-xefe político da Deputación de Galiza, que estudaba que rumbos tomar despois da extinción da entidade. A escolla da nova ruta de Fontán, **a cuarta** desde que comezara o seu traballo, non se debeu á proximidade de montañas de referencia ou de vales de ampla visión, senón porque era o lar dun vello compañeiro de loita».

«Era realmente importante estar entre amigos nestes días: o xefe militar do Trienio Liberal, Rafael de Riego, fora aforcado en novembro daquel ano, un mes antes das andanzas de Fontán pola Terra de Soneira. Outro detalle interesante desta ruta é ter sido realizada no inverno, xusto en decembro, período en que non acostumaba escalar os montes. O máis probábel é que Fontán fose pasar un período no pazo do compañeiro político e, carretando consigo os seus instrumentos e contando con boas condicións meteorolóxicas, resolvese adiantar o traballo pola Costa da Morte.

«A partir da propiedade de Loriga, o cartógrafo avistou boa parte dos puntos que iría percorrer nos días seguintes, sempre co Pico de Meda (...) como principal referencia na paisaxe. Seguindo polo vello camiño real de Santiago a Vimianzo, por Tines e Salto, e non por Baio como a estrada actual, Fontán cruzou a ponte medieval de Vilar en dirección á igrexa de Tines. Avistou os montes de Treos e o Pico de Meda, como se ve aínda hoxe.

O cartógrafo entón comezou a dirixirse ao litoral. Antes, parou tamén na ermida do Monte Torán, pico non moi alto, de apenas 222 metros de altitude, na parroquia de Santo Amedio de Bamiro. Hoxe, está cuberto por eucaliptos e piñeiros que impiden case totalmente a visión a partir de alí. Xa non parece un punto propicio ao traballo dun xeógrafo –pois onde Fontán apuntou o “Monte Fornelos” e o “Alto de San Bartolo” hoxe xa non se ve nada. (...)

No camiño ao mar, o cartógrafo parou para facer medicións na Torre de Vimianzo, histórico castelo dos Moscoso de Altamira, hoxe transformado en museo. Fontán tamén estivo no monte San Bartolo, xa naquel 15 de decembro. (...)» (Brandalise 2012: 41 e ss.).

As notas do caderno de campo redactadas no pazo de Follente sérvenlle a Brandalise para desmentir que Fontán “ignorara o mar” no seu mapa, tal como se viña afirmando, e que se baseara nas cartas náuticas de Vicente Tofiño (de entre 1783-1789) para debuxar os entrantes do litoral galego.

«O paso de Fontán polo litoral da Terra de Soneira (...) desmonta facilmente esa teoría. Soamente nesta ruta, de 11 puntos percorridos en cinco días, dous estaban moi próximos ao mar. O primeiro punto onde estivo o 17 de decembro de 1823 é a ‘Peña del Cabo Vilaño’, o penedo do Vilán, en Camariñas (...). Desde alí avistou o Santuario da Virxe da Barca, en Muxía (...). Outro punto da costa percorrido polo cartógrafo no mesmo día foi a ermida de Nosa Señora do Monte, alí ao lado (...)» [Brandalise 2012: 43].

Isto quere dicir que empezou a estudar a costa galega na Terra de Soneira, o cal acrecenta a importancia da súa breve estadía no pazo de Follente a finais de 1823.

En detalle, Follente e os primeiros lugares, montes, ríos e camiños da Terra de Soneira na *Carta Geométrica* de Domingo Fontán (1834)

³⁸ O anterior, como xa dixemos, fora o de Sobrecarreira (Sigrás), en 1816.

Fontán empezou en decembro de 1823 a 4ª ruta para o seu mapa de Galicia no antigo pazo de Follente. Visita na Ruta dos Pazos do 21.09.19 (Foto Tania Carreira)

Sería importante que o Concello de Zas colocase **algún sinal indicativo**, unha placa ou un monólito, no espazo que se ve na foto para que se teña coñecemento da estadia do primeiro gran cartógrafo galego no antigo pazo de Follente, na última quincena do ano 1823. Trátase de lem-

brar un feito importante para a Historia de Galicia: o coñecemento real “do seu rostro”, como indicaba V.H. Brandalise.

14. Festas de Mira e Follente

A **parroquia de Mira** ten moitas festas relixiosas. Seguindo unha orde cronolóxica, temos primeiro a de **Candeas** ou de **Santa Ana** (2 de febreiro), santa que é invocada para que as vacas dean moito leite. É a festa propia das filloas, que se celebra na actualidade cun pequeno xantar na casa. Antes levaban as candeas á misa; ten habido festa ó aire libre, pero desapareceu.

A **Virxe do Perpetuo Socorro** ten a festa o 15 de maio. Segue tendo novenario. Veu sendo a festa das primeiras comunións.

O día 24 de xuño celébrase a festa do **Sacramento**. Antes a procesión ía deica o cruceiro que había na beira do río en dirección a Follente, pero en 1993 trasladárono cerca do outro que hai fronte á casa da escola. No mesado deste cruceiro pousaban o Santísimo (que ía cuberto do palio), ó que se lle presentaban ofrezas. Todo o traxecto estaba cuberto con espadanas que logo os veciños levaban para as súas casas por estaren bendicidas. Xa hai moito tempo que non ten verbena, sendo os tres gaiteiros de Muíño os últimos que tocaron nela. É unha das festas principais da freguesía; nela xúntanse as familias para faceren un bo xantar.

O día 25 de xuño é a festa de **santo Antón**, avogoso para atopar animais desaparecidos. Ten misa solemne.

O 9 de setembro, **santa Bárbara**, protectora contra tronos e raios.

O 13 de setembro, a **Virxe de Fátima**. O día da festa pola mañá había misa e pola tarde cánticos; despois daba a volta en procesión por todas as aldeas.

O 8 de decembro é a festa da **Inmaculada**, a patroa da parroquia. Na misa grande cantábase o himno parroquial (hoxe xa non); ten habido novenario e verbenas, pero hoxe ningunha das dúas cousas.

O 13 de decembro, **santa Lucía**, que seica ten unha reliquia gardada nunha caixiña parecida a unha hostia. Ten misa solemne e procesión que vai da igrexa ó cruceiro que hoxe hai xunto á escola.

Había unha serie de festas que se celebraban na **antiga parroquia de Follente**, e que agora, co feito de que se trasladaron a Mira todas as funcións relixiosa, tamén pasaron todas elas. De todos os xeitos, os veciños de Follente seguen a celebrar como propias algunhas festividades, o que demostra o apego que ten popularmente a parroquia galega.

O 29 de xuño é a de **san Pedro**, o patrón desta antiga freguesía. Ó día seguinte, o 30 de xuño, celebran a da *Inmaculada* (repárese que non é o mesmo día que a da igrexa de Mira). Pola contra, a festa de *santa Lucía* celébranse o mesmo día que a de Mira (13 decembro).

A principal das festas da actual parroquia de Mira, a de **san Roque do Monte**, estaba dentro do territorio da ex-parroquia de Follente. A súa romaría víñase celebrando o 24 de agosto ata hai algúns anos, que se pasou ó último sábado dese mes, na súa propia ermida da aba da serra do Bico de Meda. Santo que se invoca contra as enfermidades (e antes contra a peste). Ata hai uns trinta e pico de anos (por 1970) levábanse as vacas á procesión, pero como deixaban o campo bastante porco, o crego daquela época (don Juan) non permitiu que se levasen máis. A ermida ten fonte de dous canos, un baixo a advocación de san Roque, e o outro baixo a de san Bartolomeu (que ten a súa ermida na veciña parroquia xalleira de Santa Sabiña). Hai xa bastantes anos fora roubada a imaxe de san Roquiño pequeniño, que se gardaba na ermida. Dentro dunha urna redonda, pequeniña e dourada -que a xente bica o día da festa- hai algo semellante a un óso, que pasa por ser unha reliquia do santo. Nos últimos anos estase a recuperar a importancia que tivo como festa de merendas, e o día da romaxe acoden ó campo familias enteiras e membros de asociacións culturais e de veciños, de Mira, Carreira e doutras parroquias da redonda.

A Terra de Soneira e as outras bisbarras da Costa da Morte na *Carta Geométrica* de Domingo Fontán

A parroquia de **Santiago de Carreira**, formaba parte no Antigo Réxime da xurisdición de Vimianzo, baixo o dominio do conde de Altamira. O dereito de presentación correspondeu nestes séculos pasados ó propio conde de Altamira e ó fidalgo don Sueiro Gómez de Soutomaior. É freguesía anexa de Gándara. A súa extensión é pequena (soamente uns 5,20 km²) e conta unicamente con dúas entidades de poboación: Carreira e Pedramaíor.

Está situada na parte oriental do terzo norte do concello abeirada coa de Santa Sabiña do concello de Santa Comba. Dentro do concello de Zas linda coa de Gándara polo N e polo NE; coa de San Cremenzo de Pazos polo NO e coa de Mira polo S. Nun tramo moi curto chega a tocar coa de Lamas, polo O. Nun só punto, A Pedra dos Cregos (da que xa temos falado) linda, tamén, coa de Zas. Polo E ten lindes coa de Santa Sabiña (Santa Comba).

A súa forma é máis ben rectangular orientada de SE a NO coma a de Zas, Mira ou Gándara.

Mapas da parroquia de Santiago de Carreira

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpixmap2/visor/>

1. Relevo

Ó igual que sucedía coas parroquias de Zas e de Mira, a de Carreira participa das terras máis altas da serra de Santiago, que leva unha dirección N – S, e das máis achanzadas do val de Soneira.

No extremo oriental comparte o cumo do Bico de Meda coa parroquia de Gándara. Este cumo é o máis elevado de toda a contorna. Non se poñen de acordo os distintos mapas sobre a súa altitude; así no Instituto Geográfico Nacional (IGN) dá unha altitude de 561 m, en tanto que no Mapa Topográfico Nacional (MTN) a escala 1:25.000 figura a de 566 m.

Sexa como fose é o cumo senlleiro de todo este cordal prolongación da penechaira do Xallas con respecto a cal actúa como un salto considerable para pasar a outra chaira –O Val de Soneira- pero que está a un nivel de máis de 200 metros inferior a aquela.

Se ben toda a parte superior deste cordal presenta formas achanzadas, o certo é que no que corresponde a Carreira estas zonas elevadas e planas son pouco extensas e, de seguido, comeza un descenso con pendentes considerables ata chegar ás terras de cultivo da parroquia. Deste xeito nun quilómetro e medio en liña recta entre o Bico de Meda e a localidade de Carreira hai un desnivel de máis de 300 m.

Case sen transición entre estas abas montañosas e o resto das terras da parroquia, dá comezo o Val de Soneira, que ocupa a metade occidental da parroquia e na que non haberá ningunha elevación digna de mención, se acaso unha ínfima caída cara o curso do río de Mira (aquí xa recibe o nome da Ponte Represa ou de Carreira).

O lugar de Carreira, co Bico de Meda ó fondo. (Foto XMLS)

Lugar de Pedramaioir (foto EDR)

2. Hidrografía

Praia fluvial O Prado Vello, en Carreira, formada cun desvío de parte das augas do río de Mira. (foto EDR)

Ó quedar ó pé do cordal do Bico de Meda fai que a escorrentía das augas dos montes teña bastante importancia, aínda así non hai regatos que destacar a non ser o río de Mira, que entra na parroquia preto da ponte que hai na estrada que vai a Zas (a Ponte Represa). De aí que, unha vez que entra nas terras da parroquia sexa coñecido por ese nome ou tamén polo de río de Carreira.

O río xuntará as súas escasas augas coas do río do Sisto -corrente principal do río do Porto- non moi lonxe da aldea de Castro de San Cremenzo de Pazos, despois de levar un discurrir de S a N. como case todos os ríos que conflúen no río do Porto.

Como corresponde a un río de chaira, no seu percorrido dentro da parroquia, duns catro quilómetros, tan só ten que salvar un desnivel de arredor duns dez metros. Aproveitando o seu curso, a asociación veciñal O Santiaguíño preparou hai anos unha praia fluvial “O Prado Vello” cunha serie de instalacións accesorias que fan dela un lugar moi acolledor.

Dous inapreciables regachos un polo norte de Pedramaior e outro polo medio da aldea de Carreira serven para canalizar a maioría das augas que baixan do cordal do Meda cara o río principal.

Na segunda quincena do mes de xaneiro de 2019, segundo novas de prensa, o Concello de Zas estivo facendo promoción desta praia fluvial, entre outros lugares e actividades municipais, na Feira Internacional do Turismo (FITUR), en Madrid.

3. Xeoloxía

Son cinco os tipos de materiais xeolóxicos que atopamos en Carreira, con bandas paralelas orientadas de N a S e case idénticos ós que se podían ver tanto na parroquia de Zas como na de Mira.

Unidades xeomorfolóxicas de Zas. As frechas indican a situación aproximada da parroquia.

Comezando polo leste atopámonos coa mole de Bico de Meda como cume senlleiro da serra de Santiago, formado todo el por granito de dúas micas de gran medio a grosso tipo Dumbria, de época hercínica (1).

Unha segunda banda, moito máis estreita, estaría integrada por xistos e paragneises con algunhas parafibrolitas intercaladas do período Cámbrico – Silúrico, que formaría parte do dominio migmatítico e de rochas graníticas do grupo de Laxe (2).

A seguinte banda, moi parecida á anterior, que conta cunha composición moi similar a ela pero con porfiroblastos de plaxioclasa orixinados no Cámbrico ou anteriores, formando parte do complexo de

Noia ou Fosa Blastomilonítica. Un fino afloramento da seguinte banda introdúcese no medio desta. Sobre estas dúas bandas é onde se asentan os dous núcleos de poboación da parroquia (3).

A última, de anchura superior ás dúas anteriores está composta de gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas, que serían da mesma época e do mesmo complexo cá anterior (4).

Dado que o río discorre con moi pouca pendente non é de estrañar a existencia de material sedimentario nas súas marxes, do período Holoceno, no Cuaternario (5).

Aínda que en moi pouca superficie, tocaría o extremo SO da parroquia unha estreita e alongada banda de ortogneis con anfíbol que arrancaríase ó sur do monte Brondo (6).

Composición xeolóxica da parroquia:
http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

Dúas fallas de encabalgamento ou inversas discorren de norte a sur polo centro da parroquia (7). Un pouco máis ó oeste pero sen tocar a parroquia está a máis importante das tres: a falla dos Rias (8).

É a parroquia de Zas, xunto coa de Gándara, onde se ve máis clara a zona de contacto entre a Unidade Malpica-Tui que se achegaría ata preto das primeiras estribacións do cordal do Meda coa Antiforma de Padrón representado

aquí basicamente polo Serra de Santiago co Bico de Meda que ocuparía a maior parte do seu territorio e formada polos materiais de alóctono relativo do dominio xistoso e os granitoides variscos ou hercínicos.

4. Demografía

Temos os seguintes datos da súa evolución demográfica: 27 veciños (1607), 44 vec. (1753), 47 vec. (1769), 139 vec. e 869 hab. (xunto con Gándara, a súa parroquia principal, en 1791), 35 vec. e 200 hab. (1836), 23 vec. e 203 hab. (1845), 348 hab. (1928), 82 vec. e 445 hab. (1965).

Ó longo do século XX a poboación dos dous núcleos e do total parroquial así como as porcentaxes de aumento ou diminución con relación a 1900 tanto da parroquia como do concello foron os seguintes:

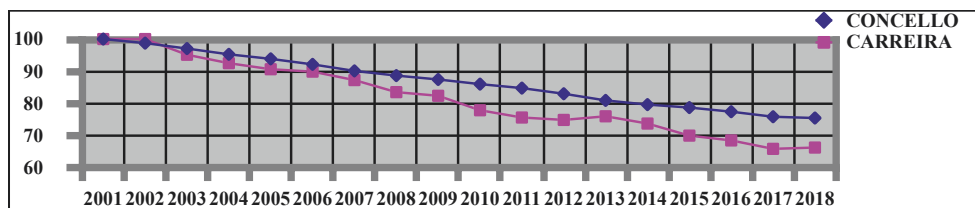
ENTIDADES	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Carreira	212	230	214	231	250	272	282	299	253	215	189	187
Pedramaíor	92	96	102	105	93	126	128	130	108	97	91	84
Outros	28	22										
CARREIRA	336	348	316	336	367	398	410	429	361	312	280	271
Porcentaxes %	100	103,6	94,,1	100	109,2	118,5	122	127,7	107,5	92,86	83,33	80,65
CONCELLO	5733	5547	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6160	5219
CONCELLO %	100	96,76	109,4	109,5	135,1	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	107,5	91,03

Evolución da poboación das aldeas, da parroquia e do concello ó longo do século XX. Ano 1900 = Índice 100%

Polo que respecta ós anos que van transcorridos do século XXI a evolución demográfica e as porcentaxes das súas aldeas e do total parroquial e municipal foi o seguinte:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Carreira	186	179	171	166	155	151	148	143	146	140	133	130	126	127
Pedramaíor	80	74	70	66	64	56	53	56	56	55	53	52	49	49
CARREIRA	266	253	241	232	219	207	201	199	202	195	186	182	175	176
Percent. % (1)	100	95,1	90,6	87,2	82,3	77,8	75,6	74,8	75,9	73,7	69,9	68,4	65,8	66,2
% 1900 (2)	79,2	75,3	71,7	69,0	65,1	61,6	59,8	59,2	60,1	58,0	55,4	54,2	52,1	52,4
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
% . (3)	100	97,0	93,8	90,1	87,4	86,0	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,4	75,8	74,4

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes no que vai do século XXI. *(1) Ano 2001 = Índice 100% .
(2) A mesma porcentaxe se a comparación se fai coa poboación de 1900. (3) Evolución das porcentaxes a nivel municipal

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Nunha análise superficial sobre a evolución demográfica da parroquia atopámonos con estes feitos:

- 1.- Agás na década dos anos vinte do século XX o número de habitantes sempre foi superior ó que tiña a comezos dese século ata os anos setenta, nos que comeza un paulatino pero imparable descenso demográfico.
- 2.- Que na época na que estivo máis densamente poboada foi na década 1970-80.
- 3.- Que entre os anos 70 e o 2000 a poboación descendeu en máis dun 40%.
- 4.- Que ese descenso imparable se mantivo nos anos que van do século XXI.
- 5.- Que no ano 2018 a poboación parroquial apenas superaba a metade da que tiña a comezos do séc. XX (52,4%).
- 6.- Que o descenso operado no presente séc. XXI foi algo máis dun 8% superior á media do concello de Zas (8,2 %).
- 7.- Os únicos anos nos que se produciu aumento de poboación foron entre o 2012 e o 2013 e entre o 2017 e o 2018, nos dous casos nunha mínima contía (3 e 1 persoas, respectivamente).

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia de Carreira

Carreira é un topónimo viario (< lat. CARRARIA, derivado de CARRU ‘carro’). Fai alusión a un camiño de carro importante que pasaría por este lugar. Está en relación con Carral, Carril e outros semellantes.

Trátase dun nome de lugar bastante frecuente en Galicia, pois lévanos 51 lugares en total, 46 deles precedidos do artigo (A Carreira), e 5 sen el, entre eles o noso, que, ademais, é o único que dá nome a unha parroquia.

O lugar de Carreira desde o Bico de Meda (Foto XMLS)

Como **apelido** tamén é bastante frecuente en Galicia, pois lévano de primeiro ou de segundo 4.555 galegos/as; ocupa o lugar 141 dos apelidos galegos. No ámbito da Costa da Morte conta cun número apreciable de portadores, sobre todo nos concellos de Dumbría e Mazaricos, que poderían ter a súa orixe remota nesta parroquia do concello de Zas (<https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=CARREIRA>).

Pedramaior podería facer alusión a un antigo marco de pedra de apreciable tamaño colocado para establecer lindes (neste caso podería ser un linde de tipo parroquial, coa veciña Mira). Así e todo, e dada a súa situación orográfica -nunha zona moi pedregosa do somonte da serra de Santiago ou do Bico de Meda-, tamén puidera tomar o nome dunha desas pedras senlleiras que, por algunha característica especial, mereceu recibir un nome propio da xente; compróbase no mapa topográfico a abundancia de pedras con nome nesta zona: Pedras Miúdas, Pedra da Aiga, Pedra Garri-da, Pedra da Xesta, Pedra Branca, As Penas, Camiño da Pedra, Seixo Branco etc.

6. A igrexa parroquial de Santiago de Carreira

Igrexa de Santiago de Carreira, exterior (foto EDR)

A igrexa de Carreira presenta planta de salón, cun presbiterio cuadrangular (6,25 m de lado) e unha nave rectangular (10 x 6 m). Apegada ó muro leste do presbiterio, a sancristía (3 x 6,25 m).

As reformas do ano 1966 -as bóvedas de canón de cemento, o revestimento das paredes etc.- afearon o templo e fixeron desaparecer en boa parte a arquitectura anterior, da que só quedaron os nichos dos

altares laterais e a espadana da fachada.

Estes son os datos de obras anteriores ó séc. XX, contidos nos libros de fábrica da parroquia (Lema Suárez 1993-III: 541-542):

A principios do séc. XVII fundáronse dous altares laterais na nave: o da parte norte (o lado do evanxeo), dedicado a san Xurxo; o do sur (lado da epístola) a san Silvestre. Eran capelanías pobres, con patronos que nin sequera tiñan renda con que mantelas e acabaron desaparecendo, así coma os seus santos titulares.

No último terzo do séc. XVII, en 1679, realízanse obras no penal da fachada, polas que os fregueses protestan alporizados por teren que asumir os custos. Contra 1714 reconstrúese a capela maior e faise unha nova sancristía.

Xa en 1804, Ignacio García -mestre de obras de Follente- constrúe dous altares colaterais na nave; ese mesmo ano un escultor de Santiago failles os correspondentes retablos.

Por volta de 1879 houbo outra importante reforma que atinxiu o artesoadado e teito do presbiterio e ó faiado da sancristía, levada a cabo polo canteiro e pintor de Carballo Juan Cierito Rudiño.

Pero a remodelación dos anos sesenta do séc. XX borrou a maior parte dos vestixios arquitectónicos do pasado; só quedaron os arcos e as pilastras dos altares laterais e a espaldana da fachada.

Tampouco conta con retablos esta igrexa. De entre as súas imaxes podemos destacar a do patrón **Santiago** (vestido á maneira dos peregrinos a Compostela, obra de estilo ecléctico de fins do séc. XIX ou principios do XX), a da **Virxe do Rosario** (séc. XIX) e a da **santa Mariña** (foto na p. 288): talla do último terzo do séc. XVIII; represéntase á santa vestida coma unha princesa, e como atributo leva baixo os seus pés un dragón arrepianste, que representa o demo; a meirande parte dos artistas confundiron a iconografía desta santa coa de santa Margarida de Pisidia, de aí que apareza cos atributos desta, coma por exemplo o dragón. Hai outras imaxes (santo Antonio, san Roque, un crucifixo etc.).

A imaxe de Santiago máis antiga da Costa da Morte

Nas reformas arquitectónicas que se fixeron na igrexa contra 1964-65 atopouse enterrada unha escultura dun **Santiago peregrino**. Coma no caso do Cristo de Meanos, lembremos que a Igrexa ordenaba que as imaxes apartadas do culto se destrúisen, queimándoas se eran de madeira ou enterrándoas se eran de pedra.

A imaxe levouna o párroco para a súa casa e nunca máis se soubo dela. O certo é que o crego, Benigno Riveiro, si que notificou o seu achado no Arcebispado de San-

Orixinal pia bautismal, de barro de Buño, da igrexa de Carreira (Foto XMLS)

Imaxe de Santiago do séc. XIV, hoxe en paradiro descoñecido (foto de 1968 da revista *Compostellanum*)

tiago, pois tres ou catro anos despois aparecería un breve estudo dela da man do po-
lígrafo Fermín Bouza Brey en *Compostellanum*, revista da Arquidiocese de Santiago
(Bouza Brey 1968: 358).

Neste artigo dísenos que a imaxe, de pedra calcaria, medía arredor de 1 m de altu-
ra e que constaba de dúas pezas: unha correspondente ó busto e a outra ó resto do
corpo. Ó contrario doutras imaxes de Santiago peregrino, esta non cubría a cabeza
cun sombreiro de aba ancha, senón que a tiña descuberta, cunha longa cabeleira de
raia ó medio que lle caía nos ombreiros; rostro sorrinte e abundante barba rizada.

Vestía túnica con dobras verticais tubulares, moi opaca, que só deixaba ver os de-
dos dos pés. Sobre esta túnica, unha capa lixeira sobre os ombreiros, que parece que
lle apertaban os brazos, moi pegados ó corpo. Só quedan á vista as mans: na dereita
levaba un filacterio (rolo de pergamiño) que debeu ter pintado un letreiro alusivo ó
apóstolo; na esquerda empuñaba un bordón ou bastón de peregrino. Do ombro derei-
to colgaba a correa do zurrón ata a coxa esquerda.

Era dunha imaxe de estilo gótico, do séc. XIV, a máis antiga representación do
Apóstolo no ámbito da Costa da Morte, pois é un cento de anos máis vella có San-
tiago peregrino do iconostasio (muro ou tabique do presbiterio) de Santa María das
Areas de Fisterra (Lema Suárez e López Añón 2011: 25).

Hoxe descoñecemos onde se atopa depositada. Sería ben que o Concello de Zas
se interesase polo seu paradoiro.

Achado de sartegos suevos e dunha pía bautismal no adro parroquial

Unha das tampas de cubrición dos
sartegos suevos achados en 1998
(foto EDR)

En 1998 construíronse unhas escaleiras de acceso ó templo pa-
rroquial. No desmonte para esta obra apareceron **tres sartegos
de pedra** de dimensións considerables, de dobre estola. Pola
súa semellanza cos do adro de Tines (Vimianzo) datáronse no
séc. VI, na época do reino galego dos suevos. Xunto coas tum-
bas tamén se descubriu unha **antiga pía bautismal**. Polo que
se di no libro da antropóloga Sharon Roseman (2008: 86) seica
un museo “da cidade” pediu as pezas, pero a Asociación O
Santiaguíño negouse a cedelas e contestou dicindo que “a xente
que quixera aprender algo sobre o pasado desta parroquia debe-
ría vir a ela”.

Nun principio, esta resposta parece que demostraba un inte-
rese veciñal pola conservación do seu patrimonio arqueolóxico,

pero o certo é que na actualidade (2018) só están localizables a parte inferior dunha desas tumbas (de maseira dos porcos nunha casa particular!) e a tampa doutra, esta conservada no local da Asociación O Santiaguíño. Onde van as outras dúas tumbas pétreas e a pía bautismal? Tamén sería bo que o Concello de Zas investigase o asunto, pois nalgún sitio teñen que estar.

Conta, igualmente, a parroquia con importantes restos romanos como son unha gran cantidade de tégulas que apareceron nunhas leiras que hai ó lado das últimas casas da aldea en dirección a Pedramaíor, á esquerda da pista, chamadas As Cruces. Mesmo se nos ten informado dunha ara romana que estivo algún tempo nunha casa particular e da que agora se descoñece o seu paradiro.

7. Unha parroquia cun asociacionismo moi vivo

Desde hai anos, en Carreira está moi arraigado o asociacionismo. Contra 1992 fundouse a Asociación Veciñal Parroquial **O Santiaguíño de Carreira**, que, entre outras iniciativas, é de salientar a da recuperación do cultivo do liño -que lle deu sona á parroquia-, a construción da pequena praia fluvial do Prado Vello, a construción dun cemiterio civil e parroquial, a cría de cabalos ceibos no somonte do Bico de Meda, a restauración dunha casa tradicional para local social etc.

A **cría que cabalos en liberdade** nos montes da aba oeste do Bico de Meda contribuíu a reducir os incendios. Durante varios anos houbo, incluso, rapa das bestas nun día sinalado do mes de xullo. Os veciños xuntaban os cabalos no monte e baixábanos para un curro, onde os “aluitadores”, despois de xebraren as crías, trataban de reducir ós animais adultos tirándoos ó chan para logo cortarlles as crinas. Ó mesmo tempo desenvolvían unha serie de actividades. O ano que máis cabalos houbo foi no 2012, con 84 animais.

Por problemas coa Administración, os organizadores tiveron que vender os cabalos e as bestas e desde o ano 2013 xa non hai rapa, e a celebración só quedou no recordo. Desde novembro de 2015 xa non hai cabalos ceibos nos montes de Carreira.

No outono do 2013 os membros da asociación ergueron unha **cabana** tradicional preto da igrexa para o conservado da palla de millo que tradicionalmente se gardaba para darlle de comer ás vacas durante o longo inverno. Era unha cabana idéntica a aquelas que se deixaron de facer polos anos setenta ou oitenta do pasado século.

Ben por descoido ou intencionadamente a esa cabana alguén lle plantou lume e ardeu por completo e, novamente, no outono do 2015, volveron facer outra.

A cabana do 2015, preto da igrexa parroquial (foto EDR)

8. Carreira, tema de estudo dunha antropóloga canadense

A antropóloga Sharon R. Roseman, 2008

Quizais atraída polo movemento veciñal e asociacionista dos habitantes de Carreira a principios dos anos noventa do século pasado, esta parroquia foi escollida pola antropóloga canadense **Sharon R. Roseman** para a realización dun estudo que logo foi tema da súa tese de doutoramento na *Memorial University of Newfoundland* (Terranova e Labrador, Canadá), na cidade de St. John's³⁹.

Sharon coñeceu Carreira no ano 1989, cando acompañou unha mestra amiga dunha escola unitaria xalleira do “outro lado do Pico de Meda” visitar outra colega que vivía nesta aldea. Considerando que era o lugar ideal que andaba buscando para levar a cabo o seu traballo de campo, comentoullo ós donos da casa onde estaba, Perfecto Fuentes e Delfina Mallón, e estes convidárona a vivir con eles durante un ano, se o desexaba.

Sharon aceptou encantada e pasou en Carreira convivindo coa familia Fuentes Mallón un ano longo (1990-1991). Alí aprendeu o noso idioma, o galego, á perfección. Dous anos despois, en 1993, presentaría a tese de doutoramento no seu país e

³⁹ Sharon R. Roseman (1993): *Santiago de Carreira: stories of labour in a community of Galician worker peasants* (‘Santiago de Carreira: historias e traballos nunha comunidade labrega galega’); tese de doutoramento na McMaster University, Canadá.

empezaría noutras partes de Galicia outros proxectos de investigación, pero sempre que podía volvía pola parroquia para seguirilles agradecendo ós seus anfitrións, e a todos os veciños de Carreira e Pedramaior en xeral, a súa colaboración e apoio.

Bastantes anos despois publicaría nunha editorial galega un libro non só cun resumo do contido da súa tese, senón tamén con engadidos posteriores, pois na freguesía producíranse novidades importantes tras a súa marcha, con este título: *O rexurdimento dunha base rural no concello de Zas: O Santiaguiño de Carreira* (2008; Bahía Edicións, A Coruña).

Portada do libro de Sharon R. Roseman sobre Carreira (2008).

Consta de cinco capítulos, que son os seguintes:

1. “O rexurdimento desde unha base rural”.

Neste capítulo trátase o valor cultural e antropolóxico das festas, en particular a de santa Mariña, a organización da Asociación de Veciños na década de 1990 etc.

2. “A reivindicación dos dereitos sobre a paisaxe galega”.

Neste capítulo analízanse os traballos comunitarios, o proxecto de praia fluvial no río, a defensa do espazo comunal do Bico de Meda (na década de 1980 instalárase na súa parte máis alta unha torre de Telefónica), a reforestación de 145 ha. de montes comunais (1995), a introdución de cabalos e bestas salvaxes (contra o 2000) e de vacas marelas (2007) como un medio de limpeza do mato do monte e, así, contribuír a evitar os incendios forestais. No ano 2002 había nove cabalos e dez e sete poldros. Así como anos atrás se creara a Festa da Praia, tamén se creou a Rapa das Bestas de Carreira, que tivo a súa primeira edición en 2003. Nos anos 2012 e 2013 chegou a haber máis de 80 equinos. Tomárase como exemplo a recuperación doutra rapa na comarca: a da Areosa (Calo-Vimianzo). Ó ano seguinte (2004) construíuse un curro onde encerrar os cabalos e bestas para a rapa”.

Rapa das bestas no curro de Carreira de 2013 (fotos EDR)

3. A recuperación da artesanía do liño: os fíos do pasado e o reforzamento da identidade galega no presente”.

Neste capítulo cóntase polo miúdo todo o proceso da recuperación do cultivo desta planta e do seu aproveitamento posterior para a artesanía téxtil, desde principios da década do 1990. É de salientar tamén o esforzo veciñal que supuxo a compra e restauración da chamada **Casa dos Caseiros** como local social da asociación O Santiaguíño, a partir de 1997. A restauración foi exemplar, pois respectáronse os elementos da arquitectura tradicional, evitando o uso do cemento. Inaugurouse no ano 2000.

4. “O lugar de repouso de todas e todos: o novo cemiterio”.

9. Parroquia pioneira na recuperación do liño

O 13 de febreiro de 1992 é a data oficial da creación da asociación veciñal e parroquial *O Santiaguíño* de Carreira, que contou con 150 socios fundacionais. José Gabín (presidente), Carme Riveiro (secretaria) e Perfecto Fuentes foron os seus principais impulsores. Entre os obxectivos fundamentais desta asociación estaba a recuperación de tradicións culturais e sociais xa desaparecidas.

Axiña xurdiu dun dos membros da directiva a idea da recuperación do cultivo do liño, desde o momento en que se sementa ata a fía, considerando incluso a posibilidade de volver facer pezas de roupa con este material. Recuperárase así un labor tradicional perdido había máis de corenta anos, e volveríase a unha idílica colaboración comunal que nos días actuais xa non se estila. As tarefas artesanais dedicadas ó liño -segundo o investigador X. M. Gil de Bernabé-, son longas, fatigantes e complicadas, debido a que esta planta é moi esixente e posesiva no seu trato. Con todo,

estas tarefas fan proliferar moitas actividades, individuais e colectivas, nas que a muller -aínda que o home tamén participa, pero como elemento secundario- ten o papel principal; case todo o peso do traballo, esta é a pura verdade, vai sobre o lombo das mulleres.

A idea tivo éxito e empezouse pola preparación do terreo, estercéndoo (a tradicional mestura do toxo coa bosta) e labrándoo cun arado de pau, tal como se viña facendo desde tempo inmemorial;

Debandeira do local social da A. de VV. O Santiaguíño (foto EDR)

despois arouse cun arado de ferro, gradouse e achanzouse cun enciño (co que se lle quitou tamén as pedras á leira). Unha vez ben preparado o terreo seméntase a *liñaza* (semente do liño), que foi mercada en Ourense: catro quilos da variedade 'Belinka' -orixinaria de Francia- e seis quilos da variedade común, procedente de África e adquirida nunha droguería de Ordes, onde a tiñan para remedios caseiros. O labor da sementeira fíxose no mes de abril, nunha leira de case un ferrado de superficie, propiedade dun dos membros da asociación. O traballo anterior realizouno totalmente a man, ó xeito tradicional, un socio de 80 anos -o Comareiro de Pedra-maior- que lembraba como se facía cando el era novo. O ciclo do liño dura uns tres meses.

Sarillo do local da A. de VV. O Santiaguíño (foto EDR)

Quince días despois da sementeira houbo que lle arrigar as malas herbas (a planta nace entre os días terceiro e oitavo), traballo moi delicado que foi dirixido por un equipo de monitoras, cun grupo de alumnos ó seu cargo. A pouco de despuntaren as plantas o campo semella cuberto por un manto verdexante, e aínda houbo que facerlle sachas -cando a planta rolda os 12 cm- e regas novas.

O liño mantívose na terra verde ata finais de xullo, que foi cando se arrincou ó ter o bagaño dourado.

«O liño solta un bodoque cunha floración branca, e ó estar de cor amarela -polo mes de xullo ou ben en agosto- provoca unha dilatada e complexa lista de actuacións: faise o 'arrigado' (termo popular para designar a arrancada ou recolección), faena que consiste en ir sacando a planta con moita cautela ata que se desprende a raíz sen dificultade» (Gil de Bernabé; 1992: 36).

Despois de arrigado, o liño púxose en mandos ó cruzado para facilitar o seguinte labor, que é o *ripado*. Nesta segunda fase -e logo de repousar o liño un día ou dous- leváronse a unha eira os feixes e alí desatáronse; o ripado consiste en separar o bagaño (especie de boliñas que conteñen as sementes ou liñaza) do liño co *ripo* ou *ripanzo*, especie de peite vertical de madeira de castiñeiro cos dentes serrados e longos, de puntas bastas, montado no medio dun banco. Para ripar colocáronse dúas persoas sentadas no banco, unha fronte á outra e cunha perna por cada flanco; colleiron os mangados pola raíz e despois botáronos, alternativamente, contra as púas: mentres un baixaba o liño, o compañeiro levantábao, dando lugar a un movemento

Aparello para facer as 'canillas' que se usarán no tear
(A. de VV. O Santiaguíño). [Foto EDR]

repetido que provocou o desprendemento do gran encapsulado, para caer este sobre unha especie de manta que se puxo por debaixo (o *alimpeiro*), e evitar así que se manchase coa terra.

O bagoño botouse tres días a fermentar totalmente fechado nos alimpeiros ata que deitou toda a auga e fermentou. Púxose logo ó sol para que abrise e soltase a nabiña ou liñaza, que se gardou para a semente do ano vindeiro.

Despois do ripado veu o *alagado* ou *empozado* do liño: bañar os feixes en auga para que maceren. Con varas de vimbio atáronse os feixes -dentro dos que se meteron anacos de broa para evitar que o coman as lesmas máis adiante- e leváronse ó río de Mira, que pasa a uns 300 metros do lugar. Metéronse nun burato ou represa con pedras por riba para que quedase totalmente somerxida e mais para que non os arrasrase a corrente. Estes lugares do río onde se meteu o liño chámase aquí *lagaduiros*, e ós feixes *lagueiros*. Houbo vinte e dous lagueiros no río durante nove días.

Pasado este tempo, quitáronse os lagueiros das augas e laváronse ben alí mesmo, para o que se fixeron especialmente uns lavadoiros de pedra. O lavado non foi un labor moi agradable, polo cheiro que o curtido desprende. Púxose a escorrer en pequenas moreas en forma de meda coas raíces cara a arriba; despois estendeuse nun herbal coa herba acabada de cortar. Pasados outros nove días recolleuse e atouse de novo en feixes coas mesmas varas, e levouse nun carro de vacas a unha eira para mallalo. Para a *mall*a aproveitouse un día de moito sol, pois facilita moito o mallado a calor para que escache mellor a *aresta* ou cana de madeira, posto que o que serve é a codia de fóra (o resto non se aproveita); utilizáronse dúas parellas de vacas, e para que os animais non fixesen as súas necesidades, ía unha persoa detrás delas cun caldeiro preparado... Cada pouco tempo había que darlle a volta ó liño coa forcada, e retirarlle a aresta que ía ceibando.

No mesmo día, unha vez mallado, *estrígouse*: consiste en facer pequenas moreas, retorcéndoo e poñendo cadansúa morea unha enriba doutra (para saber a qué monitora ou grupo de alumnos correspondía cada morea ou *estriga*). Despois duns días aproveitouse un día que quentou ben e puxéronse as estrigas ó sol.

Recolleuse e *amantouse*; é dicir, tapouse con mantas de la e meteuse nunha corte do gando durante unha noite, para que non perdesse a calor. Pasouse despois ó *tascado*, que consiste en pasar as estrigas por un *tascón* (unha táboa vertical cun dos cantos afiados coma un coitelo) agarrando cada mangado ou manchea polos dous extremos e facendo

forza contra o aparello para que lle siga caendo a aresta; como xa se ían arrefriando as derradeiras estrigas, metéronse nun forno de pedra. Cada monitora, acompañada polo seu grupo de alumnos, tascou tres *efusais* (cada efusal tiña 24 estrigas).

O seguinte paso foi *espadelar*, que consiste en apoiar os mangados de liño nunha táboa e golpealo de cada lado alternativamente; sácaselle así outro pouco de aresta e empézase a separar a estopa dos *cerros*, dos que se sacará o lenzo.

Pasouse logo ó *restrelado*, que consiste en pasalo por un *restrelo* ou trebello feito de madeira, no que hai cravadas varias puntas ou dentes bicudos de ferro, moi mestas, seguindo así o proceso de separación da estopa do cerro. Do cerro fixéronse as estrigas máis pequenas cás que se fixeran antes; e da estopa fixéronse os *manelos*, que son mangados redondos.

Finalmente, entregouse a cada fiandeira unha libra e media de estopa e unha libra de cerro (unha ducia de cerros dan unha libra, aproximadamente).

Para seguiren escrupulosamente a tradición, a directiva da asociación *O Santiaguiño* institucionalizou para o sábado seguinte ó día de Reis, a comida ou **Albaroque das Fías**, coincidindo coa entrega das mazarocas por parte das fiandeiras.

A primeira destas celebracións tivo lugar no local da asociación en Carreira o 9 de xaneiro de 1993, asistindo á comida máis de 300 persoas, procedentes non só da propia parroquia, senón tamén de vilas da redonda, coma Zas e Baio. Procurouse que o menú coincidise exactamente co que corenta anos atrás daban os labregos ás xornaleiras que se encargaran dos labores de transformación do liño: un caldo con mingallas de pan e con chícharos, bacallao con patacas e papas de arroz, broa e unha copíña de augardente ó remate.

O segundo xantar das fías xa non se celebrou en Carreira, senón en Baio, o 8 de xaneiro de 1994. Por discrepancias entre membros da xunta directiva de *O Santi-*

1992: unha parella de vacas mallando no liño (foto EDR)

A Casa dos Caseiros, restaurada polos veciños para local social da asociación O Santiaguiño de Carreira (foto EDR)

guiño, un grupo deixou esta asociación e creou outra, *Amigos do Liño*, aberta a socios de toda a provincia da Coruña.

Esta recuperación tivo a súa importancia económica posto que hoxe en día varias mulleres teñen os seus ingresos na confección de pezas de liño, traballo que levan a cabo no local social da asociación.

Amigos do Liño trasladara a súa sede a Baio hai anos, e nesta localidade celebra todos os anos o Albaroque das fías, con desfile de modelos. Tamén leva anos participando na Mostra de Artesanía en Vivo do Castelo de Vimianzo.

O Santiaguiño leva participando desde hai anos na Mostra do Encaixe de Camariñas, e, así mesmo, na Mostra de Artesanía en Vivo do Castelo de Vimianzo.

10. Carreira nos textos históricos

Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños co conde de Altamira

O que vén a continuación é un resumo dos deberes dos veciños para co conde de Altamira, pois eran vasalos del na medida en que a parroquia pertencía á xurisdición de Vimianzo. Tamén se fai mención dos dereitos que tiña o conde na freguesía.

«Matar un lobo cada año en dicha feligresía y no lo matando cada vecino debe dar un carnero de un año o real y medio.

Pagar en cada un año treinta reales e veinticuatro maravedis de Pedido, por razón de la parte de una vaca que le cabe a dicha feligresía.

La viudas dos gallinas o por ellas su valor, las que tienen yeguas e ayudaren a majar con ellas no pagan ninguna cosa y asimismo la viuda que pague media premicia no paga gallina.

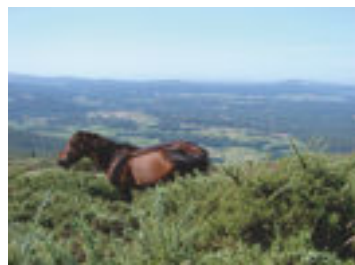
Llevar el pan de manoxos que coxe el Conde en la feligresía así de novaos como de quintos a la eira de Carreira e allí lo cubran, enmedan e maxan cada un año y el Conde les ha de dar de comer e beber mientras lo maxaren e beneficiaren.

Cada vecino que se muere ha de pagar una luctuosa (...).

Esta en posesion el Conde de presentar la sincura e beneficio patrimonial de la feligresía de Santiago de Carreira. Lleva de la dicha sincura e diezmo que a ella se paga por los vezinos e feligreses las dos tercias partes enteramente de todo el diezmo y el clérigo curero la otra tercia parte (...)). [transcripción de Juan López Bermúdez].

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«**SANTIAGO DE CARREIRA (cabeza).**- Esta felegresía tiene veinte y tres feligreses. Los frutos tres partes, la una y un dezmero lleva la cura que valdrá dies y seis cargas de todo pan y las dos, por sincura patrimonial, el Conde de Altamira, cuya es la presentación alternativamente con Suero Gómez de Sotomayor. La fábrica tiene ciertas leiras que andan arrendadas en cinco ferrados de trigo».

Non hai moitos anos había cabalos en liberdade nos montes do Bico de Meda (foto XMLS)

1753: no Catastro de Ensenada

Por esta época a parroquia de Carreira pertencía á xurisdición real de Soneira, acumulativa á de Vimianzo:

«(...) las referidas feligresías de (...) de Santiago de Carreira (...) son parte de las que componen la Jurisdiccion de Bimianzo y del señorío del Conde de Altamira quien posee la Regalia de poner en ellas Juez y escribano de numero Con Advertencia de que (...) son acumulativas de la Jurisdicción real de Soneira Cuio Juez conoce en ellas a preuencion de todas causas Civiles y Criminales, aunque como todas las más acumulativas Contribuyen con los Derechos reales a la Jurisdiccion de Bimianzo como principal caueza».

Valado na aba oeste do Bico de Meda, con servidume de paso para os pequenos animais montesíos. No centro, ó fondo, a localidade de Zas. (foto XMLS)

O tamaño, a forma e os lindes dos que se nos informa eran un pouco diferentes ós actuais:

«La de **Santiago de Carreira** ocupa de L P media legua y de N. á S. otra media, y de circunferencia dos ô quatro horas de Jornada Limita por el L. con san Julian de Santa Sauina P. s^a María de Lamas N. s^a María de Gandara S. santa Maria de Mira su figura redonda».

Numerosas eran as cargas ás que estaban sometidos os seus habitantes. Véxanse os seguintes datos:

«(...) Y en la de **Carreira** percibe de Gregorio Ferreiro, Domingo de Santos, Pedro Dominguez, Domingo Vezino Joseph Muiño y Mathias Roxo los servicios de Carnero del Louo, y vasallaxe, el de Luctuosa que como en todas las mas Fras [freguesías] de una alaja de quatro pies del que acaece morir las penas de Camara en que se multe a los reos, el ganado mostrenco y sin dueño y el noveno de los montes que se estiuden (...)».

«(...) Y en la fra de **Carr** el de Carnero del Lobo a nueve reales, el de Vasallaje a nueve reales, el de luctuosa á ocho reales, las penas de Camara a seis reales; el Ganado mostrenco á ocho reales y el noveno de los montes a doze reales».

«(...) digeron que los derechos que se hallaban puestos sobre las tierras de las fras. de Carreira (...) son: Diezmo, Primicia, Oblata y pagan los vezinos dcha. primicia por Casales (...).

Gando ceibo na aba oeste do Bico de Meda, hai uns anos (foto XMLS)

«En la Feligresia de Sant^o de Carreira percibe el Conde de Altamira las dos tercias partes de los diezmos y Primicias y la tercia restante la percibe Con el Diezmero enteramente y la oblata el cura parrocho (...) ascenderán los diezmos a mil y quinientos reales en los que se incluien onze Reales correpond^{es} a un diezmero las Prim^{as} a trescientos Nobenta y seis R^{es} vellón la oblata a ducien^{os} quar^a y el voto a ciento quar^a y quatro R^s según posteriorm^e trajo en arriendo Juan Riveiro (...)».

En canto ós cultivos que se daban na época, temos o seguinte: “(...) por lo regular hai las Especies de sembradura de Maiz, trigo, Centeno, Lino, nauos, y algunas berzas o Coles que se Coxen sin que de ellas se haga comercio alguno”. Entre as especies arbóreas había: “Robles, Toxales, montes que se estiuadan y otros incultos por naturaleza. Pero tamén se aclara que: “no ai arboles en dichas poblaciones”.

Como animais domésticos criaban:

«(...) las Especies de Ganados que hai en dhas. poblaciones y sus terminos son como se lleua dho. Bueis, Bacas, ôuejas carneros y cabras, algunas hiegoas, pôtros que a excepción de algunas reses de vezinos que tienen en el monte sus dueños (...)».

Aínda que os cursos de auga do interior da parroquia ten moi pouca entidade e o río principal soporta un desnivel moi escaso, iso non impedía que na parroquia houbera cinco muíños:

«(...) hai Cinco ruedas de Molino negras propias del v^{no} llamado de **Gosende** sobre el río bao de Gosende con el que muele por Canle nueve meses al año de Mathias Domínguez y consortes (...) otro llamado da **Ferreira** sobre el río da Represa en el que muele por Canle nueve meses al año de Dⁿ Pedro Varela de Mato (...) otro llamado **prado vello** sobre el río llamado Cornia con el que muele por Canle nueve meses al año de Dⁿ Gregorio Varela y consortes (...) Otro llamado de **porta Ferreira** sobre el río bao de Loureiro Con el que muele por canle todo el año de Lorenzo de Cardezo vezino de fr^a [feligresía] de s^a Maria de Baio (...) y el otro llamado de **Braña** sobre el río llamado fuente cedeira con el que muele por canle seis meses al año de mathias Roxo y consortes».

Para ser unha parroquia non moi extensa dá a sensación que estaba bastante densamente poboada, pois contabilizábanse 44 veciños (tres deles, pobres).

Neste minucioso inventario non faltan nin as casas en ruínas. Os donos destas casas arruinadas eran fidalgos foráneos (unha do conde de Altamira):

«(...) y en quanto alas arruinadas por desidia de sus Dueños hai en Carreira una de Dⁿ Jorxe Caamaño otra del Conde de Altamira, otra de Pedro Souto de Picon y otra de Dⁿ Federico Romero [este último era o dono do pazo de Follente]».

A maior parte dos veciños eran labregos. Habíaos con outras ocupacións: Antonio de Lema era tamén soldado do Rexemento de Milicias de Santiago; Gregorio Varela, Pedro Varela de Mato e Andrés Varela de Mato eran escribáns reais; Juan Gianza era

“estanquillero”; Josepha de Lema, cardadora; Agustín Parga, Juan Gianza, Domingo Ferreiro e María Vermúdez, tecedores; Antonio de Lema, ferreiro; Thomás Anido, xastre; Juan Riveiro (veciño de Meanos) era arrendatario do voto a Santiago.

No Dicionario de Pascual Madoz (c. 1847)

«CARREIRA (SANTIAGO DE).- felig. en la prov. de la Coruña (7 ½ leg.), dióc. de Santiago (6), part. jud. de Corcubión (5 ¾), y ayunt. de Zas (1 ½): SIT. sobre la carretera de Corcubión a la Coruña; con buena ventilación y CLIMA sano. Tiene unas 40 CASAS diseminadas, si bien formando los l. o ald. de Carreira y Piedra-mayor. La igl. parr. (Santiago) es anejo de Sta Maria de Gándara con quien confina su TERM., en el cual se encuentran fuentes de aguas potables y algunos arroyuelos insignificantes en el verano. El TERRENO participa de monte poco poblado y llanos de mediana calidad; los CAMINOS locales y la mencionada carretera, están mal cuidados; el CO-RREO se recibe por la cap. del ayunt. PROD.: maíz, algunas legumbres, patatas, lino y pastos; cria ganado prefiriendo el vacuno. IND.: la agrícola y telares caseros. POBL.: 35 vec., 203 alm. CONTR. con su ayunt.». »

Os datos de Carré Aldao (c. 1928)

«**Santiago de Carreira**, filial de Gándara. Está al O. de Pico de Meda y es Tierra de Soneira, y sus aguas van al río do Porto. La escuela nacional de niños lleva la denominación de Gándara y Carreira, por estar entre las dos. No cuenta sino con el lugar de Carreira y las dos aldeas de Pedra-mayor y Vila-estévez con 348 habitantes de hecho y 358 de derecho, repartidos en 109 viviendas».

11. Outras curiosidades históricas de Carreira (séc. XIX)

Un cabazo de pedra gañado no xogo (1847).- Hai un cabazo de pedra en Carreira no que se aprecia unha feitura distinta ós outros do lugar. Trátase do cabazo chamado do Moreno, que leva inscrita nun penal a data de 1847. Este hórreo ten unha curiosa e á vez triste historia, narrada por Ramón Romar López, baiés de Fornelos residente en Madrid, no seu libro *Ancestros y vivencias* (1998: 59-60).

Ramón Romar recolle nesta obra a historia dos seus antepasados baseándose en documentos familiares e, sobre todo, nos testemuños orais dos membros máis anciáns da súa familia. E deste xeito foi quen de chegar a un deses devanceiros, José Miguel López, vinculeiro da Casa do Vao de Fornelos, que a mediados do séc. XIX acabou perdendo todos os bens pola súa ludopatía. Un deses bens perdidos foi un hórreo de pedra de seis pés, de traza xeométrica, e quen llo gañou nunha partida de cartas foi un escribán veciño de Carreira, chamado Antonio Montero, que mandou a Fornelos -distante de Carreira 12 km- varios carros para trasladar o edificio. Ó sentir chegar os carros, José Miguel fuxiu para o monte avergonzado, e a súa muller, Xoana, que non sabía nada do

O cabazo de pedra gañado en 1847 nunha partida de cartas (foto EDR)

Estado da casa da Señorita ou do Moreno (decembro de 2017). [Foto EDR]

asunto, foi maltratada ó ofrecer resistencia. Ó final o hórreo foi desmontado peza a peza e trasladado a Carreira, e xa non houbo volta de folla: nunca se recuperou, e alí segue actualmente. É o cabazo da chamada Casa do Moreno ou da Señorita, hoxe abandonada, que tamén contaba cun dos tres pombais que hai na parroquia; os outros dous un é coñecido como do Artilleiro e o outro esta na casa do Castro, a rentes do castro e da aldea de Vilaestévez (Gándara).

Andando o tempo, un descendente do ludópata fornellán veu a Carreira tomar as medidas para facer en Fornelos un cabazo idéntico (véxase a historia completa nas pp. 440-443).

A familia dos Montero de Carreira, na alcaldía de Zas de 1894 a 1971.- O citado Antonio Montero aparece citado en 1856 nas actas municipais do Concello de Zas como escribán. Seguramente foi o pai de Manuel Montero Torreiro, natural de Carreira, que, por 1879 e anos posteriores foi secretario do Concello en diversas etapas e logo alcalde entre xaneiro e outubro de 1894, e desde decembro de 1894 ata decembro de 1914.

Un fillo seu, Maximino Montero Barreiro, tamén tivo o bastón de alcalde nos seguintes períodos: de xaneiro do 1915 a setembro de 1923; de marzo de 1931 a febreiro de 1936; de outubro de 1936 a setembro de 1959 e de febreiro de 1961 a xaneiro de 1968. Por último o seu neto, Maximino Manuel Montero Romero, herdou a alcaldía e rexentou Zas de setembro de 1959 a febreiro de 1961 e de xaneiro de 1968 a abril de 1971. En total esta familia orixinaria de Carreira gobernou os destinos de Zas durante mais de 70 anos.

Será de aí onde viña a denominación, hoxe en desuso, de Zas de Carreira para a capital do concello?

Desestímase a reclamación da Señorita de Carreira.- En 1886, nunha das actas de pleno do Concello desestímase a reclamación dunha muller de Carreira, coñecida na tradición popular coma a *Señorita*, nestes termos: "Tiene una renta de 30.000 reales y consume al año 48 ollas de vino, 1460 libras de pan, 500 ferrados de maiz en alimentacion de jornaleros y ganados, 50 quintales de patatas, una carga de habichuelas y garbanzos, con las carnes frescas y saladas para la manutención".

A Casa da Señorita é a mesma que a do Moreno, a do hórreo de Fornelos e dun dos tres pombais que hai na parroquia. Hoxe, infortunadamente, está abandonada.

Polo lugar onde se instalou o cabazo é posible que tamén fose a casa onde naceron ou viviron os Montero dos que se falou máis arriba. Nese momento o alcalde era Cesáreo Astray, do partido opositor ós Montero.

12. Festas parroquiais

As festas empezan en Carreira o luns e o martes de Pascua, festexándose o primeiro día á **Virxe do Rosario** (había verbena con pasarrúas de gaiteiros e xantar familiar) e o segundo a **santo Antón**, santo avogoso para recuperar ovellas ou calquera outro animal perdido (celebrase simplemente cun xantar).

O patrón, **Santiago**, coñecido familiarmente como *O Santiaguiño*, ten a festa o 23 de maio (e non o 25 de xullo, como era de esperar). Había xantar familiar, pasarrúas e verbena nocturna. Cando existía o servizo militar obrigatorio era un santo avogoso para que os soldados volvesen del sans e salvos.

Así e todo, as festas principais da freguesía non son as do patrón, senón as do 18 e 19 de xullo, en honra a **santa Mariña** e a **san Roque**, respectivamente. San Roque protexía contra as enfermidades e a peste.

Santa Mariña de Carreira é unha santa moi venerada nas parroquias orientais da Terra de Soneira e occidentais de Xallas, por onde se invoca para que as femias dos animais domésticos- especialmente as vacas- queden preñadas e despois pairan felizmente. Con este obxectivo, os devotos da redonda facían estourar no día da súa festa gran cantidade de potentes foguetes.

Este costume fogueteiro xa viña de vello e, dalgún xeito, xa pasou á nosa literatura, pois esta festa foi tema para unha das poesías populares do poeta xalleiro-cubano **José Baña Pose (Pepe de Xan Baña)**, que estivera convidado a xantar (talvez o 18 de xullo de 1921) na casa de Mallón de Pedra maior. Obsérvase como, seguramente pola estraña iconografía da imaxe da santa (con ese dragón ós pés que lle soían poñer os artistas debido a unha confusión con santa Margarida), o propio párroco daqueles anos dicía que aquela santa de Carreira era "extranxeira" e non galega (lémbrese que a tradición popular considera que é santa galega ou, polo menos, "intensamente galeguizada", en base ó santuario de Sta. Mariña de Augasantas, en Allariz-Ourense).

Transcribimos toda esta poesía ó completo, contida na edición que sobre a obra do autor xalleiro fixo Xosé Mª Rei Lema (2005: 274), respectando a ortografía e os modismos do autor, con palabras e formas específicas das Terras de Xallas e Soneira:

O xalleiro José Baña Pose (1872-1945)

Apoloxía de Santa Mariña de Carreira, polo crego da parroquia

A festa de Pedra Maior
fun chamado, por Mallón,
que fun da casa señor
dunha alta distinción.

Aquel home, que levou
millóns de réas de aquí
que Espasandín o chamou,
pra fillo herdeiro de si.

Con el fun admirado,
pra misa do mediodía,
pola casa e polos bens
que ó seu redor había.

No medio da misa o crego
dixo a vida da santiña,
que a tiveron por home;
¡por Mariño! e non Mariña.

«Hai dúas santas Mariñas,
a nosa é extranxeira,
a outra sei que é de Orense,
que disque foi fogueteira.

Por ter un touro dos bos,
prás vacas dos seus veciños,
que cada vez que as cubría
botaba a Dios foguetiños.

Esa é a mesma que
dendes de Baio pra baixo
lle botaban tantos foguetes,
darredor do seu rofaixo.

Por eso as vacas de alí
andan os bois decontado,
porque a paisana dos cordeiros
lle bota o resalvado.

A de aquí, ¡miña probiña!
¡cantos traballos pasou!
¡cantas calunias, Mariña;
ese mundo che botou!

Como dixer; era nena
e púxose uns pantalóns,
e metiuse nun convento
de homes ¡Santos Varóns!

Quedou unha neniña orfa,
e recollíuna, Mariño
dándolle o caldo e broa
como se fora filliña.

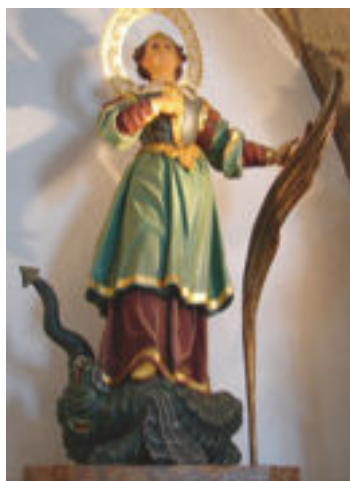
Os mesmos compañeiros,
co mundo aseguraban
que Mariño era pai
da neniña que insinaban.

O mesmo que fan aquí
connosco, moita xente;
hai por aí nunha barriga:
¡éche do crego doente!

Morriu Mariño, ¡que muller!
todo o mundo admirado.
¡Era unha santa! ¡unha virxen!
sen xamás haber pecado!»

Eu, que dese crego oín,
cousas de ser bo pai,
quedei pensando pra min:
pois que rexistrarte hai.

(Pepe de Xan Baña.- *Suspiros n'a terriña*;
La Habana-Cuba, 1922).

Imaxe de Santa Mariña de Carreira (XMLS)

A parroquia de **Santa María de Gándara** é de notable extensión, pois ten case 14 km². Formaba parte no Antigo Réxime da xurisdición real de Soneira e era acumulativa á xurisdición señorial de Vimianzo. O territorio parroquial está dividido en dúas metades polo cordal montañoso denominado Serra de Santiago, co ben perfilado Bico de Meda (566 m.) como altitude máxima. Este monte, que se atopa nos lindes das parroquias de Carreira e Gándara, é o punto máis alto de toda a Terra de Soneira, "cerne e rector das paisaxes desta Galicia", no dicir do xeógrafo e escritor Ramón Otero Pedrayo. Deste xeito, os lugares que integran a freguesía van quedar a un e a outro lado desta barreira montañosa: Gándara, Quintáns, O Sisto, Sobreira, Vilaestévez e O Vilar na zona oeste, en plena chaira soneirá; e Budián, Parga e Vilar Ramilo na zona leste, nos cursos altos dos ríos do Sisto e de Budián. O río do Sisto, sobre todo despois da confluencia co de Budián vai ser a corrente fluvial máis importante que máis adiante dará lugar ó río do Porto.

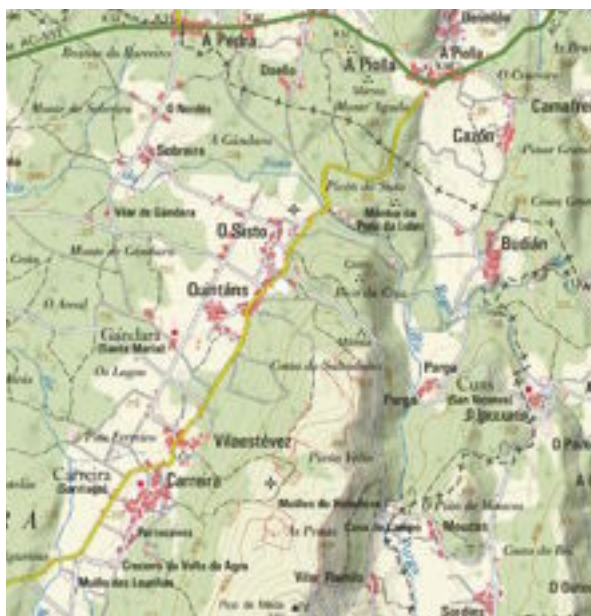
Está situada no extremo NE do concello de Zas, e, á súa vez, toca tres concellos diferentes: Cabana de Bergantiños, Coristanco e Santa Comba. Os seus lindes son: polo N, Nantón e Anos (esta nun único punto); polo E, Cuns (Coristanco); polo S, Carreira e toca algo a Santa Sabiña (Santa Comba), e, polo O, San Cremenzo de Pazos.

Presenta unha forma que parece recordar a un romboide inclinado de NO a SE, se ben o borde oriental presenta formas ben irregulares, especialmente na zona de Bico de Meda que ten unha prolongación estreita cara o sur.

Fonte: PXOM de Zas

Mapas da parroquia de Santa María de Gándara

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

Participa das mesmas formas de relevo que as de Zas, Mira e Carreira; é dicir, unha aliñación montañosa orientada de N a S e un val de formas planas compartido coas parroquias do concello que quedan ó N de Santo Adrián, San Martiño ou Santa Sía e coas de Nantón e Anos do concello de Cabana de Bergantiños.

Aba oriental do Bico de Meda, con Vilar Ramilo ó seu pé, vista desde o NE. (Foto EDR)

Non obstante, a parroquia de Gándara presenta unha diferenza notoria coas limítrofes polo S posto que naquelas o seu límite oriental estaba no cume do cordal montañoso do Bico de Meda sen superalo, mentres que no caso de Gándara esta aliñación montañosa corta a parroquia de N a S case pola metade.

Deste xeito haberá varias formas de relevo presentes en Gándara que non as había nas anteriores.

Seguindo un trazado de E a O atopámonos, en primeiro lugar, cunha zona elevada con montañas de escasa entidade como O Cotón de Atrás (305 m, Nantón) e Cotón dos Oleiros ou de Ponte Oleiros (335 m, Cuns) que rodean á aldea de Budián. O Piñón de Parga (373 m) e o Piñón de Moucos (419 m), que abrigan a Parga polo leste. Este grupo de montes poden considerarse como un dos últimos rebordes setentrionais da meseta do Xallas, nesta zona.

Vén, de seguido, un profundo val de forma triangular co vértice principal ó sur de Parga, moito máis encaixado na zona de Parga que na de Budián que se continúa pola parroquia de Nantón e mesmo por parte da de Riobó (as dúas de Cabana de Bergantiños).

Dentro da parroquia foi aproveitado para ser atravesado por dúas correntes de auga que conformarán o río do Sisto, arteria principal que formará o río do Porto.

Segundo avanzamos cara ó oeste atopámonos, agora, co cordal do Bico de Meda como punto culmi-

Parte N do val de Soneira visto desde Bico de Meda. (Foto EDR)

Vista polo NO do Bico de Meda desde Sobreira, co seu perfecto perfil cónico (foto XMLS)

nante da parroquia, de todo o concello e da Terra de Soneira (566 m –561 m, segundo o Mapa Topográfico Nacional de España 1:25.000; outros mapas, mesmo 567 m-)⁴⁰. Esta aliñación continúa cara o N para introducirse na parroquia de Nantón. O río do Sisto cortouna para que, unha vez superada, cambiar da dirección que levaba de S a N por outra de E a O.

O Cruceiro de Caión (498 m), Seixo Branco (432 m), Picón Vello (444 m), Pedras Grandes, Costa do Saltadoiro (406 m) ou o Bico da Cruz, cun excelente castro no seu cume (354 m), son os cumes senlleiros desta cadea situados ó norte do Bico de Meda e ó sur do corte producido polo río. Pasado este en dirección N, temos a Costa dos Muíños co Picón do Sisto (298 m) ou o Picón de Doeña (334 m) xa nos lindes co concello de Cabana de Bergantiños. Tamén podería considerarse como unha das prolongacións cara ó N da meseta do Xallas á que supera en altitude uns poucos metros.

A metade occidental da parroquia presenta formas achanzadas integradas plenamente no val de Soneira con escasas diferenzas de altitude, que oscilan entre os 200 e os 220 m. Nesta zona non hai ningunha elevación que salientar; se acaso algún pequeno desnivel aproveitado polo río para establecer o seu canle, especialmente no tramo que hai entre O Sisto e Sobreira.

2. Hidrografía

Dous son os principais cursos de auga que a regan: o río do Sisto e o de Budián. O primixenio e máis importante, que non o máis longo –o do Sisto-, é a corrente fluvial que logo constituirá o río do Porto -impropiamente chamado Grande-, o gran colector das augas da Terra de Soneira. Este río -que antes aínda recibe localmente os nomes de río de Vilar Ramilo e río do Rabiñoso- nace en terras xalleiras, na parroquia de Santa Sabiña (Santa Comba), nas brañas do Rabete, ó sur da paraxe de Porto Ribeiro, que quedan ó SE do lugar dos Fornos, entre esta aldea e a dos Picotos.

⁴⁰ O cartógrafo Domingo Fontán, durante a súa estada no antigo pazo de Follente a finais de 1823 para iniciar a ruta pola Terra de Soneira, tivo sempre presente a elevación privilexiada do Bico de Meda, ó que lle calculou unha altitude de 676 m; algo esaxerada, pero cómpre ter en conta os medios da época.

Fervenza do Rabiñoso, augas arriba (foto EDR)

Leva unha dirección S-N., que será claramente a predominante ata pasar a ponte do Sisto; a partir de aí predominará xa a E-O. Primeiro discorre a rentes de Vilar Queimado (aldea do concello de Santa Comba) e entre as de Vilar Ramilo (Gándara, Zas) e Moucos (Cuns, Coristanco), servindo de linde entre estes dous concellos durante máis de quilómetro e medio, ata chegar á fermosísima paraxe das fervenzas do Rabiñoso, a partir das cales toma o nome de río do Rabiñoso e entra de cheo na parroquia de Gándara; unha vez pasada a localidade de Parga recibe, pola dereita, outra achega tan importante ou máis ca el: o río de Budián.

A poucos centos de metros desas fontes orixinais nas brañas comeza a recibir emisarios pola súa esquerda. Todos levan unha dirección O a E e baixan do macizo do Bico de Meda. O primeiro deles cruza a aldea dos Fornos e xúntase co anterior case de xeito perpendicular. Salva un forte desnivel de case 100 m en pouco máis dun quilómetro de percorrido.

Case de seguido xúntaselles o segundo regato cunhas características moi similares ó anterior -1,5 km de lonxitude e 150 m de desnivel-; xuntos seguen o seu curso en dirección N ata chegar á aldea de Vilar Queimado, onde se lle xunta o terceiro, tamén pequeno e con fortes pendentes -1 km e 140 m de desnivel-. Pola contra, a corrente principal leva un discorrer bastante máis tranquilo –uns 50 m de desnivel nos algo máis dos primeiros 3,5 km-.

Fervenza do Rabiñoso, augas abaixo. (Foto EDR)

Confluencia dos ríos de Parga ou do Rabiñoso (dereita) co de Budián (de fronte).
[Foto EDR]

Pasado Parga recibe, pola dereita, un importante afluente. Trátase do río da Fervenza, de Budián ou do Muíño Vello (nomes polos que é coñecido). Ten as súas fontes preto da aldea de Varilongo e da casa da Columbia (Santa Sabiña, Santa Comba) e na lagoa da Fontecova (na antiga mina de caolín, Rego de Alás, Cuns, Coristanco); pasa

logo preto das aldeas da Gandriña, da Balsa, do Rueiro e de Pazo da Trabe (Cuns) e de Budián (Gándara). Durante un tramo serve de linde entre as dúas parroquias, espazo no que ten que salvar un desnivel considerable -uns 40 m en medio quilómetro- polo que son frecuentes os saltadoiros (de aí a denominación de río da Fervenza), algún deles dunha enorme beleza.

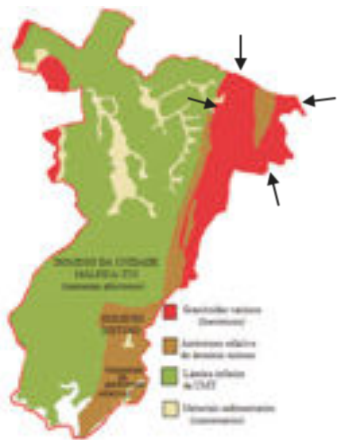
Unha vez chegado a Budián adquire un discurrir moito máis pausado e recibe, pola esquerda, outra pequena achega (o rego do Porto Curro ou do Meixón), procedente do Grixario de Cuns, e, xa preto da xuntanza co do Sisto, outro minúsculo regato pola dereita que vén da zona do Seixal (Nantón, Cabana). Xuntos van ó encontro do que viña de Parga, confluindo na paraxe da Carballa Vella, augas abaixo das dúas localidades anteriores. A partir de agora xa se lle chamará o río do Sisto, a principal arteria do río do Porto, nome que prevalecerá ata ben entrada a parroquia do Allo. Un último afluente, de escasa entidade, é o rego de Pontellas, que drena parte da ladeira occidental da cadea montañosa, principalmente a zona do Sisto e Quintáns; xúntase co principal, pola esquerda, preto da aldea de Sobreira.

Da importancia da abundancia da auga e dos seus desniveis dános unha idea que xa polo 1753 no catastro de Ensenada figura unha relación de 17 muíños, máis que en ningunha outra parroquia do concello.

3. Xeoloxía

A composición xeolóxica da parroquia de Gándara é relativamente complexa, como corresponde a zonas con distinta composición litolóxica que deu orixe ás diversas formas do relevo.

Comezando polo leste temos os montes que rodean Budián e Parga no seu borde oriental, unha banda lonxitudinal orientada de N a S (1), moi similar a toda a corres-

pondente á serra de Santiago (2), formados principalmente por rochas intrusivas especialmente por granitos de dúas micas só que neste caso no mapa xeolóxico vén máis especificado dicindo que son de época hercínica e que o granito é de grao medio a grosso tipo Dumbría e con zonas graníticas homoxéneas. É un tipo de pedra que presenta unhas magnificas calidades para ser usada na construción.

Entre ambas as dúas zonas elevadas estaría un val triangular de fondo plano que tería na aldea de Parga o vértice meridional, prolongándose cara o N por Budián (Gándara) Cazón, A Piolla, Denellón (as tres de Nantón, Cabana) e a parte meridional da parroquia de Riobó (Cabana). Estaría constituída sobre todo por migmatitas (3) de composición bastante parecida ó granito pero con textura algo orientada en bandas.

Á altura da aldea de Quintáns ten o extremo setentrional unha estreita banda (4) de xistos e paragneises do Precámbrico-Silúrico pertencentes ó dominio migmatítico e de rochas graníticas do Grupo de Laxe. Na parroquia de Gándara apenas se ten presenza (só entre Vilaestévez e Quintáns).

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGMA50_68.jpg e http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGMA50_69.jpg

Paralela ás dúas anteriores e atravesando toda a parroquia de N a S aparece outro estreito e alongado afloramento (5) de xistos e paragneises con algunhas parafibrolitas e algo de porfiroblastos de plaxioclasas pertencentes ó complexo de Noia ou Fosa Blastomilonítica de época hercínica; é dicir que apareceron cando se produciu o pregamento herciniano de finais do Paleozoico. Esta zona pertencería ó complexo dos autóctonos relativos e do Antiforme de Padrón constituído basicamente por materiais xistosos e de granitoides variscos.

Toda a parte occidental da parroquia, ó igual que nas súas veciñas do N e do S, estaría formada por gneises félsicos con retroecloxitas intercaladas (6) da mesma época e do mesmo grupo que a banda anterior pero pertencentes ó material alóctono da Unidade Malpica-Tui.

Nas marxes dos ríos, especialmente onde levan un discorrer máis tranquilo -o do Rabiñoso á altura de Vilar Ramilo, o río do Sisto e o seu pequeno afluente o rego de Pontellas- serían chairas aluviais e de fondos de valgadas (7) correspondentes ó período Holoceno do Cuaternario.

Tres fallas atravesan a parroquia de norte a sur. As dúas máis orientais (8) que discorren case xuntas polo oeste das aldeas do Sisto, Quintáns e Vilaestévez serían fallas de encabalgamento ou fallas inversas continuación das que se viñan dando nas parroquias situadas ó sur da de Gándara.

A máis occidental – a do Rias- (9) case non toca a parroquia agás no extremo occidental ou noroccidental. Trátase dunha falla que da orixe a unha sinforme: fondo de val que quedou en resalte.

4. Demografía

A evolución demográfica da parroquia foi como segue: 40 veciños (1607), 64 vec. e 292 hab. (1753), 139 vec. e 869 hab. (xunto con Carreira, en 1791), 38 vec. e 228 hab. (1836), 42 vec. e 238 hab. (1845), 481 hab. (1928), 122 vec. e 621 hab. (1965).

Nas distintas décadas ó longo do século XX a poboación das distintas aldeas foi a seguinte:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Budián	89	96	90	90	104	123	129	145	126	122	127	115
Gándara			22	12	19	20	34	30	10	8	7	6
Parga			33	28	46	50	53	59	36	31	31	31
Quintáns	69	60	82	77	67	102	115	120	93	82	94	92
Sisto (O)	158	133	158	175	183	225	202	213	163	135	153	142
Sobreira	49	44	52	45	63	67	77	71	64	56	49	44
Vilar Ramilo			28	30	36	30	27	38	36	33	27	28
Vilaestévez	58	66	107	99	86	102	114	117	99	85	88	89
Outros	90	82		18								
GÁNDARA	522	481	552	574	649	719	751	793	627	552	576	547
% PARROQUIA.	100	92,1	105,7	109,9	124,3	137,7	145,8	150,0	120,1	105,7	110,3	104,8
ZAS (CONC.)	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
% CONCELLO	100	93,3	109,4	109,4	135,2	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	113,5	108,4

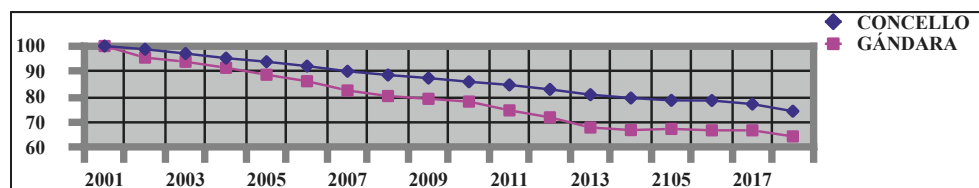
Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XX así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 1900 = Índice 100%

A evolución demográfica ó longo do século XX amósanos un paulatino aumento da poboación desde 1900 ata 1970, excepción feita de 1910, no que se acadou o índice de 150%; ou sexa a mesma poboación de 1900 e outra metade máis, para iniciar, logo, un paulatino descenso agás en 1996 no que se rompeu a tónica xeral. Evolución moi similar á que se deu no resto do concello.

Polo que respecta á poboación de cada unha das entidades, da parroquia en conxunto, do concello e as distintas porcentaxes no que vai do século XXI, a evolución foi a seguinte:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Budián	117	101	92	91	87	84	81	79	74	74	75	77	76	75
Gándara	6	6	6	8	9	9	9	11	10	10	11	10	10	10
Parga	29	28	25	22	22	22	22	19	19	19	18	18	18	17
Quintáns	90	85	83	81	76	75	68	67	64	64	64	65	68	60
Sisto (O)	144	143	142	120	117	114	106	103	95	95	92	89	87	87
Sobreira	47	43	43	41	37	40	40	36	33	33	32	34	31	32
Vilar Ramilo	29	29	25	24	23	22	22	20	19	20	20	19	20	20
Vilaestévez	88	81	72	67	65	64	63	61	60	54	59	56	57	54
GÁNDARA	550	516	488	454	436	430	411	396	374	369	371	368	367	355
Porcentaxes %	100	93,8	88,7	82,5	79,3	78,2	74,7	72	68	67,1	67,4	66,9	66,7	64,5
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	81,4	80,8	79,5	78,6	77,2	75,8	74,4
(1) PARROQ.	105,4	98,8	93,5	86,9	83,5	82,4	78,7	75,9	71,6	70,7	71,1	70,5	70,3	68,1

Evolución da poboación das distintas aldeas, parroquia e concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

A situación nos anos que levamos do século XXI xa é algo máis que preocupante posto que en tan so 18 anos perdeuse un 35,5% da poboación. Neste senso non é moi diferente á que se dá en case todas as demais parroquias do concello e mesmo de toda a zona rural desta parte de provincia.

Outro feito a subliñar é que tan só no 2001 e 2002 tiña máis habitantes que cen anos antes. Esta perda da masa demográfica pode vir explicada por varios factores: unha baixísima natalidade (un 4,21‰, no conxunto do concello); unha alta mortalidade (13,75 ‰ no total municipal, no 2016). Iso fai que o crecemento vexetativo sexa claramente de signo negativo. Outro aspecto que inflúe, e moito, é a idade media das persoas que nese ano roldaba os 52 anos (51,66) -49,46 de media para os homes e 53,77 anos no caso das mulleres, no total municipal-. Isto trae consigo que o período fecundo da muller xa se superou con creces polo que a natalidade vai ser moi baixa e con trazas de que non se mellore a curto prazo, polo que o descenso demográfico vaise seguir acentuando.

Outro aspecto que tampouco axuda é a falta de postos de traballo, xa que non hai industrias de ningún tipo, e a xente que está en idade laboral ten que marchar a outros lugares para buscarse a vida. Dá mágoa ver que magníficas casas feitas da excelente pedra existente na zona estean en estado de ruína por falta de quen as habiten.

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Gándara

O topónimo **Gándara** -pronunciado *Ghandra* polos veciños- é bastante frecuente en Galicia e norte de Portugal. No galego común, unha gándara é, sobre todo, un ‘terreo chan, enchoupado de auga e pouco produtivo’. Para reputados lingüistas (Bertoldi, Menéndez Pidal) esta palabra ten a súa orixe nunha antiquísima voz preindoeuropea, *GANDA ‘pedregal’, ‘terreo chan, pedregoso e inculto’.

Como apelido lévano 2.844 galegos como primeiro ou segundo e ocupa o posto 230 entre os apelidos galegos.

Aldea de Budián, no extremo oriental da parroquia. Detrás, á dereita, o Cotón de Ponte Oleiros (foto EDR)

Budián podería proceder do latín BUDA ‘xunco, espadana’, procedente da raíz celta *BED- ou *BUD-, e faría referencia a unha xunqueira ou a un lugar lamacente abundante neste tipo de plantas (de ser así, tería a mesma orixe que Budiño, Buño e Bueu). Con todo, non se descarta que poida proceder dun nome persoal xermánico: *BUTILA, BUTILANE.

Parga, segundo o lingüista Edelmiro Bascuas, trátase dun hidrónimo (nome de río) prerromano procedente dunha base indoeuropea *PER, ‘atravesar’. Para Cabeza Quiles esta base indoeuropea non sería celta.

Para **Quintáns** véxase o lugar homónimo de Brandomil.

O Sisto ten tamén unha orixe moi dúbida: hai quen o relaciona co verbo latino SISTERE 'establecerse, deterse', e seguramente significa 'parada ou pousada no camiño' (nos documentos medievais en latín aparecía coa forma SISTUM). Para Cabeza Quiles ese asentamento estaría nun lugar sinalado, a certa altura, ideal para albiscar boa parte do territorio (en

Gándara atópase no somonte da serra de Santiago ou do Bico de Meda, e desde el dexérgase o Val de Soneira). Outros investigadores consideran que é un topónimo da época sueva, cando se efectuaron reparticións das terras: do xermánico *S(W)EKSTOS 'sexta parte'. É un topónimo bastante abundante en Galicia, sobre todo nas provincias da Coruña (25 lugares distribuídos en 22 concellos) e Lugo (22 lugares en 14 concellos); na de Pontevedra existen sete lugares con este nome, noutros tantos concellos, e na de Ourense non hai ningún.

Sobreira (do lat. SUBERARIA) é un fitónimo, é dicir, un nome de lugar orixinado pola presenza dunha árbore solitaria ou senlleira pola súa corpulencia, neste caso unha sobreira; de feito, na comarca son máis ben raras estas árbores produtoras de cortizas. Tamén pode responder ó feito de ser esta árbore un punto de referencia ou linde territorial.

Vilaestévez, do latín VILLA STEPHANU 'vila ou granxa de Estevo', fai alusión a unha *vila* (granxa) pertencente ó primitivo posesor destas terras, de nome Estevo (na época do Baixo Imperio Romano).

Vilar Ramilo tería a súa orixe nun vilar ou granxa medieval pertencente a un posesor chamado Ramilo, nome xermánico, quizais emparentado con Ramiro (este < do xermánico RANEMIRUS ou RANIMIRUS).

En resumo, que os nomes de lugar desta parroquia fan referencia á paisaxe (Gándara), ás árbores ou plantas existentes (Sobreira, e tal vez Budián) á distribu-

O Sisto desde o Bico de Meda (foto EDR)

Vilaestévez, desde o castro do seu nome (foto XMLS)

ción das terras (Quintáns, e, moi dubidosamente, O Sisto -este tamén pode ser un topónimo viario-) ou ó nome propio do primeiro poseedor (Vilaestévez, Vilar Ramilo).

6. Parroquia de senlleiras paisaxes: o Bico de Meda e as fervezas do río do Rabiñoso, augas primixenias do río do Porto

Dentro dos moitos lugares de interese que ten a parroquia de Gándara, dous son os puntos que se deben visitar: o Bico de Meda e as fervezas do río Rabiñoso.

O **Bico de Meda** é o cume principal da serra de Santiago e da Terra de Soneira, con 561 ou 566 m de altitude (os mapas difiren). Ofrece unha fermosa forma cónica desde a chaira soneirá, de aí a súa forma de ‘meda’. As vistas que se nos ofrecen desde o seu cume son certamente amplas e fermosas.

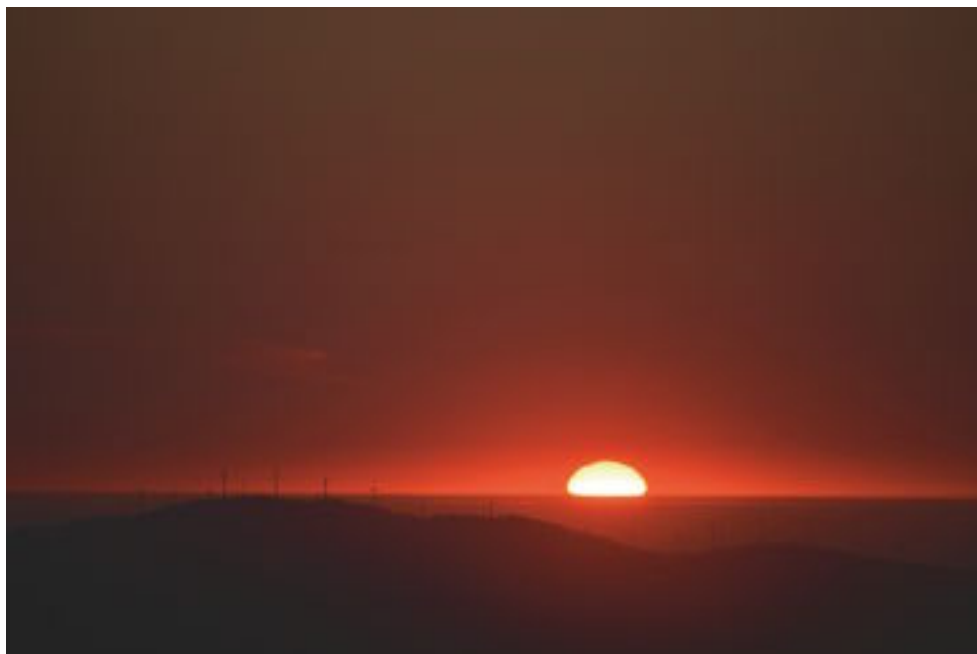
Podémonos achegar ata alí en coche desde dous accesos: desde a estrada AC-545 (de Baio a Santiago), preto da ermida de San Roque do Monte, por pistas de servizo ós aeroxeradores que conforman o amplo parque eólico que hai nel; o outro punto de acceso sería desde a aldea do Sisto: coller en dirección a Vilar Ramilo, desde onde hai unha estreita pista asfaltada que nos leva ata o cume.

En días claros e coa atmosfera limpa é posible ver o mar case desde Fisterra ata Arteixo. Igualmente pódense divisar partes dos concellos de Santa Comba, Mazariños, Dumbria, Vimianzo, case todo Zas, Camariñas, Laxe, Cabana de Bergantiños, Ponteceso, Coristanco, Malpica e Carballo.

As vistas máis próximas serían: a chaira coñecida como Val de Soneira (no concello de Zas, leste do de Vimianzo e sur do de Cabana) na súa totalidade, e o val que ten pola súa marxe oriental onde están aldeas coma Os Picotos (Santa Sabiña, Santa Comba), Sordíns e Moucos (Cuns, Coristanco), Parga e Budián (da propia parroquia de Gándara) que quedan nesta banda leste do cordal e varias das parroquias de Nantón, Riobó ou Silvarredonda (Cabana de Bergantiños). Mesmo se poden dexergar perfectamente as illas Sisargas (en dirección NO, a uns 27 km) ou puntos tan afastados como o monte do Pindo (no SO, a uns 33 km).

Albíscanse con bastante nitidez as localidades de Zas, Santa Comba, Baio, Corme, Ponteceso, Agualada, San Roque (Coristanco) ou Carballo, por citarmos só as máis importantes.

De noite son facilmente visibles os lampos intermitentes do faro de cabo Vilán (Camariñas). Como caso extremo, en condicións de atmosfera limpa e antes de se

Solpor de setembro desde o Bico de Meda, a cota máis alta da Terra de Soneira (foto Tania Carreira)

arredar da costa o corredor marítimo, podíanse percibir con prismáticos non moi potentes o manchón branco dos nomes dos barcos.

Hai un proxecto do Concello de Zas de sinalizalo como miradoiro e poñer paneis indicativos das paisaxes e localidades que desde el se poden ver. Esperemos que se leve a cabo o máis axiña posible.

As **fervenzas do río do Rabiñoso** están situadas un pouco antes do lugar de Vilar Ramilo pola pista que vén desde O Sisto, xusto no cruzamento que vai a Moucos (Cuns). Este é o ramal principal do río do Porto, que nos primeiros tres quilómetros e medio levaba un discorrer relativamente tranquilo, ó chegar a este punto comeza a coller velocidade para salvar un forte desnivel duns 45 metros en pouco máis doutros 200 m de percorrido.

Nada máis pasar a vella pontella de laxes que era un vao por onde pasaban en seco as persoas, mentres que os carros atravesaban polo propio río, antes de facerse a pista que vai a Moucos, comeza a coller velocidade e a levantar espuma branca ó golpear no seu tumultuoso avance contra as pedras do seu leito. Durante uns 150 metros amósanos numerosas pequenas caídas.

Hai un punto, pasado o segundo dos muíños que hai pola marxe esquerda, onde nunha pedra que se introduce no medio do río, facilmente accesible e relativamente segura a menos que estea húmida que se pode esvarar, desde a que é posible ver

A pontella do Rabiñoso, limpa de vexetación (xaneiro de 2018) (Foto EDR)

como o río baixa algareiro, para desviarse ó chegar a esa pedra e logo verse como segue brincando de pedra en pedra augas abaixo.

Aparte da inigualable beleza da fervenza, -mellor multitude de pequenas caídas- non debemos esquecer un importante

conxunto etnográfico que merecería ser posto en valor, sen ningunha dúbida.

En primeiro lugar temos unha pontella de grandes laxes, antiquísima. Non sería nada esaxerado pensar que incluso de época medieval, dado que cando a historiadora Elisa Ferreira Priegue (1988) escribe sobre os camiños medievais en Galicia fala dun que pasaba por alí.

En ambas as dúas marxes do río e en menos de 50 metros hai cinco muíños: tres polo lado de Cuns e dous polo de Gándara. Os do lado de Cuns están totalmente arruinados e cubertos de vexetación, mentres que os do lado de Gándara están bastante mellor. Sería moi recomendable que se restaurasen, xunto coa pontella de grosas trabes, e así, teríamos un conxunto etnográfico que en nada desmerecería a outros de bastante máis sona. Un deses muíños xa aparece citado no catastro de Ensenada (1753).

Uns centos de metros augas abaixo, antes de chegarmos a Parga o río ten outras fervenzas máis pequenas pero con caída máis clara.

Falta unha promoción axeitada deste punto, que ben o merece, aínda que xa se están dando uns tímidos primeiros pasos. A asociación ambiental Senda Nova, de Carballo, deseñou para este enclave dúas rutas de sendeirismo: unha delas parte da igrexa de Seavia (Coristanco) e remata no Rabiñoso; a ou-

A gran fervenza do río de Budián, no remate do inverno (foto XMLS)

A gran fervenza do río de Budián, en outono (foto Tania Carreira Rial)

tra vai desde aquí a Follente (Mira). Esperemos que en breve o Concello de Zas leve a cabo o seu propósito de poñer en valor este lugar, primeiro cunha ruta de sendeirismo –en fase de deseño– que pase por aquí e potenciar este lugar verdadeiramente único desde o punto de vista etnográfico –os muíños, que se poden completar cos restos das aproximadamente dúas ducias existentes pouco antes da ponte do Sisto, neste río e no de Budián– e paisaxístico, que mesmo mereceu unha reportaxe da *Televisión de Galicia* (TVG) no espazo “O recuncho de...”, do programa A Revista do 21 de xullo de 2017. Esta reportaxe pode verse no seguinte enlace: <http://www.crtvg.es/tvg/a-carta/a-revista-3141246> (entre os 51 min 25 seg e os 54 min 5 seg).

Moito menos coñecidas que as do Rabiñoso son **as fervenzas do río de Budián**, augas arriba do lugar deste nome. Grazas á limpeza efectuada polo Concello de Zas agora é posible acceder a elas, aínda que con certas dificultades. O esforzo paga a pena, desde logo. Durante un tramo o río serve de límite entre as parroquias de Gándara e Cuns (Coristanco), espazo no que ten que salvar un desnivel considerable –uns 40 m en 500 m– con sucesivos ‘saltadoiros’, algúns deles espectaculares. Por iso a este afluente tamén se lle chama o **río da Fervenza**.

Cada vez son máis os grupos de excursionistas que se animan a visitar as vistas fervenzas dos dous ríos que conforman o curso alto do río do Porto, que aumentarán en canto se acondicionen mellor os accesos.

7. A igrexa parroquial de Santa María de Gándara

Fachada da igrexa de Gándara (foto XMLS)

A fermosa espadana da igrexa de Gándara, de 1860 (foto R. Mouzo Lavandeira)

Hai unha tradición oral moi estendida que indica que a igrexa de Gándara estivera antes uns centos de metros máis cara ó leste, no lugar coñecido como Agra da Cruz (no mesmo sitio onde se atoparon restos romanos). É a mesma tradición doutras parroquias.

A igrexa presenta unha planta de salón conformada por un presbiterio case cuadrangular (6 x 5,5 m) e unha nave rectangular (12,50 x 5 m). Apegada ó muro norte do presbiterio, unha sancristía case cuadrangular (4,40 x 4,20 m). Apegadas ó primeiro tramo da nave, dúas capelas laterais: a do muro norte estivo dedicada a santa Margarida e fundáranla, entre 1678 e 1709, o escribán real Diego López de Miranda e a súa esposa Catalina Vermúdez de Castro, os dous fidalgos (o seu escudo aínda se aprecia no exterior). A capela sur estivo dedicada ó Santo Nome de Xesús ou ó Bo Xesús.

O templo quedou moi afeado na súa arquitectura interior por culpa das reformas que sufriu no século XX, unhas entre 1930 e 1935 e outras entre 1961 e 1967: construíronse unhas bóvedas lisas de cemento e recibéronse con escaso gusto as paredes. Non hai moitos anos picouse o recebo interior e deixáronse ó descuberto as paredes que amosan unha feitura a base de pedras de pequeno tamaño que desloce un pouco o seu aspecto.

Con todo, a base estrutural da igrexa é románica, da que unicamente se conserva a porta principal, rematada nunha fermosa dobre arcada románica de medio punto (un dos poucos exemplos deste estilo medieval, de finais do séc. XII, que se poden ollar no concello de Zas).

No ano 1860 un raio durante unha tormenta derrubou parte da fachada e mais a espadana que a coroaba. Empréndese decontado a tarefa de reconstrución deste muro oeste do templo, erguéndose unha nova espadana, obra do mestre canteiro José Touceda. Esta espadana, que encadramos dentro do eclecticismo do séc. XIX, é a que podemos contemplar actualmente, quizabes a máis fermosa

de toda a bisbarra: ten unha gran esvelteza e acrecenta notoriamente a maxestosidade da fachada.

No interior do templo hai **TRES RETABLOS** de mediados do séc. XX, os tres de estilo ecléctico. O maior substituíu outro esculpido entre 1795 e 1799 por Francisco Castro Agudín, o escultor de Sandrexo. O actual está presidido por unha imaxe da Asunción da Virxe na parte alta; nos paneis inferiores hai un santo Antonio e un san Roque de mediados do séc. XX.

No retablo da capela sur hai outro san Roque, un san Sidro e un san Sebastián. No da capela norte hai outro santo Antonio, un san Domingos de Guzmán e unha Virxe do Rosario. Hai outras imaxes exentas: santa Rita, o Perpetuo Socorro etc.

De entre todas **AS IMAXES**, salientaremos estas: a **Virxe do Rosario**, **san Domingos de Guzmán** (mozo imberbe vestido co hábito da orde dominicana; un libro nunha man, un bordón na outra e un can ós seus pés) e **san Sidro** (o patrón dos labregos; vestido cun refinado traxe da nobreza dezaoitesea; ós seus pés, unha diminuta xunta de bois xunxidos para tirar dun arado).

No retablo da capela sur temos a figura de **san Sebastián** (espido, atado ó tronco dunha árbore e co seu corpo cravado de frechas; un casco guerreiro sobre a cabeza, pola súa condición de militar). Foron realizadas estas catro imaxes por volta do ano 1864, e sospeitamos que o seu autor foi Francisco Rodeiro, escultor compostelán moi habelencioso que era capaz de copiar con grande mestría figuras barrocas e neoclásicas do séc. XVIII (especialmente as dos grandes escultores Gambino e Ferreiro). Rodeiro fíxera en 1857 as figuras pétreas do cruceiro do Carme do adro de Zas, e é moi probable que recibise a encarga de tallar estas imaxes de Gándara.

San Sidro (séc. XIX) [foto XMLS]

San Sebastián, séc. XIX (foto XMLS)

8. Dous interesantes cruceiros

Cruceiro das procesións de Gándara
(foto Roberto Mouzo Lavandeira)

Figuras do anverso do cruceiro procesional
de Gándara (foto R. Mouzo Lavandeira)

Gándara conta con dous interesantes cruceiros, de moita antigüidade e valor. Un deles, **o cruceiro das procesións**, atópase a uns 200 m da fachada da igrexa, no centro dunha encrucillada, onde tamén se conserva un dos primeiros palcos de música construídos de cemento, do ano 1934.

Para adaptarse á encrucillada, leva unha plataforma triangular, de tres gradas (no lateral norte da segunda grada lese AÑO DE 1720 (nun documento parroquial dise que se estaba aínda traballando nel en 1746) Leva un pousadoiro acaroado, pois ata el van as procesións. O varal é esvelto, con tres partes ben diferenciadas; remata nun capitel estreito.

A cruz, con figuras a cada lado, é longa. No lado oeste presenta un Cristo crucificado que apoia os pés nunha caveira a modo de peaña, cun frade -ou un san Francisco- á súa dereita, como se estivese recolléndolle o sangue. No lado leste represéntase a Asunción da Virxe, coa particularidade de que, ó contrario doutras asuncións, esta leva o neno Xesús no colo; na parte superior, dous anxos coroan a Virxe. As figuras, con abundantes xogos de luces e máis pola aparencia de movemento, responden ó estilo barroco de principios do séc. XVIII.

O **cruceiro do Sisto** atópase no medio do lugar deste nome, nun dos laterais da pista que comunica con Zas. O máis curioso deste cruceiro reside nuns estraños signos inscritos na parte inferior no seu varal de sección octogonal, que, por seren semellantes a letras hebraicas, deron lugar a unha chea de interpretacións. O máis seguro é que sexan marcas de canteiro.

A cruz lembra as góticas polas súas pólas serradas e remates de formas de flor de lis, pero seguramente non é tan antiga. No lado leste vemos a figura dun Cristo crucificado, cos brazos moi estricados (repárese nos voluminosos cravos das súas mans), amplo pano de pureza e

Reverso do cruceiro do Sisto
(foto R. Mouzo)

pernas moi arqueadas; a figura está moi desgastada pola erosión. No lado oeste, a figura da Virxe, moi hierática e de formas moi esenciais.

Carecemos de documentación sobre este cruceiro, pero aventuramos que seguramente ten varios séculos de existencia; quizais se fíxo no séc. XVII. O que si sabemos é que a súa situación actual non é a orixinal. Haberá uns 40 anos foi trasladado desde A Mosqueira, onde estorbaba un pouco para o paso de tractores e carros cargados. Este traslado fíxose con certa oposición dos veciños que o acarroaban. Mesmo se ten comentado que existía documentación do promotor que o mandara facer.

Marcas no varal do cruceiro do Sisto
(foto XMLS)

9. Unha parroquia cunha gran riqueza arqueolóxica

Na parroquia de Gándara quedan os restos de numerosas mámoas, de dous castros, dun xacemento romano e dunhas torres medievais.

Abundancia de mámoas e dous importantes castros

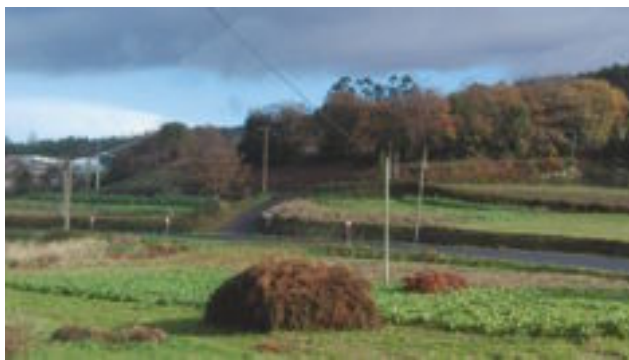
Esténdense por toda a parroquia e moitas delas foron usadas para marcar os lindes coa de Nantón (Cabana). Comezaremos ó leste de Budián onde unha delas relativamente ben conservada no alto do monte, separa as propiedades dos veciños de Budián dos de Cazón (Nantón), ó igual que sucede no alto do monte do Picón de Doeña, preto da Piolla, onde hai outras dúas na mesma situación, do mesmo xeito que noutras dúas preto da aldea de Sobreira na que estarían no límite entre as leiras desta aldea e as da Pedra. Nunha destas dúas últimas, hoxe arrasadas, conservaba os esteos da cámara dun dolmen.

Non moi lonxe da encrucillada da estrada que da Piolla leva a Budián hai outras dúas de pequeno tamaño (as de Can Lapido ou Pedra da Lebre). No Bico da Cruz e a escasa distancia do castro quedan os restos doutra. Non moi lonxe do desvío da estrada que vai a Parga desde O Sisto, na leira coñecida como Pedra da Lebre, hai outra en bastantes boas condicións. E, non moi lonxe, pero xa no alto ou preto do cordal do Bico de Meda hai outras catro.

Xa na parte baixa deste aliñación montañosa, preto das casas da Mosqueira e do Campo do Seixo, queda outra bastante tocada na paraxe coñecida como Camposa do Souto ou As Abenelas. Nas Castiñeiras, leiras que quedan entre O Sisto e Sobreira e moi preto das Torres do Boén, quedan os restos doutra.

A uns 300 metros ó oeste da igrexa parroquial, nas leiras chamadas Chousa do Crego, achanzouse outra de dimensións considerables non hai moitos anos para facer unha plantación.

Peor sorte aínda correu a das Minas, de Vilaestévez, xa que nos anos setenta do pasado século coa concentración parcelaria achanzouse case por completo e as pedras que formaban o dolmen que tiña no interior foron aproveitadas para amacizar un camiño. Nese proceso de desfeita atopouse unha machadiña puída e diversos fragmentos de cerámica.

O castro de Vilaestévez visto desde preto da igrexa de Carreira. (Foto EDR)

Á beira de Vilaestévez -hai casas da aldea case pegadas-, xusto no límite coa de Carreira (a separación entre ambas iría polo foxo que ten o castro no lado sur) aséntase o **castro de Vilaestévez** ou de **Faustino**, por ser este un dos seus últimos propietarios. Consta dunha muralla moito máis alta por dentro que por fóra no lado leste e sueste, porque o interior do castro está á mesma altura que o seu exterior e houbo que facer defen-

sas artificiais, mentres que polo resto o desnivel interior é case inexistente. É lixeiramente ovalado, e ten unhas dimensións considerables: 125 m de NNE a SSO e 115 de leste a oeste, cuns 375 m de circunferencia. Dispón de foxo, moito máis claro polo leste, aproveitado para camiño de carro e para facer pistas e, nalgúns tramos, muralla exterior. Está relativamente ben conservado, aínda que está a sufrir un proceso de deterioración xa que se lle desfíxeron parte das murallas para facer dúas entradas para tractores, unha polo leste e outra polo oeste. Téñense localizado nel abundantes restos de cerámica castrexa, e, así mesmo, unha fusaiola (pedra plana, redondeada e cun burato no medio, que servía de contrapeso no tecido de roupa). Fálase da presenza nel dos mouros e xente doutros tempos. Disque cando se comezou a traballar con tractores aparecía unha gran cantidade de pedras, que viñan dunha especie de valadiños que había no seu interior.

O outro castro está situado no alto dun monte chamado **Bico da Cruz** ou **As Cortellas**. É un clarísimo exemplo de castro de outeiro, xa que aproveitou perfectamente o impresionante desnivel existente polo seu lado leste e nordeste, mentres que polo sur e polo oeste, cun desnivel moito menor, conserva unhas estupendas murallas. A

croa ten uns 85 metros de diámetro e, aínda que no PXOM se di que na croa se atopan restos de construcións, unha inspección in situ permitiu ver que esas construcións en forma de pequenas depresións circulares están fóra do recinto fortificado, polo oeste, aínda que pegadas a el, das que a xente maior afirma que na súa nenez tiñan observado os arrinques de pequenas casiñas redondas. O seu nome, As Cortellas, faría referencia a elas por imaxinar a xente que serían cortes dos animais. Está ben conservado, e no seu interior non se ten atopado nada. Del cóntase, tamén, que alí estiveron os mouros vixiando toda a agra do Sisto e Budián que quedan ó oeste e ó leste.

O xacemento romano da Agra da Cruz

Na paraxe coñecida como Agra da Cruz, preto da aldea de Quintáns e non moi lonxe da igrexa parroquial, téñense atopado restos romanos de certa importancia e que nos estarían falando dunha vila romana do séc. II ou III d.C.

Segundo o informe que sobre os restos publicou na revista *Gallaecia* nº 5 (1979) a profesora Raquel Casal, pénsase que se trataría de varios fragmentos de *terra sigillata* hispánica moi erosionados, dos cales os máis interesantes serían: un borde dun prato de forma *drag* e tres galbos, tamén de forma *drag*. Todos estes fragmentos correspóndense con formas que teñen una cronoloxía moi ampla, pero que se pode centrar no séc. III d.C. posto que coincide coa peza de **anel de pasta vítrea**; que aparece descrita como segue: “Fragmento de anel de pasta vítrea de cor negra. O interior é liso; a parte exterior presenta una decoración a base de liñas incisas entrecruzadas que forman coma una franxa de óvalos en relevo que recorre o aro pola súa metade”.

O seu diámetro aproximado é de 2,2 cm.; de longo do fragmento: 1,5 cm. Un exemplar similar atópase no Museo Británico. Este tipo de aneis poden datarse no séc. III d.C., momento no que os aneis, pulseiras e adornos de pasta vítrea en xeral se poñen de moda. En realidade é un material barato e trátase de pezas ornamentais accesibles a calquera persoa, polo que son abundantes en todos os xacementos romanos –sobre todo de época tardía– e en contextos que ás veces podemos clasificar incluso de bastante pobres.

Os materiais que aquí ofrecemos non teñen outro obxecto que dar a coñecer a existencia dun xacemento claramente romano (unha nova *villa* do Baixo Imperio?). Non podemos deducir a extensión real das construcións que alí houbera, pois frecuentemente as faenas agrícolas e o continuo arado das terras diseminan nunha superficie moi extensa o que en principio é unha comunidade ou habitación de proporcións máis reducidas. Polo que se refire á cronoloxía temos uns materiais que, anque

escasos, nos permiten supoñer que o lugar está xa ocupado e romanizado no séc. III d. C. e, posiblemente, no séc. II d.C.

A data de abandono é máis problemática porque existe abundante cerámica común tardía, de aspecto rudo, cuxa datación precisa é hoxe en día imposible a falta de escavacións, dado o reducido dos fragmentos que levanta o arado. De todas formas cremos interesante rexistrar a noticia deste xacemento no que unicamente escavando se poderán precisar máis detalles”.

Téñense localizado, tamén, *tégulas* romanas noutros tres puntos da parroquia: nunha leira chamada A Toxeira, a 300 m do xacemento da Agra da Cruz; no lugar da Mosqueira (entre O Sisto e Quintáns) e na leira coñecida como Socotro, preto das casas do Sisto. Aquí mesmo se ten recollido *terra sigillata* –cerámica romana de luxo coa marca *sigillatam* (‘selo’) de alfareiro.

As desaparecidas torres do Boén ou de Surribado

Segundo o inventario que a empresa ARKAIOS S.L. (2002) fixo da catalogación de xacementos arqueolóxicos do concello de Zas, no relativo a estas torres -hoxe desaparecidas- dinos o seguinte:

“Trátase dun xacemento de tipo mota, de pequenas dimensións, no interior do cal se conservan aínda os restos dunha posible torre de planta rectangular. A mota é de forma ovoide, lixeiramente alongada en sentido NNE-SSW, contando cunhas medidas máximas aproximadas de 20 X 25 m e unha altura que oscila entre os 2/3 metros na zona Sur e os 4-5 do resto do perímetro.

No centro da mota conserva os restos dunha construción rectangular; as súas medidas interiores son de 7,40 m de lonxitude nos lados maiores e de 5,80 m. nos lados menores, que interpretamos coma os restos dunha posible torre medieval.

O muro interno é visible en case todo o perímetro, presentando unha altura que oscila entre 1,10 e os 2 m. En todo o seu percorrido non é posible ver ningún tipo de vano que permita saber cal era a zona de entrada. En canto ó grosor, neste momento é imposible medilo, pois aparentemente a cara externa aínda está oculta polo montículo da mota”.

Nas investigacións que a historiadora Ana Framiñán fixo sobre os condes de Altamira atopou un documento que fala destas torres. Literalmente o texto publicado en *La Voz de Galicia* (19/9/99) di no encabezamento:

“Había una vez una torre de piedra en la tierra de Sonera y eran los años de la mitad del siglo XV. La señora Doña Mayor de Sotomayor, más conocida en la zona por ser la mujer de Ruy Sánchez de Moscoso, le hizo un préstamo de 150.000 maravedís a la señora Doña Teresa de Estúñiga, también conocida por ser la esposa de Diego Pérez Sarmiento, conde y adelantado. Como prenda de devolución de la suma, le dio la “casa de Boén” que estaba en “Sonera”, según reza el documento hipotecario. Y los siglos han pasado y ya no queda más que los recuerdos de la casa que conoció otros tiempos de la actual Gándara”.

10. Un hórreo singular: o cabazo de Trelles ou do Cura

É bastante longo (13,90 m), con doce parellas de pés. No interior deste cabazo -tamén chamado do Cura, por pertencer ó igrexario de Gándara- o seu piso está conformado por seis lousas gravadas con varios motivos, entre os que predomina un vexetal que recorde unha flor de lis esquemática. Tamén chama a atención unha pentalfa (estrela de cinco puntas). Polo aspecto gastado parece que proceden dunha antiga edificación.

Misteriosos gravados no chan do cabazo de Trelles ou do Cura (Gándara) [foto R. Mouzo]

11. A parroquia de Gándara nos textos históricos

Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños co conde de Altamira

Os veciños desta parroquia tiñan para co conde de Altamira, como os doutras parroquias da xurisdición de Vimianzo, certas obrigas de tipo feudal, como era a de matorren un lobo de ano en ano (se non o facían, tiñan que darlle un carneiro ó conde); pagar a loitosa cando morrese o cabeza de familia; as viúvas tiñan que dar dúas galiñas ou o seu valor etc. E, ademais:

«Los que son peones lanzeros son libres del servicio ecetto que están obligados de ir con sus lanzas y espadas a la fiesta de Santo Adrao acompañar al Conde e su merino de Vimianzo y ellos les han de dar de beber, e ir al Curro de Camelle a correr el monte de Piñeiro y Tosto y hacer con los mas peones que se lleve el ganado y se acurre (...).

Todo el pan de novaos, cuartos e quintos que se coge en la feligresia llevarlo a la eira de Santiago de Carreira e ayudarlo a cubrir e majar, les darán de comer y beber. Están obligados todos los vecinos que al presente son e los que vinieron a vivir a esta feligresia» [doc. recompilado por Juan López Bermúdez].

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«SANTA MARÍA DE GÁNDARA.- Esta felegresía tiene quarenta feligreses. Los fructos quatro partes: las dos lleva la cura y otra don Payo Mariño de Lovera y la quarta Juan Prego de Montaos y Alvaro de Camaño. Vale la parte del cura quarenta cargas de todo pan. Presentación de labradores legos. La fábrica tiene de renta treze reales de una casa y unas heredades a ella pestenescentes y siete ferrados y medio de trigo y media libra de cera y ciertas vacas de que hay memoria en el libro dello. Tiene la fábrica obligación de dezir tres misas reçadas cada año por la dicha renta. Hay aquí una capilla en que se mandó poner una reja. Hay una cofradía de Sant Sebastián».

Pénsese nas cargas que tiñan que pagar os labregos, porque se temos en conta que había corenta fregueses e só a parte do cura supoñían “quarenta cargas de todo pan” e cada carga eran doce ferrados -e iso só era a metade do total-, viña dando que cada un deles tiña que pagar de media polas rendas uns 24 ferrados.

1753: no Catastro de Ensenada

Os **peritos** da parroquia de Gándara que participaron na elaboración deste catastro foron Domingo Amado (mordomo), Antonio de Couto e Diego Cordeiro.

Como acontecía con Carreira, Gándara pertencía á xurisdición real de Soneira, acumulativa á de Vimianzo:

«(...) son parte de las mas q^e componen la Jurisdiccion de Vimianzo y del señorío del Conde de Altamira quien posee la regalía de poner Juez y escriuano de numero en ella con advertencia de que las fras. de san Miguel de Treos, santa María de Gandara y la de santa maría de Baio son acumulatiuas como otras mas de dcha. Juris^{on} a la real de Soneira cuio Juez conoce en ellas a prevencion de todas causas Ciuiles y criminales aunque como todas las mas acumulatiuas contribuen con los derechos reales a dha de Vimianzo como principal caueza (...)».

Os seus **lindes** eran estes:

«La feligresía de santa Maria de Gandara tendra de L a P media Legua de N a S un quarto de legua de circunferencia legua y media o jornada de tres oras, limita por el L con el coto de Picotos, por el P con la fra. de s^{an} Clemente de Pazos por el N con la de sn Pedro de Nanton y por el sur con la de Santiago de Carreira».

Moitas e moi pesadas eran **as cargas** que os veciños tiñan que pagar:

« (...) y dcho Conde perciue en ellas por razón de señorío los seruiicios anuales siguientes: Por el que llaman Carnero del Louo perciue de cada un vecino Real y medio de Vellon, por el que llaman Gallina de Dehesa perciue un real de vellon. Por el q^e llaman Gallina de Viuda que solamente pagan las viudas (?). En cada fr^a perciue un real de v^{on} = por el seruiicio que llaman de vasallage perciue de cada un vecino diez y siete mv^s vellón. Por el seruiicio de Luctuosa perciue del cavo de casa que acaeze morir una Alaja de quatro pies perciue asimismo todo el Ganado que en dchas ocho feligresías se halla sin dueño, que regularmente llaman Mostrengo».

»También perciue la pena en que la Justicia multa o condena pecuniariamente a los reos de ella con adbertencia de que el dcho. seruiicio de carnero del Louo solo lo pagan las Personas que tienen Ganado lanar el año que no matan Louo uiejo o camada de nuevos que en este caso se eximen de esta contribución como siempre lo están las viudas y diferentes personas priuilegiadas; que asimismo no pagan el servicio de vasallaje (...).

»(...) el seruiicio de carnero del Lobo asciende a siete reales - el de Gallina de Dehesa a diez R^s - el de Gallina de Viuda a seis reales - el de vasallaje a diez R^s - el de Luctuosa a doze reales - Las penas pecuniarias a quattro reales y el ganado mostrengo a quattro reales vellón.

»(...) que los derechos que se hallan impuestos sobre las tierras de dchas ocho feligresías y sus Terminos son diezmo, primicia oblata y voto y que los diezmos en cada una de ellas se cobran y pagan de todos los frutos, de Diez uno en manojo de trigo, Centeno, Maiz, Corderos, Cabritos, Lino y Lana (...)».

«(...) el mayordomo y los Peritos de la fra. de santa María de Gandara dixeron perciuen los diezmos y primicias el Cura Parrocho, el Marques de la Sierra, dⁿ Gregorio Luazes vez^o de sⁿ Martin de Lage, Dⁿ Fernando Varela vezino de sⁿ Clemente de Pazos, y dⁿ Joseph Valanzuela vezino de la ciudad de Orense en esta forma el cura Parrocho la mitad enteramente y la otra mitad se subdivide en ocho partes de las que el Marques de la Sierra dos, dⁿ Gregorio Luazes otras dos: Dⁿ Fernando Varela una y las tres restantes dⁿ Joseph Valanzuela y la oblata la pagan los vez^{os} a medio ferrado de trigo, perciue enteramente el Cura Parrocho Y que los vezinos que labran pagan medio ferrado de Centeno por razón de votto al Santo Apostol.

»En la feligresia de Gandara ascenderan los diezmos a dos mil y ducientos R^s vellon –las primicias a seis cientos noventa y dos Reales –la oblata a ciento noventa y ocho reales, - y el voto a ciento diez y seis reales vellon, según le trajo arrendado el dho Juan Riveiro, de meanos (...)».

Ainda quedaban **os impostos** que lle había que pagar **ó rei**:

«(...) contribuíe a S M por servicio hordinario y extraordinario cincuenta reales vellón por Alcavalas, sisas, cientos millones y carnes con siete cientos y cinco Reales vellón y por utensilios con cien Reales cuias partidas componen la de ocho cientos treinta y cinco R^s vellón (...)».

As especies agrícolas, forestais e animais que se daban na época eran:

«(...) no hay formal diferencia de especie de tierras en quanto a ser de regadío y secano por ser todo el Labradio Pastos y huertas de secano y solo los herbales de regadío y por lo regular ay las especies de sembradura de trigo Centeno Maiz Lino Nauos, Toxaxes, Robles y montes que se estiuadan y otros yncultos por naturaleza (...).

»(...) que las especies de frutos que regularmente se cogen en las ocho referidas feligresías se reducen a Maiz, trigo, Centeno, Navos y Lino y aunque siembran algunas berzas o coles y Alcazer se cogen con escasez sin que se haga comercio dello».

«(...) las especies de Ganados que ay en dhas feligresías y en sus terminos son como llevan dicho Bueies, Bacas, obejas, Carneros, Cabras, Machos de cabrio, Lechones, Lechonas, Yeguas, Potrancas y Potrancos que a excepción de algun mes del verano tienen en los montes sus dueños no pueden afirmar quantos tenga cada uno (...) y solo saven no hai Cabaña ni Yeguada formal».

Unha idea do valor dos distintos **produtos agrarios** sería o seguinte:

«El ferrado de trigo a seis Reales –el de Centeno a quatro Reales- el de maíz a quatro reales- el de Linaza a diez Reales – un Az de lino en bruto quatro reales (...) un carnero vale doze reales, una Gallina vale tres reales – un Cabrito quatro reales = un par de Pollos real y medio = un quartillo de manteca quatro reales = un par de capones cinco reales = una libra de lino que esta a punto de hilar cinco R^s = Una Libra de Cera labrada onze reales: en bruto, o pasta siete reales = un quintal de Paja quatro reales = una arrova de Azeite quarenta reales (...)».

Como corresponde a unha parroquia ampla con numerosos cursos de auga e con boas pendentes non é de estrañar que houbera **numerosos muíños**:

«En la fra. de **Gandara** ay diez y siete Molinos muelas negras uno llamado **Budian** que muele diez meses propio de Diego Cardezo y consortes, otro llamado **trigas** que muele diez meses al año propio de Cathalina Maria Pose y consortes, otro llamado **Balsiña** que muele diez meses del año propio el ya dho Diego Cardezo otro llamado **Mestas** que muele diez meses propio de d^ñ Fran^{co} Andrade Presvitero, otro llamado **Caramuiño** q^e muele diez meses al año propio de Roque Varela vezino de san Pedro de Nanton y consortes Otro llamado **fabrica** que muele diez meses al Año propio de la fabrica Parroquial, otro llamado **Montes** que muele diez Meses al

Pequeno souto de castiñeiros preto de Quintáns. Afortunadamente, non todos os veciños fan repoboacións de eucaliptos. (Foto EDR)

Muíño próximo á ponte do Sisto (foto EDR)

año propio de dⁿ Juan de Montes otro llamado de **Vilar** que muele todo el año propio de Fran^{co} Vilar, Otro llamado **Sixto** que muele diez meses propio de por mitad de dⁿ Jph García y dⁿ Jph Vazquez otro llamado **punte do Sisto** que muele diez meses al año propio de Josepha Gomez, y consortes, otro llamado **de avaxo do Sixto** que muele diez meses propio de dⁿ Rodrigo Pardiñas vezino de la Ciu^d de Santiago, otro llamado **doeña** que muele diez meses propio de Fran^{ca} Souto y consortes, otro llamado **Surrivado** que muele diez meses propio del ya dho Rodrigo Pardiñas otro llamado de **Sobreira** que muele diez meses al año propio de (...?) Varela, **otro en dho sitio** de las mismas circunstancias de fran^{co} Dom^{ez} otro llamado **Pontellas** que muele seis meses propio del Cura Parrocho y otro llamado de **rabiñoso** que muele seis meses propio de don Joseph Varela».

Veciños e oficios de Gándara en 1753

Segundo os datos do Catastro de Ensenada, no ano 1753 a parroquia de Gándara contaba con 64 veciños e 292 habitantes (o que dá unha media de 4,5 persoas por familia). Estaba, polo tanto, bastante poboada. Era unha freguesía totalmente dedicada á agricultura, pois dos 64 veciños, 59 eran labregos (case o 90 % do total); dos restantes veciños "non labregos" 2 eran pobres e 5 eran eclesiásticos.

De entre os 59 labradores, dous deles tiñan ademais o oficio de arrieiros de trigo (chamábanse Buenaventura de Castiñeira e Alejos Martínez), e un era tamén tecedor e estanqueiro de tabaco (Pedro de Mira). De entre os agricultores citaremos os nomes destes patrucios ou cabezas de familia, a ver se alguén descobre algún antepasado de hai 265 anos (o feito de poñermos xuntos os dos mesmos apelidos non quere dicir que necesariamente fosen irmáns; poida que si ou poida que non):

Antonio de Abelenda, Domingos Amarelle (tiña unha criada), Antonio Andrade, Andrés do Anido, Atanasio Anido, Jacobo Bermúdez (unha criada), Antonio e Miguel Blanco; Gregorio e Roque Caamaño; Gregorio Capela (que tiña un fillo miliciano); Diego e Francisco Cardesso; Paula Antonia e María de Castro; Fernando Dias, Agustín e Francisco Dominguez, Domingos Fariña, Alberto Gómez, Josepha Gómez (unha criada), Juan Gómez, Ignacio de Lema, Bernardo López; Juan, Mathías e Domingos Martínez, Gregorio Muíño; Domingo, Juan e Ventura de Parga (tiña unha criada), Dominga de Pazos, María Posse, Gregorio Ramos, Blas Rodríguez, Elena Rodríguez (solteira), Jacinto Soneira; Juan, María e Pasqual do Souto; Juan e Simón Suárez; Theodoro Outeiro; Antonio Varela, Cristina Varela (viúva, tiña unha criada e un criado), Antonio Vecino, Antonio Vidal; Antonia da Vila; Pedro de Vila; Francisco de Vilar, Antonio Vilarinho. Un dos labregos tiñan o título de "don" (Joseph García, casado, catro fillos e unha criada), sen que nos conste se era fidalgo ou non.

O párroco era D. Pedro Gonzales (que vivía co seu pai, un primo chamado D. Domingo Lanza, un criado e unha criada maiores); había ademais tres presbíteros (que tamén levaban "don"): D. Francisco de Andrade (vivían cun irmán chamado Joseph, dúas criadas e un criado), D. Juan de Montes (vivía cun sobriño chamado Andrés Moreira, labrador casado, unha sobriña e unha criada), D. Joseph Varela (que non tiña familia; vivía só cunha criada e dous criados). Os pobres eran: Francisca do Anido (costureira, viúva e cunha filla pequena) e Joseph Calvo (casado e cun fillo).

No Dicionario de Pascual Madoz (c. 1847)

«GÁNDARA (SANTA MARÍA DE).- Felig. en la prov. de la Coruña (7 ½ leg.), dióc. de Santiago (6 ¾), part. jud. de Corcubion (6) y ayunt. de Zas (1): SIT. en tierra de Soñeira y sobre las márg. y puente de San Justo, con buena ventilación y CLIMA templado y sano: comprende los l. ó ald. de Budián, Iglesia, Parga, Sisto, Sobreira, Vilaestevez y Vilaramiro que reunen 42 CASAS de pocas comodidades. La ig. par. (Santa Maria), es matriz de Santiago de Carreira. El TERM. confina por N. con el camino de Coruña á Camariñas; por el E. con la cord. de Pico de Meda; por S. con el citado anejo, y por O. con Sta. María de Lamas y San Clemente de Pazo; hay varias fuentes de buen agua, cuyos derrames bajan al indicado r., el cual da principio al denominado del Puerto. El TERRENO participa de monte y llano, aquel poco poblado y este de mediana calidad. Los CAMINOS vecinales y mal cuidados, y el CORREO se recibe por la cap. del part. PROD.: trigo, centeno, maíz, patatas y legumbres; cria ganado vacuno, de cerda y lanar; hay alguna caza. IND. la agrícola. POBL.: 42 vec, 238 alm. CONTR. con su ayunt.».

Os datos de Carré Aldao (c. 1928)

«**Santa María de Gándara**, de entrada, matriz de Carreira y presentación del Conde de Altamira. Forma parte de la tierra de Soneira; tiene al N. los montes da Piolla, por los que cruza la carretera a Fisterra, y el Pico de Meda y el río do Porto (Puerto) los tiene al E.; a este último van las aguas del término, entre ellas las del Rabiños, en que hay un salto y sobre el río do Porto tiene el puente de San Xusto. La escuela nacional adscrita a este término se llama de Gándara y Carreira. Budián, Quintáns, Sisto, Sobreira y Vila-estévez son las aldeas y Gándara, Parga y Vilar Ramiro, los grupos menores. Ascienden a 481 los habitantes de hecho y a 502 los de derecho, distribuídos en 136 edificios».

12. Festas parroquiais

As patronais son o 15 de agosto (**Asunción da Virxe**) e o 16 (**san Roque**). Teñen sido moi boas, pero as de hoxe redúcense a unha misa solemne e a un xantar familiar. Existe a lenda de que o culto á Asunción empezou cando un home moi rico padecía unha enfermidade moi grave, e grazas á intercepción da Virxe curou totalmente.

Hai outras celebracións festivas de tipo relixioso: a de **san Sebastián** (o 20 de xaneiro), que é a festa do entroido propia da parroquia (nalgún tempo facíanse filloas ese día, e tamén era normal facer as fiadas de liño con bailes ata altas horas da madrugada; ten habido verbenas, pero hoxe redúcese a pouco máis que unha misa de semana ou mesmo xa non se celebra nada). Cómpre lembrar que en 1607 xa existía unha confraría dedicada a este santo.

San Sidro (15 de maio), o patrón dos labregos. Había unha comida familiar un pouco mellor cá dos outros días; ten habido verbenas, pero hai moito tempo que xa non. Uns anos si, uns anos non celebrábase misa solemne, non se adoitaba traballar con animais ese día).

As Dolores (último domingo de maio), Virxe á que se venera para sandar todos os males estraños. Hoxe segue tendo verbenas e festas profanas con pasarrúas e misa solemne con procesión deica o cruceiro situado fóra do adro, ó oeste da fachada do templo; é a única que conserva estas manifestacións musicais, aínda que non todos os anos.

Santo Antonio (ó día seguinte do das Dolores). Misa solemne e continuación dos actos do primeiro día.

A **Virxe do Rosario** (último domingo de setembro), festa que perdeu toda a importancia que tiña non hai tanto tempo, pois agora redúcese a unha misa grande e algúns anos a unha comida familiar; ás veces, nin iso.

No Antigo Réxime **San Cremenzo de Pazos (San Cremenzo)** formaba parte da xurisdición de reguengo de Soneira. É parroquia matriz do Allo. A súa extensión acada os 11 km²., territorio no que se asentan unicamente tres lugares: San Cremenzo, Daneiro e Castro. No *Diccionario Geográfico* de P. Madoz -publicado contra 1845- citábanse outros dous lugares, hoxe desaparecidos, A Cotela e A Pedra que Tangue.

Situada na parte N. do concello, serve de linde co de Cabana de Bergantiños (parroquia de Anos). Dentro do propio concello ten polo E a parroquia de Gándara; polo SE a de Carreira; polo O a de Lamas; e, polo NO, a do Allo, o seu anexo. Pola súa forma parece recordar a un triángulo invertido no que o vértice inferior quedaría moi preto do punto onde conflúen catro parroquias: Lamas, Zas, Mira e Carreira (na xa citada Pedra dos Cregos, hoxe ilocalizable). Unha prolongación do vértice superior esquerdo case toca a aldea da Cebola de Abaixo (O Allo).

Mapas da parroquia de San Cremenzo de Pazos

Fonte: PXOM de Zas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

San Cremenzo é unha parroquia eminentemente chá, posto que a diferenza de altitude entre o punto máis baixo e o culminante é de apenas 76 m. Rompe esta morfoloxía achanzada un pequeno outeiro entre as aldeas de Castro, por un lado, e As Pereiras e Vermello por outro (estas dúas na parroquia de Lamas).

Na parte central desta pequena elevación encóntrase a pequena aldea de Daneiro, na cal se ergue un pazo de boas dimensións e de fermosa feitura. Na súa aba oriental está a aldea de Castro, non moi lonxe do castro do que recibe o nome.

A cota máis alta, Alto de Castro (271 m), dáse xusto un pouco máis arriba desta aldea á beira da pista que desde ela vai á das Pereiras. Pola parte occidental de Daneiro atópase a segunda cota máis alta (269 m); en tanto que a cota inferior (185 m) está na canle do río do Sisto (corrente principal do Porto) entre as aldeas de Daneiro e Xerne. O resto das terras da parroquia oscila entre os 200 e os 220 m.

2. Hidrografía

A parroquia está ben fornecida de auga, xa que por ela discorre un tramo do aínda ata aquí denominado río do Sisto, que, como xa dixemos, constitúe a corrente principal do río do Porto, o colector das augas da Terra de Soneira. No *Diccionario* de Pascual Madoz (c. 1847) o río xa se denomina “río del Puerto” ó seu paso por esta parroquia e tamén pola de Gándara. Non moi lonxe do lugar de Castro, e case a rentes do xacemento arqueolóxico, a corrente fluvial do Sisto incrementa o seu caudal pola esquerda co afluente que vén de Mira.

Fermosa avenida de carballos que leva ó pazo de Daneiro desde a aldea de Castro. (Foto EDR)

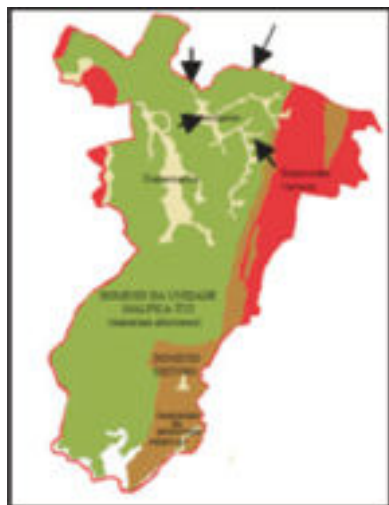

O río do Sisto -corrente principal do río do Porto- no momento de recibir as augas do de Mira, desde a ponte que vai a Castro. (Foto EDR)

Discorre o río de NE a SO ata se xuntaren as súas augas co de Mira, que leva unha dirección SE a NO. A partir da súa confluencia a dirección predominante que tome o río será esta ata chegar a preto de Xerne (O Allo) onde recibe unha ínfima achega pola dereita (o regacho da Ermida) para coller unha dirección predominante de E a O. que será coa que entre nas parroquias do Allo e de Baio.

Unha idea da súa chanceira dánola o feito de que o río, nos aproximadamente 5 quilómetros de percorrido que ten dentro da parroquia, apenas descende 10 m. No seu curso construíronse dentro desta freguesía cinco pontes ou pontellas: a Nova, a da Carula, a Grande, a de Sucastro e a de Vaodosal (máis información en Domínguez Rial e outros 2019: 43-45).

3. Xeoloxía

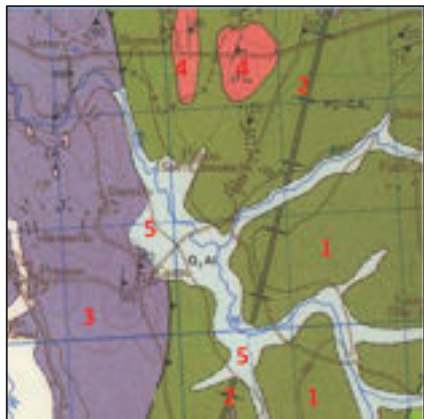

Comparada coa das parroquias veciñas a estrutura **litolóxica** de San Cremenzo é bastante máis simple, posto que só son tres os tipos de rochas que a constitúen:

A maior parte da parroquia, polo E, estaría integrada por gneises félsicos con retro-ecloxitas intercaladas **(1)**. Nesta zona con orientación NNE – SSO estaría incluída unha traza axial dunha sinforma da segunda fase hercínica: a falla dos Rias que desde esa praia malpicá chega ata a parroquia de Brandoñas **(2)** –unha sinforma é un pregamento cuxa concavidade ou parte oca se dirixe cara ó ceo, independentemente de cal sexa a orde relativa de idades dos materiais que a constitúen-.

Na parte occidental da parroquia estaría composta toda ela por ortogneis biotítico **(3)** con algunhas ínfimas chatolas de anfíbolitas entre Danaio e Vermello. No extremo N da parroquia danse dous pequenos afloramentos un circular e outro un pouco máis alongado de ortogneis con biotita e seixos azulados dentro de gneises félsicos **(4)**.

Tanto na parte que colle nas beiras do río de Mira coma no do Sisto están presentes os materiais sedimentarios **(5)** a ambos os dous lados dos dous ríos, correspondentes ó período Holoceno dentro do Cuaternario.

Composición xeolóxica da parroquia.

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

No tocante á **tectónica**⁴¹ diremos que os terreos do concello de Zas forman parte da Cadea Varisca ou Hercínica europea (hai entre 390 – 290 millóns de anos), dentro da chamada Zona de Galicia-Tras os Montes que, á súa vez, se subdivide en dous dominios superpostos estruturalmente: o Dominio Xistoso de Galicia-Tras os Montes na parte inferior e o Dominio dos Complexos Alóctonos na superior. O segundo destes dominios representado aquí pola Unidade de Malpica-Tui (UMT) esténdese polo centro e o oeste do concello, -e polo tanto na nosa parroquia- entre o río do Porto e o encoro da Fervenza no río Xallas.

A Cadea Varisca pregouse no Paleozoico Superior pola colisión de dúas grandes masas continentais, unha situada ao NO (Laurussia) e outra situada ao SE (Gondwana), durante a ensamblaxe do supercontinente Panxea. Neste esquema o Dominio Xistoso de Galicia-Tras os Montes corresponderíase coa beira de Gondwana (autóctono relativo) e a UMT formaría parte da serie de mantos que se desprazaron (alóctonos) e amorearon sobre o autóctono relativo durante a colisión continental -entre eles as terras de San Cremenzo-.

A Unidade de Malpica-Tui, UMT, forma parte das chamadas Unidades Basais destes Complexos Alóctonos e interprétase como unha lámina de codia continental ligada á marxe máis externa de Gondwana que ao introducirse debaixo de Laurussia e penetrar no manto (subdución) experimentou unha fase de metamorfismo de alta presión. Tras a subdución, esta unidade foi acrecionada á cuña oroxénica, comezando así a súa expulsión e volta á superficie (exhumación), para rematar emprazándose, mediante acabalgamentos e dobramentos, sobre sectores máis internos de Gondwana.

Actualmente a UMT constitúe unha franxa de entre 4 e 9 Km de anchura que se estende entre Malpica e Tui e presenta unha estrutura de sinforma (prega ou dobra coa abertura cara a arriba, como nun U). O sector norte da UMT vai de Malpica ata a falla da Fervenza á altura do río Xallas e nel, como dixemos, localízanse a

⁴¹ Agradecemos a Antonio García Losada a súa colaboración neste apartado

Vista parcial do lugar de San Cremenzo. (Foto EDR)

maior parte das terras do concello de Zas -e, polo tanto, San Cremenzo- entre O Allo e o encoro da Fervenza.

De maneira resumida podemos dicir que as estruturas tectónicas fundamentais que afectan ó territorio de Zas son a UMT coa súa estruturación en cubeta e o domo do Antiforme de Padrón, delimitados ó S pola falla da Fervenza –no río Xallas- e ó N pola falla de Rias.

4. Demografía

A súa evolución demográfica foi como segue: 19 veciños (1607), 42 vec. (1753), 44 vec. (1769), 46 vec. e 187 hab. (1836), 49 vec. e 218 hab. (1845), 326 hab. (c. 1928), 64 vec. e 420 hab. (1965).

Ó longo do séc. XX os habitantes das súas aldeas foron os seguintes. Pode ser interesante comprobar que desde o 1960 ata o ano 2000 a parroquia perdeu un 46 % das súa poboación e que entre 1981 e 1991 a perda foi dun 17,7 %.

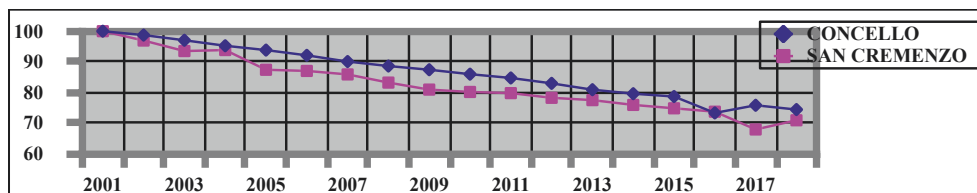
Esta situación de forte descenso demográfico operado nas últimas décadas do século XX non foi a menos senón que se acentuou aínda máis. Na seguinte táboa están os habitantes dos tres núcleos nos anos que van do século XX así como as porcentaxes en relación ó ano 2001 e ó de 1900 (1)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Castro			31	35	48	58	47	42	33	30	25	26
Daneiro	49	55	62	58	63	67	69	26	19	11	10	9
San Cremenzo	190	196	207	199	216	266	273	304	292	251	229	232
Outros	45	50	18	25	10	12	13					
SAN CREMENZO	293	301	318	317	399	403	402	372	344	292	264	267
Porcentaxes %	100%	102,7	108,5	108,2	136,2	137,5	137,2	126,9	117,4	99,7	86,7	91,1
ZAS (CONC.)	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
% CONCELLO	100	93,26	109,4	109,4	135,2	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	113,5	108,4

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XX así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 1900 = Índice 100%

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Castro	25	21	20	21	20	18	18	18	17	17	16	15	15	14
Daneiro	8	8	6	6	5	5	5	5	5	3	3	3	3	3
S. Cremenzo	229	216	203	198	187	187	186	182	181	179	177	175	160	169
S. CREMENZO DE PAZOS	262	245	229	225	212	210	209	205	203	199	196	193	178	186
Porcent. %	100	93,5	87,4	85,9	80,9	80,1	79,8	78,2	77,5	75,9	74,8	73,7	67,9	70,9
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	82,9	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
(1) PARROQ.	89,4	83,6	78,2	76,8	72,3	71,7	71,3	70,3	69,3	67,9	66,9	65,9	59,1	63,5

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Ó igual que sucede en case todas as parroquias do concello e, polo tanto no conxunto municipal, a situación demográfica é crítica, cunha perda constante do número de habitantes.

A parroquia acadou o máximo demográfico nas décadas dos 50/60 cando tiña un 37% máis de habitantes que no 1900. O aumento de poboación ata eses anos foi constante. A partir de 1960 iníciase un forte declive que fai que no ano 2000 teña case un 9% menos que en 1900 e que a perda desde os anos 1970 fose dun 59%.

Esta situación lonxe de mellorar no presente século XXI, aínda vai a peor e así a comezos do 2017 tiña un 32,1% menos de habitantes que tan só 17 anos antes e que a poboación actual sexa pouco máis da metade da (59,1%) que tiña en 1900.

Con todo o 2017 foi un ano demograficamente bo xa que en vez de seguir diminuíndo a poboación deuse un aumento de 8 habitantes, pequeno iso sí, pero aumento ó fin e ó cabo entre xaneiro de 2017 e o de 2018, que rompe a dinámica dos últimos case 50 anos.

O medio de vida desta parroquia foi tradicionalmente a agricultura, aínda que ata non hai moito se apreciase varias familias dedicadas á hostalería, ó comercio e ó

Terras de cultivo. As terras chás e a súa boa cualidade fan que sexan moi propicias para os cultivos. (Foto EDR)

O lugar de Castro, situado na aba oriental do monte de Daneiro. Ó fondo á esquerda o Alto de Castro, o cumo da parroquia. (Foto EDR)

transporte. Especialmente importante é esta última actividade, xa que nela habita a familia que xestiona a empresa de transportes Autos Facal.

Como acontece no seu anexo (O Allo), a estrutura socioeconómica do Antigo Réxime chegou case ós tempos actuais, posto que sobreviviu sistema dos arrendamentos rústicos ata ben entrada a década de 1960: por estes anos, a familia Varela Radío (do pazo de Daneiro) indemnizou os colonos para que estes lle deixaran libres as terras que cultivaban. No lugar onde máis se deu esta circunstancia foi en Daneiro, pois nel as casas do lugar quedaron deshabitadas ó emigraren os seus antigos moradores a vilas e parroquias da comarca ou á Coruña.

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares da parroquia

San Cremenzo é o nome da parroquia e da aldea onde está situada a igrexa. É outro dos catro haxiotopónimos (‘nomes de lugar orixinados polo culto a un santo ou a unha santa’) do concello de Zas. Procede do latín *Sanctu Clementiu*, variante do nome latino *Clemens*, *Clementis* ‘clemente’, cognome romano. Difundiuse moito na época cristiá, e levárono dez e sete papas e varios santos. Da mesma maneira que *Vincentem* tivo unha variante en galego que acabou dando *Vicenzo*, *Clementem* tamén creou a variante *Clementium*, da que saíron as formas populares galegas históricas *Clemenzo*, *Climenzo*, *Cremenzo* ou *Crimenzo* (Ferro Ruibal e outros 1992: 203).

Aínda que hoxe en día moita xente di San Clemente á hora de se referir a esta parroquia e ó lugar -pola secular presión da Igrexa e á forza de velo escrito durante tantos anos coa súa forma castelanizada-, o certo é que popularmente chegou ós nosos días a súa forma propia e máis evolucionada: *San Cremenzo*, que aínda se mantíña non hai moito en boca de moitos vellos. Como proba de que esta era a forma histórica parroquial temos o testemuño gráfico en documentos do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS), de finais do séc. XVI, e nos libros do propio arquivo desta parroquia do século XVII, redactados en castelán pero conservando aínda a forma popular galega:

- **1582:** nun documento do 27 de xullo fálase do beneficio de “San Cremenço de Paços”, na 5ª liña (<http://csa.archivo3000.es/jopac/resultados>).
- **1593:** o arcipreste de Soneira, Martiño do Souto, recibe un xuramento relacionado cos bens eclesiásticos desta parroquia, por parte de dous dos seus veciños. Este documento é importante, pois é o primeiro testemuño escrito que certifica que “San Cremenço” non só era o nome da parroquia, senón dun lugar determinado, coma agora, e tamén porque un dos seus veciños levaba o nome de “Cremenço de Paços” (5ª liña):

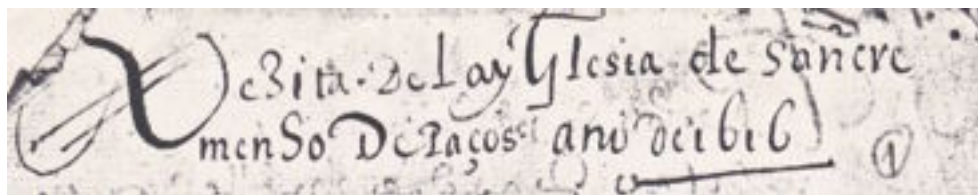
“En el lugar y fra. de Sn Cremenço de Paços a siete días del mes de mayo de dho. ano de noventa y tres dho. Martiño do Souto arcipreste (...) receui jura[ment]o (...) de Cremenço de Paços y Juan de Capeáns que prometieron...”

(<http://csa.archivo3000.es/jopac/resultados>).

Folio da visita pastoral de 1616, onde aparece escrito “San Cremenzo de Paços”
(Libro de Fábrica 1607-1723)

- **1607:** “San Cremenso de Paços” (contida no propio título do *Libro de Fábrica de Sn. Cremenso de Paços y Sn. Pedro do Allo 1607-1723*).
- **1607:** *San Clemente de Paços, anexo de Santiago de Carrera* (sic), escribe o cardeal visitador Jerónimo del Hoyo (ademais de tentar castellanizar os topónimos, este home comete non poucos erros, como o de dicir que esta parroquia era anexa de Carreira).
- **1611:** nun documento no que aparece polo medio Alonso Gómez de Rioboo “vº [vecino] de San P[edr]o do allo” -o fidalgo dono das Torres- hai na liña 11ª unha referencia ó “benef[ici]o de San Cremenço de Paços” (<http://csa.archivo3000.es/jopac/consulta>).
- **1616:** *Vezita De la yglesia de san cremenso de Paços ano de 1616* (escribe un novo visitador arcebispal deste ano no libro de fábrica 1607-1723 antes citado).
- **1619:** *Visita de la parroquial yglesia dessan crimenço de Paços ano de 1619* (escribe o visitador deste ano no mesmo libro de fábrica).
- Nas visitas pastorais de 1630 e 1640 escríbese “San Clemente de Paços” (*Fábrica 1607-1723* fol. 7 aº e 11 aº, respectivamente).
- **1640:** “San Cremenço de Paços” (*Fábrica 1607-1723* fol. 13, aº).
- **1650:** “San Clemente de Pazos” (*Fábrica 1607-1723* s/f).
- **1652:** “San Clemente de Pazos” (*Fábrica 1607-1723* s/f).
- **1665:** “San Clemente de Passos” (visita, *Libro de la Cofradia del Rosario de Pazos 1638- 1766*).
- **1702:** “San Clemte. de Paços” (*Cofradía Rosario 1638-1766*, fol. 35 aº).
- **1726:** “San Clemente de Pazos” (*Libro de la Fábrica de Sn. Clemente de Pazos 1723-1851*, fol. 11 aº).

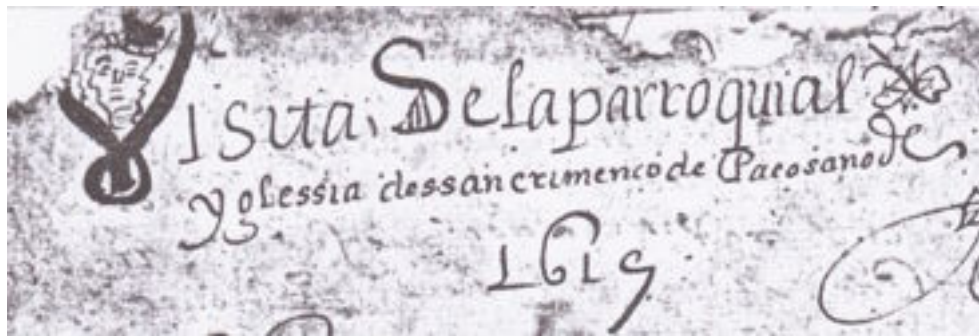

En detalle, “San Cremenso de Paços” da visita pastoral de 1616 (*Libro de Fábrica 1607-1723*)

Como se pode ver, a forma San Cremenzo (coas súas variantes gráficas San Cremenso, San Cremenço e San Crimenço) só resistiu nos documentos ata mediados do séc. XVII. Despois xa os sucesivos párrocos e visitadores pastorais foron impondo na escritura a forma “cultá” de San Clemente [de Paços, de Passos e, xa entrado o séc. XVIII, de Pazos] sen dúbida pola súa coincidencia co castelán.

Nos documentos máis ou menos oficiais (Catastro de Ensenada, de c. 1753; *Diccionario Geográfico* de P. Madoz, c. 1847; *Geografía de Galicia* de E. Carré Aldao, c. 1928) e mesmo no primeiro mapa moderno de Galicia, a *Carta Geométrica de Galicia* de Domingo Fontán (1834-45), a forma de entrada sempre era “Pazos”. Non existe nin parece que existira nunca na freguesía ningún lugar con este nome, e iso daba lugar a confusión con outras aldeas máis ou menos próximas que si o tiñan (un deles, o Pazos de Vilar/Tines).

Esta foi a razón pola que, en 1991, os veciños desta parroquia solicitaron do pleno municipal de Zas que a freguesía recibise a denominación oficial de “San Cremenzo” (ou mesmo de “San Cremenzo de Pazos”), pero non a de “Pazos” a secas, pois ninguén se recoñecía nela e daba lugar a confusións. A corporación aprobou esta proposta e elevouna á Xunta de Galicia, que é a que ten competencias sobre a toponimia de Galicia. Tras un informe favorable da Comisión de Toponimia aprobouse a denominación actual de San Cremenzo de Pazos (San Cremenzo), na Orde do 22-12-1994 (publicada no *DOG* nº 8, do 12-1-1995).

“San Crimenço de Paços”, na visita pastoral de 1619, detalle (*Libro de Fábrica 1607-1723*)

Castro procede do lat. CASTRU 'campamento fortificado'. O nome do lugar está plenamente xustificado polos restos do castro da beira esquerda do río do Sisto ou río do Porto.

Daneiro podería proceder, na opinión de Cabeza Quiles, de *(VILLA) DANNA-RIU(M) ‘vila ou granxa de Dannarius’, o seu primitivo posesor (Danario). Só é unha

hipótese, pois a forma non está documentada. Trátase dun topónimo único, pois non hai ningún outro lugar así chamado en toda Galicia (nin tampouco, por suposto, en todo o territorio español). Malia ter sido apelido fidalgo, hoxe non existe na Cartografía dos Apelidos Galegos; desapareceu por completo.

A Cotela, topónimo desaparecido, facía referencia a unha 'prominencia ou altura rochosa' (ten a súa orixe na raíz prerromana *COTT).

Faremos tamén mención ós curiosos e evocadores nomes de dúas pedras senlleiras, hoxe desafortunadamente desaparecidas ou, polo menos, difíciles de localizar no monte. Un deles, **A Pedra que Tangué** (pronunciado *tánke*) fai referencia a esas máxicas pedras míticas e simbólicas do noso rico mundo rural: seguramente alí había unha pedra 'que tanguía', é dicir, que resoaba coma unha campá por efecto do vento. É curioso que figure no *Diccionario* de P. Madoz (1847) coma un lugar habitado máis.

No medio do monte que se estende ó sur do lugar de Castro queda **A Pedra dos Cregos**, un simbólico marco, non moi lonxe do linde sur de San Cremenzo, en forma de asento cuatripartito que sinalaba os lindes das parroquias de Carreira, Lamas, Zas e Mira. Xa falamos da curiosa lenda que deu orixe ó nome desta pedra (p. 196).

6. Igrexa parroquial de San Cremenzo

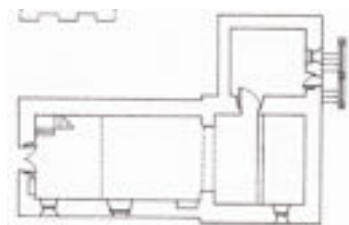
Exterior da igrexa de San Cremenzo, tras a restauración dos anos noventa (foto XMLS)

Presenta planta de salón, formada por unha capela maior cuadrangular (5 m de lado) e unha nave rectangular (8,80 m x 4,50 m). Acaroada ó muro norte da capela maior, a sancristía (rectangular: 4,20 m x 3,50 m). O presbiterio cóbrese cunha cimbra de madeira, e a nave cun ceo raso, tamén de madeira.

O edificio en si é moi sinxelo, de escaso interese arquitectónico; na súa maior parte semella que foi construído no último terzo do séc. XIX. Unica-

mente, no seu interior, o arco de ingreso ó presbiterio e os nichos laterais do primeiro tramo da nave para prestar acubillo a cadanseu retablo, presentan formas arquitectónicas do séc. XVIII.

No ano 1702 xa se fala da existencia dos fornelos dos laterais da nave, e dáse orde se que se ocupen con retablos. En 1741 ordénase nunha visita pastoral que se faie a nave, pois estaba coas tellas á vista. En 1763 un canteiro arranza o arco do presbiterio. En 1788 érguese un campanario, que sería finalmente substituído pola espadana actual.

Planta da igrexa de San Cremenzo
(Soraluce /Fernández 1998)

Contra o ano 1960 un raio dunha tormenta debeu botar abaixo o antigo campanario e parte da nave, pois hai un donativo de 15.000 pesetas do arcebispo de Santiago “para la reconstrucción de la Iglesia parroquial” e tamén se fala do donativo “de los feligreses [de] toda la madera que fué menester para la obra del destruido templo parroquial”. Na parroquia recadárase en metálico 4.500 ptas. Foi daquela cando se construíu a espadana de cemento armado, que custou 7.200 ptas., tribuna, escaleiras, pavimento, bóveda, baptisterio, cepos das campás, as paredes do templo etc. Mesmo houbo que reparar a imaxe do patrón (véxase toda a relación completa en Lema Suárez 1993-III, p. 516, doc. 468).

Finalmente, entre 1989 e 1992, por iniciativa do párroco Fidel Fernández Bello, acometéronse unhas reformas que supuxeron unha transformación total da igrexa: novo teito e novo tellado, nova tribuna, repicáronse as paredes, recebáronse e pintáronse de novo, levantouse o chan, abriuse unha nova porta na sancristía etc. O custo total das obras superou os cinco millóns de pesetas, a maior parte achegadas pola veciñanza (máis de tres millóns). Estas reformas supuxeron unha afortunada transformación do templo: todo un bo e sinxelo exemplo de axeitada restauración dunha pequena igrexa rural.

O **RETABLO MAIOR** consta, en sentido vertical, dun único corpo único e un ático. En sentido horizontal presenta tres paneis no único corpo, separados por columnas de orde composta, en número de catro, pintadas imitando mármore. Sobre os capiteis das columnas vai o entaboa-mento -formado por arquitrabe, friso e cornixa- pintado imitando o mármore, tamén. Remata o conxunto na parte central un ático achafranado que no centro leva a pomba do Espírito Santo rodeado de lampos.

Retablo maior de San Cremenzo, neoclásico (de 1805), doazón do emigrante José Nieto (foto XMLS)

Interior da igrexa de San Cremenzo, despois das reformas de 1992 (foto XMLS)

Presídeo a imaxe do patrón, san Cremenzo; nos paneis laterais, as imaxes da Virxe do Rosario e do evanxelista san Marcos.

Trátase dun retablo que responde ás características do estilo neoclásico, propio da época en que se fixo: predominio da horizontalidade sobre a verticalidade, ausencia de elementos decorativos, policromía que imita o mármore etc. Construíu-

se uns anos antes de 1805, a xulgar polo que se nos detalla nunha visita pastoral de 1817. O visitador arcebispo atopa na sancristía da igrexa tres imaxes acabadas de esculpir e aínda sen pintar (a de san Cremenzo, a da Virxe do Rosario e a de san Xosé) con moitas pezas do retablo maior. Dá orde de que se coloque o retablo no seu lugar correspondente e de que nel se sitúen estas imaxes.

Tamén se nos dá noticia da persoa que correu cos gastos da feitura deste retablo e imaxes, José Nieto, natural desta parroquia e emigrante na América; este doador remitira a un comerciante da Coruña (chamado Gerónimo Hijosa, xa finado⁴²) o donativo para esta obra. As pezas do retablo, xunto coas imaxes, tal vez feitas nun obradoiro escultórico coruñés, levaban máis dunha ducia de anos arrombadas na sancristía, expostas á crónica humidade do templo e sen pintar.

Imaxe do patrón, san Cremenzo (foto XMLS)

A pesar das présas do visitador, o retablo non se dá colocado ata 1826, ano en que se terminan certos gastos procesuais, pagamento de dereitos e outras dilixencias burocráticas. Un escultor veciño de Baio, Agustín Martínez Ribera, encárgase da colocación e constrúe algunhas pezas que faltaban, labor polo que cobra 3.000 reais. Non se pinta por primeira vez ata o ano 1833 (operación que custou 1.975 reais). Volveuse pintar en 1865 e, máis recentemente, en 1992 (pagáronse 400.000 ptas.).

⁴² **Gerónimo de Hijosa**, comerciante castelán (natural de Medina de Rioseco) aveciñado na Coruña desde 1751, foi o máis importante armador do porto coruñés e de toda Galicia da segunda metade do séc. XVIII. Foi propietario de innumerables barcos de pesca, de comercio coa América e tamén armados en corso. Morreu en 1803 (A. Meijide Pardo 1967). Pola súa actividade corsaria figura como un dos personaxes reais da novela *Costa do Solpor* (2013), de X. Mª Lema, cun papel de certa relevancia.

Entre as imaxes do retablo cómpre salientar a do patrón, **san Clemente** (ou **san Cremenzo**, na forma popular), que viñera co retablo. Trátase dun mozo imberbe con vestiduras episcopais, coa tiara papal na cabeza e o bordón de tres cruces nunha man. Segundo a tradición cristiá, san Clemente foi un dos primeiros papas (92-101), e mártir. Andando o tempo, ata catorce papas levarían este nome. É un dos santos máis antigos no culto hispánico (séc. VIII) [Ferro Ruibal e outros 1992, p. 203]. Chama a atención que se represente coma un mozo noviño, sendo como foi papa. Aínda que conserva algúns trazos barrocos (a mirada perdida no infinito), a imaxe é plenamente neoclásica: rostro inexpresivo, frontalismo, escasa profundidade nas dobras das vestiduras etc.

Outra imaxe interesante é a da **Virxe do Rosario máis antiga**, porque na igrexa hai dúas coa mesma advocación⁴³. Esta posiblemente date de 1756, ano en que o mordomo parroquial consignou o gasto de 260 reais por ela (Lema Suárez 1993-III, p. 509, doc. 442).

A figura da Virxe vai sobre un trono de nubes e querubíns, leva no brazo esquerdo un neno Xesús espido e na man dereita un rosario que ofrece ós seus devotos (desde o Concilio de Trento, 1563, víñase promovendo o rezo do rosario). Viste túnica e manto e calza herméticas botas. O seu rostro vai enmarcado por unha longa cabeleira ondulada.

A imaxe responde claramente ás características do estilo barroco dezaoitesco (polos pregamentos acartoados e case arestados das vestiduras, a ruptura do espazo exterior, o anecdotismo dos aloumiños do neno etc.). O tipo iconográfico que se segue é o que fora popularizado polo mestre compostelán José Gambino no segundo terzo do séc. XVIII.

A escultura é dunha calidade bastante aceptable, malia a excesiva ampulosidade das dobras das vestiduras e de que o rostro da Virxe -sobre todo de perfil- non sexa de moita beleza. Supoñemos que o autor desta obra foi o mesmo que realizou o santo Antonio da igrexa do Allo, a parroquia filial.

A Virxe do Rosario máis antiga, de mediados do séc. XVIII e de estilo barroco (foto XMLS)

Imaxe restaurada de san Marcos, co libro do seu evanxeo escrito en grego (foto XMLS)

⁴³ A outra Virxe do Rosario é a que se cita na visita pastoral de 1817, que sería esculpida en 1805 e estaba destinada a figurar no retablo maior. Tamén se conserva na igrexa.

A terceira imaxe do retablo representa ó evanxelista **san Marcos**, un home barba-do que aparece cunha pluma na man dereita e un libro aberto pola metade na man esquerda. Houbo unha imaxe anterior deste santo. A actual é unha imaxe reaproveitada durante os traballos de restauración de 1992. A pluma e o libro son novos, e o máis salientable son as letras en alfabeto grego pintadas nas páxinas abertas de par en par.

Outra imaxes do templo: un **san Xosé** de estilo neoclásico, situado nunha peaña no presbiterio (seguramente era o citado na visita de 1817), outra **Virxe do Rosario**, neoclásica tamén (a que viñera co retablo en 1805, tamén citada na visita de 1817), unha **Virxe do Carme** do séc. XIX e un **santo Antonio** do XX.

Dous emigrantes filántropos

Como dato curioso para a historia parroquial, se o retablo maior de 1805 fora sufragado por un emigrante da parroquia na América (o citado José Nieto), varias pezas de ourivería para o culto relixioso foron doazón doutro veciño, este emigrado en Madrid. No ano 1795 o párroco Marcos Camín certifica por escrito que Gabriel Posse -solteiro, empregado nunha botica madrileña- regalara á igrexa de San Cremenzo unha serie de alfaías de prata: un viril sobredourado, un cáliz, unha patena, un incensario e unha naveta, pezas que aínda hoxe se conservan.

Tamén consta documentalmente que Marcos Camín, párroco de 1752 a 1795, realizara moitas obras na igrexa, algunhas seica pagadas por el mesmo (Lema Suárez 1993-III, p. 510, doc. 448).

7. O pazo de Daneiro

Lévanos a el unha pista flanqueada por altos bidueiros, carballos e outras árbores nobres. Trátase dunha ampla casa grande de planta rectangular, cunha longa fachada duns 32 m. que mira ó nacente. A mansión ten un escudo na fachada, moi desgastado pola erosión, no que aínda se aprecian as armas dos Figueroa (cinco follas de figueira), dos Moscoso (a cabeza de lobo degolada), dos Montenegro (o -M- coroadado) e dos Varela (as barras); coróase o brasón cunha estrela de cinco puntas inscrita nun círculo. Dentro da casa tamén se garda o escudo pétreo da casa de Xerne (O Allo), que o último propietario, Manuel Varela Uña, preferiu reservar para si cando lla vendeu ós antigos caseiros.

Na ala sur estivo situada a **capela de san Xoán Bautista**, á que se fai referencia nos libros do arquivo parroquial. Fundárase en 1739 (Lema Suárez 1993-III, p. 508, doc. 438) e desapareceu na remodelación que o último dono fixo na mansión nos

O pazo de Daneiro, o seu escudo e a avenida de árbores nobres da pista de acceso (fotos Roberto Mouzo Lavandeira)

anos oitenta do pasado século, quedando convertida na parte baixa nun amplo salón e na alta nunha galería.

Segundo o investigador Carlos Martínez-Barbeito (1986, p. 248), o primeiro dono da casa de Daneiro foi o fidalgo Fernando García de Gomariz, fundador da desaparecida capela de san Bartolomeu na igrexa de Lamas. O seu fillo Fernando García de Daneiro instituíu en 1616 o vínculo da casa de Daneiro, do que foi o seu primeiro sucesor o seu sobriño Fernando Varela Figueroa. Sucedeu a este o seu fillo Andrés Varela Figueroa, que casou coa filla do dono do pazo de Cícere (Santa Comba), Juana Prego de Montaos.

En 1704 naceu en Daneiro o seu fillo Andrés Jacinto Varela Figueroa, que casaría con Ana María Romero de Caamaño (do pazo de Sergude, Xornes-Ponteceso). En 1737 tamén vería a luz en Daneiro Fernando Varela Romero de Caamaño, señor dos pazos de Daneiro e Cícere. Fillo do segundo matrimonio deste con Josefina Camín foi Vicente Carlos Varela, capitán que estaría destinado en Cartagena de Indias (actual Colombia), onde naceu Manuel del Cristo Varela y Cano. Este último exerceu a carreira xudicial e foi destinado a Soto de Cameros (La Rioja), onde naceron os seus fillos Manuel (n. en 1838) e Teodoro Varela de La Iglesia (n. en 1841). Este casaría con Salomé Radío de la Vega e tiveron varios fillos; o primoxénito foi Manuel Varela Radío, que foi catedrático de Xinecoloxía da Universidade de Madrid.

O seu fillo Manuel Varela Uña seguiu a profesión paterna e foi xefe de Xinecoloxía do Hospital Princesa de Madrid, e tamén secretario de estado de Sanidade con Alberto Oliart, ministro de Sanidade de 1980-1981 durante o goberno de Adolfo Suárez. Os veciños da parroquia aínda lembran o helicóptero que traía ó pazo o médico madrileño, con frecuencia acompañado do ministro.

Manuel Varela Uña, o último dono do pazo de Daneiro, finou en Madrid o 1 de febreiro de 2018, ós 95 anos. Nunha semblanza á súa figura, Juan R. López Oviedo fai referencia ás súas constantes visitas de fin de semana e períodos vacacionais ó pazo de Daneiro e tamén loa o “modelo de explotación forestal y claro ejemplo de la productividad del monte gallego” que montou na redonda do lugar, onde “crecían entre las viejas carballeiras bosques de pinos de todas clases, de secuoyas, de castaños, de cerezos de madeira, de ameneiros, bidueiros, roble americano, así hasta un centenar de especies forestales, marco de unos paseos maravillosos en su compañía” (López Oviedo, *La Voz de Galicia* 14-02-2018).

A maior parte da explotación forestal desta extensa propiedade son eucaliptais. As árbores nobres circunscribíense á redonda do pazo. Chaman a atención as exóticas secuioias -de enorme altura- situadas na beira esquerda do río do Porto.

8. Un interesante castro

Estado actual do castro onde se aprecia a desfeita das murallas polos lados oeste e sur. (Foto EDR)

Trátase do castro do lugar de Castro. Na actualidade está moi alterado posto que practicamente se lle achanzaron as murallas pola parte oeste e sur. É imperdoable que se permitise tamaña desfeita nun ben de tanto interese arqueolóxico.

Está situado na beira esquerda do río do Sisto -ou do Porto-, nun outeiro pequeno que só se destaca pola parte que dá ó río, e moi pouco sobre os terreos circundantes. Iso obrigou a que as defensas que tiña polos lados arriba citados tivesen que ser artificiais e de relativamente considerable altura.

A empresa ARKAIOS, que fixo un inventario dos xacementos arqueolóxicos do concello de Zas, con respecto a este castro dinos o seguinte:

«Castro que orixinariamente parece ser que contaba cun só recinto de forma tendente á circular, do que hoxe só se conserva a metade nordés.

O parapeto delimitador da croa nesta zona conserva unha altura máxima cara ó exterior de aproximadamente 3 - 4 m, continuando a partir deste punto a pendente natural cara ó río do Sisto. Con respecto ó interior, a altura máxima dáse na zona sueste, con aproximadamente 2 – 3 m de altura, mentres que na norte esta é duns 2 m.

A metade sur e oeste do castro foi arrasada superficialmente anos atrás cando se procedeu a transformar esta zona en terreos de cultivo. O parapeto delimitador da croa nesta zona foi arrasado e seguramente os niveis arqueolóxicos superficiais tamén se viron afectados por esta actividade» (ARKHAIOS 2002).

9. San Cremenzo nos textos históricos

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«SAN CLEMENTE DE PAÇOS, ANEXO DE SANTIAGO DE CARRERA.- Esta felegresía tiene diez y nueve feligreses. Los frutos quatro partes: un quarto lleva la cura y quarto y medio Suero Gómez y otro quarto y medio don Payo Mariño por patrimonio. Presentación alternativamente por concordia del conde de Altamira y de Suero Gómez. Válele su parte al retor dies ducados. La fábrica tiene unas heredades que andan arrendadas en tres ferrados de trigo».

Ano 1753: no Interrogatorio do Catastro de Ensenada

As persoas que participaron no chamado Interrogatorio para a elaboración do catastro por esta parroquia foron: Domingo Antonio Basalo y Bermúdez (cura ecónomo), Francisco Fariña (mordomo pedáneo) e Pedro de Fondo e Antonio de Ameixenda (peritos).

Pertencía á xurisdición de Soneira:

«(...) digeron que esta jurisdicción R^l [*real*] de Soneira ocupa de L. [*levante*] a P. [*poniente*] legua y media de N. a S. tres leguas y de circunfer^a nueve confina por L. y N. con la Juris^{on} de Mens y Coto de Agualada P. Juris^{on} de Bimianzo S. Jurisd^{on} de Muros (...) que esta Jurisdiccion era de Realengo por Cui^a razon no pagan derechos (...) algunos a excepcion de una alhaja de quatro pies por razon de luctuosa de el primero Cauo [*cabo*] de Casa que rreguladas por un quinquenio ascendera su produto a dosR^s [*reás*] Vⁿ [*vellón*] cada año».

Os lindes e superficie da parroquia eran os seguintes:

«La de san Clemente de Pazos ocupa de L a P, medio quarto de legua de N a S. medio quarto de legua y de circunfer^a tres quartos de legua confronta al L. con la fr^a de santa Maria de Gandara P. con la de s^{ta} Maria de Lamas N con la de san Esteuan de Anos S con la de san Andres de Zas».

Polo que se refire ós cultivos e gandería:

«(...) en la de sⁿ Clemente de Pazos ay las siguientes hortalizas secano labradío rregadio y Secano Toxales en Cercados y auiertos heruales y Robles y prados reg^o [*regadío*] y sec^o [*secano*] (...) que en (...) la de Pazos ay manzanos perales y Ciruelos y de cada en muy Corto numero

(...) se hallan esparcidos y sin horⁿ [orden] por las tierras de hortaliza y a las inmediaciones de las Casas. (...) las Species de frutos que hordinariamente en dchas. [*dichas*] fras son trigo Centeno maiz linaza nauos coles (...).

«(...) que en todas las fras ay Bacas, Jubencas, Jubencos, Terneros Terneras Bueyes, Ouejas Carneros Cabras macho de cabrio Lechones Yeguas Potros Potrancas mulas y machos aunque de estas dos es muy Corto el numero y no igual en todas fras y no tienen entendido q^e [*que*] en ninguna de dchas fras aya Bacada (...).

A rotación de cultivos era deste xeito:

«El Ferrado de labra^o y sec^o en cuatro años da seis cosechas en esta forma el primer año se siembra de trigo de que produce tres ferrados y alzado este fruto en el mismo año se siembra de nauos que valen de producto quatro el segundo año se siembra de maiz y produze tres ferrados y m^o y otro medio de abas de las que se siembran e interpolan entre dcho. maiz el tercer año se siembra de Centeno y produce tres Ferrados y alzado este fruto se vuelue a sembrar de nauos que valen su producto quatro R^s y al quarto año se siembra de lino produze ocho hazes o lagadoiros en bruto y dos ferrados de linaza y lo mismo de quatro en quatro años».

Tendo en conta que a produtividade das terras sería moi inferior á actual, podemos imaxinar os custos que lle supoñería ós veciños da parroquia o pagamento de todos estes **impuestos**:

«(...) que en todas las fras. (...) ay los derechos de diezmos que se pagan de diez uno de todos los frutos que produce cada termino. (...). En la fra. de san Clemente de Pazos ay dhos. derechos de diezmos que los percibe el Cura de dha fra. Conde de Maceda, Marques de la Sierra y Dⁿ Jph [*Joseph*] Mariño vecino de Pontevedra en esta Conformidad las dos cuartas partes de dhos diezmos los percibe el Cura de dcha. Fra. las dos octauas partes el Conde Maceda y las otras tres octauas partes restantes perciben de por mitad entre el marques de la Sierra y Dⁿ Jph Mariño vecino de Pontevedra por razon de primicia se paga un ferrado de trigo y una Gallina y en esta fra. es por Casales que haze el numero de onze cuios derechos se perciben de la misma manera que los diezmos y entre los mismos interesados, ademas de eso paga cada vecino por razon de oblata medio ferrado de trigo excepto los viudos que no lo pagan de que solo se aprovecha el cura de esta fra».

«(...) En la fra de Pazos importan los diezmos del Cura settecientos noventa y seis R^s. la primicia diez y nueve y ocho m^s [*marabedis*] y medio y la oblatta ciento y veinte y Cinco R^s. Los diezmos del Conde de Maceda importan settecientos ochenta y un R^s y la primicia Veinte y ocho R^s y veinte y nueve m^{dis} y ttes quart^{os} los diezmos del marq^s de la Sierra importan trescientos nov^{ta} reales y la primicia Catorze R^s Catorze m^s y Cinco octtauos los diezmos q^e percieve dⁿ Joseph Mariño vecino de Pontevedra llegan a tres cientos y Noventa Reales y la primicia a Catorze R^s Catorze m^{vis} y Cinco octtauos y el voto del Apostol importa diez y seis ferrados y medio de centeno».

Tamén se citan **catro muíños** fariñeiros:

«Ala décimo séptima [*pregunta*] digeron que (...) ay quatro molinos arineros utiles uno llamado da **Cotela** sito en el Rio do Pego es de canle de una muela negrera muele todo el año propio de dⁿ Fernando varela vc^o de esta fra. (...), otro llamado **Badousal** sito en el rio de este nombre es de Canle de dos muelas negras muele todo el año propio de dⁿ Fernando Barela (...), otro llamado do **Cabron** sito en el Rio de este nombre es de Canle de una muela negra muele todo el año propio de dⁿ Juan Posse vecino de esta fra. (...), otro llamado de **castro** sito en el Rio de Freixo es de Canle de una Muela negra muele ocho meses al año propio de Ana Bermudez de esta fra y Consortes(...).

En canto ós seus habitantes dísenos que “en la [parroquia] de Pazos⁴⁴” había 42 veciños, dos que tres eran pobres, e 52 casas. Non había ningunha taberna “pero si ay solo un palomar poblado con doze pares de palomas propio de dⁿ Fernando Varela vecino de dcha. fra.⁴⁵».

Case todos os veciños eran labregos, non había “jornalero alguno de Campo que solo usan de su jornal por ser todos labradores y ocúpanse solo en el cultivo de sus haciendas”. Había un miliciano (Gregorio Oróns), un mordomo pedáneo (Francisco Fariña), un avogado (Juan Pose), unha costureira (Isabel Caravel), un carpinteiro (Gregorio de Mato), un ferreiro (Pedro do Fondo), un xastre (Pedro de Souto) e varios veciños dedicados a fabricar tella, entre eles Domingo Fariña, Francisco Suárez, Antonio Ameixenda, Pedro Blanco e Andrés Blanco. Tamén se indica que non había presbíteros (sacerdotes); o párroco, Marcos Camín, consta que en 1772 vivía en arrendo nas Torres do Allo (Sánchez García 2001).

Hoxe en día, na beira dereita do río que vén de Mira, preto da confluencia co do Sisto, hai unas leiras chamadas en conxunto A Telleira. Sería o lugar onde traballaban todas estas persoas? Tamén se nos di que “no se hallaron texedores a excepción de dos mugeres que se omiten sus nombres en este asiento y se pone por nota para lo que convenga”. Ignoramos a razón da omisión dos nomes destas mulleres, pois noutros casos aparecen (menos cós homes, certo, pois no Catastro os que se citan son os “cabos de casa”).

A información do *Diccionario de Pascual Madoz* (contra 1847)

Esta é a información que nos facilita o *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, dirixido por Pascual Madoz (político liberal que despois sería ministro) a mediados do séc. XIX, no seu tomo XII:

«**PAZOS (SAN CLEMENTE DE)**: felig. en la prov. de la Coruña (9 leg.), dióc. de Santiago (8 ½), part. Jud. de Corcubión (5 ½) y ayunt. de Zas (1) SIT. á la der. del rio del Puerto; CLIMA templado y sano. Se compone de las ald. ó l. de Castro, Cotela, Daneiro, Piedra que Tangué y San Clemente, que reúnen 46 CASAS y algunas fuentes de buen agua. La igl. parr. (San Clemente) es matriz de la de San Pedro de Allo, en el arciprestazgo de Soñeira; el cura es de primer ascenso, y el patronato lo ejerce el marqués de Castelar. Su TÉRM. confina por el N. con el de San Estéban de Anós; por E. Sta. María de Gándara; por S. Lamas, interpuesto el mencionado r., y por O. el puente Ledoso y la citada felig. de Allo. El TERRENO es de mediana calidad. Los CAMINOS transversales y malos, y el CORREO se recibe en la cap. del ayunt. PROD.: trigo, centeno, patatas, legumbres y hortaliza; no escasea el combustible; hay caza y pesca, y su IND. es la agrícola. Pobl.: 49 vec., 218 alm. CONTR.: con su ayunt.».

⁴⁴ O escribán dálle á parroquia nome xeral de Pazos, sen especificar os lugares.

⁴⁵ Fernando Varela Romero de Caamaño era o fidalgo do pazo de Daneiro. Nacera nel en 1737 e, polo visto, seguía vivindo alí.

Os datos de E. Carré Aldao (contra 1928)

«**San Clemente de Pazos**, de entrada, y el curato lo presenta el Marqués de Castelar. Sita en la margen derecha del río do Porto, pertence a la tierra de Soneira y es matriz de Allo. Pasa por ella la carretera a Fisterra. Tiene la capilla de San Roque de la Ermida. Daneiro y San Clemente son sus aldeas y Castro y Cotela, sus grupos menores, con 72 edificios y 301 habitantes de hecho y 326 de derecho».

Como se ve, inclúese erroneamente na parroquia a San Roque da Ermida, que pertence a Anos.

10. Persoeiros/as naturais da parroquia

Aínda que logo a súa vida estaría moito máis ligada a Baio -onde seu pai (Antonio Platas Reinoso) foi mestre desde os anos da posguerra a 1971-, en San Cremenzo de Pazos naceu, en 1944, **Ana María Platas Tasende**, catedrática de Lingua e Literatura Castelás de E.S. Foi Premio Extraordinario de Licenciatura e Premio Nacional Fin de Carreira (o mellor expediente de España en 1967). Publicou numerosos libros e artigos sobre escritores en lingua castelá (Antonio Buero Vallejo, Miguel Delibes, Camilo José Cela, Mario Vargas Llosa, Antonio Muñoz Molina, Alonso Zamora Vicente etc.) e galega (Domingo García-Sabell, Carlos Casares, Alfredo Conde). Foi directora da *Revista Galega do Ensino* (RGE) de 1996 a 2004. Xubilouse no IES Rosalía de Castro de Santiago como profesora de Literatura Española e Universal no Bacharelato Internacional. Entre os seus últimos libros, salientamos: *El comentario de textos* (1994), *Camilo José Cela* (2005), *Diccionario de términos literarios* (2007).

Desta parroquia tamén son nativos os xornalistas **Mónica Martínez Lema**, que foi locutora da TVG -onde gozou de moita popularidade como encargada das retransmisións deportivas- e de Antena-3; e **Santiago Garrido Rial**, redactor de *La Voz de Galicia* desde 1997, que antes estivera en Antena 3 Radio, na emisora de Carballo.

11. Festas parroquiais

A do patrón, San Cremenzo, celébrase o seu día propio, no inverno, o 23 de novembro; non hai ningunha celebración especial. Ó día seguinte tamén se celebra a san Marcos. Outras festas: a Virxe do Rosario (3 de febreiro), o Sacramento (2 de xullo) e a Virxe do Carme (último domingo de xullo). Non hai en ningunha delas celebración especial.

No Antigo Réxime, **San Pedro do Allo** era couto real. O dereito de presentación do curato correspondía ós herdeiros de Sueiro Gómez (da familia Gómez de Rioboo, donos das Torres). A súa extensión é de 7 km².

A poboación desta freguesía nunca foi moi elevada, o cal é lóxico se se pensa que os distintos lugares debéronse formar bastante tardiamente na redonda das Torres. Os habitantes destas aldeas empezaron sendo simples colonos ou caseiros deste feudo. Non é de estrañar que o visitador J. del Hoyo, en 1607, afirme que a parroquia «tiene solo tres feligreses», máxime se pensamos que daquela aínda non se lle incorporara Xerne, que era de Lamas.

É a parroquia situada máis ó N dentro das do concello de Zas. As coordenadas do seu extremo NO (o seu punto máis setentrional) son 43° 11' 11.09" N e 8° 56' 24.65" W. Presenta unha forma alongada que parece lembrar a un rectángulo orientado de N a S e no que a base inferior sería a que presenta formas máis irregulares.

Polo norte e polo leste linda con dúas parroquias do concello de Cabana: Cesullas e Anos. Polo sur con San Cremenzo, Lamas e Baio e, polo oeste, con Baio tamén e con Borneiro (esta de Cabana).

Fonte: PXOM de Zas

Mapas da parroquia de San Pedro do Allo

Fonte <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

Probablemente sexa a parroquia de todo concello que teña a maior parte do seu territorio con desniveis de importancia xa que case toda ela está ocupada por unha elevación montañosa, iso si de non moita altura, que arrancando preto da aldea da Cacharosa leva unha orientación N – S ata preto da ría de Canduas.

No punto onde arranca serve de linde coa parroquia de Baio, onde quedarían como maiores cotas os montes da Corte das Cabras (338 m) e o Castelo Pequeno (335 m). Xa no interior da parroquia teríamos: o Castelo do Allo (309 m), O Cotón de Regalados (345 m), -a súa cota máis alta-, O Castelo de Muriño (319 m) e Pedra Ancha (278 m). Pola contra, na parte meridional onde están as aldeas da Cebola de Arriba e A Cebola de Abaixo e As Torres é unha zona eminentemente chá. Toda esta parte estaría por debaixo dos 200 m.

Ó norte das torres volven a darse fortes pendentes, neste caso polo encaixado val polo que discorre o pequeno regato de Esmorís e que durante un bo treito vai servir de linde coa parroquia de Anos. Será no extremo NE da parroquia, no fondo deste val onde acadan as altitudes mínimas (110 m) da parroquia e de todo o concello.

Así, a parroquia malia non contar con montes demasiado elevados, amosa unha boa diferenza de nivel entre o seu punto culminante e a cota inferior (235 m en total) en pouco máis de quilómetro e medio de distancia.

O monte do Castelo do Allo, por detrás das Torres (foto XMLS)

2. Hidrografía

O curso de auga máis importante é o **río do Porto**, que ata esta parroquia aínda conserva o nome local de río do Sisto. Entra na parroquia pola ponte do Baiúso, que comunica A Cebola de Abaixo co Cotón do Muíño (Lamas), onde cambia radicalmente a dirección S-N que traía da parroquia de San Cremenzo pola E-O ata chegar ó lugar dos Muíños do Allo onde se curva de novo en ángulo para tomando a dirección N-S para entrar na parroquia de Baio. O linde coa freguesía baiesa establécese nun pequeno regato da banda dereita do río chamado O Regueiro do Allo.

O río do Porto ó seu paso pola ponte do Baiúso, na Cebola de Abaixo (foto XMLS)

Moita menos importancia ten o **rego de Esmorís**, (augas abaixo será tamén coñecido como da Balsa) que leva as súas augas ó río Anllóns. Ten unha das súas fontes preto do Cotón de Regalados e outra na Cebola de Arriba; xúntanse ó norte da igrexa parroquial no souto do Allo, o histórico bosque de castiñeiros das torres. Leva unha orientación S-N.; dos preto de 4,5 km que ten dentro dos lindes da parroquia, uns 2,5 son polo interior e os outros dous nos lindes con Anos. Visto a escala de tempos xeolóxicos (de millóns de anos) este regato podería chegar a producir un fenómeno de captura xa que unha das súas fontes está tan só a 400 m do río do Porto. Esta captura podería producirse por erosión remontante no que o regato fose afondándose e retrocedendo a súa fonte ata que se xuntasen os dous ríos. En contra deste proceso xoga o tipo de material –moi duro– que tería que erosionar e a escasa entidade do curso de auga que non tería forza suficiente para que este fenómeno de captura se puidese levar a cabo. No primeiro quilómetro baixa uns 80 m, para estabilizarse, por discorrer por zona relativamente chá, e no seguinte quilómetro o descenso é tan só de 15 m; en tanto que no último tramo duns 2,5 km descende outros 70 m. Total que nos seus 4,5 km baixa un total de 165 m.

Non nos debemos esquecer da fonte de san Ramón situada nun fonal no medio do souto de castiñeiros, que foi construída no séc. XVII.

3. Xeoloxía

Litoloxicamente é a parroquia do concello de Zas que amosa unha estrutura máis simple, posto que tan só son dous os tipos de materiais xeolóxicos que a constitúen.

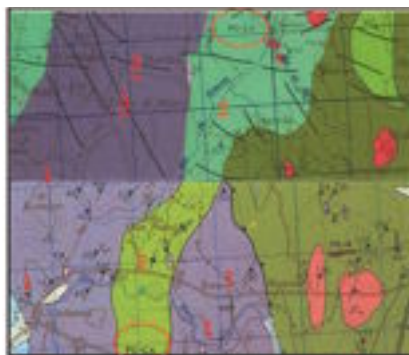
A superficie da parroquia está repartida en dúas follas (a 43 e a 68) a escala 1:50.000 do Instituto Xeolóxico e Mineiro de España e amosa cores diferentes para o mesmo tipo de materias –obsérvanse os tipos rodeados con círculos-.

Rodeando á zona de Xerne (1) temos un tipo de rocha metamórfica –o ortogneis biotítico- que ocupará tamén a maior parte da parroquia na súa parte occidental e que neste caso coincidirá coas súas maiores altitudes.

Entre ambas as dúas queda unha delgada banda (2) orientada de N a S de xistos e paragneises con algunha parafibrolita intercalada. –o paragneis sería unha rocha metamórfica formada a partir do metamorfismo dunha areíscas e a parafibrolita tería a súa orixe no metamorfismo de rochas sedimentarias-.

Hai tamén tres pequenas fallas (3): a máis importante pasaría polo Cotón do Marco, levaría unha dirección NO – SE e outra de menor entidade ó sur de Muriño, como tamén ó N e NE desta aldea. Neste caso a dirección predominante é de E a O.

En canto á **tectónica**⁴⁶ diremos que participa das mesmas circunstancias que a parroquia de San Cremenzo. Formaría parte da Unidade **Malpica Tui** (UMT), que sería unha parte da antiga Cadea Varisca ou Hercínica e quedaría dentro da chamada Zona de Galicia-Tras-os Montes, no que será posible ver a existencia doutros dous dominios: o Dominio Xistoso, na parte inferior e o Dominio dos Complexos Alóctonos, na superior. A UMT formaría parte dese segundo dominio que se estende polo cen-

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_43.jpg e http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

⁴⁶ Agradecemos a colaboración de Antonio García Losada neste apartado

tro e o oeste do concello entre o río do Porto e o encoro da Fervenza.

O pregamento herciniano tivo lugar no Paleozoico Superior (hai 390-290 millóns de anos) pola colisión de dúas grandes masas continentais, unha situada ao NO (Laurrusia) e outra situada ao SE (Gondwana), durante a ensamblaxe do supercontinente Panxea.

A Unidade de Malpica-Tui (UMT), forma parte das chamadas Unidades Basais destes Complexos Alóctonos e interprétase como unha lámina de codia continental ligada á marxe máis externa de Gondwana que ao introducirse debaixo de Laurrusia e penetrar no manto (subdución) experimentou unha fase de metamorfismo de alta presión.

Actualmente a UMT constitúe unha franxa de entre 4 e 9 km de anchura que se estende entre Malpica e Tui e presenta unha estrutura de sinforme (pregamento ou dobra coa abertura cara arriba, como nun U). O sector norte da UMT vai desde Malpica ata a falla da Fervenza á altura do río Xallas e nel, como dixemos, localízanse a maior parte das terras do concello de Zas, entre O Allo e o encoro da Fervenza.

4. Demografía

Temos, entre outros, os seguintes datos da súa evolución demográfica: 3 veciños (1607), 29 veciños (1753), 28 vec. (1769), 26 vec. e 166 hab (1836), 38 vec. e 188 hab. (1847), 230 hab. (c. 1928), 38 vec. e 105 hab. (1965).

A evolución da súa poboación e de cada unha das aldeas ó longo do século XX foi a que segue:

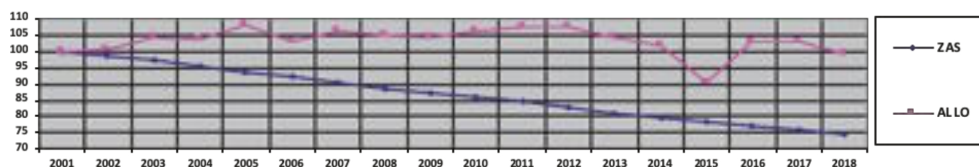
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Allo, O / Torres, As			35	27	28	65	20	4		1	9	6
Casas Novas				5	11	13	19	9	6	4	2	2
Cebola de Abaixo, A				17	11	21	25	19	26	32	22	20
Cebola de Arriba, A			32	3	30	31	28	26	26	15	17	19
Muiños, Os / Regueiro do Allo, O				8	5	4	5	1	2	2	3	35
Muriño			50	38	50	37	33	44	33	22	18	21
Pombal, O			36	24	38	30	31	24	16	12	12	10
Regalados				30	34	25	30	26	25	23	23	17
Xerne	51	40	35	35	52	58	39	44	25	24	29	25
Outros			51									
ALLO, O	234	230	242	187	268	254	230	197	159	134	169	155
% Parroquia		98,3	103,4	79,9	114,5	108,5	98,3	84,2	67,94	57,26	72,22	66,24
CONCELLO	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
% Concello	100	93,26	109,4	109,4	135,2	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	113,5	108,4

Evolución da poboación das aldeas así como da parroquia e concello e porcentaxes de súa evolución ó longo do século XX.

A súa evolución demográfica neste século foi a seguinte, sendo das poucas parroquias que mantivo a poboación ó longo do século XXI:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Allo, O	6	9	9	10	10	12	14	15	15	14	12	12	13	13
Casas Novas	2	2	1	1	3	3	3	3	1	1	1	2	2	2
Cebola de Ab., A	17	20	17	18	18	19	20	20	22	22	21	23	23	20
Cebola de Arr., A	19	20	17	16	16	16	16	16	17	16	15	16	16	14
Muiños, Os / Regueiro do Allo, O	39	48	57	56	58	59	59	60	55	55	54	59	59	61
Muriño	20	17	18	18	17	17	16	14	14	13	11	10	10	9
Pombal, O	9	9	10	10	7	7	7	8	8	8	7	7	7	7
Regalados	16	15	15	14	11	11	10	9	9	9	9	12	11	11
Xerne	25	20	21	20	20	19	19	19	19	18	17	17	17	15
ALLO, O	153	160	165	163	160	163	164	164	160	156	147	158	158	152
Porcentaxe %	100	104,6	107,8	106,5	104,6	106,5	107,2	107,2	104,6	101,9	90,08	103,3	103,3	99,3
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	81,4	80,8	79,5	78,6	77,2	75,8	74,4
(1) PARROQ.	65,38	68,37	70,51	69,66	68,37	69,66	70,08	70,08	68,37	66,66	62,82	67,52	67,52	64,9

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900.

Evolución da poboación do ALLO ó longo do século XXI, en porcentaxes e en comparación con todo o concello.

Tendo en conta a superficie de parroquia –uns 7 km²–, o número de habitantes e o de asentamentos humanos, dámos que na parroquia poden verse numerosas aldeas e de moi escasa entidade. Así habería unha aldea cada 0,77 km² ou, o que é o mesmo, de 1,29 aldeas por km². Se repartimos os 152 habitantes que residen nela (2018) entre o número de aldeas, dámos un tamaño medio de 16,9 habitantes por cada unha.

Á vista das táboas anteriores poden extraer algunhas conclusións:

- 1.- Sempre foi unha parroquia con poucos habitantes –péñese nos 3 veciños que tiña en 1607–.
- 2.- Que tivo un poboamento relativamente estable ata 1960, con pequenas oscilacións no número de habitantes.
- 3.- Que entre 1960 e 1991 tivo un forte descenso, de tal maneira que nesta última data tiña tan só o 57,26% habitantes dos que posuía en 1900.
- 4.- Recuperárase un pouco en 1996 e desde entón mantense relativamente estable en torno ós 160 habitantes.
- 5.- A día de hoxe é a única parroquia de todo o concello que non perdeu poboación desde o 2001; de feito no 2017 tiña un 3,03% máis. No 2018 a porcentaxe xa baixara a un 99,3, moi similar á que tiña a comezos dese século. Isto pode deberse a existencia no seu territorio dun polígono industrial desde o ano 2008, e tamén á proximidade do novo lugar denominado O Regueiro do Allo coa Cacharosa (Baio).
- 6.- De feito, en ningún momento do presente século agás no 2018, tivo menos habitantes dos que contaba no 2001.

O Allo **foi concello** durante tres anos (de 1820 a 1823), de resultas da primeira división administrativa liberal. Xunto cos concellos de Zas e Muíño pertencía ó partido xudicial de Vimianzo e á provincia única de Galicia. Co restablecemento do absolutismo monárquico e a volta ó Antigo Réxime perdeu esta condición, que xa nunca recuperaría, pois na división de 1836 xa quedou incorporado ó novo Concello de Zas.

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares do Allo

Como foi unha parroquia creada a mediados do séc. XVI nunhas terras que debían estar ermas ou, polo menos, moi escasamente poboadas, carecemos de referencias documentais durante a Idade Media do topónimo que dá nome á parroquia, O

The map shows the study area in Galicia, Spain. The A Coruña-Cadix road (N-1) runs horizontally across the middle. The A Teiteira river flows from the bottom left towards the center. Five sampling points are marked with red circles and labeled: O Regueiro (bottom left), O Meirás (left of center), A Cebola de Baixo (center), A Cebola de Ribó (right of center), and O Alfo (top right). Other locations shown include Casas da Revolta, O Fombal, O Alfo (San Pedro), Casas Novas, Sanqueiro, Campo da Zapata, Cotón do Muño, O Meixoeiro, Cacharozza, and A Teiteira. The map also shows various roads (e.g., N-1, N-5, N-60, N-100, N-101, N-102, N-103, N-104, N-105, N-106, N-107, N-108, N-109, N-110, N-111, N-112, N-113, N-114, N-115, N-116, N-117, N-118, N-119, N-120, N-121, N-122, N-123, N-124, N-125, N-126, N-127, N-128, N-129, N-130, N-131, N-132, N-133, N-134, N-135, N-136, N-137, N-138, N-139, N-140, N-141, N-142, N-143, N-144, N-145, N-146, N-147, N-148, N-149, N-150, N-151, N-152, N-153, N-154, N-155, N-156, N-157, N-158, N-159, N-160, N-161, N-162, N-163, N-164, N-165, N-166, N-167, N-168, N-169, N-170, N-171, N-172, N-173, N-174, N-175, N-176, N-177, N-178, N-179, N-180, N-181, N-182, N-183, N-184, N-185, N-186, N-187, N-188, N-189, N-190, N-191, N-192, N-193, N-194, N-195, N-196, N-197, N-198, N-199, N-200, N-201, N-202, N-203, N-204, N-205, N-206, N-207, N-208, N-209, N-210, N-211, N-212, N-213, N-214, N-215, N-216, N-217, N-218, N-219, N-220, N-221, N-222, N-223, N-224, N-225, N-226, N-227, N-228, N-229, N-230, N-231, N-232, N-233, N-234, N-235, N-236, N-237, N-238, N-239, N-240, N-241, N-242, N-243, N-244, N-245, N-246, N-247, N-248, N-249, N-250, N-251, N-252, N-253, N-254, N-255, N-256, N-257, N-258, N-259, N-260, N-261, N-262, N-263, N-264, N-265, N-266, N-267, N-268, N-269, N-270, N-271, N-272, N-273, N-274, N-275, N-276, N-277, N-278, N-279, N-280, N-281, N-282, N-283, N-284, N-285, N-286, N-287, N-288, N-289, N-290, N-291, N-292, N-293, N-294, N-295, N-296, N-297, N-298, N-299, N-300, N-301, N-302, N-303, N-304, N-305, N-306, N-307, N-308, N-309, N-310, N-311, N-312, N-313, N-314, N-315, N-316, N-317, N-318, N-319, N-320, N-321, N-322, N-323, N-324, N-325, N-326, N-327, N-328, N-329, N-330, N-331, N-332, N-333, N-334, N-335, N-336, N-337, N-338, N-339, N-340, N-341, N-342, N-343, N-344, N-345, N-346, N-347, N-348, N-349, N-350, N-351, N-352, N-353, N-354, N-355, N-356, N-357, N-358, N-359, N-360, N-361, N-362, N-363, N-364, N-365, N-366, N-367, N-368, N-369, N-370, N-371, N-372, N-373, N-374, N-375, N-376, N-377, N-378, N-379, N-380, N-381, N-382, N-383, N-384, N-385, N-386, N-387, N-388, N-389, N-390, N-391, N-392, N-393, N-394, N-395, N-396, N-397, N-398, N-399, N-400, N-401, N-402, N-403, N-404, N-405, N-406, N-407, N-408, N-409, N-410, N-411, N-412, N-413, N-414, N-415, N-416, N-417, N-418, N-419, N-420, N-421, N-422, N-423, N-424, N-425, N-426, N-427, N-428, N-429, N-430, N-431, N-432, N-433, N-434, N-435, N-436, N-437, N-438, N-439, N-440, N-441, N-442, N-443, N-444, N-445, N-446, N-447, N-448, N-449, N-450, N-451, N-452, N-453, N-454, N-455, N-456, N-457, N-458, N-459, N-460, N-461, N-462, N-463, N-464, N-465, N-466, N-467, N-468, N-469, N-470, N-471, N-472, N-473, N-474, N-475, N-476, N-477, N-478, N-479, N-480, N-481, N-482, N-483, N-484, N-485, N-486, N-487, N-488, N-489, N-490, N-491, N-492, N-493, N-494, N-495, N-496, N-497, N-498, N-499, N-500, N-501, N-502, N-503, N-504, N-505, N-506, N-507, N-508, N-509, N-510, N-511, N-512, N-513, N-514, N-515, N-516, N-517, N-518, N-519, N-520, N-521, N-522, N-523, N-524, N-525, N-526, N-527, N-528, N-529, N-530, N-531, N-532, N-533, N-534, N-535, N-536, N-537, N-538, N-539, N-540, N-541, N-542, N-543, N-544, N-545, N-546, N-547, N-548, N-549, N-550, N-551, N-552, N-553, N-554, N-555, N-556, N-557, N-558, N-559, N-560, N-561, N-562, N-563, N-564, N-565, N-566, N-567, N-568, N-569, N-570, N-571, N-572, N-573, N-574, N-575, N-576, N-577, N-578, N-579, N-580, N-581, N-582, N-583, N-584, N-585, N-586, N-587, N-588, N-589, N-590, N-591, N-592, N-593, N-594, N-595, N-596, N-597, N-598, N-599, N-600, N-601, N-602, N-603, N-604, N-605, N-606, N-607, N-608, N-609, N-610, N-611, N-612, N-613, N-614, N-615, N-616, N-617, N-618, N-619, N-620, N-621, N-622, N-623, N-624, N-625, N-626, N-627, N-628, N-629, N-630, N-631, N-632, N-633, N-634, N-635, N-636, N-637, N-638, N-639, N-640, N-641, N-642, N-643, N-644, N-645, N-646, N-647, N-648, N-649, N-650, N-651, N-652, N-653, N-654, N-655, N-656, N-657, N-658, N-659, N-660, N-661, N-662, N-663, N-664, N-665, N-666, N-667, N-668, N-669, N-670, N-671, N-672, N-673, N-674, N-675, N-676, N-677, N-678, N-679, N-680, N-681, N-682, N-683, N-684, N-685, N-686, N-687, N-688, N-689, N-690, N-691, N-692, N-693, N-694, N-695, N-696, N-697, N-698, N-699, N-700, N-701, N-702, N-703, N-704, N-705, N-706, N-707, N-708, N-709, N-710, N-711, N-712, N-713, N-714, N-715, N-716, N-717, N-718, N-719, N-720, N-721, N-722, N-723, N-724, N-725, N-726, N-727, N-728, N-729, N-730, N-731, N-732, N-733, N-734, N-735, N-736, N-737, N-738, N-739

347

mada do Cotón do Muíño-, polo leste, onde o curso do río cambia radicalmente a orientación sur-norte pola leste-oeste. O segundo pouco despois da ponte Castiñeira e do Parque Empresarial do Allo. O terceiro no lugar dos Muíños do Allo, cunha represa situada no mesmo punto onde o río vira de novo cara ó sur. Por último, no Regueiro -tamén chamado “do Allo”-, xa no límite con Baio, a derradeira reviravolta do río, onde recibe as augas deste pequeno “regueiro”. Nótese que os dous últimos topónimos levan o complemento de “do Allo”.

No nosa opinión, o étimo está no lat. *ANGULUM, que primeiro se pasaría a *Anllo e finalmente a Allo, coa perda do <n>. Certo que a perda desta consoante nasal non é habitual na evolución histórica do latín -ng(u)l- ó galego, pois na maior parte dos casos se conserva ou se transforma en <ñ> (Anllo e Añón), pero este noso Allo pode ser a excepción que confirme a regra, e non é un caso único, pois na desembocadura deste mesmo río do Porto, na parroquia da Ponte do Porto, volve a haber outro Allo que posiblemente teña a mesma orixe. Hai outro Allo no concello de Taboada (Lugo) e un Allón no de Vilarmaior (A Coruña); nos dous casos hai moi preto correntes fluviais. Por outra banda, convén lembrar que o veciño río Anllóns aparecía en mapas antigos como “R. Allons”⁴⁸, e que a denominación castelanizada deste río, o principal de Bergantiños, foi, ata os nosos días, “Allones”⁴⁹.

O nome do Allo xa aparece documentado no séc. XV, nun apeo do couto de Borneiro que sinala os límites desta parroquia con relación ás terras do Allo, todas as testemuñas falan do «castelo vicudo do Allo» ou ben do «Castelo pequeno do Allo» como un dos fíto⁵⁰ (Copia dun apeo do señorío e couto de Borneiro, feito o 14 de setembro de 1489 por «Martín Fernández de Ferio, abad del monasterio de San Jiao de Mouramia» no lugar de Fornelos, freguesía de Santa María de Baio, ante Juan de Paz, clérigo de Compostela. Este documento atópase no Arquivo Familiar dos Rioboo (AFR) [citado por Sánchez García 2001: 42 e 55, nota 76]).

⁴⁸ Escriben “R. Allons”, entre outros: F. Fer. Oxea: *Descripción del Reyno de Galizia*, Anveres, 1603; G. Cantelli da Vignola: *Il Regno di Galicia*, Roma, 1696; I.B. Nolin e T. Rousseau: *Le Royaume de Galice*, París, 1762. Joseph Cornide, no seu mapa do Reino de Galicia (1772) tamén escribe Allóns, pero referíndose á parroquia, non ó río.

⁴⁹ Escriben “río Allones”, entre outros: Tomás López: *Marco Geographico del Reyno de Galicia* (1784; Domingo Fontán: *Carta Geométrica de Galicia* (1834-1845); Salvador Parga Pondal: *Comarca natural de Bergantiños* (1950), A. Moralejo Laso: *Toponimia gallega y leonesa* (1977).

⁵⁰ O Castelo do Allo é o monte que se ergue pola parte oeste da parroquia; dicíase que no seu cume houbera un castelo ou fortaleza medieval, de aí o nome.

Os documentos que veñen despois xa son do séc. XVI; os máis antigos nos que se constata a existencia da parroquia de San Pedro do Allo datan de 1542 e 1550, cando aínda non se empezaran as obras da igrexa⁵¹:

- **1542:** «Arriendo hecho por Juan González, clérigo de la diócesis compostelana, a Bernardo Domínguez, clérigo vecino de Cambados, del beneficio de San Pedro de Allo por tres años».
- (Seguen outros documentos datados en 1562, 1568, 1570, 1587 e 1589, nos que aparece en todos San Pedro do Allo).
- **1607:** o visitador Jerónimo del Hoyo escribe: «S. Pedro **de do allo**» (véxase o orixinal encaneado en Sánchez 2001: 152). Este eclesiástico segoviano non era moi de fiar á hora de transcribir nomes galegos; con todo, hai que telo en conta.

Nos documentos do AFR e outros -todos en castelán- prevaleceu a conservación da contracción galega <do> antes do topónimo (San Pedro do Allo, Coto do Allo, Casa y Torre do Allo etc.), polo menos ata a primeira metade do séc. XVIII. Será a partir de mediados do séc. XVIII -sobre todo no Catastro de Ensenada (1753)- cando se empece a castelanizar decididamente esta contracción, substituíndoa por <del> ou por <de el>.

Noutra orde de cousas, todo parece indicar que os outros lugares da parroquia naceron a partir do séc. XVII. Só se documentan a partir de 1669, cando Gómez de Rioboo y Seixas pon en marcha o seu gran proxecto de transformación do couto, non só iniciando as obras da torre nova, senón tamén construíndo muíños e catorce casas para os colonos labradores. Con anterioridade só existían **Os Muíños do Allo**, en 1644, daquela aínda non habitados; o primeiro testemuño de que o lugar de “Molinos” se habita é de 1761 (Sánchez 2001: 236). No Catastro (1753) aparece como “Moiños”.

Suponse que aquelas primeiras catorce casas de colonos se corresponden cos lugares do **Curro**, situadas ó lado das Torres e do **Pombal**, situado na zona oeste. No lugar do Curro había unha eira, aínda existente a mediados do séc. XX, que quizais servise no seu día para

No meandro da ponte do Baiúso, entre A Cebola de Abaixo e o Cotón do Muíño (Lamas), o río do Porto cambia a dirección sur - norte pola leste - oeste. [Foto XMLS]

⁵¹ Todos tomados do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) por Gonzalo Navaza.

facen as rapas das bestas ceibas nos montes dos señores (en galego, *curro* pode ser un ‘curral pequeno’ ou ‘un cercado circular destinado a gardar cabalos ou outro tipo de animais’).

O nome do Pombal (< lat. PALUMBA ‘pomba brava’) vén pola existencia dunha construción deste tipo para as pombas nun prado preto deste lugar. De feito, hai na actualidade un pombal con 580 espazos para os niños das pombas. Nun preito de 1761 cítanse estes e outros lugares, e dise que nesta aldea do Pombal vivían catro colonos “en una casa y bajo de un tejado, aunque divididas las viviendas de cada uno” (Sánchez 2001: 236).

Do lugar do Curro só quedan hoxe casas abandonadas, en ruínas, aínda pertencentes á familia López-Rioboo, que non quixo incluílas na venda das Torres e da súa contorna á Deputación da Coruña en 1998. A denominación do Curro desapareceu do Nomenclátor Oficial, sendo substituída pola do Allo, aínda que localmente tamén se lle chama As Torres.

A Cebola, malia as aparencias, non ten orixe fitonímica, pois trátase dun topónimo que Gonzalo Navaza cualifica de “replicante” (Navaza 2006: 48), seguramente creado polos propios veciños por oposición ó Allo que tiñan na mesma freguesia («Pois se ti es do Allo, eu son da Cebola...»). Isto indica que xa en séculos anteriores a xente identificaba o nome da parroquia co do tubérculo. Unha proba desta creación veciñal é existencia, xa a mediados do séc. XVIII, da copla popular «Ai do Allo, ai do Allo / ai do Allo, ai da Cebola, / ai do Allo, ai do Allo / nunca che eu do Allo fora», que deu orixe á famosa glosa de Diego Cernadas, o cura de Fruime, contra Antonio de Rioboo y Seixas. Falaremos dela máis adiante. Nun preito de 1761 a “Zebola” xa tiña colonos (Sánchez 2001: 236). É a primeira noticia que temos deste lugar, hoxe dividido en dous: **A Cebola de Abaixo** e **A Cebola de Arriba**.

Casas Novas fai referencia a un lugar onde se construíron casas de nova planta. Xa existían en 1761 e estaban habitadas por colonos (Sánchez 2001: 236).

Regalados identifícase co plural do adxectivo *regalado*, acaso co significado de ‘produtivos, fértiles’, relativo a terreos. Tamén se pode referir a “terreos regalados”, neste caso polos fidalgos a algúns dos seus colonos. O lugar xa se rexistra en documentos do AFR: no ano 1761 había en Regalados unha casa na que vivían tres familias de colonos (Sánchez 2001: 236).

Muriño pode ser un derivado diminutivo de *muro*. Non aparece aínda este lugar nos documentos do AFR do séc. XVIII, pero si no Catastro de Ensenada como *Moriño*.

O Regueiro do Allo está proposto desde o 2019 para incorporar ó Nomenclátor de Galicia (NG) ó se comprobar que se transformara nun lugar habitado a finais do séc. XX, sendo, ademais, o único da parroquia no que se apreciaba un forte incremento poboacional: de 3 hab (1996) ós 59 de 2018, que oficialmente estaban integrados nos Muíños do Allo. A orixe do nome ven do rego ou regueiro, afluente do río do Porto pola dereita, que desde o séc. XVII establecía os lindes das parroquias de Baio e O Allo. Nun documento de 1697 aparece como “Rigueyro do Allo” (Sánchez García 2001: 215). A explicación do crecemento demográfico deste lugar explícase pola súa proximidade ó lugar baiés da Cacharosa (do que constitúe unha prolongación) e, sobre todo, ó Polígono Empresarial do Allo, onde se asentaron varias empresas.

Xerne, que antes pertencía á parroquia de Lamas, é o topónimo máis antigo, de orixe escura, pois quizais sexa a VILLAM GERNIU situada no *comisso de Sonaria* (‘Condado de Soneira’) no que se fala nun documento do ano 899, un Diploma outorgado polo rei Afonso III o día da consagración da igrexa de Santiago:

«Item offerimus uestrae glorie ecclesias et villas (...) et in comisso de Sonaria ecclesiam Sct. Iuliani, quae est fundata in villa Onexa, sive et **villam Gerniu**, quam nobis donauit Gadinus (López Ferreiro, 1898-1911, *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago*)».

6. As Torres do Allo, o primeiro pazo galego

Esta parroquia ten o privilexio de conservar no seu territorio as **Torres do Allo**, mansión señorial considerada o primeiro pazo galego, pois na súa primeira etapa foi construída na última década do séc. XV e na primeira do XVI, unha vez que os Reis Católicos lles prohibisen ós noutroa belicosos nobres galegos a construción de castelos ou fortalezas de tipo defensivo (a última deste tipo na Terra de Soneira debeu ser a reconstrución do castelo de Vimianzo por Alonso de Fonseca II, arcebispo de Compostela, en 1472).

O edificio das Torres do Allo consta de tres partes: un corpo central rectangular (19 m x 6 m) cuberto cun tellado a dúas augas entre dúas torres cúbicas (duns 8 m de lado) cun tellado a catro vertentes. A lonxitude total da fachada, construída con pezas de cantería de bo corte, é duns 35,5 m.

As Torres do Allo antes da súa restauración (foto de autor descoñecido)

As torres laterais presentan na fachada practicamente a mesma disposición: na parte inferior unha porta rematada en arco de medio punto de grandes doelas; no alto, unha ventá aximezada, de arquiños apuntados, cuberta cunha tira pétrea a xeito de alfiz de inspiración árabe (almohade) ou mudéxar; ó seu lado, outra ventá rectangular máis ampla cun balconciño calado de formas rómbicas e encima un escudo; todo -balcón, ventá e escudo- encadrado dentro dun grande arco mixtilíneo, resultado da combinación dun arco escarzano con outro conopial. A diferenza entre as dúas estaba a primeira vista no balcón sobresaínte en planta da torre sur, sostido por canzorros da época barroca; ata o detalle da singular clave invertida do arco da portada da torre norte se repite na sur.

Na parte correspondente ó tramo central da fachada hai tres portas, unha delas tapiada (a da dereita). A central, alintelada, é a máis grande; a outra (a da esquerda) rematada nun arco escarzano, cun brasón ovado na clave. No beirado do tellado deste corpo e nos esquinais das dúas torres sobresaen varias gárgolas con figuras de animais fantásticos monstruosos.

No interior, lembramos que antes da restauración de finais do século XX na planta baixa da torre norte había unha corte para os cabalos protexida cunha poderosa tranca (quedan os buratos nos que se introducía) e na parte traseira da do sur unha tulla revestida de madeira nas paredes para almacenar o cereal que traían os aforados; os baixos do corpo central era para cortes de animais domésticos e for-

nos. Na planta alta das dúas torres había cuartos-dormitorio separados por tabiques de madeira; ademais, un amplo salón na torre norte e unha especie de sala-despacho na sur. A cociña-lareira estaba no corpo central da planta alta, e nela un vertedoiro de pedra e un salgadoiro de carnes, tamén feito en pedra.

Tellados da torre norte e corpo central, en 1974 (foto XMLS)

As últimas investigacións: unha monumental monografía

Sempre se pensou que a totalidade do edificio das Torres -polo menos os seus dous torreóns, case idénticos- fora ergueito nunha única etapa construtiva: a do primeiro terzo do séc. XVI, pois os motivos decorativos do gótico final con algunhas cousas que mesmo se sospeitaban do primeiro renacemento estaban claras⁵². No corpo central xa se advertían formas máis serodias.

Todo mudou cando o profesor Jesús Ángel Sánchez García publicou, no ano 2001, a monumental monografía *Torres do Allo* (457 pp. de texto e 47 de táboas xenealóxicas)⁵³, na que, ademais de estudar polo miúdo a orixe dos Rioboo e a posesión do Allo, descubriu que unicamente a torre norte do edificio (a chamada «thorre viexa») fora a obra orixinal de finais do séc. XV-principios do séc. XVI, nunha época na que aínda subsistían formas tardogóticas mesturadas con elementos de tradición árabe ou mudéjar.

Portada do libro monográfico de J.Á. Sánchez García sobre as Torres do Allo (2001)

A outra torre, a do sur, e o corpo central, construíronse entre 1669 e 1685, uns 175 anos despois, xa nunha época na que empezaban a impoñerse as formas barrocas, o que non foi impedimento para que a torre nova reproducise con gran fidelidade as formas decorativas da vella, xa ben pasadas de moda. Este descubrimento foi posible en boa parte grazas a que o profesor Sánchez tivo acceso ós datos dos documentos do AFR, nos que se detallan estas obras, entre outras cousas. Loxicamente, isto non quita mérito ó investigador, pois poñer en orde e relatar toda a historia construtiva

⁵² Así o pensaron, entre outros, acreditadas plumas coma Ángel del Castillo, Xavier Ozores Pedrosa, M. González Garcés, C. Martínez-Barbeito, J.E. Rivadulla Porta e outros.

⁵³ Sánchez García, J.Á. (2001): *Torres do Allo. Arquitectura e historia del primer pazo gallego*; Deputación da Coruña; A Coruña.

das Torres do Allo e da familia que as posuíu desde finais do séc. XV a 1998, foi un traballo complicado e admirable.

Chamounos a atención este inesperado eclecticismo artístico “avant-la-lettre” de finais do séc. XVII, e di moito da sensibilidade artística de quen tomou a decisión -é de supoñer que os propietarios- de non introducir novas formas arquitectónicas que rompesen coa harmonía arquitectónica do edificio.

Trataremos de resumir no posible as etapas construtivas das Torres, para o que nos limitaremos a seguir, como é lóxico, as investigacións de Sánchez García (2001). Para iso, xunto coa táboa xenealóxica dos sucesivos señores do Allo, introduciremos outra cronolóxica que nos permita situar as novidades construtivas. Deste xeito, evitaremos no posible as confusións ocasionadas pola repetición dos nomes de estirpe ás que eran tan dados tales señores (Gómez, Alonso, Antonio, Francisco...).

As incertas orixes dos primeiros Rioboo

As orixes da familia fidalga dos Rioboo están bastante escuras, pois o documento básico para a reconstrución da árbore xenealóxica familiar -a *Relación Genealógica de los apellidos de Rioboo, Villardefrancos, Seixas, Lossada*, escrita polo historiador Antonio de Rioboo y Seixas en 1739, segundo o investigador Sánchez García (2001: 369-399) é moi confusa e contradictoria.

O apelido, de orixe toponímica, procede sen dúbida da parroquia bergantiñá de San Martiño de Riobó, lindeira con San Pedro de Silvarredonda, onde se atopa a torre da Penela, que aínda se conserva.

1. Gómez de Rioboo Vilardefrancos (segunda metade do séc. XV)⁵⁴

- **c. 1430:** segundo os máis fiables estudos xenealóxicos, arredor deste ano naceu **Gómez de Rioboo Vilardefrancos**, fillo de García de Pardiñas Vilardefrancos (da casa bergantiñá de Vilardefrancos-San Xurxo de Artes) e de Maior Fernández de Calo.
- Este primeiro Gómez de Rioboo Vilardefrancos⁵⁵ era vasalo dos Moscoso, señores de Altamira, e mesmo chegaría a ser aio do membro principal desta casa señorial, quizais Rodrigo de Moscoso.

⁵⁴ Sánchez García 2001 (21-40).

⁵⁵ Como proba dos datos contradictorios desta época é a existencia dun Gómez de Rioboo, criado dos Moscoso de Altamira, que morreu en 1457 defendendo a Xoana de Castro e Lara, esposa de Rui ou Rodrigo de Moscoso, cando se viu sorprendida en Corcubión nun ataque por mar de “quinse navios e pinaças” do arcebispo de Compostela, Rodrigo de Luna, ó mando dun tal García de Caamaño, servidor deste último (García Oro / Portela Silva 2003 538-539). Este Gómez de Rioboo non pode ser o mesmo arriba indicado, pois aquel casou en 1456 e tería catro fillos e unha filla.

- **1456**: como proba das estreitas relacións co seu señor, D. Gómez casaría con **Dª Berenguela Sánchez de Moscoso**, da que consta que era “señora do Allo”, unha herdanza recibida da súa familia; polo tanto, a propiedade do Allo veu por vía feminina e por unha concesión dos Moscoso.

Situación hipotética do Castelo do Allo (debuxo de J.M. Yáñez Rodríguez, en Sánchez García 2001: 42)

- É posible que esa herdanza de dona Berenguela fose o **Castelo do Allo**, que, segundo unha tradición oral xa recollida por Rioboo y Seixas en 1739 e que aínda se mantivo ata os nosos días, foi unha fortaleza ou torre medieval que houbo no alto do monte Castelo do Allo, situado na parte oeste da parroquia a unha altitude de 344 m. Hoxe non queda resto ningún dese castelo ou fortaleza, e mesmo se dubida da súa existencia. De ter existido, suponse que sería unha torre vixía derruída polos irmandiños en 1467 ou por mandato dos Reis Católicos entre 1486 e 1489.

Reconstrución hipotética da Casa do Allo (dta.) e da torre norte (esq.) [debuxo de J. M. Yáñez en Sánchez García 2001: 67]

- O matrimonio de D. Gómez e Dª Berenguela tivo catro fillos varóns: o primeiro, García de Pardiñas Vilardefrancos o Mozo, fundaría o morgado de Vilardefrancos, e o cuarto, Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos, sería o señor da Casa do Allo e o seu primeiro construtor.

As primeiras construcións: a Casa do Allo e a Torre Vella (1490-1512)

2. Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (1490-1512)⁵⁶

- **c. 1460**: data aproximada do seu nacemento; foi o 4º fillo de D. Gómez de Rioboo e de Dª Berenguela Sánchez de Moscoso.
- Foi o primeiro construtor, pois primeiro mandou erguer a chamada **Casa do Allo**, unha construción exenta, cadrada (8,30 m x 9,36 m), de grosos muros e de dúas ou tres alturas, e despois a **Torre Vella**, a orixinal do pazo, a do norte. Foi, deste xeito, o primeiro ‘Señor da Casa e Torre do Allo’.
- A Casa do Allo, hoxe desaparecida, estivo situada na zona nordeste, no lugar que andando o tempo se acondicionou como xardín e que chegou ós nosos días con sebes de buxos e unha camelia central; nas escavacións de 1998 descubríronse os alicerces desta antiga construción. Esta casa foi a morada provisional de Afonso Gómez de Rioboo e da súa muller Mariña Pérez de Pazos⁵⁷, ata o remate das obras da chamada nos documentos no castelán da época *Thorre Viexa*, a do norte, que estivo conectada á Casa do Allo ata finais do séc. XVI ou mesmo ata mediados do XVII.
- Sánchez García, malia que nos documentos do AFR sempre se fala da “casa y torre do Allo” e nunca se lle denomina “palacio”, considera que esta construción de finais do

⁵⁶ Sánchez García 2001: 59-138.

⁵⁷ Os dous nomes propios, Afonso e Mariña, aínda aparecen en galego nos documentos.

XV e principios do XVI ben se pode considerar o **primeiro pazo galego**, pois a torre xa perdera o seu valor militar.

Cronoloxía e estilo arquitectónico da Torre Vella

- Moito se ten discutido sobre a cronoloxía, a autoría e o estilo arquitectónico da torre norte, a primitiva do Allo. Como a construción do Hospital Real de Santiago (actual Hotel dos Reis Católicos) é case contemporánea (as obras do edificio compostelán inicianse en 1501 e remátanse polo 1512), Antonio de Rioboo y Seixas aventuraba en 1739 que no Allo interviñeran, entre 1490 e 1492 “oficiales y alarifes” que traballaran no hospital compostelán. Como as trazas deste magno edificio santiagués foran do famoso arquitecto Enrique de Egas, algúns investigadores pensaron que fora este ou algún mestre de obras seu quen traballara na mansión do Allo. Aínda que hai elementos moi parecidos entre unha e outra obra (a portada de grandes doelas do Allo é moi semellante a outra do interior do Hospital), Sánchez García (2001: 99) rexeita esta posibilidade, sobre todo pola singularidade da clave invertida da portada do Allo.
- Despois de moitas indagacións, Sánchez considera que a “Thorre Viexa” se construíu nos tempos de Afonso Gómez de Rioboo, nos derradeiros anos do séc. XV e nos primeiros do XVI e que xa estaba case concluída en 1512, ano do falecemento do señor do pazo. Non está probado que traballasen aquí canteiros de cuadrillas de “biscaíños” (grupo que incluía, sobre todo, a canteiros cántabros) que si o fixeron no Hospital Real de Santiago, pero non se descarta que estivesen outros pedreiros que entre 1490 e 1492 estaban ocupados nas obras doutro hospital compostelán menos coñecido, un hospital de peregrinos dependente do mosteiro de San Martiño Pinario, que acabaría desaparecendo anos despois por un incendio. Nos restos que quedan deste edificio santiagués obsérvanse elementos decorativos comúns coa torre norte do Allo.
- En resumo: a Torre Vella do Allo é posible que fose anterior á obra do Hospital Real de Santiago, ou, polo menos, contemporánea. No tocante ó estilo, Sánchez descarta as influencias do manuelino portugués e do plateresco castelán; considera que o estilo desta torre primitiva do Allo é unha hibridación do gótico tardío coa tradición mudéxar, e que é aceptable a súa relación co gótico serodio castelán, en especial co núcleo toledano e co estilo persoal de Enrique de Egas (Sánchez García 2001: 101-103).

•**1512:** Falecemento, pola peste, do construtor da Casa do Allo e da Torre Vella, sen facer testamento e sen dar remate por completo ás obras, nas que estaba prevista unha segunda torre cun corpo central intermedio máis baixo (tal como vemos hoxe en obras da época coma as Torres de Cereixo).

A torre vella (norte), a primitiva
(foto XMLS)

Escasas obras no séc. XVI, pola penuria dos sucesores do fundador

3. Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (1512-1542)⁵⁸

- **c. 1485:** data aproximada do seu nacemento.
- **1512:** sucedeu ó seu pai ó fronte do Allo.
- **1513:** c. c. Inés Mosqueira de Pardiñas e deulle remate ás obras iniciadas polo pai, pero sen chegar a acometer a segunda torre.
- **1542:** data da súa morte. Foi enterrado na igrexa de Lamas, parroquia á que pertencía O Allo, que daquela aínda non tiña igrexa.

4. Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (1542-1578)⁵⁹

- **c.1515:** nace no Allo; era o fillo maior de D. Afonso e de Dª Inés.
- É curioso que fora a el a quen máis de lle viña atribuíndo a construción das Torres; foi ó contrario, pois, pola súa penuria económica, non consta que realizase ningunha obra.
- **1542-1563:** tivo da primeira muller (Teresa Fernández) unha filla e da segunda (Mencía de Andrade, coa que casou en 1542) trece, e, tal como el mesmo nos revela nos seus testamentos de 1561 e 1563 (Sánchez García 2001: 308-320), unha das causas das súas dificultades crematísticas fora poder darlles o dote ás súas numerosas fillas para que puidesen casar.
- Habitou a Torre Vella e as “casas” (dependencias) do Allo sen acometer reformas.
- **1561:** fundou o **morgado do Allo** na persoa do seu fillo maior, que levaba o seu mesmo nome de stirpe, Gómez. A institución do morgado creouse na nobreza para que o patrimonio familiar permanecese no fillo maior e non se dividise entre os outros irmáns; así a casa mantiña intacto o seu poderío.
- **1561: inicio das obras da igrexa de San Pedro do Allo.** No seu primeiro testamento destina a cantidade de seis reais para as obras (Sánchez García 2001: 310). Para unha igrexa destinada a ser capela particular das torres o certo é que a dádiva era ben modesta.
- **1563:** no seu segundo testamento manda ser enterrado na igrexa de Lamas (“en la sepultura en que fue sepultado mi padre Afonso Gomez de Villardefrancos”) por estar a do Allo en obras, construíndose desde os alicerces, pero cando finou (1578) xa puido ser soterrado nela.
- **1578:** foi o primeiro Rioboo en ser soterrado no presbiterio da igrexa de San Pedro do Allo. Das dúas tumbas alí existentes, unha sen labrar e a outra con escudo, a súa é a segunda, na que se enterrarían todos os señores das Torres ata Gómez de Rioboo y Seixas, o derradeiro (en 1722). Este escudo repite as armas do da Torre Vella, só que cambiadas de orde.

Ventá aximezada da torre vella
(foto XMLS)

⁵⁸ Sánchez García 2001: 139-140.

⁵⁹ Sánchez García 2001: 140-153.

Elementos decorativos tardogóticos e mudéxares na torre vella (foto XMLS)

5. Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (1578-1600)⁶⁰

•**c. 1550:** data do seu nacemento, seguramente no Allo.

•**1570:** aparece nunha relación de fidalgos da Terra de Soneira para ir servir ó rei contra «la rebelión y lewantamiento de los Moriscos de Granada». Nesa relación tamén aparece Alonso de Lema [o I] de Berdoias, Álvaro de Treos e outros. Non debía ter moita gana de ir aló, ó reino de Granada, pois en documentos familiares esaxera os seus anos e aseguraba que era “algo viejo y pobre”.

•**1578:** sucede a seu pai na posesión do Allo.

•**1579:** casa con Leonor Varela de Dubra, da que tivo cinco fillos.

•**1580:** Gómez de Rioboo o Mozo pasou á historia como un home irascible e violento, e mesmo chegou a botar mans das armas para defender o seu xa exíguo patrimonio legado polo pai. En 1580 estivo preso nun cárcere do condado de Altamira.

- **1589:** é recrutado para defender a cidade da Coruña do ataque do corsario inglés Francis Drake.
- **1598:** no seu testamento destina 12 reais ás obras da igrexa parroquial. Neste testamento disenos que o seu pai xa non se enterrara no igrexa de Lamas, como estaba previsto, senón na do Allo (Sánchez García 2001: 321).
- Morre a súa primeira muller, que é sepultada na igrexa do Allo, quizais na tumba lisa do chan ou da encaixada no muro norte.
- **1600:** morre D. Gómez, pola peste, e tamén sería soterrado no presbiterio da igrexa.

Empeza a superarse a longa etapa de decadencia económica

6. Alonso Gómez de Rioboo Villarde francos (1600-1666)⁶¹

- **1580:** nace no Allo.
- **1607:** a igrexa parroquial estaba rematada, segundo o visitador Jerónimo del Hoyo.
- **1630:** capitán de milicias en Muros, onde casou con Aldonza Martínez de Leis, que incorporou ó patrimonio familiar o lugar de Fontán en Beba e outras terras do actual concello de Mazaricos.
- **1633:** morre a súa muller e sería enterrada na mesma sepultura da igrexa onde se soterrara a súa sogra Leonor Varela. Quizais sexa a tumba encaixada no muro norte ou a do escudo sen labrar do chan do presbiterio (Sánchez García 2001: 177).
- **1641:** Alonso Gómez, famoso pola súa forza corporal, bo xinete, acode coa súa milicia de Muros á raia do reino de Portugal para loitar contra os portugueses en 1640 (Guerra da Independencia ou da Restauração portuguesa).

⁶⁰ Sánchez García 2001: 153-168.

⁶¹ Sánchez García 2001: 173-179.

Igrexa de San Pedro do Allo, construída na súa maior parte entre 1561 e 1607 (foto EDR)

- Seguiu vivindo na Torre Vella ata que morreu (1666). Pódese dicir que con el se empeza a superar a longa etapa de decadencia económica de mediados do séc. XVI a boa parte do XVII.

Os inicios da época dourada: o afortunado enlace cos Seixas

7. Antonio Gómez de Rioboo Vilardefrancos (1644-1694)⁶²

- **1620:** data do seu nacemento.
- **1644:** recibe do seu pai a torre e o vínculo do Allo e casa con María das Seixas y Losada, rica herdeira veciña de Pontedeume
- Este casamento supuxo unha substancial mellora no nivel de vida familiar, pois dona María herdou cuantiosos bens da comarca do Eume; o fillo deste matrimonio debería manter o apelido Seixas.
- Un dos irmáns de dona María, Francisco das Seixas y Losada, arcebispo de Santiago desde 1681, legaría á súa irmá, á súa morte, o seu pazo de Cabanas.
- **1644 e ss:** despois deste ano, consta que D. Antonio fixo unha casa na vila de Pontedeume e que reedificou a do Allo «poniendo sus armas en una de las torres que tiene la casa». A torre reedificada foi a vella, pois a nova aínda non existía. No das “armas”

⁶² Sánchez García 2001: 179-186.

O souto do Allo (foto XMLS)

Represa dos Muíños do Allo, quizais construída no séc. XVII (foto XMLS, 1994)

Sánchez García considera que houbo unha confusión, pois deben ser as do escudo da fachada da igrexa e non as da torre.

•Consta tamén que Antonio [Gómez] de Rioboo puxo valos á “agra do Allo” ata o “río grande” [o do Porto], establecendo así uns lindes seguros con Baio, parroquia que era dos Altamira:

“fue cerrando desde junto a dichos Molinos del Allo donde se alla un Marco antiguo junto al riego [‘rego’] que divide las felegresías de Santa Maria de Vayo de la de San Pedro del Allo, y desde dicho marco asta pasar la puente lodoso de donde se alla dicho molino nuevo es tierra del Conde de Altamira y términos de dicha feligresía de Vaio” (Sánchez García 2001: 185).

Esta a primeira referencia documental que certifica a existencia duns muíños dos Rioboo no lugar coñecido coma Os Muíños do Allo, situado nos lindes coa parroquia de Baio, establecidos xa daquela no Regueiro do Allo [o mal castellanizado “riego” do documento]. É tamén a primeira referencia

á existencia da Ponte Lodoso, na Cacharosa (Baio), anterior á actual (que data de 1898).

- **1684:** falece María das Seixas en Cabanas.
- **1694:** falece Antonio de Rioboo en Beba. Enterrouse na igrexa do Allo. Non deixou testamento.

O pulo decisivo: construción da Torre Nova e do corpo intermedio

8. Gómez de Rioboo y Seixas de Villardefrancos (1666-1722)⁶³

- **c. 1646:** nace no Allo D. Gómez de Rioboo y Seixas, 2º fillo de Antonio Gómez de Rioboo e de María das Seixas.
- **1666:** por falecemento do seu irmán maior -Diego, por unha caída dun cabalo-, herda ós 17 anos os dereitos sucesorios da familia.
- **1683:** recibe do seu tío Francisco das Seixas (arcebispo de Santiago) a cantidade de 70.000 reais para o engrandecemento do patrimonio familiar.
- **1683:** constrúe unha casona na praza do Toural en Santiago, para a que contrata a un dos mellores arquitectos composteláns, Diego de Romai. Esta casa ten unhas gárgolas no beiral do tellado moi semellantes ás do corpo central das Torres.
- **1669:** con dispensa papal, casa en Muros coa súa curmá Jacinta de Luces Caamaño. O matrimonio pasa a vivir á Casa do Allo, daquela aínda na torre vella. Terían cinco fillos e cinco fillas.
- **1669:** inicio do gran proxecto de transformación das súas propiedades no lugar do Allo, segundo o testamento de Gómez de Rioboo de 1719 (Sánchez García 2001: 336-348):

⁶³ Sánchez García (2001: 186-218).

manda limpar de maleza e eliminar camiños inútiles; construír catorce casas para novos colonos e dous muíños; cercar todo o agro do lugar «por debaixo de la torre vieja con el soto de castaños y guerta de frutales, y dentro fuente de cantería⁶⁴».

Manda iniciar a construción da torre nova e do corpo intermedio entre as dúas torres: «Hicimos el quarto y Torre nueva a la parte del Sur porque nos allábamos apretados de casa, que nos costó más de dos mil ducados».

As Torres foron a residencia predilecta de D. Gómez de Rioboo; el foi o último señor da familia que viviu nelas de maneira permanente.

- **1669-1685:** neste período levouse a cabo a finalización das obras das Torres, que, a partir da última data, xa van ter as características dun verdadeiro pazo.

Como D. Gómez indica, empezouse pola Torre Nova (sur), e nela chama a atención a vontade do seu dono de facer unha copia arquitectónica da vella, para así lograr un conxunto simétrico e equilibrado. Isto supón unha restauración historicista en plena época de desenvolvemento do estilo barroco, no que son moi escasos os exemplos de arquitectura ecléctica. O gusto polo eclecticismo, pola recreación dos estilos medievais, particularmente do gótico, é máis propio do século XIX. Aquí no Allo adiantáronse en máis de 150 anos.

A maior parte dos elementos arquitectónicos da Torre Nova son iguais ós da Vella, polo tanto, lévase a cabo un eclecticismo tardogótico: a portada con grandes doelas (mesmo co detalle da singular clave invertida), as fiestras seteiras baixas a cada lado da porta, os arcos conopiais e mixtilíneos das ventás altas, a moldura do alfiz etc.

Só no balcón hai diferenzas: os canzorros zoomorfos que o sosteñen e os motivos xeométricos das celosías de pedra calada non existían no séc. XVI.

O escudo desta torre sur incorpora as novas liñaxes: arriba, á esquerda, os Seixas (pola nai de D. Gómez), e á dereita unha vieira e unha estrela (alusión a Francisco das Seixas, arcebispo de Santiago); abaixo, á esquerda os Caamaño (por Jacinta de Lucas Caamaño, esposa de D. Gómez), e á dereita os Lousada (o segundo apelido dos Seixas eumeses).

O corpo intermedio foi o último que se fixo, e xa é netamente de estilo barroco: nel ábreanse grandes portas alintelladas na parte baixa e seis ventás na alta. Na da esquerda, o lintel de arco escar-

A fonte do souto do Allo xa existía en 1669 (Foto XMLS)

⁶⁴ Estas catorce casas deberon dar orixe a algúns dos lugares actuais da parroquia, quizais O Curro (hoxe deshabitado), O Pombal e Casas Novas. Lémbrese que a freguesía, segundo Del Hoyo, só tiña en 1607 tres veciños; agora, en 1669, xa tiña máis de trinta. Aínda que os Muíños do Allo xa existían (constan nun documento de 1644, como xa vimos), é posible que mandase facer alí algún muíño máis. Por 1669 D. Gómez tiña outros dous muíños no que os documentos denominan río Castiñeira, que non é outro que o do Porto (un na ponte de Baiúso e o outro na ponte Castiñeira, que é a do Polígono Empresarial). A fonte é a hoxe chamada de San Ramón, de feitura barroca.

Na torre sur copiáronse os elementos decorativos góticos da norte, malia ser construída, xunto co corpo central, en época barroca (XMLS)

A torre nova empezouse a construír a partir de 1669 (foto R. Mouzo)

zано ten unha clave cun único motivo heráldico contido nun óvalo: un piñeiro con cinco lanzas (poden ser as armas dos Caamaño ou dos Leis, quizais máis ben destes últimos). A cuberta desta zona central, hoxe a dúas vertentes, foi orixinariamente a unha tan só. É posible que o seu autor fose o arquitecto compostelán Diego de Romai, que xa lle fixera a casa da praza do Toural de Santiago.

•**1685**: toda a ampliación das torres estaba rematada. Gómez de Rioboo confesa que tentou abaratar custos cortando madeira do souto do Allo e aproveitando pedra do lugar. No seu testamento de 1719 bota as contas dos cuantiosos gastos: 2000 ducados do total das obras arquitectónicas; 1000 ducados do acondicionamento das terras e da construción de 14 casas e dous muíños; 10.550 reais pola casa de Santiago; a isto hai que sumar uns importantes arranxos na igrexa parroquial.

•**1685 (14-06)**: nace en Santiago o seu terceiro fillo, Antonio de Rioboo y Seixas, futuro cóengo da catedral de Santiago e historiador. Foi criado no Allo.

•**1689**: morre a súa nai (María das Seixas) en Cabanas e D. Gómez e Dª Jacinta empezan a alternar a residencia do Allo coa de Cabanas, pois o seu tío o arcebispo Francisco das Seixas impuxéralles ós seus herdeiros habitar o pazo eumés.

- **1697**: ano dramático para a familia, pois o seu fillo maior Gómez Antonio acabou en prisión por un preito civil, que lle custou ó pai 500 ducados (1 ducado = 11 reais, na época). Foi o inicio dunha longa época de desgustos, sobre todo económicos, para o patrúcio do Allo, pois ademais dos altos gastos polos estudos dos fillos e dos dotes das cinco fillas, tivo que apandar cos ocasionados polo seu irmán Mateo de Rioboo, cóengo, a quen se lle ocorreu este mesmo ano comprarlle ó rei Carlos II o Couto e Señorío do Allo para lle dar máis lustre á estirpe. O cóengo morreu no 1700 e D. Gómez acabou aceptando a súa herdanza e con ela o importe da compra, para o que se viu obrigado a pedir prestado a algúns parentes e a empeñar rendas de ferrados de trigo por varios anos.
- **1698**: preito co dono da xurisdición de Carantoña (D. Pedro Álvarez) polos dereitos de pesca no río do Porto, porque este levantara un muro nos seus muíños que impedía que subisen «hasta más arriba de la puente que se dize de Vayo» reos e salmóns que chega-

ban a lugares do couto do Allo. Desde tempo inmemorial os señores do Allo pescaban no río sen impedimento con “redes y trasmallos”.

Esta é a primeira mención documental que se fai da existencia da ponte de Baio (anterior á actual).

- **1702:** Don Gómez vese obrigado a acudir, xunto coa nobreza da provincia de Betanzos, a defender a cidade da Coruña, ameazada pola frota angloholandesa (que foi a que, o 29-9-1702, acurralou na ría de Vigo os galeóns españois da prata: batalla de Rande).

Gómez de Rioboo cédelle o pazo de Cabanas ó seu fillo e sucesor Gómez Antonio de Rioboo e el fixa definitivamente a súa residencia nas Torres do Allo ata a súa morte.

- **1703:** tras a custosa compra citada, o novo rei Filipe V concédelle a D. Gómez o privilexio da “Jurisdicción, Señorío y Vasallaje de la Villa de San Pedro do Allo”.

- En consecuencia, toma posesión o primeiro xuíz da xurisdición e couto do Allo: Domingo de Soto y Leis. Instalouse nun lateral da torre vella, o que por fóra ten un burato polo que saía o pau da forza dos condenados a morte.

En 1697 xa se mandara «hazer y fixar una horca de tres palos y una picota de uno en las partes que se señalan y poner cadena y grillos en la Casa que también se refiere por no haverla señalada» (Sánchez 2001, nota 140, p. 247).

- **1722:** falecemento no Allo de D. Gómez de Rioboo y Seixas, o derradeiro señor que residiu nas Torres de maneira permanente e tamén o derradeiro que foi soterrado na tumba do escudo do presbiterio da igrexa, a mesma sepultura do seu pai, avós e tataravós ata cinco xeracións anteriores (Sánchez 2001: 217-218).

As Torres, residencia secundaria

9. Gómez Antonio de Rioboo y Seixas (1722-1742)⁶⁵

- **1670:** recibe bautismo na igrexa do Allo.
- **1702:** casa con María Teresa Suárez de Deza y Armesto e pasa a residir no pazo de Cabanas, cedido polo seu pai.
- **1722:** tras a morte do seu pai, Gómez Antonio de Rioboo convértese no novo señor do Allo e Cabanas, con residencia neste último pazo. O Allo pasa a ser, definitivamente, residencia secundaria.
- **1732:** preito co arcepreste de Soneira, Francisco Villanueva,

O balcón, cos seus canzorros, é un dos poucos elementos artísticos que distingue a torre sur da norte (foto XMLS)

Un fidalgo do séc. XVII ou XVIII (recreación histórica para o programa “Vivir cada día”, TVE, 1987) [foto XMLS]

⁶⁵ Sánchez García 2001: 218-222.

Os labregos no día de iren pagar as rendas (recreación histórica para “Vivir cada día”, TVE, 1987) [foto XMLS]

«por los molinos nuevamente fabricados en el sitio de Puente Lodoso, más abajo de los de Ponte Castiñeira pertenecientes a los Rioboo, cuya represa inundaba la colindante agra do Allo». Esta presa do arcipreste debe ser a actual de Su a Agra, construída no mesmo lugar onde desemboca no río de Baio o de Zas.

•**1739**: o historiador Antonio de Rioboo y Seixas, tío do señor do Allo e de Cabanas, redacta a *Relación Cronológica de los Apellidos de Rioboo, Villardefrancos y Seixas y Losada y otros varios que corresponden a las Casas del Allo y Cabañas*.

•**1742**: falece Gómez Antonio de Rioboo; foi soterrado en Cabanas.

10. Francisco Antonio de Rioboo y Seixas Suárez de Deza (1742-1762)⁶⁶

- **1704**: nace en Cabanas.
- **1743**: casa con Ana Francisca de Lamas Sotomayor, dona da Casa de Zas e marquesa viúva de Viance, o que supón un grande ascenso social dos Rioboo.

O matrimonio tentou residir temporalmente nas Torres, e mesmo intentaron promover reformas adquirindo terras lindeiras, edificando casas de caseiros, levantando valados e proxectando obras no pazo.

O traslado precipitado ó pazo de Cabanas para vivir coa nai de D. Francisco frustrou estas obras e, contra 1750, pódese dicir que remata etapa de esplendor do Allo, iniciada na segunda metade do séc. XVII. O arquivo familiar tamén se traslada a Cabanas.

- **1762**: Falece, sen descendencia e sucédeo o seu irmán Bernardino José.

11. Bernardino José de Rioboo y Seixas (1762-1775)⁶⁷

- **1714**: nace en Cabanas.
- **1760**: contrae matrimonio con María de la Esclavitud Becerra.

As Torres a finais do séc. XVIII (debuxo de J.M. Yáñez, en Sánchez García 2001: 236)

Preito co seu irmán, que seica se negaba a que Bernardino vivise no Allo, pero el instálase nas Torres sen pedir permiso; atopou o edificio medio arruinado e tentará restauralo.

•**1761**: obras importantes nas Torres, iniciadas por Bernardino, nas que participan quince mestres canteiros e os colonos carrexan 300 carros de cantería.

Inventario dos bens contidos nas Torres, no que se detalla a súa distribución interior: había dúas adegas -e unha viña no exterior-, cociña e lareira, fornos... Aínda non existía a tulla.

⁶⁶ Sánchez García 2001: 222-225.

⁶⁷ Sánchez García 2001: 225-240.

- **1762:** morre o seu irmán Francisco e os señoríos xa pasan por completo a Bernardino, que marchará vivir ó pazo de Cabanas, pero non por iso interrompe as obras iniciadas no Allo: levanta o alto muro exterior fronte á fachada. Cítase o nome do primeiro caseiro gardián: Froilán Beizana.
- **1775:** testamento de Bernardino; manda sepultarse en Cabanas.

12. Nicolás María Rioboo, Becerra, Varela y Seixas (1774-1835)⁶⁸

- **1764:** nace en Cabanas, era o fillo maior do anterior.
- **1774:** herda os morgados do Allo, Cabanas e Bidueiro, aínda que era menor de idade. Sería oficial da Mariña.
- **1784:** pasou a historia por ser un home de certas inquietudes ilustradas. Consta entre os fundadores da *Sociedad Económica de Amigos del País* de Santiago.
- **1791:** casa con Rosa Vicenta Roldán y Gil e trasládase a vivir a Ferrol.
- **1835:** falece nesta cidade.

13. Francisco Rioboo y Roldán (1835-1868)⁶⁹

- **1795:** nace en Ferrol.
- **1818:** como oficial da Mariña que era, a partir desta data estivo destinado en Cádiz, Ferrol e outras prazas.
- **1835:** morre o seu pai e herda as súas propiedades. Deste xeito, como os señoríos estaban sendo abolidos polo goberno liberal, converterase no derradeiro señor xurisdiccional do Allo.
- **1838:** foi designado senador pola provincia da Coruña.
- **1844:** deputado ás Cortes españolas polo Partido Moderado (conservador).
- **1845:** vogal da Comisión de Monumentos Históricos. Tiña sona de ser un home moi erudito.
- **c. 1860:** debuxo a pluma das Torres do Allo, da súa autoría, sen o muro da fachada. Trátase do documento gráfico máis antigo deste edificio. Desta data é tamén a primeira fotografía (véxase Sánchez García 2001: 259 e 260).
- **1868:** falece en Cabanas.

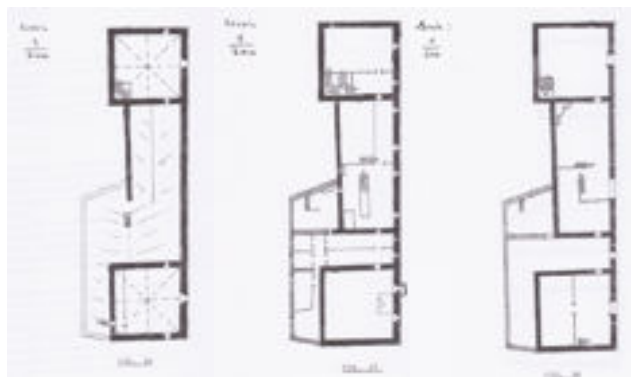
Os Quinquilláns (Lucho Penabade e Tero Rodríguez) nos papeis de Víctor L. Seoane e Francisca Rioboo, nunha das visitas teatralizadas ás Torres, organizadas polo Concello de Zas (XMLS, 2017)

⁶⁸ Sánchez García 2001: 240-241.

⁶⁹ Sánchez García 2011: 257-261.

Rómpese a liña masculina dos Rioboo: a primeira muller herdeira

14. Francisca Rioboo Álvarez (1868-1918)⁷⁰

Plantas alta, media e baixa das Torres en 1974 (XMLS)

•**1834**: data de nacemento. Filla de Francisco de Rioboo e de Eulalia Álvarez y Freire de Andrade.

•**1868**: morre seu pai e Francisca queda como única herdeira; con ela rómpese a liña masculina que os descendentes dos Rioboo viñan mantendo nos séculos anteriores.

•**1869**: o seu primeiro marido, o seu primo Nicolás Rui-Gómez y Rioboo, suicídase na illa de Ons. Ese mesmo ano Dª Francisca casa en Pontedeume co compostelán **Víctor López Seoane**, médico da Mariña en Ferrol. A privilegiada posición económica do matrimo-

nio permitirlle a D. Víctor abandonar a medicina e dedicarse a administrar as amplas posesións herdadas pola súa muller, onde tiña grandes extensións de terra para investigar a fauna e a flora galegas. O lugar de residencia era na súa casa da Coruña, pero no verán trasladábanse ó pazo de Cabanas primeiro e despois ó do Allo.

- **Entre 1869-1900**: plántase a avenida de carballos e falsos plátanos da estrada A Coruña-Fisterra ás Torres, quizais por iniciativa de Víctor López Seoane.
- **1898**: *Libro Cobrador de las Rentas del Allo*, redactado e asinado por Víctor López Seoane, que tamén describe as torres e a súa contorna.
- **1900**: falecemento de Víctor López Seoane.
- **1906**: o Concello de Zas empeza a pagarlles ós donos a renda pola casa da escola do Allo (140 reais anuais), situada no Curro. A mestra chamábase Celestina López Villar.

•**1910-1916**: foi mestra do Allo Pura Sánchez, nai do poeta rianxeiro Manuel Antonio.

•**1919**: falecemento de Francisca de Rioboo.

Parte traseira (oeste) das Torres, e horta de árbores froiteiras, en 1974 (foto XMLS)

⁷⁰ Sánchez García 2001: 261-275.

Os últimos anos

15. Francisco López Rioboo (1920) e os seus fillos

Francisco, Sara e Luis López-Rioboo Tenreiro (1920-1998)⁷¹

- **1920:** á morte da súa nai herda os bens o seu fillo Francisco López Rioboo (nacido en 1870), casado con Sara Tenreiro. O herdeiro falece ese mesmo ano e a súa viúva e os seus tres fillos -Francisco, Sara e Luis López-Rioboo- pasarán a herdar bens en 48 concellos galegos, entre eles os das Torres do Allo.

Estado de abandono das Torres en 1994 (foto XMLS)

- **1924-1926:** a fotógrafa estadounidense Ruth Mathilda Anderson visita as “Towers of Allo”. No seu libro de 1939 aparecen dúas fotos da súa fachada cun breve comentario sobre a antigüidade do edificio (Anderson 1939: 432-433).
- **Década 1950:** abandonan as Torres os caseiros descendentes de Manuel Graíño, co cal o edificio e as propiedades entran nun proceso de deterioramento.
- **1976:** a propiedade do Allo divídese en tres partes entre os irmáns Francisco, Sara e Luis López-Rioboo. No documento fanse constar os lindeiros e a extensión do antigo couto tal como viñan desde tempos de D. Gómez de Rioboo. Quedou pro-indiviso a parte central, que comprendía o antigo lugar do Curro coas Torres e leiras máis próximas das Viñas, o Agro de Xan e as Agrads da Igrexa.
- **1986:** publicación do libro *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*, de Carlos Martínez-Barbeito, con moita información sobre o pazo do Allo.
- **1987:** as Torres serven de escenario para a gravación de “Berdoias, un lugar de Galicia”, para o programa de TVE *Vivir cada día*, dedicado á situación anacrónica desta parroquia vimiancesa, na que a maior parte dos veciños aínda eran caseiros.
- **1990:** no catálogo *Pazos de Galicia* xa se apreciaba o deterioramento progresivo do edificio.
- **1993:** rouban o balcón pétreo da torre sur, que sería localizado na casa dun anticuario, e, posteriormente, reposto no lugar. Todo un indicio do abandono en que se atopaba o monumento, cos tellados da torre norte e do corpo intermedio afundidos.

A torre nova en 1994, sen o balcón roubado en 1993 (foto XMLS)

⁷¹ Sánchez García (2001: 276-291) e informacións doutras fontes.

As Torres do Allo, tras a súa reconstrución (foto Roberto Mouzo Lavandeira)

- **1998:** acordo da Deputación da Coruña, presidida por Augusto César Lendoiro, cos herdeiros da familia López-Rioboo para a adquisición das Torres do Allo e os terreos circundantes (arredor de 2 ha). Os propietarios puxeron como condición que se destinase o edificio a usos culturais, turísticos, sociais ou educativos. Desta venda exceptuáronse os terreos do lugar do Curro, coas súas casas, hoxe en ruínas.
- **1999 (09-04):** publícase no *DOG* o proxecto de protección da contorna das Torres.

O arquitecto compostelán Iago Seara gaña o concurso de ideas de rehabilitación das Torres. El será, polo tanto, quen se encargue dos traballos de restauración.

Unha vez rehabilitadas, a musealización -levada a cabo a partir do 2015- correu a cargo de Xoán Santacana e centrouse sobre todo na evocación da vida dos pazos, cun apartado especial para a liñaxe dos Rioboo e outro para os pazos da Costa da Morte.

7. Cadro esquemático da xenealoxía dos señores do Allo

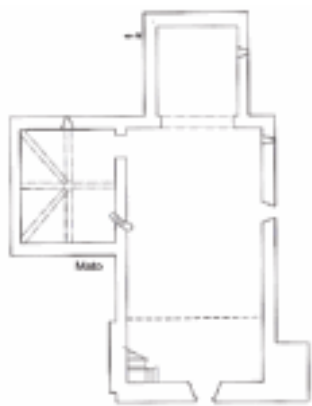
Debido á repetición de nomes e apelidos de estirpe é difícil seguir a xenealoxía dos Rioboo. Este esquema, a partir dos datos de Sánchez García (2001), pode servir de guía.

	herdeiro/a	esposa/o e ano do casamento
1	Gómez de Rioboo Vilardefrancos (c. 1430-?)	Berenguela Sánchez de Moscoso (1456)
2	Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (c. 1460-1512)	Mariña Pérez de Pazos
3	Alonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (c. 1485/90-1542)	Inés Mosqueira de Pardiñas (1512)
4	Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (c. 1515-1578)	Teresa Fernández de Rioboo (1541) Mencia de Andrade (1542)
5	Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (c. 1550-1600)	1ª Leonor Varela de Arixón (1579) 2ª Benita Rodríguez de Arosa (1600)
6	Alonso Gómez de Rioboo Villardefrancos (c. 1580/90-1666)	Aldonza Martínez de Leis (1617)
7	Antonio Gómez de Rioboo Villardefrancos (c. 1615/20-1694)	María das Seixas y Losada (1644)
8	Gómez de Rioboo y Seixas Villardefrancos (c. 1646-1722)	Jacinta de Luces Caamaño y Sotomayor (1669)
9	Gómez Antonio de Rioboo y Seixas (1670-1742)	Teresa Suárez de Deza y Armesto (1702)
10	Francisco Antonio de Rioboo Seixas y Suárez de Deza (1704-1762)	Antonia Francisca de Lamas Sotomayor y Caamaño (1743)
11	Bernardino José de Rioboo y Suárez de Deza (1714-1775)	María Dominga Esclavitud Becerra Moscoso y Varela (1760)
12	Nicolás María de Rioboo y Becerra (1764-1835)	Rosa Roldán y Gil Taboada (1791)
13	Francisco Rioboo y Roldán (1795-1868)	Eulalia Álvarez y Pérez de Andrade
14	Francisca Rioboo y Álvarez (1837-1918)	1º Nicolás Rui-Gómez y Rioboo (1869) 2º Víctor López Seoane (1869)
15	Francisco López-Rioboo (1877-1920)	Sara Tenreiro Berdié
16	Francisco, Sara e Luis López-Rioboo	

8. A igrexa de San Pedro do Allo⁷²

Fachada e espadana de San Pedro do Allo (foto XMLS)

Planta da igrexa do Allo (F. Mato, 1990)

Está situada fronte á fachada das torres, a uns 200 m ó leste. A ela accédese por un camiño que sae da propia pista arborada de acceso ó pazo.

Trátase dun pequeno edificio de planta de salón formada por unha única nave rectangular (13 x 7 m.) e unha capela maior case cadrada (5 x 4,5 m.). Acaroadá ó primeiro tramo do muro norte da nave, construíuse a sancristía (6,5 x 5 m.).

•**1561:** inicianse as obras desta igrexa, destinada na práctica a capela particular da familia Rioboo. O señor do Allo era daquela D. Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello, que no seu testamento deste ano destina 6 reais para as obras (moito non era!), e no de 1563 manda ser soterrado na igrexa de Lamas por estar aínda a do Allo en construción.

•**1578:** xa debía estar feita a capela maior, pois Gómez de Rioboo o Vello xa puido ser sepultado nunha das dúas tumbas do chan, na do escudo, que nos laterais tiña a inscrición co seu nome. Foi o primeiro Rioboo que recibiu sepultura nesta tumba (o derradeiro sería Gómez de Rioboo y Seixas, en 1722).

•**1598:** Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo destina no seu testamento 12 reais para as obras da igrexa. Por este testamento sabemos que o seu pai xa se enterrara na igrexa do Allo, e non na de Lamas, como estaba previsto.

•**1607:** o visitador J. del Hoyo di que a igrexa xa tiña pía bautismal, pero non o Santísimo Sacramento, nin crismeiros, pola súa pobreza. Só dispoñía dun cáliz de chumbo e un misal gardado na casa do fidalgo [Alonso Gómez de Rioboo]. Polo testemuño do visitador deducimos que a obra da igrexa xa estaba rematada.

Destes primeiros anos do séc. XVII debe ser tamén o escudo da bóveda do presbiterio, no muro norte.

A parroquia xa estaba unida a San Cremenzo de Pazos, pois a partir desta data os libros de fábrica son comúns ás dúas freguesías.

⁷² Datos tomados de Sánchez García (2001: 145-153) e de Lema Suárez (1993-II: 321-357).

A portada renacentista da igrexa e o seu programa iconográfico

A parte máis interesante da arquitectura deste pequeno templo é a fachada; podemos situar a súa construción nos últimos anos do séc. XVI e nos primeiros do XVII.

Trátase dunha **fachada-retablo** xa plenamente renacentista, na que se aplican con bastante acerto receitas clasicistas de inspiración compostelá. Na sinxeleza do arco de triunfo da portada, Sánchez García (2001: 149) albisca unha influencia do deseño que fixera Rodrigo Gil de Hontañón para a fachada do Colexio de Fonseca de Santiago, de cincuenta anos atrás.

Este arco triunfal presenta un único corpo dividido en tres paneis, sendo o central -no que se abre a porta principal- máis ancho cós laterais, flanqueados estes por dous pares de columnas de fuste estriado sobre catro podios; columnas con capiteis moi esenciais que sosteñen tramos de entaboamento e un frontón triangular partido.

De maneira moi tímida aprécianse algúns detalles que anuncian o estilo barroco que se estaba introducindo: o frontón partido onde se sitúa a imaxe sedente do patrón, os pináculos dos extremos do entaboamento ou o feito de que o fuste das columnas se retorza na parte inferior.

A distribución das imaxes desta portada non foi produto do azar. Os artistas desta época seguían un **programa iconográfico** ben pensado, seguramente ideado por persoas con coñecementos teolóxicos.

Este programa tiña unha simboloxía moi clara que lles facilitaba ós cregos o ensino da doutrina ós fieis. Deste xeito, as esculturas espidas de **Adán** e **Eva** están colocadas a ambos lados da porta porque simbolizan toda a humanidade, pero tamén o pecado, a enfermidade e a morte, males dos que os crentes se verán liberados coa redención salvadora de Cristo, anunciada polas dúas imaxes situadas na parte superior, a cada lado: o **arcanxo Gabriel** e a **Virxe María**, a nova Eva; as dúas figuras están relacionadas, pois conforman a escena da **Anunciación**.

A fermosa portada-retablo renacentista da igrexa do Allo
(foto XMLS)

San Pedro na súa “cátedra” (foto XMLS)

A presenza destes dous importantes apóstolos -patróns da Igrexa cristiá- gardando as entradas do templo indica o carácter apostólico da igrexa.

Nótese que san Pedro aparece aquí sentado nunha cadeira, unha representación pouco habitual. É que a festa patronal do Allo non é o 29 de xuño coma na maior parte das parroquias, senón o 22 de xaneiro, o día que a Igrexa celebra a “cátedra” de san Pedro.

Preside a fachada a figura sedente de **san Pedro**, nun nicho rematado en forma de vieira. É lóxico que estea neste lugar preferente, posto que el é o titular do templo, pero cómpre engadir que este apóstolo aparece en moitas ocasións flanqueando as portas das fachadas renacentistas facendo parella con **san Paulo**, pois eran considerados os piares básicos da Igrexa de Cristo. E no Allo o de Tarso non se atopa na porta principal, pero si sobre o lintel da porta travesa do lado sur: un busto en relevo que representa a un home vello, de longas barbas, cunha espada na man (o seu atributo persoal).

Relevo de san Paulo, sobre a porta sur (foto XMLS)

Outras obras na igrexa

- **1644 e ss:** colocación do escudo da parte superior da fachada. Como aparecen as armas dos Seixas e Losada, por forza tivo que ser despois do casamento de Antonio Gómez de Rioboo con María das Seixas.

Posiblemente tamén se abrise por estes anos a ventá rectangular de debaixo do escudo, protexida por unha reixa de ferro.

- **1702:** o visitador pastoral ordena facer estribos exteriores fortes, de cantería, porque a bóveda que cubría a nave abría. Tamén se ordena lousar o chan e, como o templo non tiña campanario, tamén se dá orde de facelo.
- **1741:** a espadana apegada ó muro sur estaba xa construída, pero non así o enlousamento da metade do corpo da nave, que seguía sendo de terra. O visitador deste ano atopa a capela maior e a nave abovedadas. A bóveda de canón do presbiterio aínda subsiste hoxe, pero non así a da nave, que se baixaría en 1943.
- **Finais séc. XVIII-principios do XIX:** retablo maior, de estilo neoclásico, de autor anónimo.

- **1892-1898:** tribuna de castaño, asegurada por catro pés dereitos de pedra acaroados ás paredes.
- **1943:** o párroco advirte do perigo de derrubamento da bóveda da nave, formada por pezas de cantería co seu punto de apoio en cinco arcos que descansaban sobre ménsulas encaixadas nas paredes. Nun escrito ó arcebispo o crego di que pola súa pobreza extrema os fregueses non podían pagar as obras.

Retablo maior (foto XMLS)

- **1944:** o arcebispo de Santiago [Tomás Muñiz de Pablos] non ten consideración cos fregueses do Allo (colonos case todos) e ordénalle ó párroco que acometan as obras de reparación da bóveda, á que estaban obrigados “pues son los que son directamente perjudicados” (madia levaba!). Como o presuposto de tal reconstrución se consideraba moi elevado (19.620 pesetas), cura e parroquianos decidiron substituíla por un teito de madeira, pois este custaba 8.932 pesetas, ó que había que sumar as 4.000 ptas que xa custaba baixar a cantería da bóveda; en total, 12.930 ptas. (Lema Suárez 1993-III: 522).
- **1945-49:** lévanse a cabo as obras de teitar o templo; os veciños comprométense a poñer 8.000 ptas, e o Arcebispo 4.000.
- **1985:** o párroco Fidel Fernández Bello pretende tornar á estrutura primitiva da igrexa e trata de que a igrexa volvese ter unha bóveda de pedra. Os técnicos da Consellería de Cultura rexeitaron o proxecto polos seus elevados custos, e aceptouse outro no que houbo que recorrer unha vez máis á cubrición de madeira.
- **1989:** reconstrución do templo do Allo, mediante un convenio da Consellería de Cultura coa Igrexa católica. Botóuselle un teito novo, de madeira, coas traves á vista, tirantes e cimbras como adorno. As obras ascenderon a 4 millóns de pesetas.

9. A heráldica do Allo: os escudos das torres e da igrexa

Os dous escudos máis antigos son o da Torre Vella e o do chan do presbiterio da igrexa parroquial. Datan do séc. XVI.

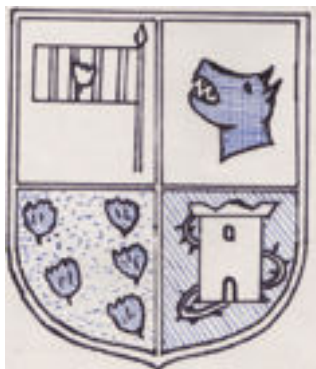
O **escudo da Torre Vella** seguramente sexa do ano 1512, cando se rematou esta obra. Explica o historiador Antonio de Rioboo en 1739:

“... sus Armas y Blasones que son un escudo redondo quartelado, el de Rioboo, un castillo de una puerta, del que nace una zarza que sale por una ventana a dar en las almenas, a la zarza que llaman en Galicia silba; el de Villar de Francos, un medio brazo con manopla y una bandera y en el medio un cáliz, con ostia, que son las Armas Antiguas de este Reino [de Galicia], los dos blasones en los cuarteles de mano derecha; a la izquierda los de la línea materna por dicha Urracha [sic: é Berenguela]

Escudo da torre vella ou norte (foto XMLS)

Sánchez de Moscoso, que son por este apellido una cabeza de lobo ensangrentada, y cinco ojas de yguera por el de Figueroa que usan estas dos casas y hasí se ven en el escudo de dicha torre del Allo y en la sepultura de la parroquia de dicha Iglesia” (Sánchez García 2001: 83).

Escudo da tumba do presbiterio
(debuxo de XMLS, 1973)

Escudo da bóveda da capela maior da
igrexa (foto XMLS)

Escudo da fachada da igrexa
(debuxo de XMLS, 1973)

En resumo: nos dous cuarteis da dereita, os brasóns da familia paterna (arriba, o estandarte sostido por brazo con manopla, dos Pardiñas-Vilardefrancos; abaixo, a torre envolta por unha silva dos Rioboo, en alusión á parroquia de Silvarredonda, onde se atopa a Torre da Penela, o seu soar de orixe); nos dous cuarteis da esquerda, os brasóns da familia materna: Figueiroa arriba e Moscoso abaixo.

O escudo da tumba do chan do presbiterio da igrexa do Allo, que datamos arredor de 1578 (cando se enterra nela a D. Gómez de Rioboo o Vello), presenta os mesmos motivos heráldicos da Torre Vella, pero cambiados de sitio: os brasóns paternos van agora nos cuarteis primeiro (o estandarte dos Vilardefrancos) e cuarto (a torre coa silva, dos Rioboo); os maternos no cuartel segundo (a cabeza de lobo dos Moscoso) e terceiro (as cinco follas de figueira dos Figueiroa). Nos laterais da campañiña a inscrición “SEPULTURA DE GOMEZ DE RIOBOO VILLARDEFrancos”, da que só se aprecia hoxe “SEPULTURA” e “RIOBOO” (Sánchez 2001: 148 e 217).

A outra tumba do presbiterio non ten labra heráldica.

O terceiro escudo por orde cronolóxica é quizais o situado na **bóveda do presbiterio** da mesma igrexa, no seu muro norte. Aínda que con moitas dúbidas, Sánchez García (2001: 167, nota 224, e 240) supón que está sinalando a tumba de Leonor Varela, primeira esposa de Gómez de Rioboo e Mozo, falecida en 1598 ou 1599. Nos motivos dos cuarteis o único que está claro é que corresponden a armas alleas ós Rioboo: no primeiro, os escaques ou xadrezado (dos Bermúdez da Penela?); no segundo, dous animais pasantes (dos Becerra?); no terceiro, as cinco follas de figueira dos Figueiroa; no cuarto, cinco varas en diagonal (dos Varela?). Este brasón sería, polo tanto, como moito dos primeiros anos do séc. XVII.

O cuarto escudo por orde cronolóxica é o da parte superior da **fachada da igrexa**. Seguramente foi colocado alí uns anos

despois do casamento de Antonio Gómez de Rioboo con María das Seixas y Losada, que tivo lugar en 1644. Os cuarteis da parte esquerda corresponden á familia paterna: os Rioboo (arriba) e os Vilardefrancos (abaixo); os da parte dereita, á materna: as cinco pegas dos Seixas (arriba) e os dous lagartos baixo unha lousa dos Lousada.

O quinto escudo é o **da Torre Nova**. Foi colocado nela cando se rematou de construír esta torre, con posterioridade ó casamento de Gómez de Rioboo y Seixas con Jacinta de Lucas Caamaño, acontecido en 1669. Este torre seica se construíu antes que o corpo central, polo tanto, o escudo esculpíriase nunha data próxima a 1680. No 1º cuartel, as cinco pegas dos Seixas (pola nai de D. Gómez de Rioboo); no 2º, unha vieira e unha estrela (alusión a D. Francisco das Seixas, tío de D. Gómez e arcebispo de Santiago); no 3º, un piñeiro e dez lanzas, brasón dos Caamaño (familia da Dª Jacinta de Lucas), e, no 4º, os dous lagartos baixo unha lousa, dos Lousada (familia da nai outra vez).

O sexto escudo é o situado na **clave do arco escarzano da porta da esquerda do corpo central** das Torres. Consta dun único motivo encerrado nun óvalo: un piñeiro con cinco lanzas, motivo heráldico tanto dos Caamaño coma dos Leis (quizais neste caso dos últimos). Como se supón que o corpo central se construíu despois da torre nova, o escudo posiblemente date de entre 1680 e 1685.

Fóra das posesións directas dos Rioboo, quédanos o **escudo da Casa de Xerne**, aldea que pertenceu á parroquia de Lamas (incorporada ó Allo tardiamente.). Ocupa toda a parte superior o brasón dos Caamaño (un piñeiro e dez lanzas, cinco a cada lado). Na parte inferior, á esquerda, a torre coa silva dos Rioboo, e, á dereita, as seis aspas dos Romero. Por enriba, quizais o brazo con manopla dos Vilardefrancos.

Segundo Carlos Martínez-Barbeito (1986: 711), Martín de Samoedo, fidalgo casado con María Afonso da Costa Romero de Leis, mandou construír esta casa na segunda metade do séc. XVI. Testou en 1573 e sería enterrado na igrexa de Lamas.

Xa en tempos achegados a nós, a propiedade da casa de Xerne pasaría ós Varela de Daneiro. Contra os anos setenta do séc. XX, Manuel Varela Uña vendeulle a casa ós caseiros, pero non o escudo, que levou para o pazo de Daneiro, onde se conserva.

Escudo da torre nova (sur)
[foto XMLS]

Escudo da casa de Xerne
(debuxo de XMLS, 1973)

10. Outros elementos singulares do Allo

O monumental cruceiro do adro (2013)
[foto XMLS]

Ademais das Torres e da igrexa parroquial, que xa constitúen un conxunto monumental único, na parroquia do Allo existen outros elementos de carácter artístico, etnográfico e mesmo natural que cómpre poñer en valor.

Entre as Torres e a igrexa, ó norte, atópase o **souto do Allo** (foto na páx. 360), un bosque de castiñeiros do que xa se fala -como xa vimos- no ano 1669. Quedan poucos soutos na nosa comarca, e este é quizais o mellor conservado.

Dentro deste bosque atópase unha bonita **fonte da época barroca**, de sinxeleza traza cantería, con dous pichos. Foi mandada facer contra 1669 por Gómez de Rioboo y Seixas. Nos últimos anos foi reconstruída polo párroco Fidel Fernández e engadíuselle unha imaxe de pedra que representa a san Ramón (foto na páx. 361).

Na zona sur da igrexa parroquial, nun campo recuperado para adro parroquial, atópase un monumental cruceiro de granito -cinco toneladas de peso- que podemos denominar **Cruceiro do Adro**. Trátase do cruceiro máis moderno da Terra de Soneira e de toda a Costa da Morte, pois foi inaugurado no ano 2013.

Presenta unha plataforma de tres chanzos, un pedestal cúbico e un alto varal, con dous capiteis.

No primeiro capitel, catro figuras: san Pedro sentado na súa cátedra, santo Antonio, a Virxe do Carme e san Ramón.

No segundo, o máis alto, no anverso, unha Trindade (Deus Paí, Cristo crucificado e, ó seus pés, a pomba do Espírito Santo); no reverso, a Divina Pastora, devoción da parroquia. Un total de oito figuras (sen contar os tres pequenos nenos Xesús nos brazos das dúas Virxes e de santo Antonio).

A iconografía da Trindade tampouco é frecuente nos cruceiros galegos: os lugares máis próximos onde se rexistra é nos cruceiros dos Santos (Bamiro), do séc. XVI, e no do pazo de Amarelle (Ponteceso),

Figuras do reverso do cruceiro: arriba, a Pastora; abaixo, san Ramón
(foto XMLS)

do séc. XVIII, pero nos dous casos a pomba do Espírito Santo está sobre a cabeza do Padre Eterno.

O deseño e a iconografía foi idea do párroco Fidel Fernández Bello; o escultor cabanés Anxo Cousillas foi o artista que levou a cabo a obra, toda ela de granito branco da Terra Cha, 5 toneladas de peso en total que custaron entre 10 e 12 mil euros. O traballo do escultor andou entre os 5 e os 6 mil euros. A obra subvencionouse coa venda dos nichos do novo cemiterio (información do propio crego).

Fronte a este cruceiro, pola parte leste, atopamos o **novo cemiterio parroquial**, inaugurado en 2006. Neste caso tamén a idea partiu do mesmo párroco, e o encargado de levala á práctica foi o arquitecto baiés Francisco Mato.

De primeiras, é de loar o bo coidado que se tivo de afastar esta nova obra dos monumentos históricos da igrexa e das Torres, integrándoa na paisaxe e mesmo disimulándoa nunha pequena depresión do terreo. Presenta unha idea innovadora que o fai case única na zona, pois, é o único cuberto de madeira e tella do país de toda a Costa da Morte. Todos os panteóns, postos en dúas filas a un lado e a outro dun paseo central, na súa totalidade baixo cubertas de tella. Cada fileira de panteóns está protexido por unha lousa plana de granito e as letras co nome do defunto son todas de metal e do mesmo estilo.

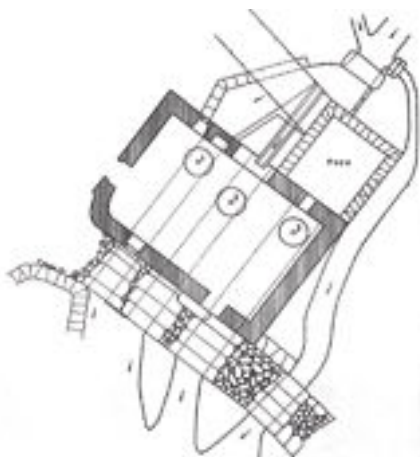

Entrada do novo cemiterio do Allo (foto XMLS)

Lateral norte do cemiterio novo do Allo (foto EDR)

Finalmente, uns **muíños de auga** no curso do río do Porto que foron propiedade dos Rioboo. O primeiro é o de Xerne, xa citado no Catastro de Ensenada. Outros dous están situados preto da **ponte do Baiúso**, entre A Cebola de Abaixo e o Cotón do Muíño (Lamas). Datan da segunda metade do séc. XVII, por volta de 1644. Convidamos a dar unha volta a esta zona, onde o río presenta unha fermosa paisaxe; dos muíños só quedan unhas paredes en pé, pois hai anos que foron abandonados. A pon-

Planta do muíño do baruto do Allo
(Roberto Mouzo, 1994)

tella conserva os tres machóns de cachotería, pero non o seu piso e peitorís laterais, que son de cemento (mágoa que non se restaurase como era debido!) [foto na páx. 349].

Os máis antigos son os chamados **Muíños do Allo**, situados preto do Regueiro do Allo, no extremo occidental da parroquia. Como xa vimos, hai unha referencia documental da súa existencia do ano 1644, na que se fala tamén de que se atopan preto dun marco que delimitaba nese regueiro a división entre as freguesías do Allo e de Baio.

Este conxunto etnográfico, consistente nunha casa vivenda coas súas construcións adxectivas (cabanotes, dous cabazos de pedra...), dous muíños coa súa represa, un pozo, é hoxe propiedade particular.

O primeiro que nos chama a atención é a represa que se construíu no leito do río, no medio do meandro que cambia o sentido da corrente cara ó sur, pois é unha verdadeira muralla, case ciclópea; é de supoñer que a obra orixinal fose de mediados do séc. XVII, aínda que, como é lóxico, tería as súas reformas. Esta presa desvía a auga cara ós muíños, repartidos en dous edificios (foto p. 360).

O muíño principal aínda estaban en funcionamento a finais dos anos noventa do pasado século, en vida do seu último muiñeiro, Marcial, e constituían un exemplo singular de industria muiñeira, pola súa condición de muíños de baruto, dos poucos que existían deste tipo. O edificio principal tiña tres muíños, un para moer o millo e dous para o trigo. Só funcionaban un do millo e outro do trigo, os dous de baruto, por iso tamén se lles chamaba así: **os muíños do baruto do Allo**, porque debaixo do teito do edificio tiñan unha longa caixa prismática de madeira cun tambor xiratorio de tea; coma unha centrifugadora, o baruto (peneira) ía separando e depositando nunhas moegas de tea os tres tipos de fariña: a branca, a fariña para pan mesto e o farelo. Un curioso sistema de poleas transmitía a forza da auga desde o rodicio para poñer en funcionamento todo o mecanismo, tanto a cinta que conducía a fariña desde a caixa do muíño deica o mesmo baruto coma o de todo o proceso de barutar [máis información sobre todos os muíños do Allo en Domínguez Rial e outros 2019: 46-53].

Edificio principal dos Muíños do Allo (foto EDR)

O río do Porto encaixado na zona dos Muíños do Allo (foto EDR)

11. O Allo noutros documentos históricos

No ano 1607 o visitador pastoral Jerónimo del Hoyo dános a seguinte descrición:

«**S. PEDRO DE DO ALLO.**- Esta frª. tiene solos tres feligreses. Ay pila baptismal y no Sancti Simo SaCramento, ni crismas por su pobreza. Los frutos se hacen dos partes: la una lleva la cura y la otra por sincura este hidalgo gomez de Riovoo. Vale la parte del retor ocho cargas de pan. Presentación de los herederos de Suero gomez. La fábrica no tiene renta y así solamente tienen un hornamento de lienço y un cáliz de plomo y un misal en casa deste hidalgo».

No **Interrogatorio do Catastro de Ensenada** (1753) os peritos que deron resposta para O Allo foron D. Pedro Antonio Suárez, xuíz do couto, Francisco Suárez e Domingo de Lema. Indícase que a parroquia é acumulativa da xurisdición de Vimianzo, á que contribúe O Allo aínda que é do señorío de D. Francisco de Rio-boo, que ten a regalía de poñer xustiza na freguesía.

Os lindes da parroquia coincidían cos actuais. Os **principais cultivos** eran o millo, o trigo, o centeo, o liño e nabos. Entre os animais: bois, vacas, carneiros, ovellas, cabras e algunhas eguas e poldros.

En canto ós **rendementos agrícolas e forestais** os cálculos que facían eran os seguintes:

«la medida de un ferrado de tierra siendo de primera Calidad secano por no auerla de regadio (...), sembrada de mixo, maiz regularmente y quantía hordinaria calcula produce cinco ferrados de la misma especie y al Año siguiente se buelve a sembrar de trigo, y produze unos años con razon quatro ferrados: y cojido este se siembra el mismo año de alcacen para el gasto de los Ganados (...): y el año siguiente se siembra del Lino y produze de esta especie Cinco hazes o Lagueiros en verde y de estos se sacan quatro Afusales, y de Linaza, la que regularmente se siembra; y alzado este fruto se buelve a sembrar de naos (...), con la advertencia de que dichos productos los da el ferrado tierra de primera Calidad en el espacio de tres años.

Si el ferrado de tierra esta plantado de Robles digeron todos los peritos (...) que se cortan de doze en doze años y cada ferrado da seis carros de leña».

Entre as múltiples **cargas e impostos** que tiñan que pagar temos estes:

«En la frª de san Pedro del Allo perciben los diezmos el cura parrocho y el Conde de Mazeda de esta forma el cura parrocho percibe enteramente los de todos los lugares de la fra. a excepcion del lugar de Moriño que de este solo percibe la mitad y la otra mitad restante le percibe el Conde y la oblata el cura parrocho».

«En la fra. del Allo ascenderán los diezmos a mil y ocho cientos reales vellón y la oblata a setenta y dos R^s y el Voto ochenta reales según lo traxo en arriendo Juan Riveiro. La Feligresia de san Pedro del Allo

O muíño do baruto do Allo aínda moía en vida de Marcial, o seu último muíneiro (foto R. Mouzo, 1994)

Interior dos Muíños do Allo na actualidade (foto EDR)

contribuie a su Magestad por el servicio hordinario y extra-hordinario con diez y ocho reales y por los mas ramos con trescientos quarenta y ocho reales».

Contaba con **catro muíños de pedra negra** (para o millo, a diferenza dos do trigo que eran os chamados “albeiros”)

«En la frª de san Pedro del Allo hai quatro ruedas de molino ruedas negras el uno **llamado do avajo** sobre el **rio puente Castiñeira** [o río do Porto] en el que muele por Canle todo el año de Dⁿ Fran^{co} Rioboo vezino de la villa de Cavanás. Otro de dos ruedas negras sobre el **rio Castiñeiras**⁷³ con el que muele por Canle todo el año Dⁿ Fran^{co} Rioboo vezino de la villa de Cavanás y el otro llamado de Grela sobre el **rio Es-moris** con el que muele seis meses al año de Dⁿ Manuel Vermudez vezino de la Ciudad de la Coruña».

A parroquia tiña daquela 29 veciños. Había tamén unha taberna, que tiña en arrendo Froilán Beizana, que en 1762 aparece como o primeiro apoderado ou gardián das Torres, unha vez que os señores pasaron a residir en Cabanas. Todos os veciños debían ser labregos colonos ó servizo do Couto. Un deles constaba como pobre e outros tres tiñan tamén outros oficios: Andrés Martínez era “estanquillero”,

Pedro Trillo tecelán e Juan Riveiro arrendatario do voto [a Santiago].

Case cen anos despois, no **Diccionario de Pascual Madoz** (Madrid 1845), contabilízanse 38 veciños e 188 hab; enuméranse os lugares (“Allo, Casanova, Cebolla, Muriño, Pombal, Regalados y Torres” -non se cita Xerne, pois aínda era de Lamas-), dise que os camiños eran malos, que se cultivaba trigo, centeo, millo, patacas, legumes, hortalizas e algunhas árbores froiteiras; que se criaba gando vacún, lanar e de cerda e que había algunha caza.

Xa no séc. XX, contra 1928, **Eugenio Carré Aldao**, aínda que empeza un tanto despistado, pois di que a parroquia “Está sita en lo alto de una montaña, teniendo al S la Tierra de Soneira” e que “sus aguas van al Anllóns” (ignora a corrente principal: o río do Porto), despois dános informacións veraces: “cruza por ella la carretera a Fisterra. Tiene escuela nacional de niños. Hay en ella las históricas torres de su nombre. Solo cuenta con la aldea de Xerne, y los demás son los grupos menores de Allo, Casanova, Cebola, Muriño, Pombal y Regalados, con un total de 49 edificios y 230 habitantes de hecho y 236 de derecho”.

⁷³ O río “puente Castiñeira” e “Castiñeiras” identifícase co río do Porto, o principal da comarca.

12. Persoeiros relacionados co Allo

Antonio de Rioboo y Seixas, un dos primeiros historiadores de Galicia⁷⁴

Antonio de Rioboo y Seixas foi o terceiro fillo de D. Gómez de Rioboo y Seixas e de Jacinta de Lucas Caamaño, naceu en 1685 en Santiago, pero consta que foi criado nas Torres do Allo ó coidado da súa tía María Rosa de Luces. Foi destinado á carreira eclesiástica; estudou na Universidade de Santiago e licenciárase en Dereito.

En 1728, xa con 43 anos e cando era simple presbítero, publica en Santiago, grazas ó mecenado de Frei García de Pardiñas, bispo de Tarazona e parente seu, a súa obra máis coñecida: *La Barca más prodigiosa. Poema historial sagrado de la antigüedad, invención y milagros de el célebre Santuario de N. S. de la Barca, colocado en los confines del Puerto de Mugia en el Reyno de Galicia*.

Trátase dun poema sagrado, escrito en 318 oitavas reais, repartidas en tres declaracións, ás que segue un tratado histórico titulado "Anclas de la barca más prodigiosa" nas que explica as razóns históricas nas que se apoia a tradición da aparición da Virxe ó Apóstolo en Muxía. Por esta época o seu prestixio debía ser moi alto, a xulgar polos testemuños en verso e en prosa que destacadas figuras lle dedicaban ó autor. Entre os poemas destaca o "Romance endecasílabo", altamente laudatorio, de Diego Cernadas, o tamén famoso cura de Fruime; nada facía supoñer que, anos despois, os dous sacerdotes manterían unha aceda polémica.

Antonio de Rioboo residiu en Santiago, aínda que non haberían de faltar as súas visitas ó pazo do Allo onde fora criado. Foi un escritor moi prolífico: o historiador que máis noticias reuniu sobre Galicia, pioneiro da nova historia crítica que se fai no séc. XVIII. Naturalmente, como acontecía coa maior parte dos historiadores españois da época, o seu rigor histórico era moi escaso, marcado polos falsos cronicóns e polo feito de dar por boas as informacións procedentes da historia sagrada.

Por esta sona, en 1738 a Real Academia de la Historia, que se fundara en Madrid aquel ano, acollerao como membro honorario. Tiña xa 53 anos. Incorporarase dez anos despois, en 1748, cunha exposición de ingreso na que fará mención do famoso

Portada de *La Barca más prodigiosa* (1728), a obra máis coñecida do historiador Antonio de Rioboo y Seixas

⁷⁴ Datos tomados, na súa maior parte, de Cabano Vázquez (1995).

poema e na que reconece que se deixara influír polos falsos cronicóns e fontes inexactas.

A maior parte da súa produción histórica foi parar á Real Academia de la Historia e non se publicou. Entre outras, son salientables estas obras:

- *Descripción geográfica y topográfica del Reino de Galicia..*
- *Cathálogo de los Barones Ilustres del Reyno de Galicia que en todos los tiempos hasta el presente siguieron la milicia.*
- *Catálogo y serie de todos los Prelados que gobernaron las santas iglesias Cathedrales de Galicia (...), desde sus fundaciones hasta el tiempo presente deducido de la Historia de Galicia Ilustrada* (nel intercala escritores galegos, Cervantes incluído).
- *Disertación apologética de la verdadera Historia de España y suposición de los fingidos Chronicones y viciados instrumentos (...)*; (traballo datado en 1734).
- *Descripción topográfica y corográfica antigua del Reino de Galicia desde su primera población en el Reino de los suevos.*
- *Historia de Galicia ilustrada* (trata da predicación do Apóstolo, da monarquía sueva e da reconquista ata o reinado de Alfonso II o Casto, no séc. IX, cando do descubrimento en Compostela do sepulcro do Apóstolo);
- *Tabla cronológica de los emperadores romanos, reyes suevos y de León y Castilla que dominaron en Galicia.*

Do ano 1739 data a súa *Relación Genealógica del origen de los Apellidos de Rioboo, Villardefrancos y Seixas y Losada y otros varios que se corresponden a las Casas del Allo y Cabañas*. Mantívose inédita no Arquivo Familiar dos Rioboo e foille de gran utilidade a Jesús Á. Sánchez para a súa investigación sobre as Torres.

Foi, ademais, o primeiro autor que levou a cabo unha bibliografía de escritores de Galicia, na que inclúe 230 autores. Constitúe o punto de partida para os posteriores dicionarios de autores.

Entre 1750 e 1752 mantivo unha tensa polémica co cura de Fruíme, da que falaremos a continuación. A liorta empezou por un rezo ó apóstolo Santiago e acabou derivando nunha disputa sobre a condición de galego, seica menosprezada polo Rioboo que, aínda que parece que escribira pezas en galego de temática profana (non conservadas), abandonou decontado o uso do idioma propio de Galicia por consideralo “rudo” e pasou a versificar só en castelán e a cultivar “empresas soberanas” (Pardo de Neyra 2002: 116). Non obstante, a publicación, en 2017, do libro *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas*, de X. A. Fernández Salgado, do que falaremos no apartado seguinte, pode dar un xiro radical á biografía de D. Antonio de Rioboo, pois hai autores actuais que consideran que o autor destas 50 décimas en idioma galego non pode ser outro que el.

Así e todo, poucos escritores da época se preocuparon tanto polos feitos históricos e polos personaxes de Galicia coma Antonio de Rioboo y Seixas, que falecería en Santiago o 14 de novembro de 1763.

Ai do Allo, ai do Allo!, a copla popular que orixinou a glosa do Cura de Fruíme contra Antonio de Rioboo

Diego Antonio Cernadas y Castro (1702-1777), o famoso cura da parroquia de Fruíme (Lousame), pasou á historia coma o mellor poeta galego do séc. XVIII, un dos principais precursores do galeguismo contemporáneo. Foi dos poucos que, nos chamados Séculos Escuros da lingua galega (do séc. XVI ó XVIII), se atreveu a escribir poesías no idioma propio de Galicia, daquela totalmente menosprezado.

A mediados do séc. XVIII Cernadas tivo unha aceda polémica co tamén sacerdote Antonio de Rioboo y Seixas. Os dous coñeceráanse en 1727 e foran amigos, pois o do Allo mesmo lle pedira consello ó de Fruíme cando estaba escribindo *La Barca más prodigiosa*, obra á que este lle dedicaría unhas hiperbólicas loas publicadas na introdución da edición de 1728.

Cal foi a orixe da polémica que acabou enfrontando os dous sacerdotes e escritores cunha extrema violencia verbal? Todo parece indicar que fora unha discusión de carácter litúrxico, ocasionada polo texto e a autoría dunha oración ó apóstolo Santiago, o chamado **rezo del Clavijo**, xurdida no seo do Cabido da catedral de Santiago. Unha liorta entre cregos elitistas, celosos uns dos outros.

A lea resúmea un dos mellores estudosos da obra do cura de Fruíme, Xulio Pardo de Neyra (2002: 257-277). Trataremos de seguilo, tamén coa axuda das *Obras Completas*, tomo IV, do propio Cernadas y Castro (1778).

- **1749:** o pontevedrés Andrés Gondar, chanfre da catedral de Santiago, subvenciona e solicita do Vaticano a concesión dun rezo alusivo á batalla de Clavijo, co que se pretendía que a sede compostelá contase cunha oración propia que reivindicase o carácter guerreiro do Apóstolo. Elabórase o texto deste rezo, no que participan, entre outros, os cóngos Gregorio e Manuel Posse, Andrés Gondar e o párroco rural Cernadas.
- **1750:** o Cabido catedralicio aproba o rezo (26-02) e remíteo a Roma; o Vaticano dá o visto e prace o 6-08. Festas en Compostela neste mes de agosto con motivo desta aprobación. En setembro, Cernadas escribe un poema por mor desta celebración. Non todo foran loas, pois outros cóngos composte-

láns criticaran aspectos do rezo. O principal opositor fora Antonio de Rioboo, que criticaba o uso de voces vulgares e certas faltas gramaticais.

- Cernadas tómao tamén como afronta persoal para el e manda á imprenta unha parodia, *La tertulia en Santa Marta. Mosqueo de charlatanes* (1751), que asinou co pseudónimo Andrés Tacón, na que hai alusións directa a Rioboo e outros cóengos composteláns.
- **1752:** a disputa envelénase cada vez máis coa publicación dunha especie de manifesto titulado *Mogiganga de Mogigangas*. Este texto, asinado co pseudónimo ‘Un Caballero Eclesiástico’, era de Antonio de Rioboo e ía contra o crego de Fruíme, a quen se considera “poeta palurdo”, “predicador de aldea (...) por Fruíme graduado!” Non contento con todo isto acaba desprezándoo por ser “un Cura con resabios de Gallego”.

Cernadas non queda calado e o 23-02 manda ó prelo un papel titulado *Trinca tridente. Tacon, Malvar y D. Jayme*, unha parodia sarcástica onde pon a pan pedir principalmente ó cóengo compostelán, no que centra o seu desprezo:

“D. Antonio Rioboo y Seixas, por la gracia de Dios, y de la Sede Arzobispal Compostelana, Sacerdote Simple, ó Clérigo Mercenario de esta Diócesis: y por la desgracia de la Real Academia de la Historia, su Académico Onerario. Y adviértase, que no se escribe así por yerro de pluma, ó de ortografía, sino por no mentir, ni en una letra.” (Cernadas 1778-IV: 160)

Nesta primeira páxina xa anuncia, co de “onerario”⁷⁵, que o escribe a mantenta e non “por yerro de pluma”. A *Mogiganga* do Rioboo foi considerada “un escarnio que hace al pobre Clérigo de Fruíme” (IV, p. 181), e dá pé a que Cernadas poña en solfa os títulos (“gallardetes y flámulas”) cos que se adornaba o do Allo na portada da súa obra *La Barca más prodigiosa*. Acúsao de “título-manía”, e mesmo de se dar “una pabonada con el parentesco que tenía con el Ilmo. Señor Obispo de Tarazona”⁷⁶; tilda os seus escritos de “fútiles obrillas (ó poesías mal hechas y toscas)” e pon en dúbida a veracidade dos seus estudos (IV, p. 186).

⁷⁵ Supoñemos que Cernadas relaciona *onerario* con *oneroso*: ‘que resulta pesado ou molesto’.

⁷⁶ Trátase de D. García de Pardiñas Villardefrancos, da casa de Cícere (Terra de Xallas), bispo de Tarazona (Aragón) de 1672 a 1741.

“Un cura con resabios de Gallego”

Foron moitas as páxinas que na súa *Trinca tridente* dedicou Diego Cernadas a responder á Mogiganga do seu opoñente, pero a frase que motivou como resposta a súa famosa glosa de “**Meu Antón, no que parolas**” foi sen dúbida a de “un Cura con resabios de Gallego”, coa que o cóengo fidalgo quixo menosprezar o crego (de aldea) barbanzán. Foi a pinga que rebordou o vaso, pois o de Fruíme vaino poñer a caldo por esta vergonzosa manifestación de autodesprezo, por se avergonzar (supostamente) da súa condición de galego:

Diego Cernadas, o cura de Fruíme
(<https://gl.wikipedia.org>)

“En Castilla ya lo he visto hacer, llamarle a un Gallego como por oprobio, pero allá no me hacía eso fuerza (...). Quien no supiese la mucha honra, y limpieza, que por lo general hay en Galicia, pudiera sospechar que decirle á uno con aquel ayrecillo, que tiene resabios de Gallego, era como decirle que tenía raza de Morisco, ó de Hebreo. Dígame la verdad; ¿el Señor graduado es oriundo, y natural de Galicia, ó no lo es?

(...) Semejante estimación hace el Señor Rioboo de su nombre patronímico, pues llama al de Fruíme Gallego por mal nombre.

Pues yo, dixo D. Jayme, que aunque no soy Gallego, hago de esta Nación el aprecio que parece que le niega el Señor Rioboo (...). No sé como el Señor Rioboo no la tuvo [la vergüenza] de escribir aquel verso. No Señor, dixo Malvar, ese Caballero no tiene vergüenza de eso, antes si se ha de estar á su dicho, parece que la tiene de ser Gallego. Y es mucho, porque gracias a Dios, aunque no se lo merece á su Magestad, es de una casa tan distinguida, coma la de do Allo, y no tiene que correrse de tener esa fortuna” (IV, pp. 189- 190).

Ai do Allo, ai do Allo: dunha cántiga popular á glosa de Cernadas y Castro

Dunha maneira moi sutil e sarcástica, neste contexto do suposto desprezo de Antonio de Rioboo pola condición de galego, é cando o cura de Fruíme lle trae á memoria “aquella famosa cántiga, tan vulgar y frecuente en su boca” que, “por él, ó en su nombre compusieron las mozas de nuestro país⁷⁷”:

*«Ay do Allo, ay do Allo,
ay do Allo, ay da Cebola,
ay do Allo, ay do Allo,
nunca che eu do Allo fora».*

Inspirado por esta cántiga popular -que é posible que tivera a súa orixe na propia freguesía do Allo-, Diego Cernadas confesa que se lle ocorreu facer con ela

⁷⁷ Cántiga popular que chegou ós nosos días, pois anos atrás cantábaa a mocidade do Allo nas foliadas, con esta letra:

«Son do Allo, son do Allo
son do Allo, son da Cebola;
son do Allo, son do Allo,
nunca (che) eu do Allo fora».

“una foliada en nuestra lengua nativa, para que el Señor Rioboo se relama en los resabios de Gallego, y conozca que no nos corremos de tenerlos, antes bien hacemos gala de ser sus paisanos, Vaya la glosita”⁷⁸:

«Meu Anton, no que parolas, en Copras mal coziñadas, facendo mil enversadas ⁷⁹ , mezclas Allos con Cebolas: deyxate de ideas tolas, que perdes tempo, e traballo, e non sexas mal Vasallo, pois eres do Allo, Anton, nin te piques, que si non <i>ay do Allo, ay do Allo.</i> Non fagas Copras mordentes, que no teu frio gaspallo ⁸⁰ , ben conocemos o Allo, sin que nos mostres os dentes:	son moytos os ingredientes, de que se fay unha ola, e, anque na tua Cachola, ó Allo porreta bóte, ben sabes que en qualquer póte <i>ay do Allo, ay da Cebola.</i> Nunca piques a ninguen, nin fies de mosca morta, que qualquer na sua horta sua punta de Allo ten: revolver caldos non he ben, meu Anton, cara de Almallo ⁸¹ , e sabe pó lo meu fallo, que para dar picazon,	donde se pensa, que non <i>ay do Allo, ay do Allo.</i> Eu non che quero negar, que, o ser Rioboo, he bo, e que en escoller Abó, non me quixera Malvar ⁸² : eu ben sey, que o meu Solar non ten moyta forma agora, mais en fin, chanzas afora, no habendo, así como así, de ser eu mellor que ti, <i>nunca che eu do Allo fora.»</i> (IV, pp. 191-192)

Continuando coa sorna, Cernadas pon en boca de Tacón, o seu alter ego, que non se debería publicar esta glosa, “porque si el Señor Rioboo la vé, la delatará por sacrílega, y por irreverente á la endiosada soberanía do Allo”.

Cernadas escribe sempre con inicial maiúscula a palabra Allo, pero queda moi claro na glosa cando se refire ó nome do lugar e cando se refire ó tubérculo. El é consciente diso, e mesmo lle serve para escarnecer un pouco máis o desleixo do seu opoñente pola súa terra “de Nación”, cando aclara un pouco despois o dobre sentido da poesía:

“Fuera de que la glosa no habla do Allo en quanto á las raices, sino en quanto á los dientes: quiero decir, no le toca por la planta, sino por la cabeza, no habla de él en quanto legumbre, sino en quanto picante. (...) El parece que de propósito se empeña en ser desleal, ó desatento á su Nación” (id, p. 193).

A liorta dialéctica entre os dous sacerdotes non rematou aquí, pois seica ó Antonio de Rioboo non lle parecían dignas as palabras galegas das que Cernadas bo-

⁷⁸ A non ser no caso da maior parte dos acentos, respectamos a ortografía orixinal da glosa.

⁷⁹ Mal metidas en versos (?).

⁸⁰ Mestura de comida que mastigan os rumiantes.

⁸¹ Boi semental.

⁸² Malvar: un dos participantes da *Tertulia de Santa Marta*, xunto con Tacón, don Jaime e o propio Cernadas.

taba man nas súas poesías. En particular, cítase a palabra *villardos*, considerada impertinente polo do Allo:

“Es verdad, dixo D. Jayme, y así acudamos á la chamusquina de los Villardos, que los abraza. Lo menos que dice [Rioboo] de este vocablo es que es un nombre Gallego, que es hasta donde puede llegar en su inteligencia la ponderación de la infamia. (...) Ese Señor Licenciado en nada quiere dexar de lucir á Galicia, ni siquiera en una palabra. Se quema de ver resplandecientes los Villardos, como si le ardiera la casa⁸³” (id, p. 221).

O de Fruíme defendía a incorporación de palabras galegas ó castelán, para “fecundar la lengua Española de todas aquellas voces Provinciales, que por no tener facil equivalente en el idioma Castellano, las juzgan por precisas ó conducentes para el comercio político y económico” (IV, p. 221).

A consideración de ‘impertinente’ da palabra citada motiva que os ataques contra o cóengo catedralicio se incrementen na páxina seguinte:

“Vmd. [Vuesa merced] que quiere, dixo Tacon, si el Señor Rioboo es tan pródigo desperdiciador de su facundia, que no repara en gastar quatro renglones en lo que estaba dicho en una palabra [Villardos], solo por parecerle, que en su papel es menos borron el de su negra tinta, que el de una dicción Gallega, que (en el sentido que él le da) es lo mismo que asquerosa”⁸⁴ (IV, p. 222).

Se non queres caldo, sete cuncas: o significado da palabra galega ‘maldita’ sérvelle ó párroco de Fruíme para amosar as súas habelencias poéticas e así compoñer un retranqueiro sexteto en castelán para contentar o seu opoñente e evitar o uso da ‘noxenta’ palabra galega (IV, p. 222).

O texto finaliza cunha cita de Luis de Cabrera que Cernadas asume como súa: “Las palabras propias son las nativas, convenientes á la naturaleza de las cosas, como nacidas con ellas”.

Todo parece indicar que estamos na sempiterna polémica entre un galego que despreza a súa lingua nativa fronte a outro que a aprecia e que considera que é tan digna coma calquera outra “nacional ó extranxera”, e que posiblemente falara habitualmente cos seus fregueses (Rivas Troitiño 1977: 108).

En fin, unha serie de liortas entre membros dos máis altos estamentos eclesiásticos da arquidiocese compostelá, a elite intelectual da época, en aparencia por

Sería Antonio de Rioboo o autor destas 50 décimas en galego contra o cura de Fruíme?

⁸³ *Billardo* é un feixe pequeno de leña. Obsérvese como Cernadas xoga, ironicamente, co significado da palabra.

⁸⁴ O subliñado é noso.

cuestións de tipo litúrxico, gramatical e mesmo identitarias (galeguismo vs antiga-leguismo), pero que deixan entrever as intrigas e rivalidades no seo do Cabido catedralicio. Polémicas que seguen estando vixentes hoxe, dentro ou fóra do estamento eclesiástico.

Non obstante, a publicación do libro *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas* (2017), de Xosé A. Fernández Salgado⁸⁵, volveu reabrir un pouco a polémica. Estas ata agora inéditas 50 décimas están escritas en galego e ignórase o seu autor. Fernández Salgado, ó considerar que a obra se escribiu na década de 1770, desbota a autoría de Antonio de Rioboo, pois este xa falecera en 1763. Non obstante, para outros especialistas o autor non pode ser outro que o cóengo compostelán, que deste xeito respondería á glosa do de Fruime. Gonzalo Navaza considera que estas décimas tiveron que ser escritas moito antes, a finais da década de 1750 ou a principios da de 1760, pois polo léxico erudito usado só se pode pensar na pluma nunha persoa de ampla cultura, e ese non pode ser outro que o máis recoñecido intelectual da época: don Antonio de Rioboo e Seixas.

En espera de que posteriores estudos o confirmen abrigamos a esperanza de que así sexa, e que o noso paisano do Allo poida ser incluído na escasa nómina dos escritores en lingua galega dos chamados Séculos Escuros. As polémicas son sempre proveitosas, e esta entre Cernadas e Rioboo acabou dando bos froitos para o noso idioma patrio.

⁸⁵ Fernández Salgado, X.A. (2017): *Cincuenta décimas contra Diego Zernadas. Edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII*; Edicións Laiovento, Santiago.

O naturalista Víctor López Seoane⁸⁶

Víctor López Seoane

Víctor López Seoane naceu en Ferrol en 1832 e finaría na Coruña no 1900.

Foi o naturalista galego máis importante do séc. XIX, pois realizou importantes traballos sobre a fauna e a flora de Galicia. Exemplos de seres vivos recollidos por el figuran entre as coleccións dos principais museos de historia natural de Europa, e formou parte de relevantes sociedades científicas europeas dedicadas ó estudo da natureza. Publicou traballos en revistas prestixiosas.

O gusto pola natureza xa lle viña desde neno, en Ferrol, onde empezou a coleccionar coa axuda dunha tía súa. Destinado o seu pai á comandancia de Mariña de Vigo, faría o bacharelato en Tui e despois en Santiago de Compostela (1851). Marcharía logo estudar a Madrid as carreiras de Medicina e Ciencias Naturais.

En 1861 e 1863 publicou un traballo sobre a fauna galega. En 1864 traballa como médico do Hospital da Mariña en Ferrol.

En 1869 casou con Francisca de Rioboo, o mesmo ano en que esta quedara viúva do seu primeiro marido. Deixou a Medicina e dedicouse a administrar os bens propios e da muller, que eran moitos. A solvencia económica permitiulle dedicarse de cheo á súa vocación: o estudo da natureza galega.

Visitou diferentes museos e sociedades científicas de Europa e mantivo correspondencia con científicos europeos do máximo nivel, coma Charles Darwin. O seu labor viuse recompensado ó ser nomeado un dos secretarios do Primeiro Congreso de Zooloxía na Exposición Universal de París de 1889.

En 1877 publicou *Reptiles y anfibios de Galicia*, onde identificou por primeira vez para a ciencia unha lagarta e unha ra galegas.

Exposición sobre López Seoane nas Torres do Allo (2018)

Panel da exposición sobre V. López Seoane nas Torres, 2018 (foto XMLS)

⁸⁶ Datos tomados da Galipedia (Wikipedia en galego): entrada “Víctor López Seoane”: https://gl.wikipedia.org/wiki/V%C3%ADctor_L%C3%B3pez_Seoane (última consulta 28-03-2018).

A avenida ás Torres de carballos e falsos plátanos, quizais mandados plantar por V. López Seoane (foto EDR)

Anos despois, na súa honra, a comunidade científica internacional daríalle o seu nome á víbora galega (*Vipera seoanei* ‘víbora de Seoane’).

En 1885 redactou os capítulos dedicados á historia natural galega para a enciclopédica obra *Historia de Galicia* de Manuel Murguía, pois Seoane seica era asiduo ós faladoiros da Cova Céltica da botica de Carré Aldao na Coruña. Este traballo foi o primeiro intento de recompilación de todos os coñecementos no momento sobre o medio natural galego.

Foi un gran coleccionista, e recolleu numerosos exemplares de plantas e insectos, creando un museo particular no pazo de Cabanas. Tamén enviou todo tipo de mostras a museos españois e europeos.

A súa colección botánica permanece exposta no pazo de Cabanas. En 1972 a súa familia doou a colección zoolóxica ó Concello da Coruña. Desde 1985 atópase na Casa das Ciencias coruñesa, e a súa biblioteca e fichas no arquivo do Instituto José Cornide.

En 1987 a Casa das Ciencias da Coruña publica o *Inventario dos materiais da colección Víctor López Seoane*: un total de case once mil exemplares de fósiles, rochas, aves, réptiles, anfibios, peixes, insectos etc.

Institucións europeas coma os museos de Historia Natural de Londres, de París ou de Lisboa posúen coleccións e réptiles, anfibios ou aves de don Víctor, que finaría na Coruña o 14-VII-1900, sendo soterrado no cemiterio de Santo Amaro.

No ano 2000, para celebrar o centenario do seu pasamento, a Casa das Ciencias da Coruña organizou unha grande exposición dos seus materiais. Do 13 de outubro ó 18 de novembro de 2018 o Concello de Zas, en colaboración coa Deputación da Coruña e con varios museos (a *Charles Darwin Foundation*, entre eles), organizou unha exposición sobre a súa figura (“Seoane: o naturalista das Torres do Allo”). Unha carta de Darwin foi, precisamente, un dos atractivos desta exposición.

Víctor López Seoane e as Torres. O Libro Cobrador e a descrición da contorna (1898).- Francisca Rioboo e Víctor López Seoane vivían na Coruña, pasaban a maior parte do verán no pazo de Cabanas e só viñan polo Allo ó final do estío ou a principios do outono.

Don Víctor era quen levaba a administración dos bens propios e, sobre todo, da súa esposa. Unha boa proba do seu rigoroso control é un *Libro Cobrador de las*

*Rentas del Allo*⁸⁷, do ano 1898, redactado e asinado por el⁸⁸.

O libro contén un exhaustivo “Índice en orden alfabético [de parroquias] de toda la fincality dependiente de la Administración de las Torres del Allo”. En cada unha das parroquias citadas aparecen os nomes dos colonos e a cantidade de ferrados de trigo, centeo ou orxo que tiñan que pagar anualmente (tamén galiñas, algúns carneiros etc.).

Casas abandonadas do que foi o lugar do Curro, ou das Torres. Nunha delas estivo a escola do Allo (foto EDR)

Resumindo: nas Torres recollíanse as rendas de **trece concellos**, algún próximos (Zas, Vimianzo, Camariñas, Cabana), outros a mediana distancia (Carballo, Malpica, Santa Comba), outros ben arredados (Mazaricos, Dumbria, Carnota, Muros e Porto do Son), que correspondían a **cinco partidos xudiciais** que abarcaban todo o extenso territorio da Costa da Morte: Corcubión, Carballo, Negreira, Noia e Muros (as rendas do de Muros recollíanse nas Torres de Beba-Mazaricos).

En total recollíanse anualmente:

- trigo: 2.062 ferrados, 119 cuartillos
- centeo: 689 ferrados, 48 cuartillos (maiormente pola ría de Noia)
- orxo: 4 ferrados
- galiñas: 39
- carneiros: 2
- cabritos: 1
- manteiga: 1 azumbre
- reás: 452,50 (sobre todo por Sofán-Carballo)
- marabedís (sic): 34
- contribucións: case todos os colonos.

Neste *Libro Cobrador* tamén aparece unha descrición -asinada coas iniciais V.L.S.- das Torres, das árbores da contorna, da horta e dos seus cultivos:

⁸⁷ Propiedade da familia de Ovidio García Villar, de Baio, descendente de Manuel Graño (que figura no documento como administrador das Torres desde 1888).

⁸⁸ Con todo, no libro hai notas posteriores ó falecemento de D. Víctor, coma o pagamento da renda da escola do Allo por parte do Concello de Zas a partir de 1906 ou as sucesivas vendas de terras aforadas en varias parroquias entre 1910 e 1913. Neste último ano consta Francisco López Rioboo -o seu fillo- como vendedor. No documento tamén se indica que o propietario “actual” era López Tenreiro, o que nos leva a datar os últimos apuntamentos entre 1918 e 1920.

"La casa-palacio de las Torres del Allo, con un corral, fuentes, huerta amurallada con un lavadero cubierto y puerta al prado, árboles frutales, parras, y una calle central de seculares boges, otra huerta a continuación de la anterior, prado tocando a la torre del norte, sotos, robledales, pinares, extensa dehesa de robles, montes y demás dependencias; todo lo cual se reserva a la casa para su uso y se halla bajo la custodia del Administrador. V.L.S."

A descrición correspóndese coa parte traseira, que tiña árbores froiteiras, parras (das antigas viñas) e un paseo central de buxos centenarios. Todo isto desapareceu nos anos cincuenta do pasado século cando se replantou a horta con maceiras. Tamén se fala do prado da zona norte e do souto desta parte.

Sánchez García (2001: 263) supón que foi López Seoane quen mandaría plantar, a finais do séc. XIX, os carballos e falsos plátanos que conforman da avenida de acceso ás Torres desta estrada A Coruña-Fisterra. Posiblemente tamén foi o naturalista quen deseñaría o pequeno xardín diante da torre vella, con sebes de buxo formando un cadrado que disimulaba os alicerces da casa forte primitiva.

Pura Sánchez, nai do poeta Manuel Antonio, mestra do Allo (1910-1916)

Como dato anecdótico para a historia da freguesía, engadiremos que de 1910 a 1916 estivo de mestra no Allo dona **Pura Sánchez**, de Asados-Rianxo, nai de Manuel Antonio Pérez Sánchez, que na terceira década se convertería no poeta máis vangardista das letras galegas da época. Con ela tamén estivo o seu fillo, aínda pequeno, que xogaba pola volta das Torres con outros nenos e nenas do seu tempo. No ano 1979, unha anciá nacida nas Torres, Mercedes Villar Graíño, que fora alumna da mestra, lembraba o rapaz e a nai.

Dona Pura Sánchez co seu fillo Manuel Antonio, aínda neno
(https://gl.wikipedia.org/wiki/Manuel_Antonio)

A escola era unha das casas que hoxe están en ruínas pola zona sur; na parte posterior tiña un escudo do "Ministerio de Enseñanza". Con anterioridade a Dª Pura, a mestra do Allo fora Dª Celestina López Villar. No *Libro Cobrador* citado consta que en 1898 os Rioboo cobraban 140 reais anuais polo arrendamento da casa e horta da escola, cantidade que sería pagada polos veciños ata que en 1906 o Concello de Zas se fixo cargo.

As clases facíanse no sobrado, mentres que a mestra e o fillo vivían no baixo. Cando o rapaz empezou a estudar (1916), volveron para Asados. O poeta Manuel Antonio mantivo unha relación epistolar (en galego!, cousa nada habitual na época) con Xosé Romero Lema, mozo da Cacharosa-Baio, compañeiros

de estudos en Santiago e fraternais amigos. Pepe Romero, entusiasmado coas novidosas Irmandades da Fala, foi talvez quen introduciu ó poeta no nacionalismo galego. Desgraciadamente, os dous amigos morrerían prematuramente da mesma enfermidade, a tuberculose, terrible andazo daqueles tempos, antes de cumpriren os trinta anos.

No tempo que botou no Allo, dona Pura, como estaba soa, ía para as Torres, onde vivían os pais de Mercedes, que eran os apoderados. “Miña nai e mais ela eran moi amigas. Pasaba moito tempo de noite a contos entre nós. O fillo viña por tempadas. Xogaba cos rapaces da parroquia”. Despois da marchar para Rianxo a nai de Mercedes seguiu-se cartecendo coa mestra durante anos, e por carta foi cando esta lle comunicou, en 1930, que lle morrera o fillo, con tan só 29 anos (Abuín de Tembra 1979).

Instalacións da ITV e outras naves no polígono industrial (Foto EDR)

13. O Polígono Empresarial do Allo

Desde hai xa bastantes anos numerosos empresarios da comarca foron instalando alí as súas empresas dadas as facilidades de comunicación á beira da estrada AC-552 e, agora tamén do enlace da autovía, sen ningún tipo de regulación oficial. De feito, ata a aprobación do Plan Xeral de Ordenación Municipal (PXOM, o 8-11-2008, o primeiro concello da zona que contou con el), a maioría das empresas estaban nunha situación que se podería definir como “alegal”, polo que non podía contar cunha serie de servizos comunitarios básicos nin con apoio institucional. Esta situación cambiou radicalmente e o 13-8-2008 a Xunta licitou o plan parcial de dito polígono que permitirá construír as infraestruturas viarias, os sistemas xerais, a situación dos espazos libres e a definición de usos e as súas intensidades nos 400.000 m² que no PXOM se reservou para tal fin.

En 2018 había asentadas nel unhas 40 empresas. Dentro delas, unha das que máis deu que discutir nos plenos do Concello foi o da **ITV**. O goberno bipartito (PSOE-BNG) da Xunta de Galicia aprobara a súa instalación no polígono do Allo, pero o novo goberno autonómico xurdido das urnas en 2009 (do PP) pretendeu levala para outra poboación.

Isto motivou que a Plataforma polo Desenvolvemento da Costa da Morte convocase unha manifestación para reclamar do novo Goberno galego o cumprimento dos compromisos adquiridos na lexislatura anterior.

A manifestación tivo lugar en Baio o 30 de abril de 2011 e foi máis multitudinaria do que se esperaba, pois xuntou unhas 5.000 persoas chegadas de diversas localidades da Costa da Morte: veciños, políticos e, sobre todo, empresarios. Desde a do *Prestige* en Cee (2003) esta fora a maior manifestación que se recordaba na zona (“La mayor manifestación de la comarca en años exige la ITV”, titulaba *La Voz de Galicia* do 1-5-2011). O físico baiés Jorge Mira foi o encargado de ler o manifesto elaborado pola plataforma, no que se salientaba que “este non é un problema do Concello de Zas, senón de toda a Costa da Morte”. O texto convidaba á unión, deixando de lado os localismos. Os resultados das mobilizacións foron efectivos, pois ó final a Xunta de Galicia non tivo máis remedio que dar o seu brazo a torcer e deixar as cousas como estaban, e a nave da ITV foi inaugurada o 4 de xullo de 2012.

14. Festas parroquiais

A festa do patrón, **san Pedro**, celébrase o 22 de xaneiro (a “cátedra” de san Pedro).

Outras festas: a **Pastora**, o primeiro domingo de maio (orixinouse esta devoción á Virxe a finais dos anos corenta do séc. XX, como consecuencia dunha misión que houbera na parroquia); **santo Antonio**, o domingo antes ou despois do 13 de xuño (ten día variable para que ese domingo non coincida coa feira de Baio); **san Ramón**, o 31 de agosto, que tamén é o día do Sacramento.

Santa María de Lamas forma parte do grupo de parroquias situadas na zona norte do concello, configuradas en torno ó val medio do río do Porto. A súa xeografía é a típica da zona central da Terra de Soneira: unha superficie moi chá regada polas augas -mainas- do río de Zas ou de Lamas (dirección sur-norte), xa no seu tramo final. Limitando o seu territorio, uns montes de escasa elevación: o Lavadiuro (276 m.), As Penas do Canto (254 m.) e A Pedra Vixía (241 m.).

Estivo unida a Baio ata o ano 1793, sendo Lamas a parroquia matriz. No Antigo Réxime formaba parte da xurisdición de Vimianzo, do señorío do conde de Altamira.

A súa extensión é de 7,10 km.². Está conformada polos seguintes lugares: A Andragalla, A Braña, As Pereiras, Gomarís, Lamas, Cotón do Muíño, Penedo, Vermello e Vilachán.

Presenta unha forma ovada co eixo maior orientado en dirección N-S. Linda cun total de seis parroquias dentro do propio concello: Baio e O Allo, polo N; San Cremenzo de Pazos e Carreira –esta nun tramo moi curto- polo E (mesmo chega a tocar nun só punto coa de Mira na paraxe coñecidas como A Pedra dos Cregos, da que se falou noutras parroquias); Zas, polo S; e Vilar e Bamiro (esta do concello de Vimianzo) polo O.

Fonte: PXOM de Zas

Mapas da parroquia de Santa María de Lamas

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

1. Relevo

Presenta formas totalmente achanzadas, agás nos lindes, onde hai pequenos outeiros que a separan das parroquias de Vilar e Bamiro, polo O, e San Cremenzo, polo E. En ambos os dous casos trátase de elevacións de moi escasa entidade, un pouco máis elevadas estas últimas, pero que apenas se erguen uns cantos metros máis que a parte central da parroquia.

Case a totalidade do seu territorio está formado por un val de fondo moi plano onde son imperceptibles os desniveis. Xunto coa de Vilar son as dúas parroquias de Zas que máis porcentaxe do seu territorio presenta formas achanzadas. Mesmo o nome dalgunha aldea fai alusión a esta chanceira: Vila-chán.

Ó sur da aldea de Penedo hai un pequeno outeiro -Os Mouchos ou O Mato Grande (231 m)- probablemente a maior altitude da parte interior da parroquia. O resto da parte central -tremendamente aplanada- está atravesada polo río de Zas (aquí xa recibe o nome de río de Lamas), que discorre moi mainamente de S a N. Este val case nunca supera os 200 m, agás nos bordes.

Pola parte oriental hai un pequeno somonte que o separa da parroquia de San Cremenzo -que acada a maior altitude entre Vermello e Castro (San Cremenzo) con 271 m- segue esta aliñación máis cara o N., acadando no Coto de Daneiro os 269 m, logo vai perdendo paulatinamente altura ata o curso do río do Sisto (206 m). Na súa aba occidental, pero xa case na zona de confluencia coas terras chás do val, están os núcleos das Pereiras -o que presenta maiores pendentes de toda a parroquia- e Vermello.

Os cumes que a separan de Vilar e de Bamiro son de menor entidade e así, de S a N, temos O Picoto (249 m), O Foxo do Lobo (241 m), Monte de Penedo (253 m), Os Pedrouzos (242 m), As Minas (258 m) e Pedra Vixía (248 m).

Aldea de Vermello, na aba occidental dos montes de Daneiro; é, xunto coas Pereiras, a de maiores pendentes de toda a parroquia. (Foto EDR)

Terras de cultivo de Lamas, totalmente chás entre Vilachán e Penedo. (Foto EDR)

2. Hidrografía

O río do Porto ó seu paso pola ponte do Baiúso, entre A Cebola (O Allo) e O Cotón do Muíño (Lamas). [Foto XMLS]

O río de Zas na ponte de Lamas, inverno 2019 (foto XMLS)

Aínda que non chega a entrar na parroquia de Lamas, o **río do Sisto** ou **río do Porto**, establece polo norte os lindes entre as parroquias de Lamas e do Allo: uns 360 m de percorrido que van desde a ponte que hai rentes da casa do Cotón de Muíño -que comunica coa Cebola de Abaixo (O Allo)- á do polígono industrial do Allo. O conxunto destas terras e monte da banda sur do río conforman A Calabanda.

O que máis importancia ten para a parroquia de Lamas é o chamado **río de Zas** ou **de Lamas**, afluente do río do Porto pola súa esquerda. Cos seus 16,4 km de percorrido é o afluente máis longo deste río. Ten un treito duns 6 km dentro do territorio de Lamas nos que presenta un desnivel de tan só uns 10 m, a maior parte deles na zona de Pedra Vixía, onde corta un afloramento rochoso, encáixase e forma pequenos rápidos. No seu percorrido pola parroquia rega as terras da maior parte dos lugares (A Andragalla, Penedo, Vilachán, Lamas e A Braña) e pasa por baixo das pontellas da Andragalla, Va-

derramo e Lamas. Empata co río do Porto na paraxe de Pedra Vixía, xa en territorio da parroquia de Baio.

Nesta parroquia a auga ten moita importancia, toda vez que ó ser tan chá é moi fácil que o río se desborde cando hai enchentes e asolague unha parte importante dela. Non é difícil atopar brañas á súa beira; mesmo terras de cultivo que nunha boa parte do ano non se pode acceder a elas con maquinaria pesada. O propio río ten buscado outro discurrir novo en datas relativamente recentes. Así, nas actas de pleno de 1902, hai unha anotación que indica que se solicita a “recomposición” do río Zas ó seu paso por Lamas.

Moitísima menos entidade ten o rego de Artón, duns 3 km de lonxitude, que se orixina a rentes desta aldea vilaresa para despois de seguir un trazado case rectilíneo de S a N xuntarse co principal moi preto da igrexa parroquial.

3. Xeoloxía

A. Litoloxía

A estrutura xeolóxica da parroquia de Lamas é relativamente simple, comparada coa de Loroño, Vilar ou Zas. Nos dous bordes, oriental e occidental, ocupando a maior parte da parroquia e coincidindo coas maiores altitudes, temos dúas bandas idénticas de ortogneis biotítico de considerable anchura (1).

Entre ambas as dúas, unha banda lonxitudinal bastante máis estreita de xistos e paragneises con algunhas paranfibolitas intercaladas (2).

Nas proximidades de Penedo e A Andragalla ata preto de Vilachán, está o borde setentrional dun afloramento de ortogneis con biotita e cuarzo azulado, que arrancaría ó O de Romelle xusto no curso do Río Torrente (3).

Os gneises e os ortogneises amosan unha composición similar á dos granitos, pero, con textura orientada en bandas por efecto do metamorfismo. Tamén se puideron formar por metamorfización de rochas ígneas ou plutónicas; se o fixesen -que non é o noso caso- sobre rochas sedimentarias serían paragneises. As rochas sedimentarias tamén poderían ser a orixe dos xistos e paranfibolitas.

Ó igual que nas parroquias limítrofes, estes materiais serían do Precámbrico ou do Cámbrico e terían unha antigüidade duns 390/290 millóns de anos; serían dos terreos máis antigos da Península. Formarían parte do Complexo de Noia tamén coñecido como Fosa Blastomilonítica dentro da chamada Unidade Malpica-Tui (UMT).

En ambas as dúas marxes do río, sobrepoñéndose ás bandas anteriores, hai amplas superficies de materiais do Cuaternario (Holoceno) de tipo sedimentario aínda que indife-

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg

renciado (4). Así, nas agras da Andragalla é posible observar a presenza de numerosos cantos rodados a bastante distancia do actual curso do río de Zas; iso quere dicir que ó discorrer por terreos tan chans ten variado o seu curso ó longo dos tempos.

B. Tectónica⁸⁹

Os terreos do concello de Zas —e con eles os da parroquia de Lamas— forman parte da Cadea Varisca ou Hercínica europea e sitúanse no cuadrante noroccidental do Macizo Ibérico, dentro da chamada Zona de Galicia-Tras os Montes (N. de Portugal). Un dos dous dominios que forman este cuadrante está representado aquí pola **Unidade de Malpica-Tui (UMT)**.

A Cadea Varisca pregouse no Paleozoico Superior pola colisión de dúas grandes masas continentais, unha situada ó NO (Laurrusia) e outra situada ao SE (Gondwana), durante a ensamblaxe do supercontinente Panxea. A UMT formaría parte da serie de mantos que se desprazaron (alóctonos) e amorearon sobre o autóctono relativo durante a colisión continental.

Actualmente a UMT constitúe unha franxa de entre 4 e 9 Km de anchura que se estende entre Malpica e Tui). No sector norte da UMT que vai desde Malpica ata a falla da Fervenza á altura do río Xallas hai unha falla —a de Rias— que une estes dous puntos e nel, como dixemos, localízanse a maior parte das terras do concello de Zas -incluíndo toda a parroquia de Lamas— entre O Allo e o encoro da Fervenza.

4. Demografía

A súa evolución demográfica foi como se indica a continuación: 30 veciños en 1607, 57 vec. (1769), 51 vec. e 326 hab. (1791), 53 vec. e 297 hab. (1836), 59 vec. e 364 hab. (1845), 373 hab. (c. 1928), 90 vec. e 520 hab. (1965), Para os censos do século XX e do XX temos os datos que figuran nos cadros seguintes.

As súas nove entidades de poboación tiveron ó longo do século XX os seguintes habitantes, así como as porcentaxes de aumento ou diminución en relación co ano 1900 (índice 100%):

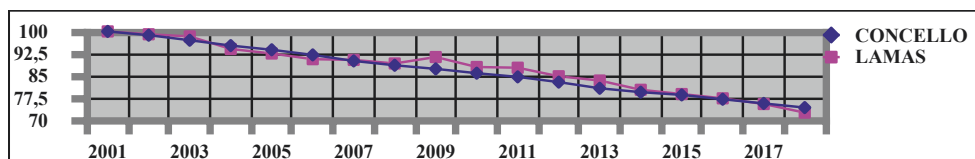
⁸⁹ Agradecemos a colaboración de Antonio García Losada neste apartado.

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Andragalla (A)	76	83	102	102	103	114	122	135	135	128	117	124
Vermello	44	48	54	63	65	65	63	72	55	46	44	44
Braña (A)				29	60	59	61	81	75	85	91	90
Cotón do Muíño				8	2	3	3	3	5	2	1	1
Gomarís	65	63	65	72	66	60	50	54	40	34	31	33
Lamas	51	54	53	61	75	70	53	62	47	35	33	35
Penedo			20	21	32	29	25	26	23	16	19	18
Pereiras (As)	54	61	75	75	98	83	68	77	57	45	40	37
Vilachán			38	46	55	54	44	45	36	29	29	29
Outros	55	64										
LAMAS	352	373	420	477	570	537	489	555	473	420	405	411
Porcentaxes %	100	105,9	119,3	135,5	161,9	152,6	138,9	157,7	134,4	119,3	115,1	116,8
CONCELLO	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
Porcentaxes %	100	96,75	109,4	109,4	135,1	139,6	141,2	147,8	127,0	114,4	107,5	91,03

Ó longo dos anos que van do século XXI, a súa evolución demográfica foi a que segue:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Andragalla (A)	127	119	106	103	99	93	95	91	93	91	88	87	83	80
Vermello	44	44	42	41	40	38	36	35	34	33	34	31	30	28
Braña (A)	90	89	79	82	92	87	86	81	79	74	75	77	80	79
Cotón do Muíño	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2	2
Gomarís	33	35	35	34	33	33	33	33	32	32	29	28	26	24
Lamas	37	36	33	30	30	30	31	30	29	28	26	25	24	22
Penedo	18	17	17	17	18	18	18	18	18	16	15	15	15	15
Pereiras (As)	38	39	40	37	39	39	38	39	37	35	36	34	33	32
Vilachán	30	31	34	33	30	29	29	27	26	26	25	25	23	22
LAMAS	418	411	387	378	382	368	367	355	349	336	330	324	316	304
Porcent. %	100	98,3	92,6	90,4	91,4	88,1	87,8	84,9	83,5	80,4	78,9	77,5	75,6	72,7
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	81,5	80,9	79,6	78,7	77,2	75,8	74,4
PARR (1) %	115,5	113,5	106,9	104,4	105,5	101,6	101,4	98,1	96,4	92,8	91,2	89,5	87,3	83,4

Evolución da poboación das distintas aldeas, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes.

A modo de análise da evolución da poboación pode afirmarse que:

- A masa demográfica foi aumentando desde comezos do século XX ata 1940 que é cando acada o maior número de habitantes.
- A partir desa década iníciase un lento pero progresivo declive demográfico do que se salva na década de 1970 e niso coincide co global do municipio.
- Que no que vai do século XXI ese descenso foi constante e lineal agás entre 2008 e 2009 que se incrementou un chisco.
- Que o poboación a 1 de xaneiro do 2018 supón o 83,4 % da que tiña en 1900.
- Que na actualidade é inferior nun 27,3 % á que tiña a comezos do século XXI.
- A perda demográfica é practicamente igual, en termos porcentuais, á media do concello.

5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Lamas

O lugar de Lamas e a igrexa están situados en terras próximas ó río, moi lamacentas
(foto XMLS, inverno 2019)

Lamas, o topónimo que dá nome á parroquia e a un dos lugares -o da igrexa-, é o plural do substantivo *lama* ‘barro, lodo, masa branda que se forma ó mesturarse a terra coa auga’ ou ‘terreo baldío, comunal, con pastos para o gando dos veciños’, palabra común galega pero que tamén ten presenza no astur-leonés e no castelán e mesmo nas falas do sur de Francia e centro e norte de Italia. A palabra procede do latín LAMA, tomada dos falares véneto-ilirios, segundo uns autores; outros pensan máis nun substrato prelatino, e outros no fondo lingüístico céltico.

A Andragalla é un topónimo de orixe incerta, aínda que se aventura a posibilidade de que se trate dun antropónimo romano -*Andrea Galia*-, suposta posesora destas terras no Baixo Imperio.

A Braña vén do latín vulgar *VERANEA ‘pastos do verán’, e fai referencia a un terreo con humidade constante, con auga permanente.

Cotón do Muíño fai alusión a un penedo situado preto dun muíño. Cotón procede da base prerromana *COTTO ‘penedo, outeiro montañoso’. Desde o séc. XVII hai

tres muíños en vez dun só: son os da ponte do Baiúso. As terras onde está situada a única casa deste lugar reciben en conxunto o nome de **A Calabanda** (< AQUELA BANDA).

Gomarís procede do nome xermánico do primeiro posesor destas terras: *Gumarigo* ou *Gumaricus*, composto de GUM- 'home' + RICUS 'rico, poderoso'.

Penedo alude a unha gran pena ou rocha nun territorio chan (procede do lat. PENNA 'pena, rocha').

As Pereiras, aínda que en principio parece facer alusión á abundancia neste lugar destas árbores froiteiras (< lat. PIRARIA), o certo é que, observando outros lugares co mesmo nome, pode facer alusión a sitios máis ou menos elevados, localizados en ocasións en atalaias e pericotos pedregosos (< lat. PETRARIA).

Vermello ven do lat. VERMICULU 'vermello, encarnado' e pode facer referencia a terras deste lugar con esta cor.

Vilachán procede do lat. VILLA(M) PLANA(M), e alude a unha propiedade agraria ou aldea edificada sobre terreos chans.

Ó norte da parroquia, na desembocadura do río de Lamas, atópase **A Pedra Vixía**, un sitio non habitado compartido coa parroquia de Baio. Trátase dun topónimo transparente, que nos fala da existencia dunha pedra singular, de certa elevación sobre o terreo, que serviría para vixiar. Hoxe nesta paraxe a vexetación rodea todos os penedos que afloran do chan e é difícil saber cal sería o que lle deu o nome. A primeira referencia documental que temos deste lugar é a do Catastro de Ensenada (1753), no que se fala de dous muíños en *Pedra Bexia*.

Como se pode ver, case todos os lugares de Lamas están moi en relación coa paisaxe da parroquia: mentres uns fan alusión ós terreos lamacentos, outros ós terreos chairos dominantes e outros ás escasas elevacións do terreo.

Será este penedo aflorante do chan o que motivou a denominación de Pedra Vixía? (foto XMLS, 1995)

6. A igrexa parroquial de Santa María de Lamas

Edificio de planta de salón, formado por un presbiterio ou capela maior cuadrangular (4,5 m de lado) e unha nave rectangular (15 m x 7 m). Acaroadá ó muro norte da ábsida construíuse a sancristía, cuadrangular (3,5 m de lado).

Igrexa parroquial de Lamas (foto XMLS)

A parte máis antiga é a **capela maior**, do segundo terzo do séc. XVI: responde ás características arquitectónicas do gótico tardío: no seu interior, este espazo vai cuberto por unha fermosa bóveda estrelada, con nervaduras que parten de ménsulas angulares; crúzanse nunha clave central e catro secundarias, todas elas adornadas con motivos simbólicos: a central con dous esveltos golfinhos afrontados; nas outras, unha roseta, follas carnosas etc. As ménsulas decóranse con cabezas de querubíns nas bases. É sen dúbida, a bóveda máis artística de toda a Terra de Soneira. Para soportar o seu peso construíronse no exterior do muro leste do presbiterio dous contrafortes angulares.

Un maxestoso **arco apuntado** de estilo gótico, tamén do séc. XVI, comunica a capela maior coa nave.

A nave e a fachada da igrexa de Lamas construíronse no séc. XVIII, pero houbo os seus problemas cos fregueses, pois estes non se amosaron moi dispostos a acometeren os traballos ordenados polo Arcebispado. Desde que se ordenaron a que se remataron pasaron 22 anos, e a Igrexa tivo que ameazar coa excomuñón dos veciños.

Planta da igrexa de Lamas (XMLS 1993)

Os feitos aconteceron así: o visitador pastoral de 1721 do Arcebispado compostelán deixa por escrito no libro de fábrica de Lamas que a igrexa parroquial estaba arruinada pola nave, e tamén que esta estaba quedando pequena para "la cada vez más numerosa feligresía". O visitador ordena que se bote abaixo esa parte do templo, e que se reedifique e amplíe a nave a costa dos caudais da fábrica parroquial e das confrarías relixiosas, prestando os fregueses a serventía acostumada. A serventía era a colaboración gratuíta que os fregueses debían prestar nas obras.

Pois cando o normal sería atopar uns labregos resignados e submisos, dispostos a apandar cos mandatos da todopoderosa xerarquía eclesiástica da época, resulta que os de Lamas non obedecen. No 1726 volve outro visitador e repite as ordes dadas cinco anos antes. En 1729 ou-

O maxestoso arco triunfal gótico da igrexa de Lamas (foto XMLS)

tro visitador insiste nos mandatos, e ata se ofrece un “maestro de mampostería” chamado Silvestre Diz a levalas a cabo por catro mil reais, dándolle serventía. Coma mallar en ferro frío: ningún move un dedo.

Clave central da bóveda da capela maior da igrexa (foto XMLS)

O atrevemento dos veciños de Lamas era moito para aquela época, e co tremendo poder da Igrexa ían bater. O negativa á serventía vai ocasionar que o seu párroco, aquel mesmo ano, chame un notario (de Sarces) para que dea fe de como el advertira e mesmo ameazara os seus fregueses coa excomuñón e tamén con penas de prisión se non axudaban nas obras de reconstrución do templo.

As penas corporais parece que foron máis efectivas, pero aínda houbo que esperar ata 1733 para que o citado Silvestre Diz -canteiro da Terra de Montes- empezase as obras da nave. En 1734 rexistramos unha notoria febre construtora, cun gran trafego de carros de pedra:

"Primeramente da en data nueve reales y medio al tabernero de la Puente de Bayo por razón de tres carros de barro blanco para la yglesia quando se ensanchó.

Mas 34 rs. que constó por un recibo aver entregado a los que trajeron diecinuebe carros de piedra para dha. yglesia.

Mas consta por otros tres recivos aver entregado 74 rs. por otros 37 carros de piedra (...).

Mas por otros recivo consta aver entregado 132 rs. por el aporte de 54 carros de cantería para dha. yglesia.

Mas por otro recibo consta aver entregado 200 rs. de vellón a Silvestre Diz maestro a cuia quenta corría dha. obra.

Mas por otro recivo consta aver entregado 52 rs. por 23 carretos de piedra.

Mas por otro recivo consta aver entregado 40 rs. por 20 carros de cantería (...).

Da en data 169 rs. y 14 mrs. de 44 moyos de texa que se compraron para la yglesia de Lamas, cada moyo a quatro reales y dos quartos.

Mas por otro recivo consta aver entregado 107 rs. y dos mrs. [marabedis] de vellón que se gastaron en pólbora para barrenar la cantería de dha. yglesia; dos libras de tabaco, y gratificación del maestro" (Año 1734: *Libro de Fábrica de Lamas 1726-1741*, folia solta [en Lema Suárez 1993-III: 495, doc. 384]).

Bóveda estrelada gótica da capela maior da igrexa de Lamas (foto XMLS)

1729: Os veciños de Lamas ameazados polo seu párroco coa excomuñón se non axudaban nas obras da igrexa.

"Pedro Antº Posse de Leis, Notario vezino de la feligresia de Sn. Mamed de Sarzes; certifico y doy fe a los señores que el presente vieren y mas a donde convenga en como el Lizenziado Dn. Jacobo Jacinto de Villaverde y Ocaña cura y rettor propio de las feligresias de Santta María de Lamas y Sta. Maria de Baio anejas, en virtud de la jurisdicción que se le concedió por los autos de Visita antezedentes; con mi asistencia pasó a prozeder por agravazón y reagravazion de censuras asta la Carta de Anatema ynclusive contra todos los vecinos de la expresada feligresia de Lamas para que concurrieran a carretar los materiales y dieran la mas sirventia necessaria para la reedificacion del cuerpo de la Yglesia deella, y estando en este estado y queriéndose prozeder contra ellos a prision de sus personas y otros apremios" (*Libro de Fábrica de Lamas, 1726-1741*, fol. 97, aº, en Lema Suárez [1993-III: 495, doc. 380]).

Silvestre Diz tamén foi o construtor da sancristía. Despois haberíanse de tomar as cousas con máis calma, de tal sorte que aínda en 1743 lle estaban poñendo o teito de madeira (nun principio pensárase en poñerlle bóveda) e dando remate á obra co tellado. Quen rematou as obras xa foi un canteiro comarcán: Xoán Martínez, de Borneiro, que tamén era escultor en pedra e en madeira, pois consta que foi el o autor das imaxes pétreas da fachada, así coma as do cruceiro do adro.

Púxoselle o ramo á obra ós vinte e dous anos de ser ordenada e ós dez de empezada. É de supoñer que habería un bo albaroque para todos, que ben gañado o tiñan.

A **espadana** que coroa a fachada é posterior, do ano 1811.

Fachada da igrexa de Lamas (foto XMLS)

O **RETABLO MAIOR** consta, en sentido vertical, de corpo principal e ático. O corpo principal está dividido en tres paneis separados por columnas barrigudas de orde composta, decoradas unhas por restras vexetais e cintas e outras por camafeos con rocalla que enca dran o nicho central. Consta a data en que foi construído, 1773, e o seu autor: o “escultor de Tuitosende”, que non é outro que Ignacio Martínez, fillo de Xoán Martínez de Borneiro, que casara para Santa María de Troitosende (Val de Barcala, na beira dereita do río Tambre), onde tiña o seu obradoiro xa desde 1750. O retablo, de aceptable calidade, responde ás características do estilo barroco-rococó, con formas decorativas ligadas a obras de igrexas compostelás da época.

Preside o retablo, no único fornello do ático, unha imaxe da **Asunción da Virxe**: María, cos brazos abertos nunha “pose” moi escenográfica, ascende ó ceo sobre un trono de nubes e querubíns; na súa túnica prodúcese un rico xogo de luces e sombras provocados polas dobras case metálicas. Trátase dunha obra de estilo barroco de boa calidade; sen dúbida tamén da autoría de Ignacio Martínez de Troitosende e, polo tanto, do ano 1773.

Nos fornellos inferiores do retablo hai dúas imaxes: unha de **san Xosé** e a outra de **san Francisco**. As dúas de estilo barroco e quizais tamén esculpidas polo citado Ignacio Martínez; non son da mesma calidade cá Asunción, desde logo, sobre todo o san Xosé.

Retablo maior de Lamas (1773), obra de Ignacio Martínez, o escultor de Troitosende (foto XMLS)

No primeiro tramo do muro sur da nave atópase o **RETABLO DA MILAGROSA**, de estilo neogótico. Esta devoción fora introducida en 1925 polo párroco Juan Astray, natural de Baio. A imaxe da Milagrosa, de estilo ecléctico, posiblemente foi obra de José Rivas, escultor santiagués.

Os paneis laterais están ocupados por dúas imaxes de boa feitura moi anteriores no tempo, as de **san Xoán Bautista** (vestido con pelico de ovella) e de **santo Antonio** (vestido co hábito franciscano), pois datan do derradeiro terzo do séc. XVIII e son de estilo barroco.

Nun nicho incrustado no primeiro tramo do muro norte temos o **RETABLO DA VIRXE DO CARME**, presidido por unha imaxe desta advocación da Virxe, do séc. XVIII. Sobre o seu altar colocouse unha **Asunción procesional**, do ano 1851, seguramente obra do escultor compostelán Francisco Rodeiro, que a mediados do séc. XIX traballara para Zas e para Gándara.

Unha naveta do séc. XVII, ofrenda duns mariñeiros

Esta parroquia ten en propiedade valiosas pezas de ourivería, de entre as que sobresaen *dúas navetas*, as dúas do séc. XVII, co casco en forma de galeón da época. A máis bonita é a que se fixo en 1650 e que talvez chegou equivocadamente a Lamas procedente de Muros: é moi pequena, pois de proa a popa só mide 14,5 cm. (de altura: 8 cm. ata a cuberta, 9,5 cm. ata a proa e 10 cm. ata a popa). A cuberta vai percorrida por unha fina crestería nos extremos; o corpo do casco é case totalmente liso, con tan só unha inscrición na parte superior, na que se le, a estribor, de popa a proa: "ESTA NABETA MANDO ASEr MARTIN GS E DE MAS"; e, a babor, de proa a popa: "MARINEROS DE LIMOSNA A NRA. S. DEL CAMINO AÑO DE 1650".

A Asunción da fachada, do escultor borneirán Xoán Martínez (1743) [foto XMLS]

A Asunción do retablo maior de Lamas (foto XMLS)

A fermosa naveta do ano 1650 de Lamas na portada do tomo II deste libro (2ª edición; 1998)

A peza pertenceu, sen dúbida, á igrexa de Nosa Señora do Camiño, de Muros, de onde debían ser veciños os mariñeiros oferentes, co tal Martín G[onsale]s á cabeza. Como viría parar a Lamas? Pois seguramente isto aconteceu como consecuencia das requisas de ornatos e alfaías efectuadas en 1836 polo Goberno liberal español, con motivo da desamortización eclesiástica de Mendizábal. Cando uns anos despois se volveron as xoias a cada igrexa, mandouse esta fermosa peza para Lamas, seguramente porque se leu mal na inscrición: alí onde se di "DE MAS", debeuse ler "DE LAMAS". A naveta propia de Lamas foi para o outro lugar e todos deberon quedar conformes co troco, pois non consta que houbera reclamacións.

7. O cruceiro do adro de Lamas

Asunción do cruceiro do adro (foto XMLS)

Atópase na zona norte do adro parroquial. Ten plataforma cuadrangular, pousadoiro e un longo varal moi estreito, duns 4 m de altura. A altura total do conxunto chega ós 6 m.

O varal remata nun capitel de follas vexetais e volutas, sobre o que se ergue unha cruz nodosa (que semella un tronco de árbore coas pólas serradas) que presenta no anverso ou lado principal (o do oeste) a figura dun Cristo crucificado con tres cravos, cos ollos fechados e coa cabeza ladeada cara á dereita; no lado oposto (leste) hai unha representación moi escenográfica da Asunción da Virxe, cos brazos abertos mirando cara ó ceo sobre un trono de nubes algodonosas.

Son figuras claramente de estilo barroco, polo intento de estudo anatómico do corpo de Cristo, a súa pronunciada torsión e o pano de pureza suxeito por unha corda -que acrecenta a crueza do sufrimento do crucificado-; tamén polo xogo de luces e sombras que se forma nas vestiduras da Virxe e nas propias nubes. Unha obra escultórica de apreciable mérito.

O autor de todo o cruceiro ó completo foi o canteiro e mestre de obras de Borneiro Xoán Martínez, no ano 1743, que tamén esculpiu a imaxe da Asunción do nicho da fachada da igrexa e as outras dúas imaxes da parte alta.

Anverso do cruceiro do adro de Lamas (foto R. Mouzo Lavandeira)

No **Campo da Festa** de Lamas hai outro cruceiro antigo sen figuras, cun pousadoiro acaroado; na parte inferior do seu -tamén- alto varal graváronse os símbolos da paixón de Cristo: unha escada, un martelo e unhas tenaces.

Na Andragalla hai outro cruceiro sen figuras.

8. A Pedra Moura de Pedra Vixía: un dolmen en estado lamentable

Na paraxe de Pedra Vixía, moi preto dos lindes coa parroquia de Baio nunha zona de afloramentos rochosos de ortogneis biotítico, quedan os restos do que noutro tempo debeu ser un dolmen de considerable tamaño: a **Pedra Moura de Pedra Vixía**. A anta, no interior dunha pequena mámoa de 15 m de diámetro, sufriu un gravísimo proceso de destrución. O principal atentado, tal como recolle o informe da empresa ARKAIOS para o PXOM, seica foi a mediados do séc. XX cando un veciño de Lamas lle puxo un barreno á tampa de cubrición -que era bastante grande: uns 6 ou 7 m- para aproveitala como material de construción. Como consecuencia da onda expansiva os esteos que a sustentaban foron desprazados e agora están moi inclinados e desviados da súa posición orixinal.

Hoxe unicamente podemos ver sete lousas verticais, que formarían parte dunha cámara poligonal, case circular. Das lousas conservadas, a máis grande é a que conformara a cabeceira (uns 2 m de altura x 1,5 m de anchura); esta lousa ten unha forte inclinación cara ó interior da cámara e, no extremo superior da súa parte interna presenta tras pequenas covañas de 3 cm de diámetro e 2 cm de profundidade (estas misteriosas covañas chaman moito a atención).

O túmulo parece bastante rebaixado polo traballo forestal. É unha mágoa o actual estado porque podería ser un importante reclamo turístico e mesmo se podería incluír como complementario, na ruta dos dolmens que discorre, principalmente, por terras dos concellos de Vimianzo e de Zas. Cabería pensar na posibilidade dunha reconstrución, se non total si da súa maior parte (faltaría, polo menos a pedra de cubrición orixinal, do que só se conserva un bloque rectangular de 1,80 m de alto x 1,30 m de ancho apousado nun dos esteos da cámara).

Sería un complemento perfecto para a área recreativa de Pedra Vixía da que dista tan só uns 300 m, se ben se precisaría arranxar o traxecto entre os dous espazos para facer que fose transitable. A paraxe, desde logo ben merecería que se limpase este tramo pola beira do río.

Estado actual da anta Pedra Moura de Pedra Vixía (abril 2018). [Foto EDR]

9. A parroquia de Lamas nos textos históricos

Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños de Lamas co conde de Altamira

Por pertencer no Antigo Réxime esta parroquia á xurisdición de Vimianzo, dos Estados do conde de Altamira, os veciños tiñan certas obrigas para co señor. Eran estas, semellantes ás doutras parroquias da Terra de Soneira:

«Servicios y derechuras de Sta. María de Lamas.

- Los vecinos de la feligresía de Lamas y los de Sn. Pedro de Villar pagan cada año de servicio al Conde dieciocho reales los que no son peones, que los piones no pagan nada.
- Los peones están obligados a ir a caminos donde les mandare el Conde, e ir con sus lanzas y espadas en guardarse los presos de la fortaleza a su costa, y queriéndolos enviar fuera de la jurisdicción a costa del preso o de la cámara del Conde, habiendo un preso que requiriera pena de muerte a irlo guardar a la fortaleza.
- Están obligados los piones lanceros a ir acompañar al Conde o sus merinos a la fiesta de Sto. Adrao y aquel día no les pueden prender sino fuere por algún delito criminal y el merino les ha de dar de beber y comer; ir a los curros de Sta. Cristina y Camelle, los que no son peones ir al curro de Sta. Cristina ayudar a tornar el ganado.
- Los vecinos tienen que ir a montear lobos cada un año, e matando lobo aquel año quedan libres de pagar carnero y no lo matando, cada vecino ha de pagar un carnero de un año o por el real y medio a escoger los labradores y el que no tiene ovejas no paga ninguna cosa y aunque no tengan sino un oveja han de pagar.
- Llevar el pan a la eira, en medallo, cubrir las medas y majarlas y el Conde les ha de dar de comer y beber.
- Cada uno que se muriese pagar luctuosa.
- Los colleitíos que acudiesen a la feligresía son del Conde.
- Las viudas dos gallinas y teniendo yeguas y ayudando a majar con ellas no pagar.
- Los que son peones ayudar a limpiar la cava de la fortaleza y de la erraría.»

[documento transcrito por J. López Bermúdez]

Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo

«SANTA MARIA DE LAMAS (Cabeza).- Esta felegresía tiene treinta feligreses. Los frutos se hazen seis partes: la una y un dezmero, la cura y un sexto los herederos de Suero Gómez, por fuero que tienen de la horden de San Juan, y quatro Diego Alvarez de Sotomayor, por sincura patrimonial, cuya es la presentación. Valdrá la parte del retor veinte y quatro cargas de todo pan. La fábrica tiene dies ferrados de trigo menos un quarto».

1753: Información do Catastro de Ensenada

Aparte do xuíz ordinario e do escribán de número, como tamén doutros representantes da administración, que serían os mesmos para todas as parroquias, os delegados de Lamas que participaron neste inventario foron o mordomo pedáneo An-

drés de Lema e os peritos Joseph García e Domingo Blanco. Comeza coa explicación da **súa pertenza** á xurisdición real de Soneira e acumulativa á de Vimianzo. Tamén vén indicada a **súa superficie e lindes**:

Os rápidos do río de Lamas en Pedra Vixia, preto da súa desembocadura. (Foto EDR)

«(...) digeron que las referidas feligresías (...) de santa María de Lamas, (...) son parte de las que componen la Jurisdiccion de Bimianzo y del señorío del Conde de Altamira quien posee la Regalia de poner en ellas Juez y escribano de numero con Advertencia de que (...), expresadas son acumulatiuas de la Jurisdicción real de Soneira Cuio Juez conoze en ellas apreucion de todas causas Civiles y Criminales, aunque como todas las más acumulatiuas contribuen con los Derechos reales ala Jurisdiccion de Bimianzo como principal caueza (...).»

»La de santa María de Lamas ocupa de L a P media legua y de N a S otra media legua y circunferencia una o camino de dos horas y esta fra *[freguesía]*. limita por el L *[levante, leste]* con Santiago de Carreira, P *[poñente, oeste]* santa María de Baio N con san Clemente de Pazos y S con san Pedro del Villar y su figura es ovalada y prolongada acia el N».

Longa e moi pesada era a **lista das obrigas** dos nosos vecinos; non cambiaran nada desde finais do séc. XVI:

«(...) Y el conde de Altamira en las feligresías de su señorío los siguientes: en la fra de santa María de Lamas percíue de Ant^o Varela y Aluerto Gomez el servicio que llaman de Carnero del Louo y el de Vasallaxe de todos los vezinos que le pag.^{en} rentas forales, el de Luctuosa que es una Alaxa de cuatro pies de el que acaece morir, todo el Ganado mostrengo que en dha. fra, se halle sin dueño y las penas de Camara en las que pecuniariamente la Justicia multe a los Reos de ella.

»(...) en la f^{ra} de santa María de Lamas el servicio del Carnero de el Louo asciende a quatro reales: el de vasallaje a quatro reales el ganado mostrengo a quatro reales: el de Luctuosa a veinte reales y las penas de Cámara a seis reales.

»(...) digeron que los derechos que se hallaban puestos sobre las tierras de las fras. de (...) Lamas (...) y sus términos son: Diezmo, Primicia, Oblata y Foro (...) y en las Feligresias de (...) Lamas; (...) pagan los vezinos dcha. primicia por Casales que no pueden expresar y solo se afirman que los diezmos, Primicia y oblata.

»En la fra de santa Maria de Lamas perciben los diezmos y Primicias el cura parrocho, Joaquín de Lamas vezino de la Ciudad de Santiago y el Conde de Mazeda de esta forma el cura parrocho percibe de el lugar de Xerne⁹⁰ enteramente los diezmos de Trigo, Centeno, Maiz, Lino, Lana, Corderos, Cabritos y Cerdos y delos mas lugares la tercia sesta parte de los diezmos de maiz, Lino, Lana, Corderos, Cabritos y Cerdos y la sexta parte del Diezmo de trigo y centeno: el Conde de Mazeda una sexta parte tambien de los diezmos de trigo y Centeno de todos los lugares a excepcion del de Jerne y los restantes percibe Dⁿ Jaquin de Lamas son las dos tercias partes de las Primicias de las que percíue la tercia parte restante el cura parrocho y enteramente la oblata.

⁹⁰ **Xerne** aínda pertencía a Lamas; despois pasaría para O Allo.

»En la fra. de Lamas importarían los diezmos por un quinquenio tres mil R^{es} Vⁿ: las primicias a quatroci^{os} y cinq^{ta} R^{es} y el voto dosc^{os} reales vellón según posteriormente lo traxo en arriendo Juan Riveiro vezino de Meanos y que consideran de utilidad anual veinte reales vellón.

»(...) la de Sta Maria de Lamas contribue a su Magestad por razón de servicio hordinario y extrahordinario con veinte y quatro r^{es} [reais] y por los mas ramos con setecientos cinquenta reales y quatro m^{es} [marabedis] e que los derechos de Alcabalas de dhas. fras. Y Cotos los pagan a su Mag^d ».

Os **cultivos** que se daban na zona e as súas rotacións, como tamén as principais **especies arboreas** aparecen reflectidas neste detallado catastro:

«(...) dijeron que en las referidas diez poblaciones las Especies de frutos que se Cogen regularmente en ellas son Maiz, Trigo, Centeno, Nauos, Lino y algunas berzas o Coles que se Cogen sin que de ellas se haga comercio alguno y Robles, Toxales, montes que se estiudadan y otros incultos por naturaleza.

» (...) y f^{ta} de s^{ta} Maria de Lamas, sembrada de mixo, maíz (...) y al Año siguiente se buelue a sembrar de trigo (...) y cojido este se siembra el mismo año de alcacen (...) para el gasto de los Ganados (...) y el año siguiente se siembra del Lino y (...) alzado este fruto se buelve a sembrar de nauos».

Non podía faltar nesta detallada descrición a relación de **animais** que se criaban por aquelas datas:

«(...) digeron que las Especies de Ganados que hai en dhas. poblaciones y sus terminos son como se lleua dho. Bueis, Bacas, ôuejas carneros y cabras, algunas hiegoas, pôtros que a excepción de algunas reses de vezinos que tienen en el monte sus dueños (...)».

Ó ser unha parroquia con tanta auga non é raro que houbese **catro muíños**. Se cadra a maior dificultade sería a de atopar os desniveis suficientes para que a forza da caída de auga puidese facer mover o rodicio.

«En la fra de Lamas hai quatro ruedas de molino muelas negras propias del V^{no} llamado Jerne sbre [sobre] el Rio **punte Castiñeira**⁹¹ con el que muele por Canle todo el año de Dⁿ Juan Abrales vezino de la Ciudad de Santiago y consortes (...). Ôtro llamado **pedra bexia** sobre el Rio Lamas con el que muele por Canle todo el año de Lorenzo Cardezo vezino de santa Maria de Baio (...). Ôtro llamado **pedra Bexia de arriua** sobre el rio Lamas con el que muele por Canle todo el año de Dª Maria Varela vezina de sⁿ Juan de Jorjes⁹² y el otro llamado de **Vila-chan** sobre el rio Lamas con el que muele por Canle todo el año de Dⁿ Jorje Caamaño y consortes vezino de Santiago de Lampon⁹³».

O Catastro tamén nos informa que había **54 veciños**, dous deles pobres e os demais labregos. Só nos constan os nomes dos que, ademáis da labranza, desempeñaban outro oficio: Domingo Novo (“estanquillero”), Andrés Díaz (ferreiro), Buenaventura de Toja (xastre) e Andrés Domínguez e o seu fillo Roque (probablemente só xornaleiros sen terra).

⁹¹ O río “puente Castiñeira” é o río do Porto.

⁹² Do pazo de Sergude (Xornes, Ponteceso).

⁹³ Jorge Caamaño era tamén dono do pazo de Romelle (Loroño).

1847: No *Diccionario Geográfico* de Pascual Madoz

«**LAMAS (STA. MARIA DE)**. Felig. en la prov. de la Coruña (9 leg.) dióc. de Santiago (7), part. jud. de Corcubión (3 ½) y ayunt. de Zas (3/4). SIT. á la izq. del r. del Puerto y a la der. del afluente que recibe más abajo del Puente Ledoso: CLIMA templado y sano; se compone de los l. ó ald. de Andragalla, Bermello, Gerne⁹⁴, Gomariz, Lamas, Pedreiras, Penedo y Vilacha, que reúnen 54 CASAS, y algunas fuentes de agua potable. La igl. parr. (Sta. María) es única y pertenece al arciprestazgo de Soneira. El TERM. confina por N. con San Pedro de Allo, interpuesto el mencionado río que la separa también por el E. de San Clemente de Pazos; al S. con San Andrés de Zas y San Pedro de Villar, y al O. con san Mamed de Bamiro. El TERRENO es fértil y no carece de arbolado. Los CAMINOS son locales y malos, y sobre los ríos de que se ha hecho mérito, se encuentran insignificantes puentes, pero que sirven para facilitar las comunicaciones con las felig. inmediatas. El CORREO se recibe con el de Zas. PROD.: centeno, maíz, trigo, legumbres, lino, algún vino y buenas frutas: cría ganado vacuno, lanar, caballar y de cerda: hay caza y se pescan truchas. IND. La agrícola, telares y molinos harineros. POBL.: 59 vec., 364 alm. CONTR. con su ayunt.».»

Os datos de E. Carré Aldao (*Geografía de Galicia*), c. 1928

«**Santa María de Lamas** de entrada y presentación laica. Sitúase en tierra de Soneira, a la izquierda del río do Porto. Cuenta con escuela nacional. A 373 ascienden sus habitantes de hecho y a 394 de derecho, domiciliados en 97 edificios, en las aldeas de Andragalla, Bermello, Gomariz, Lamas y Pereiras y los dos grupos ínfimos de Penedo y Vilachán».

Ruínas dun dos dous antigos muíños da ponte do Baiúso (Lamas), quizais construídos no séc. XVII (foto XMLS)

Un dos muíños de Pedra Vixía, talvez un dos citados no Catastro de Ensenada (1753) [Foto EDR]

⁹⁴ Aínda aparece Xerne incluído en Lamas

10. Os *Lamas*: unha poderosa familia fidalga

Esta parroquia foi o lar nativo dunha importante familia fidalga galega que tomaron o nome da propia freguesía: os **Lamas**. En base ós documentos consultados polo xenealoxista Crespo Pozo, a casa fidalga dos Lamas era das primeiras e das mellores do reino de Galicia, dunha antigüidade que se remonta a principios do séc. XVI. Neste vello documento describíase a desaparecida fortaleza que tiveron en propiedade nesta parroquia:

«Una torre de cantería fundada sobre peñascos en cuadro, con una ventana a poniente en lo mas alto, a la parte de la travesía, dos ventanas y en medio de ellas un escudo con estas armas: en los dos cuarteles de arriba, cinco lanzas con tres hojas de higuera a los pies dellas, que son las armas del apellido de Lamas, segun dicen; y en el siguiente un león atravesado por una espada [símbolo dos Ozores]; y en los de abajo uno de ellos seis roeles [os Castro] y en el otro unos jaques en cuadrado, que son las armas de los Sotomayor. A la parte del solano otra ventana, y debajo della una puerta a lo antiguo, estrecha; y a la parte del norte una puerta por donde se entra a la dicha torre; (...) y tendrá dicha torre dos picas de ancho y cuatro de alto; y la cerca media muralla, y dentro della diferentes frutales: que todo manifiesta mucha antigüedad» (Crespo Pozo; 1962-III, 144).

Esta torre, situada no propio lugar de Lamas, desapareceu por completo. Por un tempo a casa que a substituíu conservou o seu escudo; ignoramos se aínda existe este brasón.

Neste documento tamén se describen os sepulcros e brasóns existentes na igrexa parroquial de S. Andrés de Zas (véxase o que publicamos nesta parroquia), pois un dos máis antigos membros desta familia, o "moi nobre cabaleiro" D. Álvaro Núñez de Lamas, señor de Sas e Brandomil, foi quen mandou construír, uns anos antes de 1540, o templo parroquial da vila que hoxe é capital do concello. A cada lado da capela maior ordenou poñer o sartego de súa nai, dona Costanza, e o seu propio. O do cabaleiro quedou incrustado no muro sur deste presbiterio, e o da nai está no exterior do templo, acaroado ó muro norte; neles aprécianse as armas dos Lamas ("unha torre donxonada con dous cans con colares ó seu pé"), que se tomarían en 1985 como base principal do escudo oficial do Concello de Zas por ser a única liñaxe autenticamente autóctona do municipio.

O dereito de presentación da parroquia de Lamas correspondeu tradicionalmente a un dos membros desta familia: no ano 1607 tal presenteiro era D. Diego Álvarez de

O brasón dos Lamas preside o escudo oficial do Concello de Zas

Sotomayor, casado con Dona Urraca de Moscoso e Lamas, descendente directa do fundador do vínculo.

Nos séculos posteriores os moradores da casa dos Lamas foron uníndose en matrimonio cos membros doutras casas nobres galegas, pasando os herdeiros deste morgado a residir fóra da freguesía e mesmo da comarca. En 1764, o único descendente deste vínculo, D. Joaquín de Lamas y Sotomayor -quen, con moita fachenda enumeraba nos documentos unha restra de máis de vinte apelidos e títulos-, residía na vila de Noia. Tanta restra de ilustres apelidos non lle serviron para que morrese sen descendencia, cousa humillante para un nobre por aqueles tempos.

A pesar de teren a presentación da parroquia, os Lamas non apadriñaron a creación de ningunha capelanía no templo da súa freguesía de orixe. Parece que tiveron máis interese en favorecer a veciña igrexa de Zas -xa entroncados cos Caamaño-, e aínda así non sempre cumpriron coas obrigas do seu padroado.

Nas terras de Lamas seguramente houbo outra casa de fidalguía na aldea de Gomarís. Na documentación parroquial aparece un tal **Fernando García de Gomariz**, en 1563, fundador do altar ou capela lateral de san Bartolomeu no lado da epístola (sur) da igrexa e primeiro propietario do pazo de Daneiro, segundo Martínez Barbeito (1986, p. 248).

11. Persoeiros nativos da parroquia

Perfecto Rey Castiñeiras, nacido en Lamas a fins do séc. XIX, recibiu en 1925 a Cruz de San Fernando por unha acción de guerra do norte de África. O seu sobriño, Evaristo Rey, facilitounos a información.

Perfecto Rey estaba de soldado no norte de África, onde había anos que se estaba en guerra contra os rifeños de Marrocos, contrarios á ocupación colonial española. O 8-09-1925 participou no gran desembarque de Alhucemas, dirixido polo xeneral Primo de Rivera coa axuda do exército francés. Despois de recibir dous tiros -un rozando a cabeza e outro nun brazo- continuou loitando ata a toma completa do Peñón, momento no que quedou sen sentido por tanta perda de sangue. Foi rescatado polas asistencias. Na consecución da Medalla influíra moito o testemuño dun crego de Santa Comba destinado na unidade, que deu a coñecer a súa acción heroica. Máis tarde tería un posto de mando en Melilla. Cando estalou a sublevación militar de xullo de 1936 estaba destinado en Valencia; sumouse ós militares rebeldes e sería fusilado o 21 de outubro.

Xa nos tempos actuais, cómpre salientar que é natural desta parroquia a xornalista **Mabel Montes Rama** (1976), licenciada en Ciencias da Información pola Universidade de Santiago de Compostela (USC). Leva desde 1998 traballando no CRTVG, primeiro na Radio Galega (RG) e despois na Televisión de Galicia (TVG). Desenvolveu a súa actividade na área de informativos da canle pública galega como redactora e tamén como guionista de programas de debate. Na actualidade forma parte como redactora e presentadora do espazo O Tempo, dentro do departamento de información meteorolóxica da TVG.

Tamén deu charlas sobre meteoroloxía e televisión en colexios, e mesmo participou na organización das tres primeiras edicións do Festival de Cine amateur e escolar 'Premios Fouciño', que se desenvolveu en Baio entre 2016 e 2018.

12. Lamas na literatura galega

Dous personaxes, reais ou figurados, do lugar das Pereiras, teñen un protagonismo notorio en dous contos galegos de **Enrique Labarta Pose**. Un deles era o “vello ceruxano das Pereiras”, de nome de pía Inocente, que é o narrador do conto titulado “A Compañía”, publicado polo escritor baiés en 1903, e a outra era Xoana das Pereiras, protagonista do conto titulado “Alegría que pasa” [véxanse os contos en Labarta Pose 1995: 97-112 e 145-151].

O mesmo lugar lamego das Pereiras inspirou ó canteiro-poeta baiés (emigrado en Buenos Aires, Arxentina) **Xosé Collazo** para compoñer unha poesía (“A festa das Pereiras”) na que narra con certa retransa as violentas consecuencias dunha foliada que houbera nesta aldea a finais do séc. XIX, que foi cando Collazo (Pepe de Rosa) emigrou á capital arxentina. Foi publicada entre 1930 e 1940 na revista *Alborada*, órgano da ABC do partido de Corcubión. [véxase o texto completo da poesía en www.concellodezas.org → Zas polo miúdo → Lamas].

13. Festas de Lamas

É bastante importante a **festa da Milagrosa**, o primeiro domingo de xuño; hai misa grande, procesión e frecuentemente verbena. Foi instituída en 1925 polo párroco Juan Astray.

Outras festas: a de **san Xosé**, o último domingo de abril (de escasa importancia), **santo Antonio** (o luns seguinte ó primeiro domingo de xuño).

As **festas patronais** celébranse o 15 de agosto, xunto coa do Sacramento. Lamas é a única parroquia de todo o concello onde o Santísimo sae en procesión dous días ó ano: o día de Nosa Señora e o día da celebración dos actos da Confraría do Santísimo do Clero de Soneira, que case sempre coincide co mércores despois da Ascensión.

Na actualidade, **Santa María de Baio** é a parroquia máis populosa do concello de Zas, e tamén o seu núcleo urbano máis importante, mais, con anterioridade ó séc. XX, Baio non se diferenciaba nin en número de veciños nin de habitantes das outras freguesías do municipio. Este crecemento foi cousa do século XX, polo tanto, grazas ó feito de se converter en nó de comunicacións para a Costa da Morte e á potenciación da feira do seu nome que, por certo, nos últimos anos está esmorecendo notoriamente.

No Antigo Réxime formaba parte da xurisdición Vimianzo, do señorío do conde de Altamira (quen tiña ó cargo do territorio un meiriño na fortaleza de Vimianzo). Primeiro os fidalgos da casa de Lamas e despois os de Romelle foron os señores que contaban co dereito de presentación do seu párroco. Baio foi parroquia anexa ou secundaria de Lamas ata 1793, ano en que tivo lugar a separación; dous anos antes dicíase que o presenteiro D. Joaquín de Sotomayor (ou de Lamas), conde de Maceda, estaba procurando a secesión destes dous curatos.

A extensión da freguesía é de 8,80 km² e está integrada polas seguintes entidades de poboación: A Braña, Baio, Baio Pequeno, A Cacharosa e Fornelos. A partir de 1995 tamén constan oficialmente os núcleos menores do Campo do Rollo, O Chamberín e Su a Agra.

A parroquia sitúase no extremo NO do concello de Zas e ten lindes nada menos que con tres concellos distintos: polo N e NE a parroquia de Borneiro (Cabana de Bergantiños); polo NO as de Sarces e Nande (Laxe); polo SO a Salto e polo S a Bamiro (estas dúas últimas do concello de Vimianzo) e Lamas (Zas). Presenta unha forma que tira a rectangular inclinada con orientación de SE a NO.

Fonte: PXOM de Zas

Mapas da parroquia de Baio.

Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

Baio está protexido polo norte polo monte Castelo (foto Postales Fama, Vigo, c. 1974)

1. Relevo

Dúas son as principais unidades de relevo: por un lado unha pequena elevación montañosa que a separa da do Allo, e, por outro, o resto das terras parroquiais.

As montañas que ten polo E e que a separan do Allo non son de excesiva altitude, aínda así destacan sobre o resto das terras achanzadas das que sobresaen uns 175 m entre a cota máis alta –A Corte das Cabras (que forma parte do monte do Castelo do Allo)- e a cota máis baixa que está ó carón do río do Porto, preto do Mosquetín. Entre os puntos máis elevados desta cadea montañosa, que continúa en dirección N para separar as parroquias do Allo (Zas) e Borneiro (Cabana), e de Borneiro e Cesullas (Cabana) destacarían, no tocante á parroquia de Baio, a xa citada Corte das Cabras (338 m), O Castelo Pequeno (335 m), os dous compartidos coa do Allo. De todos os xeitos as caídas son máis pronunciadas en dirección ó Allo que cara ó lado de Baio.

En Fornelos, se collemos cara a Coéns, temos primeiro un pequeno afundimento case imperceptible que foi aproveitado polo rego de Fornelos, e logo unha subida moi suave ata o monte Pedroso (221 m), xa nos lindes co concello de Laxe.

O resto da parroquia ten un claro predominio das zonas achanzadas, se ben unha parte da localidade de Baio, na zona coñecida coma O Chamberín, hai tamén baixadas de certa importancia ata o fondo do val fluvial. Formaría parte do val de fondo plano que arrancaríaa, con dirección N – S, na parroquia de Treos para continuar por Tines, Vilar, Bamiro – ó S de Baio- e polo chan de Borneiro –ó norte-. A cota inferior estaría no punto onde conflúen o río do Porto, e o rego de Fornelos, case a rentes da aldea do Mosquetín -xa na parroquia de Salto (Vimianzo)-, onde a altitude sería de 163 m. Toda esta zona de Baio en dirección a Fornelos estaría entre eses 163 e os 190 m.

Vista parcial de Baio: casas da Piroga (Bamiro), en primeiro plano; O Chamberín e O Campo do Rollo na parte alta (foto XMLS, xaneiro 2019)

2. Hidrografía

O río de Baio -nome que recibe localmente- é o río do Porto, o río grande da Terra de Soneira. Ten moita importancia na parroquia, pois, tras entrar nela polo nordeste polo Regueiro do Allo, permanece nas súas terras ó longo de 5,1 km, os 4,3 km últimos -desde Pedra Vixía- compartidos coa veciña parroquia de Bamiro, pois serve de lindes entre as dúas freguesías polo sur e parte do oeste.

Como xa se dixo noutras parroquias anteriores, o río do Porto procede das fontes do leste do Bico de Meda. Antes de chegar a Baio, no seu curso medio, verá incrementado o seu caudal coas augas do pequeno río de Mira, pola esquerda. Pasa por debaixo da ponte Lodoso, da Cacharosa e, un pouco máis abaixo, tamén pola esquerda, recibe, na paraxe coñecida como Pedra Vixía -onde conflúen as parroquias de Baio, Lamas e Bamiro-, a achega do río de Zas ou de Lamas, o seu afluente máis longo (16,38 km), cun caudal moi similar ó principal.

O río de Baio -ou do Porto- na presa do Muíño Novo de Su a Agra (1732), despois de recoller as augas do río de Zas (foto XMLS)

Augas abaixo a pouco máis de quilómetro e medio recibe, tamén pola esquerda, na paraxe da Carballeira da Devesa, o segundo afluente máis importante: o río de Vilar (13,7 km), cun caudal similar ó anterior.

Coas achegas dos seus dous máis importantes afluentes na agra baiesa pasa por debaixo da chamada ponte de Baio, compartida co lugar da Piroga (Bamiro).

Pola dereita recibe o río de Fornelos (5,7 km de longo), xa preto do lugar do Mosquetín (Salto), que procede de Borneiro e que atravesa o lugar que lle dá nome de norte a sur.

Unha información máis polo miúdo, en E. Domínguez e outros (2019: 53-69).

3. Xeoloxía

Convén aclarar que o mapa que figura aquí a carón está tomado de dúas follas distintas: a N° 43 e a N° 68, a escala 1:50.000 e que as cores van ser distintas mesmo para o mesmo tipo de materiais. Neste caso o que vai identificar eses materiais será o número, non a cor.

Fonte: http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg e

http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_43.jpg

Litoloxía

Comezando polo E temos unha banda ancha (1) formada por ortogneis biotítico, segundo figura na folla 68 ou ortogneis blastomilonítico con anfíbol (folla 43) en ambos casos aparece representado polo símbolo NY^1b . Trátanse de rochas plutónicas do Precámbrico ou do Cámbrico que se formaron a partir do magma do interior da corteza e quedaron á vista pola erosión dos materiais que tiñan por enriba. Corresponderíanse coas maiores altitudes da parte NE da parroquia. Preto da Cacharosa asoman dous ínfimos lentellóns de anfíbolitas

Na zona que rodea ó núcleo de Baio e prolongándose cara o S aparece un afloramento (2) de granodiorita biotítica, tamén rocha plutónica, de época tardihercínica.

Ó norte da anterior e nunha franxa moi estreita, (3) ó E de Fornelos aparecen xistos e paragneises con algunhas paranfíbolitas intercaladas, de época precámbrica ou cámbrica pertencentes ó Complexo de Noia ou Fosa Blastomilonítica.

Polo O destas dúas bandas aparecen novamente (4) os xistos e paragneises con intercalacións de paranfíbolitas do Precámbrico – Silúrico pertencentes ó dominio migmatítico e das rochas graníticas do grupo de Laxe.

O río de Zas na área recreativa de Pedra Vixía, en terras de Baio, preto da súa desembocadura no río do Porto (foto Xan Fernández Carrera)

Xa no extremo NO da parroquia, entre Fornelos e Coéns que se corresponde cos montes que separan as dúas aldeas (5) hai granitos de dúas micas de grao medio a groso lixeiramente orientado que se correspondería con afloramentos graníticos de época hercínica.

Finalmente, ás dúas beiras do río do Porto e do de Fornelos (6) hai abundantes depósitos aluviais e de fondos de valgada do Holoceno na era Cuaternaria.

Tectónica⁹⁵

En Baio, ó igual que en case todas as parroquias do concello a estrutura xeolóxica manifestase en bandas orientadas de N a S como consecuencia do pregamento hercínico, que aportaba unas forzas tanxenciais de E a O polo que as formas de relevo predominantes van ter esa orientación N –S perpendicular ás forzas de empuxe oroxénicas. Formaría, ó igual que case todas as terras do concello de Zas da chamada Unidade Malpica – Tui que é unha banda lonxitudinal de entre 4 e 9 quilómetros de ancho que segue a dirección dos meridianos.

Estaría na zona de contacto entre dúas grandes masas continentais Laurrusia e Gondwana que cando confluíron darían orixe ó grande continente de Panxea. Nesta zona de contacto os materiais de Gondwana subducirían –meteríanse debaixo- nos de Laurrusia. Non obstante, os materiais que hai na parte meridional da parroquia –especialmente nos afloramentos rochosos da zona de Pedra Vixía- formarían parte dos granitoides variscos ou hercínicos. Serían materiais autóctonos que quedaron ó descuberto por erosión e desgaste dos materiais que tiñan por enriba. Terían polo tanto a mesma orixe que os materiais graníticos do cordal de Bico de Meda. Do mesmo xeito que terían esta mesma orixe os que se atopan no pequeno outeiro que ten na parte NO da parroquia entre Fornelos e Coéns -Sarcas, Laxe-, na zona do monte Pedroso.

Tectónica da parroquia de Baio:

- 1.- Dominio da Unidade Malpica-Tui
- 2.- Materiais aluviais do Cuaternario
- 3.- Granitoides variscos ou hercínios

⁹⁵ Agradecemos ó profesor Antonio García Losada a súa colaboración neste apartado.

4. Demografía

A evolución demográfica da parroquia de Baio foi como segue: 45 veciños (1607), 82 vec. e 316 hab. (1753), 64 vec. (1769), 82 vec. e 374 hab. (1791), 44 vec. e 207 hab. (1836), 48 vec. e 297 hab. (1845), 719 hab. (c. 1928), 212 vec. e 1120 hab. (1965).

Ó longo do século XX a evolución das súas aldeas e do conxunto parroquial e municipal foi o seguinte:

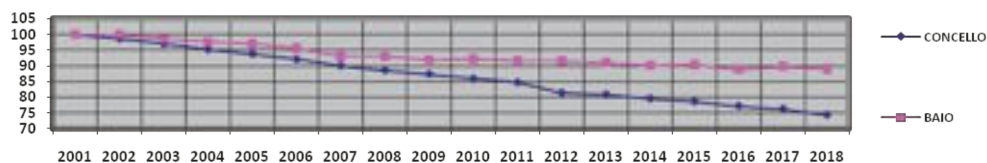
	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Agreanas (A Braña)				3	6	6	26	24	26	25	24	21
Baio	404	469	470	495	501	627	563	673	681	817	885	884
Baio Pequeno	65	42	61	48	82	76	120	152	165	129	118	111
Cacharosa (A)		36	63	60	118	96	89	213	152	116	117	102
Fornelos	181	174	191	213	231	267	283	169	232	216	201	189
Outros	27	9	8									
PARROQUIA	705	726	872	819	986	1.072	1.081	1.231	1.226	1.303	1345	1.317
% PARROQUIA	100	103	123,7	116,2	139,9	152,1	153,3	174,6	173,9	184,8	190,8	186,8
ZAS (CONC.)	5733	5347	6272	6275	7747	8004	8098	8471	7285	6560	6508	6212
% CONCELLO	100	93,26	109,4	109,4	135,2	139,6	141,3	147,8	127,1	114,4	113,5	108,4

Evolución da poboación dos distintos lugares, da parroquia e do concello en conxunto ó longo do século XX así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 1900 = Índice 100%

No tocante á evolución demográfica operada nos anos que van do século XXI, así coma o total municipal e as porcentaxes en relación co ano 2001, tanto da parroquia coma do concello de Zas e, tamén da parroquia en relación co ano 1900, foi a seguinte:

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Agreanas (A Braña)	20	21	21	20	17	17	15	16	15	15	15	13	13	13
Baio	887	883	870	844	823	834	832	832	835	840	837	819	827	832
Baio Pequeno	114	108	108	105	112	111	110	107	105	102	99	105	105	102
Baio + Baio Pequeno	1001	991	978	949	935	945	942	939	940	942	936	924	932	934
Cacharosa (A)	102	95	93	92	85	85	87	85	81	79	78	76	76	70
Fornelos	204	201	196	187	182	177	173	175	173	169	170	167	169	166
BAIO	1327	1308	1288	1248	1219	1224	1217	1215	1209	1205	1199	1180	1192	1183
Porcentaxe %	100	98.6	97.1	94.1	91.9	92.2	91.7	91.6	91.1	90.1	90.3	88,9	89,8	89,1
CONCELLO	6160	5978	5780	5549	5385	5295	5219	5109	4983	4902	4846	4756	4671	4581
Porcentaxes %	100	97,0	93,8	90,1	87,4	85,9	84,7	81,4	80,8	79,5	78,6	77,2	76,3	74,4
(1)PARROQ.	188,2	185,5	182,7	177	172,9	173,6	172,6	172,3	171,5	170,9	170	167,4	169,1	167,8

Evolución da poboación das distintas aldeas, parroquia e concello en conxunto ó longo do século XXI así como as porcentaxes tanto da parroquia como do concello. Ano 2001 = Índice 100%. (1) A porcentaxe é só para a parroquia e está tomada con relación ó ano 1900.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes.

Á vista dos datos anteriores habería que facer algunhas apreciacións:

Baio non escapa á tendencia xeral de perda de habitantes nos últimos anos, pero amosa diferenzas claras con relación a todas as demais:

- 1.- Case todas elas acadaron o pico demográfico na década dos anos 60 ou dos 70 do séc. XX, algunhas incluso na dos 50; no caso de Baio a poboación estivo en continuo aumento desde principios do séc. XX (tal como o apreciaba E. Carré Aldao en 1928, como veremos máis adiante) ata 1996 en que acada o máximo volume demográfico.
- 2.- A partir desa data iníciase un descenso paulatino, moito máis suave có das demais parroquias do concello de Zas (só un 10,9% menos, cando en moitas outras sobrepasa o 30 e mesmo o 40%). Na gráfica pode verse a comparación da evolución da parroquia en relación co conxunto do concello.
- 3.- Foi a parroquia que máis aumentou no seu número de habitantes ó longo do século XX, tanto é así que en 1996 tiña case o dobre que a comezos de século (un 90,8% máis).
- 4.- Case todas as outras parroquias teñen menos habitantes na actualidade que en 1900; no caso de Baio ten un 67,8 % máis.

5.- Os datos do núcleo de Baio aínda hoxe (2018) no nomenclátor aparecen desagregados en Baio Grande e Baio Pequeno, pero dado que na realidade os veciños non adoitan falar de Baio Grande (e si de Baio e Baio Pequeno), na táboa correspondente ó que vai deste século van primeiro desagregados e, logo, en conxunto e en negriña; mentres que no que se refire ó século XX van diferenciados.

6.- Esta maior resistencia á perda de poboación ou ó seu aumento en datas pasadas pode ser debido -a pesar de que sufriu, coma calquera outra parroquia galega, a sangría da emigración ó estranxeiro-, ó *relativo progreso* desta parroquia desde principios do século XX. Dous foron os elementos que o potenciaron: a feira e o feirón mensuais que levan o seu nome, e a apertura das estradas procedentes da Coruña, de Santiago e da ría de Corme e Laxe, que confluíron nesta vila.

5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Baio

Baio: Abelardo Moralejo Laso (1977: 63), catedrático de latín da USC, acepta como a súa posible etimoloxía a apuntada por Ramón Menéndez Pidal (1968: 184): o antropónimo latino *BADIUS, que sería o primitivo posuidor destas terras. O filólogo baiés Francisco Romero Lema dá por boa esta suposición. Moralejo tamén chamaba a atención sobre o céltico **bo-dio* (antecedente do antigo irlandés *buide*) á hora de explicar certos topónimos galegos formalmente afíns.

Rúa do arcebispo Romero Lema, a principal de Baio (foto EDR)

A dificultade da etimoloxía deste topónimo é manifiesta, tal como se reflicte nunha carta persoal que nos enviara en 1991 o tamén latinista Isidoro Millán, a quen lle fixeramos a consulta, xunto co topónimo veciño da Piroga (Bamiro)⁹⁶: “De Baio non lle comunico nada. Teño varias hipóteses in pectore. Ningunha gañou polo de agora o meu asenso”.

A proposta máis recente é a do filólogo Paulo Martínez Lema (2010: 89-94), quen, despois de barallar esta e outras posibilidades⁹⁷, postula como antecedente deste e doutros topónimos formalmente “da familia” (Baíñas, o máis próximo), “unha forma prelatina estreitamente emparentada [co adxectivo latino BADIUS ‘marrón, da cor da castaña’] e que remontaría igualmente á mesma raíz indoeuropea BADIOS ‘dourado, marrón’, a cal, segundo parece, deixou como únicos vestixios coñecidos o lat. BADIUS e o air. [antigo irlandés] *buide* ‘amarelo, dourado’, se ben

⁹⁶ Millán González-Pardo, I. (1991): “Etimoloxía toponímica. A Piroga, Baio e Montetorán”, en *El Ideal Gallego* 7-07-1991, XX Cuadernos.

⁹⁷ Non desbota a relación con antropónimos da área osco-umbra coma BADIUS e BAUDUSIUS “e a el hai que remitir o grego BADIOS” de significado semellante ó do adxectivo latino BADIUS ‘marrón, da cor da castaña’ (neste caso sería un orotopónimo que faría referencia á cor do solo).

Plano urbano do núcleo de Baio. Fonte: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

contou tamén con certa repercusión onomástica patente nos cognomes latinos BADIUS e BADUSIUS como no etnónimo galo *Bodiocasses*, talvez orixe do actual topónimo francés *Bayeux* (Normandía)”. Unhas liñas máis adiante, xa referíndose concretamente ó Baio do concello de Zas, Martínez Lema engade que “nada nos desautoriza a reconstruír unha fase orixinaria *BADIO con evolución fonética plenamente equiparábel á de BADIU > *baio* [‘marrón, cor castaña’]⁹⁸”.

No tocante **ás grafías**, na documentación de finais da Idade Media observamos bastante vacilación, pois incluso nun mesmo texto pode aparecer con B- e con V-, con <y> e con <i>.

En resumo, os posibles étimos poderían ser estes dous: o antropónimo latino *BADIUS ou o adxectivo de raíz indoeuropea *BADIOS (a través do latín BADIUS), co significado de ‘dourado, marrón’ (pola cor da terra).

Análise da **EVOLUCIÓN DA GRAFÍAS** do nome da parroquia:

1237: Paulo Martínez Lema (2010: 90) rexistra neste ano, nun documento en latín, o que posiblemente sexa o primeiro veciño baiés de nome coñecido: *Petrus Petri dictus de Bayo* (‘Pedro fillo de Pedro, coñecido coma de Baio’, segundo o costume medieval de tomar o apelido do nome propio do pai).

1425: no documento máis antigo que rexistramos, a Acta do dote de dona Xoana de Castro deste ano -outorgada polo seu tío D. Fadrique, duque de Arjona e conde de Trastámara, para que case con D. Rodrigo de Moscoso-, figura *Bayo* entre os lugares que forman parte da doazón:

«Primeramente el lugar de Sant Johan de Borior [Borneiro?] e *Santa Maria de Bayo* e San Martin [sic: é San Mamede] de Baamir[o], e el lugar de Santa Maria de Salto e Sant Miguel de Treos, e el lugar de Sant Vicenço de Bimianço e el lugar de San Johan de Ca[m]beda ...» (García Oro / Portela Silva 2003: 524).

1452: nun manuscrito do notario Vasco Gómez, do arquivo privado de María Camiño Agra, redactado en galego, alternáanse as formas *Bayo* e *Baio* (Lema Mouzo 2017). Falaremos del un pouco máis adiante.

⁹⁸ Non hai ningún outro Baio en Galicia; si hai un Bayo en Asturias (preto de Pravia) e outro en Zaragoza, segundo Francisco Romero Lema nun dos seus escritos.

1458, nun documento solto do Arquivo da Casa de Altamira, redactado en galego, sobre o “Repartimento da provincia de Vimianço”, a forma que aparece é *Santa María de Bayo* (García Oro / Portela Silva 2003: 330). Trátase do primeiro documento que rexistra os nomes e apelidos de 14 veciños da parroquia. Transcribímolo ó completo máis adiante.

En **1498**, no testamento de Dª Urraca de Moscoso, señora do porto de Laxe e tía do primeiro conde de Altamira, redactado nun castelán aínda moi galeguizado, a forma que se rexistra, en dúas ocasións, é *Vayo*:

«Iten mando que des que la iglesia de Santa Maria del Atalaya, que se llama de la Esperança, que es en el mi puerto de Laje, fuere acabada como mi señora madre⁹⁹ mandó, que las siete fanegas de trigo de fazenderas que se deven en *Vayo* que se den a este monesterio de Santo Domingo de Santiago, e que los flaires del dicho monesterio sean obligados a enbiar al dicho puerto un flaire segund que mi señora madre mandó en su testamento» (García Oro / Portela Silva 2003: 100).

«Iten mando que enbien un romero desde mi puerto de Laje a la hermita de Santa Maria de Monte Toran, que es cerca de *Vayo*, e que hagan diser una misa» (García Oro / Portela Silva 2003: 104).

En **1528**, en papeis soltos aparecen as Merindades da Casa de Altamira coas súas rendas aparecen as obrigas dos veciños de Baio cos condes de Altamira. O escribán redactor dos documentos chamábase “Fernan Lopez de Navia, beedor de la hazienda” do Conde de Altamira sobre os coutos e rendas da Casa. Aparece dúas veces a forma *Vayo* e cinco *Bayo*:

« (...) Solian deber a su señoria çiertos casares çiertas fazendeyras y mandolas la señora doña Orraca a Santo Domingo de Santiago, que heran por la medida vella sete faneygas, que poden ser por la medidanueba seys faneygas.

Declaró Juan Martís de *Vayo* que jazian en el lugar de *Vayo* en Catasol, que de la parte de la travesya jaz a lo largo del casal de Alonso de *Bayo*, e de la parte del nordes bay una riba por entre este terreo e Basco de *Bayo*, e de la parte del soao vay un terreo de los de Castro, e llevara de sementadura tres ferrados de trigo, e traxolo mucho tempo Alonso de Lema de Vayon.

Declaró mas el dicho Juan Martís que oyera desir a Pedro Crespo de Fornelos e a Pedro do Brivon de *Bayo*, bedranos, que Rebeyrugan non pasaba desde la fonte de Juan Amigo

Vista parcial de Baio desde A Piroga, co río do Porto en primeiro plano e o monte do Castelo ó fondo (foto XMLS)

⁹⁹ A súa nai era Xoana de Castro, esposa de Rui de Moscoso.

Vista parcial da zona central de Fornelos, atravesada polo regato do seu nome (foto XMLS)

para la costa de Mosguetin e que García Amado labrava una desde la dicha fonte para Mosguetin (...)» (García Oro /Portela Silva 2003: 321).

Entre os vasalos do conde de Altamira de contra 1528, na merindade de Laxe, nos papeis soltos aparecen como posibles veciños

baieses: Alonso de Lema de Fornelos “rico”, Jacome de Fornellos “prove”, Alonso de Lema de Bayo “mediano”, Gomez de Bayo, entre outros (García Oro / Portela Silva 2003: 327).

No Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) hai varios documentos referidos a Baio ou a veciños da parroquia. Xa están todos eles redactados en castelán, coa caótica ortografía da época na que bailan e <v>, <y> e <i> e as maiúsculas e as minúsculas van como cadra. Son documentos de 1530 a 1600: revisamos unha serie deles, correspondentes ós anos 1566, 1569, 1570, 1572, 1589, 1592, 1593; en todos eles a referencia á parroquia é “*santa Maria de bayo*”, co <y> e con minúscula. Unicamente un de 1570, que fai referencia ás parroquias de “*lamas y vayo* que es en tierra de Soñera” aparece con <v>. Noutros documentos alternan Soneira e Soneyra.

En 1607, o visitador Jerónimo del Hoyo escribe: “*Santa Maria de Vayo*, anexo de Santa Maria de Lamas”.

En 1632, nun preito do convento de San Domingo de Bonaval de Santiago polo chamado Foro das Facendeiras contra os veciños baieses, aparece “*Sta. Mª de Bayo*”. Transcribímolo máis adiante.

Nos documentos do séc. XVII do Arquivo Familiar dos Rioboo (AFR) do Allo a forma maioritaria é *Vayo*:

1644 e ss: “Fue cerrando desde junto a dichos Molinos del Allo donde se alla un Marco antiguo junto al riego que divide las felegresias de *Santa Maria de Vayo* de la de San Pedro do Allo (...) asta pasar la puente lodoso (...) y términos de dicha feligresía de *Vaio* (Sánchez García 2001: 185)

1698: preito do señor do Allo, D. Gómez de Rioboo, co señor de Carantoña, D. Pedro Álvarez, polos dereitos de pesca do río do Porto. Segundo D. Gómez, este río producía “reos y salmones que suben hasta más arriba de la puente que se dize de *Vayo*” (Sánchez García 2001: 216).

1719: Testamento de Gómez de Rioboo Seixas y Villar de Francos:

“[testigos] Alonso Amado y Francisco Sanchez, su hijo, vecinos de la de *Santa Maria de Bayo*. (...)

Y yo el dicho Andres Vermudez de Soto, escribano del Rey Nuestro Señor, vezino de la feligresia de *Santa Maria de Bayo*” (Sánchez García 2001: 348).

1753: no Catastro do marqués de Ensenada *Baio* é a forma maioritaria (aparece así en 14 ocasións), fronte a Bayo (5) e Vaio (1).

En documentos privados da Casa e Vínculo do Bao de Fornelos aparece *Bayo* en 1777 e en 1850, e *Baio* en 1781, 1804 e 1835 (Romar López 1998: 174-181)

1847: no *Diccionario* de Pascual Madoz a forma que figura é *Bayo*, que se vai repetir ó longo do séc. XX (Carré Aldao ca. **1928**) e nos nomenclátore oficiais ata que a Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia oficializou a forma *Baio* a finais desta centuria.

Baio Pequeno é un topónimo referencial que naceu por contraposición con Baio.

Aínda que figura no citado *Diccionario* de Pascual Madoz, o lugar de Baio Grande non existe; o erudito Francisco Romero Lema deixouno ben claro nos seus escritos: «En algunos mapas de la provincia se pone Bayo Grande donde es Bayo, y Bayo donde es Bayo Pequeño, lo cual no está bien. (...) De los libros y recibos de la Telefónica debe desaparecer Bayo Grande, pues debe figurar solamente Bayo. (...) Bayo Pequeño es de uso constante; Bayo Grande, no. Nadie dice: “voy a Bayo Grande, sinó: voy a Bayo”» (F. Romero Lema: *Toponomástica* s/d).

Agreanas e A Braña son dous nomes para un mesmo lugar. **Agreanas** procedería, segundo F. Romero Lema, de “Agra de Eanes”, é dicir, a propiedade dun señor medieval apelidado Eanes, apelido que deriva do nome propio latino IOHANNIS ‘Xoán’. **A Braña** procede do latín vulgar *VERANEA ‘pastos de verán’, e fai referencia a un prado con humidade constante.

A Cacharosa: segundo F. Romero Lema este lugar debe o seu nome a que a súa primeira casa “fue una casa de planta baja a la que se le llamó ‘cacharosa’, que es lo mismo que ‘casucha’. (...) Ahora se dice Cacharozza”. Don Paco mesmo chegou a coñecer o fillo do primeiro propietario desta casa, construída contra 1861.

Paseo fluvial entre a carballeira da Devesa e a ponte de Baio, inaugurado no ano 2007 (foto XMLS)

Vista de Baio desde o Campo da Feira: casas da Piroga (Bamiro) en primeiro plano; ó fondo, á esquerda, Baio Pequeno; O Chamberín na parte máis alta (foto XMLS)

Fornelos provén dunha forma antiga (seguramente un diminutivo) derivada do lat. FURNUS ‘forno, concavidade’, que non fai referencia propiamente a ningún forno de cocer, senón probablemente a sepulturas pétreas antropoides, polo tanto, con forma de fornos. Aquí o máis seguro é que a orixe do

nome teña que ver coas construcións megalíticas, pois os montes deste lugar son abundantes en mámoas, continuación das existentes no Chan de Borneiro (a tan só un par de quilómetros queda o famoso dolmen de Dombate, denominado popularmente A Fornella de Vilaseco). O investigador fornelán Ramón Romar tamén considera esta orixe a máis probable, pois no lugar tamén houbera unha *fornella* nos montes da Fornella (Romar López 2019:7).

Aínda que son máis ben rueiros ou barrios que lugares propiamente ditos, están recoñecidos oficialmente O Chamberín, O Campo do Rollo e Su a Agra. Nesta relación faltaría O Rueiro da Cancela.

O Chamberín: Romero Lema escoitou decir que a orixe deste nome se debeu a un emigrante baiés en Madrid, que lle puxo este nome a imitación do barrio de Chamberí madrileño. Para o citado R. Romar, Madrid debeu ser o primeiro destino migratorio dos veciños de Baio, particularmente de Fornelos; polas súas investigacións, entre 1778 e 1885 polo menos 17 baieses estiveron traballando en Madrid (sobre unha poboación de arredor de 600 hab) [Romar López c. 2011: s/p].

O Campo do Rollo, situado nunha parte alta do centro de Baio (onde se construíron en 1954 as escolas Agra Regueiro), debe o seu nome a que sen dúbida houbo nel unha picota ou poste de castigo para reos da xustiza xurisdiccional.

Su a Agra vén do latín SUB ILLA AGRA ‘a un nivel máis baixo da agra, ó pé da agra’; a preposición latina SUB fai referencia a un lugar que está debaixo ou ó pé do que se expresa, neste caso a agra baiesa.

4. Baio nos documentos históricos

Séc. XV: os primeiros baieses de nome coñecido en dous documentos en galego

Con anterioridade xa falamos do primeiro baiés documentado, *Petrus Petri dictus de Bayo* ‘Pedro, fillo de Pedro, coñecido como de Baio’, do séc. XIII.

Non volvemos ter noticia doutro veciño ata o séc. XV. Casualmente os dous primeiros documentos nos que constan os primeiros veciños de Baio deste século de nome coñecido están redactados en galego, o que demostra, unha vez máis, que na Idade Media o noso idioma tamén se utilizaba con toda normalidade na redacción de documentos oficiais e privados.

Do primeiro deles, do ano **1452**, durante o reinado de Henrique IV de Castela, só temos información parcial a partir da publicación nun medio de comunicación (o xornal dixital *Adiante Galicia* 20/08/2017) da noticia de que se localizara nun arquivo particular de Baio, de María Camiño Agra, un manuscrito en galego datado neste

ano. O documento redactouno Vasco Gomes Varela, escribán público “do noso señor el rey (...) estando no lugar de *Bayo*” e todo parece indicar que se trata -na opinión de Rafael Lema, o redactor da noticia-dunha pauliña, “una especie de carta de excomunión o apercibimiento de ‘preytos’ a vecinos para descubrir lo que se sospecha que ha sido robado o usurpado”. Ademais dunha serie de bens non só de Baio, senón de parroquias soneirás (O Allo, Brandomil, Cambeda...), cítanse varios veciños baieses, “moradores da feegresia de *Santa Maria de Bayo*”, coma “Fernán Bello, J. de Sobrado, Jacome Rodriguez, don Peerfeuto Fernandez, Afonso de Agranova, Johan Vidal, Johan de Baio, Domingo do Allo, Tomé Fins” (Lema Mouzo, R. 2017).

Plano de R. Mouzo Lavandeira

Estes veciños serían os máis antigos documentados.

De tan só seis anos máis tarde (1458) data un documento solto do Arquivo da Casa de Altamira no que aparecen os nomes doutros 14 veciños de Baio de mediados do séc. XV. A parroquia de Baio era subsidiaria de xurisdición de Vimianzo, que desde 1425 pertencía á poderosa familia dos Moscoso, que a finais desta centuria se titularían condes de Altamira, pero na data da redacción do documento aínda non o eran. O xefe da Casa de Altamira, Rui de Moscoso, morrería este mesmo ano e sería substituído polo seu fillo Bernal Eanes de Moscoso. As relacións dos Moscoso cos arcebispos de Santiago eran violentas debido ás disputas polo cargo feudal de Pertegreiro Maior da Terra de Santiago.

«Repartimento na provincia¹⁰⁰ de Vimianço

Este he o repartimento dos dous mil e duzentos maravedís que a provincia de Vimianço ha de pagar o ano de mill e quatroçentos e çincoenta e oytro anos, os quaes foron repartidos por mandado e consentimento dos moradores de duita provincia a as çinco freegresias de Soneira que para elo foron chamadas a o campo de Vimianço, consentiron eno postor que tiiñan que hera Fernan de Ribadulla e forraronno que non fose en repartimento at as tres freegresias de Vimianço, consentiron en Afonso Diaz e en Afonso Mouriño, os quaes se juntaron todos tres e fezeron este repartimento home por home».

¹⁰⁰ *Provincia* non tiña o valor que ten na actualidade; debe referirse a *xurisdición señorial*, da que era cabeza Vimianzo.

«SANTA MARIA DE BAYO

Afonso de Castineira, triinta maravedís, XXX maravedís.

Johan Garcia do Costado, quince maravedís, XV m.

Fernan Vello, viinte e dous maravedís, XXII m.

Pedro de Chex [Cheis?], dez e oyto maravedís, XVIII m.

Afonso de Bayo, viinte maravedís, XX m.

Afonso d'Espasande viinte e dous maravedís, XXII m.

Gonçalvo Vello, dez e seis maravedís, XVI m.

Pero do Briño, viinte e dous maravedís, XXII m.

Afonso Vidal, viinte e cinco maravedís, XXV m.

Gonçalvo de Fornelos, viinte e tres maravedís, XXIII m.

Juan Fernandes, viinte e sete maravedís, XXVII m.

Afonso Branquo, triinta maravedís, XXX m.

Juan Rodriguez, viinte e seis maravedís, XXVI m.

Pero de Bayo, viinte e cinco maravedís, XXV m.

Suma CCCXXI maravedís».

(García Oro / Portela Silva 2003: 330)

Con respecto á listaxe anterior, só se repite o nome de Fernán Vello e algúns apelidos. Estes son os nomes de 14 veciños de Baio e das cantidades de maravedís que tiñan que pagarlle á casa de Altamira. Veñen a continuación os nomes dos veciños doutras parroquias que estaban no mesmo caso: Borneiro, Baamiro (sic), Salto, Treos, Vimianço (sic), Canbeda (sic) e Castrelo (García Oro / Portela Silva 2003: 330 e ss).

Obsérvase a vixencia de nomes galegos coma *Afonso* (5 en total), *Johán* e *Gonçalvo*. Hai apelidos patronímicos (*García*, *Fernandes*, *Rodriguez*) e toponímicos, precedidos estes por preposicións: *de Castiñeira*, *de Chex* (quizais Cheis), *de Fornelos* ou *de Bayo*. A non ser *Castiñeira*, os outros tres non teñen uso hoxe en día.

O Foro das Facendeyras, unha carga feudal que durou 400 anos (1498-1901)

No testamento de dona Urraca de Moscoso (1498), vimos como uns veciños de Baio tiñan obriga de levar sete fanegas de trigo ó mosteiro de San Domingos de Bonaival de Santiago para os frades, e que estes, en contrapartida, tiñan que enviar a Laxe un dos frades dominicos, suponse que para predicar. Era polo Foro das Facendeiras. Trataremos de resumilo da mellor maneira posible seguindo a explicación que nos dá **Xosé Mª Méndez Doménech**, que o investigou a fondo na documentación inédita do arquivo da súa Casa dos Calzada de Quintáns de Treos (Vimianzo).

A primeira nova que se ten deste foro remóntase ó ano 1427. Seica D. Fadrique Enríquez de Castro, conde de Trastámara e duque de Arjona, tiña o dereito de cobrar anualmente de todos os veciños de Santa María de Baio tres cargas e media de trigo “por mor duns casais”. Pero anos máis tarde uns veciños marchan fóra, outros che-

gan... e xurdiron liortas entre os veciños baieses pola parte que lles correspondía a cada un no pagamento das tres cargas e media de trigo. Chegou a haber un preito. Durante 71 anos nada se sabe deste foro, ata que, polo citado testamento de Urraca de Moscoso, se deduce que formaba parte do seu patrimonio e que proviña do da súa nai, Dª Xoana de Castro, que o recibira en dote do seu tío D. Fadrique.

No seu testamento do 28-10-1498, a señora deixou un legado -a renda de tres cargas e media anuais de trigo a pagar polos veciños de Baio- ó convento de San Domingos de Bonaval de Santiago coa obriga de que o prior deste mosteiro enviase anualmente un dos seus frades á igrexa parroquial de Laxe, que daquela estaba en reconstrución. Falecida dona Urraca dous días despois, o convento compostelán entrou en posesión do legado.

Méndez Doménech asegura que a posesión deste legado non foi nada tranquila, pois os veciños de Baio para nada quedaron conformes e preitearon durante séculos.

«Fray P^o de Santa M^a Pr^o del Combento de St^o Domingo de Buenabal Estramuros desta ciudad [de Santiago] digo que ante el Alcalde mor de Altamira se litigo un p[lei]^o entre dho Combento y los vez^{os} de la fr^a de **Sta Mª de Bayo** sobre tres cargas e m^a de trigo que se nombran las façendeyras legato a favor de dho Combento la Señora Condessa de Altamira y se le pagaban por unos casares que dha fr^a tenia y trahian los vez^{os}... della. Los quales por sentencia que dho Alcalde Mayor dio en dho pl[ei]^o fueron condenados a pagar a dho Combento dicha renta que passo en cossa juzgada y della se despachó. (...)».

En 1632, por desacordos dos veciños baieses sobre o reparto do foral, orixínase un preito perante a xurisdición de Altamira entre o convento, que reclama o pagamento, e os veciños de Baio. O 12-08-1632 dítase sentenza contra a veciñanza baiesa, que reclama, pero o Tribunal Superior territorial confirma a sentenza o 5-03-1666. Por certo, que asistimos á evolución do sistema de medidas, pois as velas tres cargas e media pasan a ser agora sete fanegas.

O 25-03-1823 os pagadores tentaron un xuízo conciliatorio co convento compostelán para que se declarase a orixe no dereito feudal. Aínda estamos no Trienio Liberal e os veciños confiaban en que as novas leis derogarían as do Antigo Réxime. Non houbo solución, pois axiña volvería o absolutismo monárquico.

A reclamación repetiuse en 1848 contra o Estado. Lembremos que estaba recente a desamortización dos bens eclesiásticos promulgada polo ministro liberal Álvarez Mendizábal (1836). A Xunta Superior de Vendas de bens desamortizados declarou a renda como foral e mandouna poxar. Rematouna o político conservador Juan Ferrei-

A Casa do Arco de Laxe, onde testaría Urraca de Moscoso en 1498 impoñendo ós veciños de Baio o *Foro das Façendeyras*. (Foto Vidal)

ra Caamaño, da Casa de Xora (Treos) o 9-05-1848. Novo cambio de medidas: as sete fanegas pasan a ser agora 42 ferrados.

Cos do Partido Moderado -liberais conservadores- nada cambia: só os donos, que dos frades pasan a ser os burgueses ou os fidalgos aburguesados. Ferreira Caamaño véndelle o dereito ó seu sobriño político Joaquín Doménech Calzada, de Quintáns de Treos. Nuns xuízos celebrados no xulgado municipal de Zas e no de Corcubión en 1857 os veciños de Baio saen condenados a pagar.

A cousa quedou tranquila nunha década, ó cabo da cal os veciños deixaron de pagar. Joaquín Doménech Calzada denunciou e gañou o xuízo en Corcubión en 1876. Os de Baio apelaron, pero volveron perder nun novo xuízo, celebrado en 1878. O foro continuou, e os veciños de Baio non se amilanaron e seguiron coa loita para liberarse do seu pagamento. Houbo polo menos outros dous xuízos en Zas (1883 e 1884), pero os xuíces seguiron estando cos señores.

Para a veciñanza de Baio o conflito rematou por fin a finais de outubro de 1901 cando o fillo primoxénito de Joaquín Doménech Calzada, Joaquín Doménech Costa, redimiu o foro. Disque ese día foi de *festa rachada* en Baio, con gasto de pólvora como non se recordaba (Méndez Doménech 2001).

En suma, que durante máis de 400 anos un sistema de extracción de renda, a pesar das continuas protestas dos obrigados pagadores, pasou da alta aristocracia á Igrexa, desta ó Estado, deste á fidalguía rural, desta á burguesía ascendente e desta, nunha nova reviravolta, novamente á Igrexa (pois Máxima Doménech, descendente do que mercara o ben desamortizado, seguiu pagando un frade misioneiro a Laxe ata 1930).

A chamada *facendeira* era unha prestación persoal do mundo feudal-vasalático. En tempos medievais consistía en dar un día ou máis de axuda en ocasións extraordinarias de traballo ós señores en sementar, labrar, segar, trillar, cavar as viñas, vendimar etc. A partir de 1427 esta primitiva prestación feudal foi protestada e transformouse nunha pensión anual, unha renda, que é a que consta na documentación do arquivo da Casa da Calzada de Treos.

O que afectaba á veciñanza de Baio constaba así nos documentos: “el foral de Facenderas de 42 ferrados de trigo que pagaban en la casa de Treos todos los vecinos de Bayo, Fornelos e Bayo Pequeño, siendo pagadores todos los que tenían casa donde se hiciese fuego” (Arquivo da Casa dos Calzada).

Segundo Xosé Mª Méndez Doménech -descendente de Joaquín Doménech- todo parece indicar que os veciños de Baio tiñan toda a razón cando nos seus preitos do

séc. XIX alegaban que os 42 ferrados de trigo das Facendeiras eran un dereito señorial ou feudal e non un foro, e que, polo tanto, estaban abolidos pola extinción dos señoríos xurisdiccionais. Historicamente era así, pero os xuíces interpretaban a lei doutro xeito e os tribunais sempre fallaron en contra dos pagadores, os máis débiles. Ó fin e ó cabo, a que clase social pertencían os xuíces?

Baio, coma case todas as parroquias da Terra de Soneira, pertencía á xurisdición de Vimianzo, gobernada desde o castelo desta vila (foto R. Mouzo)

1592: Servizos de carácter feudal dos baieses co conde de Altamira

Na medida en que a parroquia pertencía á xurisdición de Vimianzo, do dominio do conde de Altamira (que a gobernaba desde a fortaleza de Vimianzo por medio dun delegado seu, o meiriño da torre), os veciños de Baio tiñan co seu señor as seguintes obrigas:

«Los vecinos que al presente son e los que fueren de aquí adelante e se vinieren de otras partes a vivir a esta feligresía están obligados a pagar la luctuosa que es la mejor cosa de cuatro pies que del difunto quedare.

Correr e montar de San Juan a San Juan el lobo, cual lo maten cual no lo maten pagar un carnero de un año o real e medio por el.

Pagar cada año diecisiete reales de pedido.

Pagar el novao de las estibadas que hacen en los montes del Conde, de nueve manojos uno.

El colleitio o mostrenco que anduviese descaminado es del Conde.

Los que no son peones lanceros ir ayudar a cerrar el Curro de Sta. Cristina y los que son peones ayudar a llevar el ganado al Curro y correr el monte para que no quede en ellos ningún ganado.

Asi mismo llevar el pan a la ... ? de Fornelos o Baio a la eira donde el Conde o sus arrendadores lo pusieren i aiudalo a enmendar, cobrir e majar e anles de dar de comer» .

(documento transcrito por D. Juan López Bermúdez).

Chama tamén a atención que os de Baio tivesen que pagarlle ó conde un carneiro, matasen ou non o lobo (noutras parroquias só se non o mataban). Nesta parroquia non pagan as viúvas, e os peóns teñen que ir ó curro de Santa Cristiña, na parroquia de Berdoias, pero non ó de Camelle, que tamén pertencía ós de Altamira. Non se fala tampouco de que os peóns lanceiros tivesen que acompañar o conde ou o seu meiriño de Vimianzo o día de santo Adrián.

Ano 1607: a descrición do visitador pastoral J. del Hoyo

«**SANTA MARIA DE VAYO, ANEXO DE SANTA MARIA DE LAMAS:** Esta felegresía tiene quarenta y cinco feligreses. Los frutos se hazen ocho partes: una y un dezmero la cura y las siete por sincura patrimonial doña Elvira de Lovera, viuda del doctor Gutieres, abogado de La Coruña. Vale la parte del retor, con el anexo, quarenta cargas de todo pan. Presentación de Diego Alvarez de Sotomayor. La fábrica tiene de renta honçe ferrados de trigo».

Ano 1753: Interrogatorio do Catastro do Marqués de Ensenada

A Carballreira da Devesa é un dos mellores espazos naturais da parroquia de Baio (foto XMLS)

O día 4 de xuño de 1753 o subdelegado de "la Real Unica Contribución, don Pedro Alonso de Arredondo, reuníase na Ponte do Porto cos mordomos pedáneos e peritos informantes de varias parroquias da Terra de Soneira. Estábase levando a cabo -entre 1750 e 1754- unha macroenquisa nas 22 provincias que compoñían a Coroa de Castela (da que formaba parte o Reino de Galicia), encamiñada a coñecer o produto anual obtido nas diversas actividades -agricultura, gandería, industria, comercio-, así como as rendas que percibían os súbditos. Trátase do que despois vai ser coñecido como *Catastro do*

Marqués de la Ensenada, debido a que esta enquisa fora promovida por este ministro de Fernando VI para acabar co caos fiscal dos reinos englobados na Coroa de Castela. Non se pode asegurar que os datos deste Catastro sexan de todo fiables, pero contribúen a darnos unha boa visión da economía e da veciñanza dos nosos antepasados de hai case 270 anos.

Na xuntanza da Ponte do Porto estiveran presentes os mordomos de Berdoias, Laxe, Gándara, Nande, Treos e Baio, parroquias que daquela -no chamado Antigo Réxime (o anterior á reforma liberal de 1833)- formaban parte da xurisdición de Vimianzo e da provincia de Santiago.

Baio, parroquia da xurisdición de Vimianzo, do señorío dos condes de Altamira:

«(...) que las referidas feligresías son parte de las mas qe componen la Jurisdiccion de Vimianzo y del señorío del Conde de Altamira quien posee la regalía de poner Juez y escriuano de numero en ella con advertencia de que las fras [*freguesías*] de san Miguel de treos, santa María de Gandara y la de santa maría de Baio son acumulatiuas como otras mas de dcha Juris^{on} [*jurisdicción*] a la real de Soneira cuio Juez conoce en ellas a prevencion de todas causas Ciuiles y criminales aunque como todas las mas acumulatiuas contribuen con los derechos reales a dha de Vimianzo como principal caueza».

Os veciños estaban obrigados a pagar moitos **impostos** ós señores e á Igrexa.

«(...) y dcho Conde perciue en ellas por razón de señorío los servicios anuales siguientes: Por el que llaman Carnero del Louo perciue de cada un vecino Real y medio de Vellon, por el que llaman Gallina de Dehesa perciue un real de vellon. Por el qe llaman Gallina de Viuda que solamente pagan las existentes en cada fra perciue un real de v^{on} [*vellón*] por el servicio que llaman de vasallage perciue de cada un vecino diez y siete mv^s [*marabedis*] vellón. Por el servicio

de Luctuosa perciue del cavo de casa que acaeze morir una Alaja de Quatro pies = perciue asimismo todo el Ganado que en dchas ocho feligresías se halla sin dueño, que regularmente llaman Mostrengo.

»También perciue la pena en que la Justicia multa o condena pecuniariamente a los reos de ella con advertencia de que el dicho servicio de carnero del Lovo solo lo pagan las Personas que tienen Ganado lanar el año que no matan Lovo viejo o camada de nuevos que en este caso se eximen de esta contribución como siempre lo están las viudas y diferentes personas privilegiadas; que asimismo no pagan el servicio de vasallaje y demás derechos de dos servicios en las fras. de treos y Baio, perciue dho Conde el noveo de los montes que estiudadan.

»En la feligresía de santa Maria de Baio el servicio de Carnero de Louo asciende a treinta y nueve Reales – el de Gallina de Dehesa a veinte Reales – el de Gallina de Viuda a seis Reales – el de vasallaje a diez y ocho Reales el de Luctuosa a diez y seis R^s – el de Penas de cámara a tres reales – el ganado Mostrengo a ocho Reales y el noveno de los montes que se estiudadan a diez y seis reales vellón.

»(...) que los derechos que se hallan impuestos sobre las tierras de dchas ocho feligresías y sus Terminos son diezmo, primicia oblata y voto y que los diezmos en cada una de ellas se cobran y pagan de todos los frutos, de Diez uno en manojo de trigo, Centeno, Maiz, Corderos, Cabritos, Lino y Lana.

»(...) de la fra de santa Maria de Baio dixerón perciuen los diezmos y primicias de ella el Cura Parrocho, Dⁿ Jorge Caamaño vezino de santa Eulalia de Beiro, y dⁿ Marcos Pimentel vezino de sⁿ Julian de Mondego en esta forma: el cura percive enteramente los diezmos de los vienes de dⁿ Vicente Cisneros¹⁰¹ y la octava parte de los mas diezmos y primicias de los vecinos de dha feligresía, y las siete octavas partes restantes se dividen en tercias y perciven las dos dⁿ Jorge Caamaño, y una Tercia dⁿ Marcos Pimentel y la oblata que pagan los vezinos a medio ferrado de trigo percive el Cura Parrocho, y que pagan los vezinos que labran medio ferrado de centeno al Santo Apostol por Razon de voto.

»(...) ascenderan los diezmos a quatro mil ciento ochenta y siete R^s [reales] vellon – Las primicias a ochocientos noventa Reales Vellon- La oblata a ciento veinte y un Reales vellon y el voto a ciento treinta y seis reales vellon (...).

»La Feligresia de santa Maria de Baio contribue a S M por servicio ordinario y extraordinario con quarenta y ocho Reales por Alcavalas, cientos millones y carnes con siete cientos noventa Reales y por utensilios con cien reales cuias partidas unidas componen la de nuevecientos treinta y ocho R^s vellón».

Estas eran as **especies arbóreas**, os **cultivos** e as **especies gandeiras**:

«(...) regadío y por lo regular ay las especies de sembradura de trigo Centeno Maiz Lino Nauos, Toxales, Robles y montes que se estiudadan y otros yncultos por naturaleza (...) dixerón todos los Peritos que la tierra de sembradura de primera calidad en todas producen dos cosechas al año.

»(...) que las especies de frutos que regularmente se cogen en las ocho referidas feligresías se reducen a Maiz, trigo, Centeno, Navos y Lino y aunque siembran algunas berzas o coles y Alcazer se cogen con escasez sin que se haga comercio de ello.

»(...) que la medida de un ferrado de tierra (...) de mijo maíz regularmente un año con otro produze cinco ferrados de la misma especie, y al año sig^{te} se buelbe a sembrar de trigo y produze unos quatro ferrados y cogido este se siembra el mismo de Alcazer para el gasto de los

¹⁰¹ Don Vicente Cisneros era fidalgo (de ahí que leve o *don* antepuesto) e vivía na parroquia.

Ganados y el año siguiente se siembra de Lino y produze desta especie cinco Azes o lagueiros en Verde de los que se sacan cinco Afusales de Lino o de Linaza que regularmente sesiembra y alzado este fruto se buelbe a sembrar de Nauos (...).

Y los Peritos (...) de las fr^{as} de (...) Baio, (...) dixerón que si el ferr^{do} de tierra esta plantado a Robles por ser estos de una Calidad se corta de doze en doce años y da quatro carros.

»(...) que las especies de Ganados que ay en dhas feligresias y en sus terminos son como lle-
van dicho Bueies, Bacas, obejas, Carneros, Cabras, Machos de cabrio, Lechones, Lechonas,
Yeguas, Potrancas y Potrancos que a excepción de algun mes del verano tienen en los montes
sus dueños (...).

Só figuran **cinco muñños**, case todos no regacho de Fornelos:

«En la fra de Baio ay cinco Molinos muelas = uno llamado **quintas** q^e muele seis meses propio de dⁿ Pedro Par^{do} de sotto y consortes y dho sotto presvítero hace la tercera p^{te} y las otras legos = otro llamado **Badarriva** q^e muele todo el año propio de Manuel Garcia y consortes (...) = otro llamado **Baio Pequeno** que muele seis meses propio de Juan Lopez (...) = otro llamado **do medio** que muele nueve meses propio de Pablo Vazquez (...) = y otro llamado **dafonte** que muele nueve meses propio de Alberto Lema y consortes (...).

A mediados do séc. XVIII case o 82 % dos veciños de Baio eran labregos

Pola parroquia de Baio foron os informantes Jacobo Ventín, labrego, como mordomo pedáneo, xunto cos tamén labregos Juan López¹⁰² e Anselmo Vidal como peritos. Polos datos que estes proporcionaron, Baio contaba daquela con 82 veciños (o párroco incluído) e 316 habitantes (polo tanto, unha media de 3,82 persoas por cada casa ou lume). A maior parte dos seus habitantes estaban dedicados á agricultura, de xeito que a vida baiesa apenas se diferenciaba do resto das parroquias da contorna (a veciña Bamiro só tiña 44 veciños e 200 hab.: uns 4,5 hab. por casa; pero en Treos xa había 122 vec. e 469 hab. -3,84 hab. por vivenda- e xa non digamos Vimianzo, que acadaba os 192 vec. -non sabemos os habitantes, pois na enquisa non se indican os fillos da cada familia- ou Laxe con 112 veciños e 360 hab. -3,2 hab. por casa-; en Zas había 46 veciños e 159 hab. -3,6 hab. por casa-).

Temos que imaxinarnos o Baio de mediados do séc. XVIII coma outra calquera illada parroquia da súa redonda, con malas comunicaciós, onde disque non había nin "mesones, tiendas, barcas sobre ríos, mercados, ferias ni otra utilidad alguna".

Poucas eran as familias que na freguesía tiñan unha profesión distinta da de labrador, e, aínda así os poucos que tiñan outro oficio compaxinábano cos labores do agro. Grosso modo, dedicábase á agricultura o 81,7 % dos veciños.

Deste xeito, o labrador Joseph de Lema era tamén "mercader de vinos al por menor" (ocupación que lle proporcionaba uns 200 reais ó ano) e propietario da única

¹⁰² Juan López era de Fornelos; cinco anos despois fundaría o vínculo da Casa do Bao, do que falamos máis adiante.

taberna da parroquia, que lla tiña en arrendo á taberneira Pasqua Rodríguez, viúva (quen disque gañaba anualmente 100 reais, pero tiña que pagarlle 66 ó dono da baiúca). O labrego Antonio Mauricio Pérez era o único ferreiro que había (gañaba a razón de 4 reais por día). Andrés da Castiñeira, ademais de labrego era tamén estanqueiro de tabaco (obtiña 59 reais ó ano) e tecedor (2 reais por día, e traballaba medio ano nisto); o outro tecelán era Martín Suárez, tamén labrador. Había un labrego que tamén facía de xastre: Francisco Lema (gañaba 2 reais por día).

Había uns dez pobres na freguesía, todos eles solteiros ou viúvos, os primeiros como consecuencia do tradicional sistema de mellora do agro galego e as segundas -son mulleres na súa maior parte- por perderen o principal sostén da casa e vérense despois cargadas de impostos (a loitosa, por exemplo) e débedas impagables. Aquí aparecen os nomes de Alberta Cundíns, Antonia e María Rodríguez, Ignacia Vidal (que en 1743 se permitira o luxo de fundar, xunto co seu esposo, o altar lateral de Sta. Catarina na igrexa de Baio, pero a súa viuvez vai supoñerlle tamén a súa pobreza...), María Pérez, María Sánchez. Entre os homes: Andrés do Allo, Antonio Suárez, Jazinto Trillo, Sebastián García. Cómpre engadir que na parroquia había 58 rapaces e 63 rapazas menores de 18 anos.

Nomes dos cabezas de familia de Baio en 1753

Uns 76 baieses maiores de 18 anos eran labradores de oficio (contando coas mulleres e fillos menores destes labregos, calculamos un total de 273 persoas nos labores agrícolas). Estes eran os nomes dalgúns dos cabos de casa destas familias campesiñas de Baio: Jazinta Alonso; Jacobo Amado; Joseph Amado (e o seu xenro Benito Moreira); Bruno, Pedro e Rosendo do Allo; Francisco e Roque de Andrade; Don Lorenzo Cardeso; Elegna (sic) Carreira; Ignacio de Castro; Antonio de Leis, Alberto, Andrés, Adrián, Lucas, Martín, Nicolás e Pedro de Lema (non consta que fosen irmáns); Josepha de Lema e o seu fillo Joseph Mourin; Joseph de Lema e Prado (distinto do mercador de viños); Silvestre Miñones; Francisco e Juan López; Francisco Martínez; Alberto e Antonio do Mouzo; Pedro Núñez; Andrés de Pazos e o seu fillo Gregorio; Domingo de Parga; Josepha Pérez; outra Josepha Pérez (que tiña na casa un cuñado chamado Miguel, soldado inválido); Joseph e León Posse; Juan de Ramallal; Francisco Rodríguez; María Rodríguez e o seu neto Antonio do Anido; Juan Rojo e Juan Rojos; Thomasa Sánchez; María do Souto; Benita e Domingo Suárez (non consta que fosen irmáns); Jazinto Suárez e o seu fillo Juan; Pedro Suárez; Martín de Traba; Francisco e Roque Trillo; Andrés, Juan, Lorenzo e Gregorio Vázquez (non eran irmáns); Antonio Vermúdez; Domingo Vidal; Pedro Vidal, etc., etc. Seguro que alguén reconece de onde ven o sobrenome dalgunha casa baiesa.

Contabilizase un total de 17 criadas e 6 criados, que andaban a servir, na súa maior parte, na casa do crego e dalgúns labregos ricos. O párroco, don Francisco Fariña de Leis, tiña dous criados e tres criadas; o tamén presbítero don Pedro Jazinto Vermúdez contaba con dous criados e catro criadas; entre os labregos "ricos" con servizo estaban Pedro Núñez (con dúas criadas), Francisco de Andrade (cunha criada e cun fillo estudante, chamado Felipe) ou Adrián García (dúas criadas). Había un labrego co "don" anteposto ó seu nome, Lorenzo Cardeso, do que non nos consta a súa fidalguía: tiña unha criada e un fillo a estudar. En cambio, o que posiblemente fose a estas alturas o único fidalgo da parroquia, don Vizente Zisneros, solteiro de 26 anos, vivía coa nai e dúas irmás menores e non tiña servidor ningún.

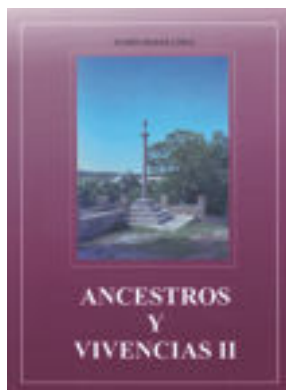
1846: a información do *Diccionario* de Pascual Madoz

«BAYO (STA. MARIA DE) felig. en la prov. de la Coruña (7 1/3 leg.), dióc. de Santiago (6), part. Jud. de Corcubion (5 1/4) y ayunt. de Zas (1 1/2): SIT. en el camino carretero de Camariñas á Verdillos; CLIMA templado y sano: comprende los l. de Bayo-grande, Bayo-pequeño y Fornelos que reúnen 44 casas medianas: la igl. parr. (Sta. María) pertenece al arciprestazgo de Soneira, el TÉRM. confina con los de Allo, Bamiro y Vilar, le baña un riach. que enriquece al r. de la Puente; el TERRENO es quebrado, de segunda clase y no carece de monte: el mencionado CAMINO así como los locales estan poco cuidados; tiene un puente sobre el citado riachuelo¹⁰³, y el CORREO se recibe por la cap. del part.: PROD. maiz, centeno, trigo, algunas legumbres y pastos; cría ganado vacuno, caballar y de cerda; hai alguna caza y pesca: POBL.: 48 vec. 298 alm. CONTR. con su ayuntamiento».

1928: a información de E. Carré Aldao

«**Santa María de Bayo**, de entrada y su presentación es de varios legos. Hay una escuela nacional de niños y otra de niñas. La romería se celebra por San Cristobo (Cristóbal), el 10 de Julio. Sus aldeas son Bayo Grande (que justifica su título, pues es la más poblada del ayuntamiento, y en ella hay teléfono, fábrica de aserrar maderas, farmacia y alquiler de automóviles pues es el puesto de enlace de la carretera de Santiago a Camariñas con la de Fisterra), Bayo Pequeño, Cacharosa y Fornelos, sumando en junto 191 viviendas para 719 habitantes de hecho y 774 de derecho los que la hacen la de mayor núcleo de su municipio. Baña el término un riachuelo que afluye al río Bayo o Xora, que cruza el término».

A triste historia do derradeiro vinculeiro da Casa do Bao (Fornelos)

En *Ancestros y vivencias* (1998) e *Ancestros y vivencias II* (2019), Ramón Romar conta, entre outras historias de Fornelos, a do Vinculeiro do Bao

A Casa do Bao de Fornelos -así denominada, posiblemente por estar situada nun vao do río desta aldea-, malia non ser unha gran mansión, foi casa fidalga e tiña escudo nunha das súas paredes, brasón desaparecido contra 1927. Non era esta a única casa fidalga da parroquia, pois ós oídos do erudito baiés Paco Romero Lema chegara a existencia da Torre do Escudeiro, que el situaba polo Campo do Rollo, “y que se derrumbó a fines del siglo XVIII o a principios del XIX”. A desaparición debeu ser máis tarde, na segunda metade do XIX, pois o cartógrafo Domingo Fontán fala no seu caderno de viaxe, en 1823, da “Torre de Bayo”¹⁰⁴.

Un fornelán residente en Madrid desde hai anos, Ramón Romar López, descendente dos vinculeiros desta casa, realizou unha exemplar investigación histórica sobre a súa familia, valéndose

¹⁰³ Aínda que non eran as actuais, xa existían dúas pontes no río do Porto: a ponte Lodoso e a ponte de Baio (N. dos AA.: os subliñados son nosos).

¹⁰⁴ Tivo que haber máis fidalgos na parroquia: no Catastro de Ensenada figura, como xa vimos, un veciño chamado Vicente Cisneros, co “don” anteposto, tratamento que tamén tiña un labrego rico chamado Lorenzo Cardezo. Xa no séc. XIX, a casa dos Labarta Pose tamén aparece brasonada (dous escudos); disque por parte de nai o escritor descendía dos Andrade. Outra casa baiesa que conserva formas pavecias é a de Varela: planta en L, patín e mesmo conta cun pombal.

sobre todo da transmisión oral familiar e veciñal, pero tamén contando co apoio dos documentos. Pensando sobre todo nos seus fillos e no resto dos seus familiares publicou pola súa conta un libríño, *Ancestros y vivencias* (1998) e recentemente *Ancestros y vivencias II* (2019), nos que narra polo miúdo unha historia familiar que arrinca no séc. XVIII, cando en 1758 o seu antepasado

Escola de Fornelos, fundada en 1931, na II República (foto Vidal, cedida por Ramón Romar López)

Juan López fundou en Fornelos o vínculo da Casa do Bao. Estas publicacións proporcionan unha visión moi fidedigna de como vivían os nosos devanceiros dos séculos pasados.

Aínda que en Fornelos quedou a idea de que era unha cousa grandiosa, o certo é que este vínculo era pequeno; o seu vinculeiro cobraba foros de Baio, Lamas, Bamiro, Vilar e pouco máis; ademais, á súa vez era vasalo da Casa de Romelle (Loroño) -da poderosa familia dos Caamaño-, o seu cabezaleiro (administrador) na parroquia de Baio.

O vínculo do Bao durou pouco máis de cen anos e tivo catro vinculeiros. O que nos vai interesar agora é a triste historia do último de todos, pois aínda permanece en boca dos veciños de Fornelos 150 anos despois da súa morte.

O derradeiro vinculeiro da Casa do Bao chamábase José-Miguel López de Parga e nacera en Fornelos en 1804. Ós 22 anos casárono con Xoana de los Reyes cando esta só tiña 13 anos. Un dos clásicos casamentos concertados da época, polas comeencias, aínda que Xoana -que estaba cos seus enredos infantís cando a viñeron buscar para o casamento- era orfa de pai e de nai. A consumación do matrimonio quedou posposta para cando Xoana cumprira os 14 anos. O primeiro fillo aínda o tiveron catro anos despois.

José Miguel herdara o vínculo directamente do seu avó Juan Francisco, debido a que seu pai (José María) morrera prematuramente. A súa vida foi un verdadeiro desastre pola súa extremada afección ó xogo: un ludópata que en pouco máis de dez anos dilapidou todo o patrimonio acumulado polos seus antecesores, deixando na ruína a toda a súa familia.

No ano 1844, cando xa tiña moitas débedas, decide dividir o vínculo en dúas partes iguais, metade para el, metade para o seu primoxénito José María. Para el reservou os foros, para o fillo os bens raíces. No inventario que fixo para a división cita

catro casas, 32 leiras de labradío, un prado e os foros que recibía por varios lugares, todo valorado en 284 ferrados de trigo e 13 cuartillos anuais. Un día tras outro seguiu xogando -e perdendo (parece que nunca gañaba!)- bens mobles e inmoibles, gando, colleitas e, por último, mesmo a parte que lle dera ó seu fillo.

No ano 1847 xogou ás cartas, e perdeu, un dos cabazos de pedra de seis pés que tiña na casa, moi ben traballado. Seica quen lle gañara a partida fora Antonio Montero López, notario de Santiago de Carreira. Cando os novos donos foron buscar o hórrero, Xosé fuxiu ó monte, e Xoana, que nada sabía do asunto, foi maltratada ó resistirse a que o levaran. O cabazo foi desmontado pedra a pedra, cargado en carros para a parroquia de Carreira (xa narramos o suceso nas páxinas 285-286, correspondentes a esta freguesía).

Ademais do notario ou escribán de Carreira, outro membro da partida foi o boticario de Baio Francisco Labarta, pai do escritor Enrique Labarta Pose. Fora un dos compradores de bens que o ludópata malvendera para saldar as súas débedas. En poucos anos, a José-Miguel López apenas lle van quedar leiras que xogar. Disque en certa ocasión, mentres debullaba o millo, lle comentara Xoana:

"-Xa somos pobres, pero polo menos aínda temos millo".

Como resposta, a el caéronlle unhas bágoas, pois xa xogara o millo recolleito e mais o que tiñan sementado.

Despois viríanlles polos bois, que non deixou levar Xoana, pois precisábaos para traballar. A boa da muller intentou salvar tamén un bonito reloxo de pé. Desmontouno e gardouno no faiado da casa, pero certo día unha pobre esmoleira que viña pedir polas portas e que ás veces durmía na súa casa, preguntoulle por el, porque escoitara soar un igualiño nunha casa de Carreira. Xoana foi correndo ó faio e comprobou que o reloxo xa non estaba...

E así foron desaparecendo todos os bens do vínculo do Bao. Mesmo un agro que tiñan aforado foi trocado por un par de mantas vellas para taparse do frío no inverno.

Os fillos de Xosé e Xoana acabarán tendo que ir pedir polas portas e ir servir como criados a outras casas. O pai emigrou a Madrid pero, como indica Ramón Romar no seu relato, "marchou cun par de zapatos postos e regresou cun pé descalzo".

José-María López de los Reyes, o primoxénito de José-Miguel, emigrou a Montevideo (Uruguai) xa casado, e deixou a familia en Fornelos. Nin alí se librou do vicio do pai nin do seu autoritarismo, pois en 1872 deu desde a capital uruguia a súa conformidade para que aquel vendese a parte que lle doara. Chama a atención a extremada subordinación do fillo cun pai así.

José Miguel finou en Fornelos en 1877 ós 84 anos. Tres anos antes fixera testamento -do pouco ou nada que lle quedaba- perante o notario Antonio Montero, o mesmo que o “desplumara” gañándolle o hórreo, o reloxo e quen sabe cantas cousas máis. Como ben di Ramón Romar no seu relato “dejó claro que no era rencoroso”.

O seu fillo maior, José Mª López de los Reyes (Fornelos 1831-1903) recibirá de seu pai a metade do vínculo cando só tiña 13 anos, pero non chegou a facerse cargo del, pois seu pai xa lle vendera as propiedades antes de llo entregar. Só herdou a casa e os dereitos de traballar o foro. Quixo coller o temón da facenda en 1856, e ó fracasar emigrou a Montevideo deixando a súa familia en Fornelos. Non regresou ata que morreu o seu proxenitor. En 1892 consegue que o xulgado de Corcubión o declare pobre, pois non tiña propiedades. En cambio, pagaba a contribución por todas as leiras que pertenceran ó vínculo desde había 40 anos, e iso supoñía unha cantidade apreciable de cartos. Por mor deste pagamento conservaba o dereito a ser elector, coma se fose un gran propietario (estamos aínda na época do sufraxio censatario, o que só permitía votar ós que pagaban o censo; é dicir, os ricos). Como engade Romar con sorna: “posiblemente era el único pobre de España con tal privilegio”.

Se este foi o destino do fillo mellorado, calquera pode supoñer cal foi o dos seus irmáns e irmás, que acabaron todos servindo en casas alleas.

A historia da familia continúa por múltiples vieiros ata os nosos días. Durante moitos anos pesou sobre eles o estigma de seren descendentes dun xogador. Afortunadamente nada está predestinado e a maior parte dos descendentes de José Miguel saíron adiante, suando a fío, desde logo, pois houbo quen, coma o avó materno desta familia, -Ramón López de Los Reyes (1845-1931)-, que traballou, xunto coa súa muller Carmen, día e noite para construír a propia casa coas súas propias mans e despois para ir aforrando céntimo a céntimo para lograr mercar propiedades, leiras -moitas, de todos os tamaños-, en Fornelos e noutros lugares da comarca; quizais na súa mente estaba o empeño en comprar “más fincas que las que había jugado su padre”. A isto hai que engadir que empezara coma un simple criado duns tíos.

Palabras do narrador desta historia, que remata a súa narración deste xeito: “Si difícil es entender lo que hizo mi bisabuelo, lo que hizo mi abuelo es inexplicable”.

Cada familia ten unha historia distinta. Sería bo que todos preguntásenos pola nosa, recollendo a tradición oral, como fixo Ramón Romar, fachendoso das súas orixes forneláns, baieras e galegas, de aí que decidise escribir estas e outras historias para que os seus fillos e demais familiares as garden na memoria.

A ponte de Baio, anos vinte ou trinta do séc. XX (foto Vidal)

7. A mellora das comunicacións, clave para o progreso de Baio no séc. xx

A construción da ponte de Baio (1852-1853)

A chamada **ponte de Baio**, no km 20,68 do río do Porto, une Baio (Zas) e A Piroga (Bamiro-Vimianzo). Desde tempos moi antigos foi un punto moi importante de comunicación comarcá e extracomarcá. A primeira noticia documental da súa existencia data, como xa adiantamos, do ano 1698, cando o señor das Torres do Allo preitea contra o señor da xurisdición de Carantoña polo muro que este último levantara nos seus muíños no curso baixo do río do Porto, que impedía que subisen “hasta mas arriba de la puente que se dice de Vayo” reos e salmóns que seica tamén se pescaban no Allo (Sánchez 2001: 216).

Cen anos despois o economista ilustrado José Lucas Labrada, na súa *Descripción económica del Reyno de Galicia* (1804), expresa a súa preocupación polo estado de dúas pontes, a de Baio e a de Pasarela:

“que se necesitan reedificar hacia el valle de Vimianzo sobre el río de la Puente: el primero llamado **Puente de Bayo** tres leguas y media río arriba del Puente del Puerto, que está intransitable, siendo un paso preciso para La Coruña, Ferrol y otras partes, y asimismo para el mercado mensual nombrado de Bayo, que se celebra junto a dicho puente, a donde concurren los vecinos de aquellas inmediaciones” (Lucas Labrada 1971: 166).

Anos despois, o cartógrafo Domingo Fontán na súa *Carta Geométrica* (1834-1845) constata de maneira gráfica a existencia desta ponte ou pontella entre Baio e Bamiro, aínda que non lle escribe o nome.

O polígrafo Francisco Romero Lema conservou no seu arquivo particular documentos das obras da construción da ponte de Baio, edificada entre 1852 e 1853. Ne-

les aparecen os nomes e apelidos dos que traballaron nelas coma canteiros, pións ou carreteiros. Aínda que non se di, a pedra seguro que procedía da canteira do monte de Pedra Miñón (Bamiro), situada a uns 3 km, pois esta forneceu durante séculos a toda a Terra de Soneira (mesmo chegaban carros de Xallas). A maior parte dos operarios eran de Baio e de Bamiro.

A ponte de Baio na actualidade, coas antiestéticas varandas metálicas que substituíron as 'contentas' tradicionais (foto Xan Fernández)

Nestes documentos detállase o presuposto inicial desta obra, redactado na Coruña o 24 de febreiro de 1852: sumaba un total de 62.573 reais entre "fundaciones" (é dicir, os alicerces: 9.958 reais), "pilar y estrivos" (22.944 reais), "arcos" (13.934 reais), "muros de sostenimiento" (4.176 reais), "imposta y pretil" (2.361 reais), "pavimento" (4.418 reais) e "cimbras y andamiajes" (2.778 reais). Co desconto obtido na poxa a cousa quedou finalmente en 51.504 reais.

As obras xa estaban en marcha en abril de 1852. Na relación de canteiros que traballaron para a ponte figura en primeiro lugar, Dn. Thomás de Castro, que era o que máis cobraba (10 reais por día); esta circunstancia e o "don" que precede o seu nome lévanos a pensar se sería el o arquitecto ou enxeñeiro autor do proxecto. Despois del aparecen José de Canto, que cobraba 7 reais por xornada, e Manuel Veloso, que cobraba 6; os dous eran mestres de cantería ós que documentamos uns anos despois facendo obras nas igrexas de Soesto (Canto), de Sarces e de Zas (Veloso). A continuación figuran na lista arredor de corenta canteiros, que cobraban de 3 a 5 reais por día. A lista dos carreteiros que levaron en carros pedra "de la pedreira" é interminable, a 3 reais o carreto (exceptuando "Dn. Francisco Pose", que o cobraba a 9 reais).

Entre a tamén longa listaxe dos pións había moitas mulleres. As pagas efectuábanse a mediados de cada mes, facendo cadrar a data do cobro co día da feira de Baio.

Barcas na ponte de Baio, anos 40 ou 50 do séc. XX

A de Baio é un bo exemplo das pontes de mediados do séc. XIX, cun grande arco central rebaixado e dous laterais de medio punto de descarga, perdeu nos anos oitenta do séc. XX boa parte da súa beleza cando a Obras

A ponte Lodoso no seu formato orixinal, antes das últimas reformas
(foto Fuentes)

Públicas se lle ocorreu substituír as *contentas* -nome local dos peitorís laterais- por unhas varandas metálicas. Foi unha medida desafortunada que afectou moito á estética do seu conxunto. Esta ponte de tres arcos, de máis de século e medio de existencia, converteuse no verdadeiro símbolo da vila de Baio, pois pasou a figurar a xeito de brasón nas in-

signias do C.D. Baio, da A. de VV. Tabeirón, da A. D. Su a Agra e da A. M.C. Pepe Valiña-Coral Xan Mella (véxanse pp. 496 e 499).

A construción da ponte Lodoso, na Cacharosa (1897-1898)

En 1644, cando aínda non existía o lugar da Cacharosa, en documentos do Arquivo Familiar dos Rioboo (AFR) do Allo, xa se falaba da existencia dunha ponte, “Puente Lodoso”, sobre o río do Porto:

«“fue cerrando desde junto a dichos Molinos del Allo donde se alla un Marco antiguo junto al rie-go¹⁰⁵ [“rego”] que divide las felegresías de Santa Maria de Vayo de la de San Pedro del Allo, y desde dicho marco asta pasar la **puente lodoso** de donde se alla dicho molino nuevo es tierra del Conde de Altamira y términos de dicha feligresía de Vaio” (Sánchez García 2001: 185).

Este muíño “nuevo” identificámolo co Vello de Su a Agra, situado onda o campo de fútbol. O muíño Novo de Su a Agra construíríase en 1732, aínda máis achegado á ponte Lodoso (véxase a referencia no Allo, p. 364). No noso libro *O río do Porto...* (2019: 57-61) falamos polo miúdo destas dúas construcións.

No primeiro terzo do séc. XIX o cartógrafo Domingo Fontán constata na súa *Carta Geométrica de Galicia* a existencia de “Pte. Ledoso” (sic) no mesmo lugar onde se sitúa a actual, que foi construída entre 1897 e 1898, como parte que era da nova estrada de Santiago a Camariñas. Esta ponte é unha bonita obra de enxeñería que responde ó modelo de pontes do séc. XIX para ríos de anchura mediana, cun único gran arco rebaxado sobre resistentes machóns situados en cada beira, todo de boa cantería.

Así coma na ponte de Baio de 50 anos atrás a maior parte dos canteiros e peóns eran de Baio, Bamiro ou da redonda, segundo o citado D. Paco Romero Lema na construción da ponte da Cacharosa traballaron canteiros de Pontevedra. A pedra pro-

¹⁰⁵ Trátase do Regueiro do Allo, que aínda hoxe sinala os lindes das dúas parroquias.

cedía da inesgotable canteira de Pedra Miñón (Bamiro).

Por un interesante traballo de investigación inédito do profesor Juan Félix Neira Pérez¹⁰⁶ descubrimos que o capataz que dirixía as obras era andaluz, de Motril (Granada), chamábase Salvador de la Torre e estaba aveciñado en Baio. Sabemos isto por unha carta-denuncia do 1º de febreiro de 1898 que o párroco de Bamiro e Tines, D. Nicolás Parada Juncal, lle enviou

ó arcebispo de Santiago contra este capataz, por ser un perigoso “librepensador” e porque obrigaba os seus operarios a traballar nos domingos “despachándolos del trabajo sino le ván al día festivo tambien”. A causa principal era tamén o empeño do crego de prohibir as feiras dos domingos, e a que se celebraba no seu territorio, a chamada Feira de Baio (no Campo da Feira da Piroga-Bamiro), a máis importante. Afirma na carta que tamén acudira á autoridade local, pero esta seica non lle fixera caso. Remata a súa misiva engadindo que

«los operarios que le van a trabajar [al capataz] en los días de fiesta son gallegos pero de aquellos mas escamisados que tiene la cuadrilla, pues los menos escamisados y los buenos no ban al trabajo aunque les pague un duro por día, pues para estos vastó un aviso de su cura».

Desde o Arcebispado pídenlle ó cura o nome do capataz “para ver si se puede hacer algo en este asunto”. Estraña que o párroco de Baio (D. Buenaventura Sendón) non interveña para nada, manténdose á marxe.

A ponte estaba rematada en 1898, e ignoramos se ese capataz foi relevado ou non. O que si está claro é que o crego integrista de Bamiro tamén consideraba que o Goberno español do momento -o moderadísimo Partido Liberal de Sagasta!- estaba “compuesto, en su mayoría, de afiliados á la reprovada secta masónica”.

O tramo seguinte desta estrada Santiago-Camariñas, foi o de Vimianzo á vila do encaixe; iniciouse en 1903 e rematouse en 1916 (Evaristo Domínguez e outros 2019: 91-92).

Casa da Ponte (Baio) e Campo da Feira da Piroga, anos 40 do séc. XX. Esta feira, de máis de 300 anos de antigüidade, foi unha das causas do progreso de Baio (foto Vidal)

¹⁰⁶Neira Pérez, J. F. (2014?): *A oposición da Igrexa ás feiras e mercados dominicais no século XIX: Bamiro, Baiñas e Vimianzo*. Este traballo, incomprensiblemente inédito, resultara gañador o I Premio de Memoria histórica do Concello de Vimianzo (2014).

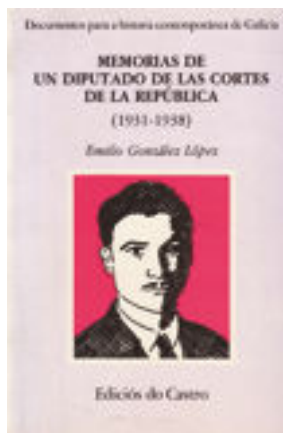
Baio progresa no séc. XX, grazas ás comunicacións e á potenciación da feira da Piroga

A parroquia de Baio vai entrar no séc. XX cunha certa puxanza económica que paulatinamente a van facer destacar do resto do concello de Zas. A conxunción de dous feitos singulares, as novas comunicacións e a potenciación da feira chamada “de Baio” do terceiro domingo de mes (á que se lle incorporou a principios do séc. XX o feirón, do primeiro martes de mes) explican este progreso.

Nin na Idade Media nin na Moderna os principais camiños pasaban por Baio. Con todo, a finais do séc. XVIII e principios do XIX, a anterior ponte de Baio xa era un “paso preciso para La Coruña, Ferrol y otras partes” (Lucas Labrada; 1804). Tamén se cita esta ponte e a de Lodoso na *Carta Geométrica de Galicia*, de Domingo Fontán (1834). Cando en 1836 se constituíron os concellos, Baio era unha parroquia máis que en nada se diferenciaba das outras quince que conformaron o concello de Zas; tan só tiña 207 habitantes, superada en poboación por seis freguesías deste municipio: Lamas, Meanos, Brandomil, San Adrián, Gándara e Vilar (aínda que ningunha delas chegaba ós 300 hab.). Zas tan só tiña 120 hab., sendo a terceira menos poboada.

A mediados do séc. XIX construírase a ponte de Baio actual, paso importante para a estrada que daquela se estaba facendo da Coruña a Corcubión. A finais do XIX constrúese a ponte Lodoso ou da Cacharosa, paso importante da estrada Santiago-Camariñas. O feito de que o tramo de Santa Comba á Terra de Soneira se dirixise por Zas a Baio e non por Zas, Vilar, Tines e Vimianzo como ía o camiño real anterior, favoreceu o progreso da parroquia, que viu como a finais do séc. XIX -principios do séc. XX se instalaba nela unha pequena burguesía de certo peso específico (industriais madeireiros, comerciantes, boticarios, médicos etc.), que pola década 1880-1890 entra en disputa co núcleo de Zas polo control do goberno municipal. Sería a familia Astray de Baio contra os Montero de Zas, pugna que finalmente se decantou a favor destes últimos.

Grazas a estas modernas comunicacións, amplas e empedradas (aínda que sen asfalto, como é lóxico), xa na segunda década do séc. XX se empezan a ver por Baio os primeiros automóviles, en substitución dos anteriores coches de cabalos. Polo testemuño persoal de F. Romero Lema e polas notas que foi recollendo ó longo da súa vida (*Bayo en el siglo XX*) sabemos que en 1911 a empresa “Automóviles Coruñeses” puxo en servizo dous ómnibus

Libro no que o deputado republicano E. González López fala da súa relación con Baio.

para transporte de viaxeiros entre A Coruña e Corcubión.

Pola estrada de Santiago, por 1913, empezou a circular un automóbil da empresa "El Noroeste" e, ós poucos meses, vaille facer a competencia por esta mesma liña a empresa "La Amistad". Daquela non existía a estrada de Carballo a Santiago, e mesmo xente desta vila xa importante se desprazaba a Baio para ir a Compostela. En 1917 aparece o primeiro turismo particular na parroquia (un membro da familia Labarta Pose); o primeiro camión foi o do industrial José Martínez (1920-21), pero pola estrada xa circulaba desde 1914 o de Manuel Porteiro, de Agualada (os camiós aínda eran moi escasos, e por estes anos para o transporte seguiron traballando os carreiros con "zorras" -carros moi anchos de catro rodas- tiradas por bois); por 1922 apareceu o primeiro ómnibus (do comerciante de tecidos Ricardo Mira). O 10 de xuño de 1927 a empresa "El Santacombés" presenta no Concello de Zas unha instancia solicitando unha liña regular de viaxeiros de Camariñas a Santiago etc., etc.

Esta "euforia" na apertura de novas vías de comunicación houbo de se incrementar co frustrado proxecto do ferrocarril dos tres "ces" A Coruña-Carballo-Corcubión, que tiña unha estación en Baio. Frustrouse por culpa da Primeira Guerra mundial, en 1914, pois a empresa que o proxectara era francesa. Nos anos vindeiros intentáronse o banqueiro e político corcubionés Pepe Miñóns, pero tampouco saíu adiante.

Baio e o deputado republicano

Emilio González López

Por amizade con algúns veciños baieses o deputado republicano, Emilio González López, tiña especial empeño en promocionar Baio, ata converter a vila nunha importante encrucillada de estradas. A Guerra civil -unha vez máis- frustrou este proxecto. González López nacera na Coruña en 1903; con 28 anos xa era catedrático de Dereito Penal e fora elixido deputado pola ORGA (Organización Republicana Gallega Autónoma), de esquerdas, ás Cortes da República, de 1931 a 1936. Pola represión franquista viuse forzado ó exilio en 1939. A partir de 1946 foi profesor de Historia de España e de Galicia na Universidade de Nova York (EE.UU.). Tras a morte de Franco puido regresar do exilio. Foi o primeiro cronista oficial de Galicia, nomeado pola Xunta de Galicia. Finou en Nova York en 1991 e enterrárase na Coruña, onde conta cun busto nun xardín da cidade.

Conta nas súas memorias (publicadas en 1988) que as súas relacións con Baio empezaran a través do empresario da madeira Alfredo Agra, quen xa desde 1931 tiña un empeño especial na construción da estrada de Baio á Revolta (Canduas-Cabana).

"Para mi amigo Agra fue una gran alegría ver construída la carretera, que fue de las primeras obras públicas del Estado que conseguí para esta comarca tan incomunicada. Recorrí varias veces con Agra esta nueva carretera camino de Lage. Era la primera que salía de Bayo. Yo quería hacer de Bayo el centro de un núcleo de carreteras que comunicaran todos los pueblos de esta comarca; y la primera era esta a la Ría de Lage. Comencé entonces las gestiones para que otra carretera partiera de Tines, en la parte de Bayo de Vimianzo, y se uniera en Bañas, del mismo ayuntamiento a la que estaba sin terminar de Santiago al puerto de Mugia.

»Para mí Bayo fue, aun más que Carballo, un lugar de descanso y de comunicación con la tierra gallega, con su geografía y su historia. En Carballo tenía numerosos amigos; en Bayo dos, el maderero Agra y el médico Romero, también maderero" (E. González López, 1988: *Memorias de un diputado de las Cortes de la República [1931-1936]*, pp. 126-127).

Recordemos que pola "pista" de Baio-Tines-Bañas aínda habería que esperar 30 anos, pois non se abriu ata 1967. Foi o "progreso" que nos veu despois da guerra...

En Baio tiña don Emilio un cabalo á súa disposición, empregado polo médico Romero. Con el acompañaba a Agra por toda a comarca. "Nunca, en mi larga vida, me sentí más feliz y descansado que en Bayo, en compañía del maderero Agra y de su pariente, el médico Romero" (p. 128). Con estas palabras remata o capítulo que dedica a Baio nas súas memorias ("Bayo y el maderero Alfredo Agra"). Pocos baieses souberon do cariño que lle tivo á vila este deputado republicano, que ben merecería algún tipo de recoñecemento na vila baiesa.

O río de Baio ou do Porto desde a ponte da Cacharosa: a unha e a outra beira estivo instalado o campamento militar de 1943-1944 (foto XMLS)

Grazas ás novas estradas, Baio -xunto con Vimianzo- vai aprezar moito antes que outras parroquias da redonda os signos distintivos do progreso, pois polas estradas entran os novos inventos: o telégrafo, o teléfono, a radio, a luz eléctrica, os arados de ferro, as cocinas de ferro etc.

Este progreso iniciado a finais do séc. XIX coa apertura de novas vías de comunicación e a potenciación da feira, apréciase graficamente no incremento poboacional: dos 207 hab. de 1836 e os 297 hab. de 1845 pasouse ós 719 de 1928 (e chegaríase posteriormente ós 1.231 de 1970 e ós 1.317 de 1991). Iso sen contar co núcleo bamirés da Piroga, que andaría polos 250-300 habitantes.

Este progreso baiés fronte ás outras parroquia do concello de Zas xa o notaba E. Carré Aldao contra 1928, como vimos en páxinas anteriores: “[Bayo] es la más poblada del ayuntamiento, y en ella hay teléfono, fábrica de aserrar maderas, farmacia y alquiler de automóviles pues es el puesto de enlace de la carretera de Santiago a Camariñas con la de Fisterra”.

Os anos da II República española foron anos de esperanza e de ansias de progreso, a pesar da continua inestabilidade social e política nas grandes cidades, produto da ausencia de democracia real durante os cincuenta anos anteriores. Non sabemos de enfrontamentos sociais e políticos serios por esta comarca durante a época da República; obviamente, había rivalidades entre familias de dereitas e familias de esquerdas. O mestre de Baio do ano 1936 chamábase D. José Domínguez, de ideoloxía esquerdista; despois quedaría sen escola e andou fuxido.

Nas eleccións de febreiro de 1936 seica a parroquia de Baio votara maioritariamente ás esquerdas, ó *Frente Popular*. Os máximos representantes da ideoloxía republicana eran, en Baio, ademais do mestre xa citado, o farmacéutico Verdes, o madeiroiro Alfredo Agra e o médico Romero, amigos íntimos -estes dous últimos- do deputado da ORGA, Emilio González López (que foi o impulsor da estrada de Baio a Canduas). A representación das dereitas estaba liderada polas familias dos Astray (o médico D. Braulio e o párroco D. Juan, sobre todo) e os Romero Lema, uns e outros amigos de Benito Blanco-Rajoy, deputado da CEDA.

Cos sucesos subseguintes ó golpe militar do 18 de xullo de 1936 parece que, por sorte, ningún veciño baiés foi "paseado" nin sufriu consello de guerra -como acontecera en Vimianzo, Ponte do Porto, Cee, Corcubión, etc.-, e nesta venturosa ausencia

de asasinatos seica tivo moito que ver algún significado comerciante baiés, que detentaba o cargo de xefe local da Falanxe, que procurou por todos os medios que non se lles fixese dano ás persoas de ideoloxía republicana ou de esquerdas; mesmo sería acusado de "brando" por outros falanxistas da zona, sedentos de sangue.

Para a fronte de batalla marcharon moitos mozos baieses, e polo menos unha decena deles non regresaron vivos: na fachada da igrexa antiga de Baio unha placa de mármore enumera os nomes dos dez que perderon a súa vida loitando no bando dos vencedores; a placa foi mandada colocar polo párroco baiés, D. Juan Astray, o 3 de decembro de 1939. Dos do outro bando, nin a máis mínima lembranza.

O campamento militar da Cacharosa (1943 – 1944)

Outro feito histórico importante e pouco investigado polos historiadores contemporáneos foi o campamento militar da Cacharosa, de maio de 1943 a outubro de 1944.

A pouca distancia da ponte Lodoso ou da Cacharosa, a unha e a outra banda do río do Porto, augas abaixo, o Goberno de Franco decidiu instalar en maio de 1943 un campamento militar. Na marxe dereita erguéronse os barracóns de madeira dos soldados de Infantería e na esquerda os de Artillería; os oficiais aloxábanse en casas

particulares de Baio. Na banda dereita do río preparouse tamén un campo de fútbol máis ou menos regulamentario con porterías de pau e áreas pintadas e mesmo unha cancha de tenis. Un pouco máis abaixo, nun remanso do río instalaron un trampolín de madeira para bañarse polo verán; polo lugar onde se atopaba, coñeceríase localmente como "a praia de Su a Agra".

A causa da instalación deste campamento castrense veu motivada polos cambios que se estaban producindo na Segunda Guerra mundial a partir de finais de 1942-principios de 1943. Tras a exitosa "guerra lóstrego" xermana dos primeiros anos, as derrotas nazis en Stalingrado (febreiro de 1943) polo exército soviético e no norte de África (maio 1943) polos angloamericanos van cambiar por completo o curso da guerra. Na Conferencia de Teherán (1-12-43) Stalin esixíralles ós seus aliados (Churchill e Roosevelt) a apertura dunha nova fronte na Europa occidental, para o

Celebración do 18 de xullo de 1943 no campamento da Cacharosa; entre os sentados, o párroco de Baio, o mando militar e o alcalde de Zas (foto Vidal)

No chamado Campo do Campamento os soldados disputaban partidos de fútbol entre si (foto Vidal)

que se requiría un desembarque das forzas concentradas en Gran Bretaña nalgún punto da costa occidental europea.

O goberno de Franco empezou a temer que tal desembarque, dado que a costa atlántica francesa estaba ocupada e defendida polo exército alemán e os seus herméticos “búñkeres”, ben se podería producir en Galicia, e a Costa da Morte podería ser o lugar máis propicio. Investigacións

recentes desvelaron que mesmo os propios alemáns, malia a amizade de Hitler con Franco, pensaran facer caso omiso da neutralidade española e ocupar Galicia adiantándose así ós aliados.

Todos os días saían do campamento baiés dous ou tres destacamentos para vixiar o litoral de Traba e Camariñas, e tamén a zona de Ponteceso e Malpica.

Ó final, o temido desembarque aliado foi en Normandía (6-6-1944) e, a partir de agosto deste ano, tras a toma de París polo exército aliado, o campamento de Baio foi un perfecto termómetro dos cambios de tendencia, pois o Goberno español empezou a licenciar soldados apuradamente e en outubro desmantelou o campamento a toda présa. Había que disimular a amizade co nazismo alemán. Ademais, o Goberno empezou a desprazar soldados ós Pireneos, posto que se anunciaba a filtración de grupos de guerrilleiros republicanos dispostos a provocar pola acción das armas a caída do réxime.

O derradeiro testemuño material que quedou deste asentamento castrense foron dous grosos obeliscos en forma de bala, construídos con cachotes de pedra, que flanqueaban a entrada, desaparecidos polos anos sesenta, que estaban situados nun lugar intermedio entre os actuais Talleres Montes e a ponte.

Outros acontecementos da época da posguerra

No verán de 1943 inaugurouse o Cine Pomares, da familia Amado, nome tomado dunha fonte que había nesta zona. Nunca se ha de valorar abondo o que lle van deber a esta sala as sucesivas xeracións de mozos e mozas de Baio e redonda ó longo de case 50 anos de existencia. Antes de aparecer a televisión (anos 60) a película do cinema dos sábados e domingos era esperada con gran ansiedade ó longo da semana, comentándose despois os restantes días: era unha gran diversión, e o lugar común dos parrafeos amorosos. Foi o *Cinema Paradiso* comarcán. Pero no "Pomares"

non só houbo películas de cine, senón tamén obras de teatro, representado por afeccionados do propio Baio ou por compañías ambulantes de fóra (segundo don Paco Romero polos anos corenta representáronse obras de Zorrilla, Echegaray, Arniches etc.). O cine Pomares resistiu os anos da televisión pero non a revolución do vídeo: desapareceu por 1990: mágoa que por ben pouco, polo menos, non chegase ó seu medio século de existencia.

Inauguración das Escolas Agra Regueiro en 1954. A veciñanza puxo os cartos (foto Vidal)

Entre 1946 e 1947 houbo un posto provisional da garda civil en Baio, a causa das frecuentes actividades dos guerrilleiros galegos antifranquistas (popularmente coñecidos coma "os foucellas"). Un grupo actuou pola zona e, a consecuencia diso, entre 1947 e 1948 houbo un proceso na Coruña no que apareceron implicados varios veciños de Baio e da redonda; houbo máis de 200 encausados (a causa 200/47).

Segundo unhas memorias inéditas do avogado baiés Braulio Astray Romero, a presenza dos guerrilleiros por Baio e redonda non se detectou ata o outono-inverno de 1946. Pertencían á IV agrupación, dirixida polo mítico Manuel Ponte Pedreira. Sábese que moitos paisanos lle prestaron axuda, xa como enlaces, xa dándolles comida e durmida etc. Un destes enlaces, o sancristán de D. Juan, o párroco de Baio. Algunhas destas persoas que colaboraron coa guerrilla foron levados a consello de guerra cando se descubriron os seus nomes a raíz da morte de Ponte en abril de 1947; houbo quen logrou marchar para Arxentina a tempo. Os feitos máis significativos desta agrupación foron varios atracos a determinadas casas da comarca (en Tines, no Aplazaduiro) e especialmente o asalto á casa-cuartel da garda civil en Vímianzo (8 novembro 1946). Conta Astray Romero que os guerrilleiros de Ponte actuaban selectivamente contra aquelas persoas que se significaran na represión do ano 1936. A pesar de ser de ideoloxía de dereitas, as familias Astray e Romero de Baio nunca foron molestadas: había unha consigna moi clara por parte do xefe da IV agrupación, que estaba casado cunha prima dos Astray de Ordes.

En xuño de 1954 inauguráronse no Campo do Rollo as escolas "Agra Regueiro", un edificio que hoxe conforma inexcusablemente a fisionomía da vila. Sufragaron os gastos a "parroquia de aló" (os emigrantes baieses de Buenos Aires) e a "parroquia de acá". O Estado non puxo nada. Os veciños de Baio foron moi astutos (e valentes) colocando na fachada un rótulo con letras ben grandes coa lenda: "COSTEADAS POR

EL PUEBLO". Grazas a este evocador rótulo a asociación de veciños Tabeirón puido recuperar o edificio para usos comunais.

En outubro de 1972 inaugúrase o novo grupo escolar, que en 1975 recibe o nome de Colexio Público de EXB *Enrique Labarta Pose*. Outra boa iniciativa vecinal, que ó impoñerlle o nome do popular escritor baiés evitouse o dalgún que outro político do Réxime. O labartiano Pepe de Valiña fora o principal impulsor.

A primeira folga xeral da vila (1990)¹⁰⁷

Inauguración do IES Maximino Romero Lema (Baio 10-01-1995)
(foto J.M. Casal, *La Voz de Galicia*).

Como se narra no libro póstumo de Pepe Valiña (2011: 74) o 14 de maio de 1990 tivo lugar a primeira folga xeral en Baio e en parroquias da súa redonda. A causa fora un conflito orixinado no seo da corporación municipal de Zas pola intención de varios concelleiros de revogar un acordo anterior e cambiar de Baio para Zas o lugar de construción dun instituto de ensinanza media.

O 11 de decembro de 1989 o Conselleiro de Educación do goberno tripartito da Xunta de Galicia (PSOE, PNG e CG),

Aniceto Núñez (PNG), asinara co alcalde de Zas, Ramón Lois Ordóñez, o acordo para construír en Baio tal centro académico, ratificado posteriormente polo pleno municipal.

Pero resulta que o tripartito perdeu as eleccións autonómicas a mans do PP de Manuel Fraga Iribarne. Era o primeiro goberno do de Vilalba, e nel atopábase un notable conselleiro empeñado en vingarse politicamente do alcalde, a quen lle atribuíra, xunto con outros alcaldes, a perda da Deputación da Coruña.

Esta escura ‘vendetta’ política dividiu a corporación municipal e deu lugar a serios enfrontamentos que non pasaron a maiores por pura casualidade. Para o 14 de maio de 1990 estaba anunciado na Casa do Concello de Zas un pleno extraordinario que posiblemente revogarí a o acordo plenario anterior. Ante esta posibilidade, fecharon todos os comercios e talleres de Baio e moitos veciños e veciñas fóronse manifestar diante da Casa Consistorial zasesa. Non houbo ningún incidente grave, pese a

¹⁰⁷ Datos tomados, basicamente, do libro póstumo de José Rojo Valiña (2011: 74).

que as forzas antidisturbios interviron no desaloxo da xente que sentara diante da porta de entrada ó edificio municipal.

Seguidamente, en varios ómnibus, unha multitude marchou a Santiago para manifestarse diante dos edificios da Xunta en San Caetano. Unha delegación veciñal conseguiu falar co Presidente da Xunta. A protesta veciñal tivo amplo eco na prensa, na radio e mesmo na televisión.

Finalmente, conseguiuase que o Goberno galego respectase o acordado oficialmente polo anterior goberno. A mobilización popular -quizais a primeira que sufriu Fraga no seu primeiro mandato- pesou moito, e, por se quedaba algunha dúbida, o anuncio por parte de monseñor Maximino Romero Lema da cesión duns terreos da súa propiedade na Agra de Baio, preto do río, dispou todos os recelos e o instituto construírse neste lugar.

As clases no Centro Homologado Municipal de Baio iniciáronse provisionalmente no curso 1991-92 no Pavillón Polideportivo. O 21-10-1993 o pleno municipal de Zas dá licenza para a construción do Instituto.

O 10-1-1995 inaugúrase oficialmente o IES *Maximino Romero Lema*, nome que en xuño de 1994 solicitara á Consellería de Educación o Consello Escolar. Acudiu á inauguración o Presidente da Xunta de Galicia, Manuel Fraga, e o propio arcebispo Romero Lema foi que bendiciu as instalacións. Entre os asistentes tamén se atopaba o conselleiro que ocasionara todo aquel conflito social de tipo localista que danou gravemente as relacións entre veciños de Zas e de Baio, conflito que non pasou a maiores pola sensatez duns e outros. Afortunadamente todo isto pasou e entre a veciñanza de Baio e Zas non queda ningún tipo de resquemor. Ás aulas do IES acoden rapaces e rapazas de todo o concello e doutros da comarca.

Escenario dunha das máis grandes manifestacións da Costa da Morte (2011)

Unha vez máis uns cambios arbitrarios por motivos de pura comenencia política deron lugar a que tivese lugar en Baio, o 30 de abril de 2011, unha multitudinaria manifestación, que neste caso non foi só de ámbito local, senón comarcal, mesmo supra-comarcal, pois a ela acudiu xente de moitos concellos e comarcas do ámbito da Costa da Morte.

IES Maximino Romero Lema e mural-homenaxe ás pandeireteiras de Muíño, obra de Joseba Muruzábal (2018) (Foto EDR)

A causa fora o lugar de situación da **ITV**, que en 2008 o Goberno bipartito da Xunta de Galicia (PSOE-BNG) acordara instalar no Polígono Empresarial do Allo, pero o novo goberno xurdido das urnas en 2009 (de Núñez Feijoo) pretendía mudar para outro concello. Isto motivou que a Plataforma polo Desenvolvemento da Costa da Morte convocase unha manifestación en Baio -por ser a localidade máis próxima ó Allo- que xuntou o 30-04-2011 a máis de 5.000 persoas. Xa falamos disto na parroquia do Allo (pp. 393-394).

8. O lugar de Fornelos, cun fermoso paseo fluvial

O lugar de Fornelos, con 166 hab (2018) é o segundo núcleo de poboación de Baio. Separado do resto parroquia arredor duns 3 quilómetros, en non poucos aspectos os seus habitantes sentíronse historicamente un pouco relegados. “Fornelos tamén existe”, proclama reivindicativo Ramón Romar López, fornelan residente en Madrid. Deste xeito, en marzo de 2006 decidiron constituír unha asociación de veciños independente da A. de VV. Tabeirón de Baio. A novidade estivo en que a **A. de VV. A Fonte** de Fornelos se formou cunha directiva integrada só por mulleres, aínda que nos asociados tamén figuran homes.

Entre os obxectivos que se marcaban destacaban os seguintes: defender os dereitos sociais e culturais dos veciños; crear unha área territorial no lugar agradable e atractiva para a poboación; promover as relación entre as mulleres da aldea. E, así mesmo, “dar a coñecer o noso lugar, temos un precioso río, muíños que aínda moen, fontes de auga cristalina e cabazos que son distintos ós dos outros lugares, porque Fornelos foi o berce de grandes canteiros (...), e non podemos esquecer as nosas mámoas. Fornelos é un lugar con historia e anxeios de prosperidade” (*La Voz de Galicia* 27-05-2006).

Entre os seus propósitos tamén estaba o de construír un paseo fluvial e un local social, e realizar cursos que tivesen unha aplicación práctica no mundo rural.

A directiva da asociación veciñal xa se puxo a traballar ese mesmo ano e non se tardou en lograr a maior parte dos seus obxectivos. Hoxe Fornelos presume dun fermoso paseo fluvial ó longo do regato do seu nome (afluente do río do Porto pola dereita) que atravesa o lugar de norte a sur, no que atopamos a fonte que deu nome á asociación, unha escultura dedicada á muller rural, un centro social, antigos lavadoiros, pontellas, cruceiros e seis muíños, todo arranxado polos veciños con axudas puntuais do Concello de Zas.

No noso libro colectivo *O río do Porto, o río grande da Terra de Soneira* (Domínguez Rial e outros 2019: 127-128), salientamos que os muíños de Fornelos

son os mellor conservados de toda a extensa cunca do río do Porto (entre o río principal e os seus afluentes contabilizamos 277 muíños), e que nisto se vía ben o traballo da asociación veciñal. Ramón Romar investigou polo miúdo a historia de cada un deses muíños no seu libro *Ancestros y vivencias II*.

Inicio do paseo fluvial de Fornelos: o muíño da Fonte, coa escultura dedicada á muller rural (foto XMLS)

O **Muíño da Viña** é o situado máis ó norte. É o máis separado do lugar. Mandouno construír, contra 1948, Francisco Romar Lema e a súa muller María López. O seu dono seica inventara un aparello para parar o muíño no momento en que acababa de caer o gran da moega. Actualmente é o único que moe.

O **Muíño da Fonte** -que aparece citado no Catastro de Ensenada (1753)- está situado na zona máis emblemática do paseo, a poucos metros da fonte que deu nome á asociación veciñal e dun lavadoiro comunal. O conxunto restaurouse con moito coidado, coas canles de pedra para a condución da auga ó interior do muíño, unha pontella de lousas e, finalmente, colocouse na zona central unha estatua case de tamaño natural dunha muller cunha sella de auga na cabeza; na súa base ten a seguinte inscrición: “En lembranza da muller rural 10-5-2008”. A escultura, realizada en Portugal, foi doada por Maximino Sousa, veciño de Baio; o anónimo escultor portugués seica tivo como modelo unha antiga foto de Manuela Vidal, nai dos irmáns Pazos ‘os Degos’, que morreu centenaria. Estes últimos datos facilitóunos a profesora fornela Rocio Romar Roel.

Augas abaixo vemos nas beiras do paseo un monólito cunha inscrición de 2007 de agradecemento á primeira doadora de terreos (Gumersinda Vidal). En fronte, nun outeiro, o **Centro Social**, inaugurado polo alcalde Manuel Muíño o 5-5-2014. Nesta zona alta é onde está situado o **cruceiro de Riba do Vao**; na súa cruz o rapaz Ramón López depositara a finais do séc. XIX unha onza de prata para evitar que rematara en mans do seu pai ludópata.

Volvendo á beira do río o seguinte muíño que atopamos é o do **Medio**, datado por Romar López en 1656. En 1753 (Catastro de Ensenada) figura a nome de Pablo Vázquez e consortes.

A continuación vén a **ponte de Fornelos**, de seis boquetes e sete resistentes machóns. Foi aproveitada pola estrada de Fornelos a Castrelo (Laxe) e, como consecuencia, os de Obras Públicas retiráronlles os seus antigos pretís nunha amplia-

Muíño de Abaixo de Fornelos (foto XMLS)

ción. A intención da asociación veciñal é recuperar a súa antiga fisionomía eliminando os engadidos de cemento.

Ó lado desta ponte hai un dos flamantes hórreos (‘cabazos’) de Fornelos, de perfecta traza xeométrica, que nun dos seus pinchóns leva inscrita a data de 1892. Seguindo o curso do río atopamos o **Muíño de Abaixo**, que para Ramón Romar pode ser o máis antigo de todos, quizais de mediados do séc. XVI. Figura entre as propiedades directas dos Caamaño de Romelle ó longo dos séculos XVI, XVII, XVIII e boa parte do XIX. Este muíño restaurouse tamén no interior.

Remata o paseo fluvial na **fonte de Reirís**, sinalizada cunha inscrición. O último dos muíños río abaixo é o de **Ramón do Bao**, construído por Ramón López de los Reyes e a súa muller Carmen Rivera no primeiro cuarto do séc. XX (construírono os dous coas súas propias mans, pois el era canteiro e ela axudábao).

Queda, finalmente, o **Muíño da Campeira**, que traballou moi poucos anos, e só durante o inverno, xa que o caudal de auga do seu regacho é moi pequeno.

9. Unha parroquia con dúas igrexas

9.1 A igrexa antiga de Santa María de Baio

Fachada da igrexa antiga de Baio (foto XMLS)

Está situada no lugar de Baio Pequeno, ten ó seu arredor o cemiterio parroquial. Presenta unha planta de salón, formada por unha capela maior (5,5 x 4,5 m.), e unha nave rectangular (12 x 7 m.). A sancristía (4,5 m. de lado) engadíuselle ó muro leste da capela maior.

No ano 1730 estase efectuando unha completa remodelación arquitectónica do templo, que seguramente supuxo o completo derrubamento do edificio anterior para erguer outro de nova planta. As referencias documentais deste ano e dos seguintes dannos idea do alcance destas obras: "y por aver allándose la yglesia Parrochial (...) derrivada y descubierta del techo (...), para hacer otra nueva".

O visitador pastoral de 1741 proporcioná-nos valiosas noticias ó respecto: neste ano xa estaba a capela maior abovedada (tal como se observa na actualidade) e o corpo da nave a tellavá (é dicir, sen faiado, coas tellas á vista). Intentárase cubrir a nave cunha bóveda de canón, pero acabou por virse abaixo de forma imprevista; aínda hoxe se aprecian os arrinques dos arcos desta bóveda frustrada.

Igrexa antiga de Baio, exterior (foto XMLS)

Non estaba construída por estes anos a sancristía, pois o visitador ordena que esta se levante por detrás do altar maior, para o cal era preciso escavar o adro por esta parte “según está deliniado” e achanzalo para construíla.

A nave teitouse en 1872 cunha cercha de madeira. O bonito púlpito de pedra con dosel, apegado ó muro norte, fixérase uns anos antes, en 1864.

A fachada, así mesmo, debeu ser obra do segundo terzo do séc. XVIII, pois a imaxe de pedra do fornello situado sobre o lintel da porta -que representa a Virxe- data de 1757.

A espadana construíuse sobre a fachada en 1843; uns anos despois un temporal derrubou o seu remate, arranxándose novamente entre 1853 e 1859. Xa nos nosos días, contra 1985, outra vez un temporal volveu tirar con este remate, sendo preciso restauralo de novo tal coma estaba.

Entre 1992 e 1993, volveu haber unha remodelación da igrexa antiga de Baio, que afectou ó seu interior (deixouse ó descuberto a bóveda da sancristía, por exemplo, que estaba caleada) e ó seu exterior.

Estamos ante un edificio bastante harmónico que responde en case todas as súas liñas ás formas construtivas barrocas, moi acordes coa época en que nos consta que foi construído: o segundo terzo do séc. XVIII. No exterior temos que salientar a porta principal -unha das máis bonitas da comarca-, con dobre orelleira e o tornachuvias mixtilíneo, do máis xenuíno barroco. Na espadana, a pesar

Vista interior da igrexa antiga de Baio (foto XMLS)

Retablo maior barroco da igrexa antiga de Baio, obra de Xoán Martínez, de Borneiro, en 1734 (foto XMLS)

de ser feita a mediados do XIX, aprécianse detalles aínda neoclásicos (mútuos, aletóns curvos etc.).

No interior do templo podemos admirar o **RETABLO MAIOR**, un magnífico exemplar barroco de columnas salomónicas ou helicoidais. Consta, en sentido vertical, de banco, corpo principal e ático ou corpo superior. No banco atópase o camarín do sagrario, entre dúas volutas. No corpo principal maniféstase a supremacía do panel central sobre os dous laterais. As dúas columnas que flanquean este panel central son salomónicas, de capiteis compostos e fustes de cinco espiras, percorridos por acios de uvas e pámpanos en abundancia. O ático presenta un panel único, entre dúas pe-

quenas columnas salomónicas que soportan un entaboamento sobre o que se situou a figura dun Padre Eterno sobre nubes algodonosas; cubrindo os espazos baldeiros a un e a outro lado, dúas longas e sinuosas volutas.

As imaxes do ático son as únicas orixinais do retablo: a do Padre Eterno e a do arcanxo san Miguel que ocupa o fornelo. As outras imaxes son relativamente modernas: a Virxe con neno no colo, que ocupa o fornelo central, data do ano 1889, e o Sagrado Corazón de Xesús e o san Xosé dos paneis laterais son, posiblemente, do primeiro terzo do séc. XX.

Este retablo data de 1734 e veu substituír outro anterior, o realizado en 1640 polo tallista compostelán Jácome de la Flor Vaamonde. O autor da obra retablística que chegou ós nosos días foi o escultor e canteiro de Borneiro, Xoán Martínez. Vinte anos despois -en 1754- recibiría a primeira man de pintura, labor que levaron a cabo o pintor compostelán Andrés Sueiro e o seu fillo, operación que tivo de custo 2.100 reais. Xa a finais do séc. XIX, en 1878, o pintor e escultor de Cee, Manuel Nimo, cobraría 5.200 reais por lle dar outra man de pintura. Foi repintado de novo hai algúns anos.

Entre as **imaxes** de interese da igrexa antiga de Baio temos no retablo maior a **san Miguel**, de pequeno tamaño, de estilo barroco, da época do retablo (primeiro terzo do XVIII): aparece vestido coma un guerreiro medieval coa espada levantada contra un demo que ten baixo os pés. Da mesma época é o relevo do Padre Eterno da parte máis alta.

Quizais a imaxe máis antiga e de maior valor artístico desta igrexa sexa a dun **Cristo crucificado** do séc. XVII que estivera anos e anos depositado na sancristía e que se restaurou contra 1992. O tamaño da cruz é duns 65 cms. Sobre ela aparece a

figura de Cristo crucificado con tres cravos, cos ollos fechados (coma adormecido); o seu rostro presenta un perfil triangular, enmarcado por unha barba moi aguzada; na cabeza leva unha voluminosa coroa de espiños. O seu tórax é amplo e recto, sen que se aprecien as formas anatómicas. Os brazos moi estirados e rectos; as pernas, robustas, dobran lixeiramente nos xeonllos. O pano de pureza é bastante amplo, e átase na cadeira cun nó feito co propio pano. Aprécianse feridas e finos regueiros de sangue polo corpo.

Consideramos que esta figura formaba parte do anterior retablo maior, de 1640, do xa citado Jácome de la Flor Vaamonde. Trátase dunha obra escultórica de estilo manierista: pola súa composición helicoidal, a súa actitude serena (plasmación da entrega voluntaria ó martirio), o pano de pureza amplo cunha dobra na parte central etc.

Teñen tamén o seu encanto tres pequenas imaxes (duns 60-70 cms) hoxe colocadas sobre peañas apegadas ás paredes da nave:

- **Santa Bárbara:** moza vestida ó estilo das doncelas patricias romanas, que leva a palma -que simboliza o seu martirio- nunha man e unha torre na outra -o seu atributo persoal, pois fora encerrada polo seu pai nunha torre-.
- **San Paulo:** home entrado en anos, de longas barbas e incipiente calvicie; leva unha espada na man (o seu atributo persoal: o instrumento do seu martirio).
- **San Roque:** home de mediana idade que leva vestiduras de peregrino a Compostela, como indican as vieiras dos ombreiros e do chapeu; sinala a ferida na coxa (desde o séc. XV foi considerado avogado contra a peste); como anécdota, perdeu as figuras diminutas do anxó co bote dos perfumes e do can co pan na boca, que aparecen nas imaxes doutras igrexas.

Temos perfectamente datadas estas tres imaxes, xunto cos dous retablos de estilo barroco-neoclásico nas que figuraron, desaparecidos hai anos. As tres foron obra do “escultor de Troitosende”, que non era outro que Ignacio Martínez (tamén bornei-

Crucificado do antigo retablo maior, ano 1640 (foto XMLS)

Sta. Bárbara (I. Martínez 1763)
[Foto XMLS]

Imaxe de San Cristovo (foto XMLS)

rán, pois era fillo do citado Xoán), de quen xa falamos en Lamas como autor do retablo maior (p.406). Estas pequenas figuras baiesas son dez anos anteriores ás de Lamas, pois datan do ano 1763 (as outras eran de 1773). Encadrámolas dentro do estilo barroco, xa na súa fase final, a época rococó (Lema Suárez 1993-II: 218-222).

De maior tamaño (case 1 m de altura) é a imaxe de **san Cristovo**. Segundo Francisco Romero Lema, a festa deste santo debeuse instituír en Baio contra 1870; de feito, o primeiro documento que certifica a existencia desta imaxe neste templo data de 1887 (Lema Suárez 1993-II: 225-227). O estilo da figura responde ó eclecticismo da época; neste caso, o seu anónimo autor pretende seguir directricas barrocas de cen anos atrás. Sexa como fose, a súa festa (10 de xullo) é, xunto coas patronais de setembro, das máis importantes da parroquia, cunha gran procesión motorizada de longa tradición.

Desta mesma época é a **imaxe da Virxe María** que preside o retablo maior, tamén de estilo ecléctico. Do séc. XIX, pero aínda do segundo cuarto, é a pequena imaxe da **Virxe do Carme**. Hai tamén unha imaxe da **Virxe do Rosario**, barroca do séc. XVIII.

Do séc. XX son as outras imaxes do templo. A imaxe da **Virxe da Milagrosa**, ecléctica, foi obra do escultor compostelán José Rivas. A festa instituíuna o párroco Juan Astray en 1926; en 1930 tivo lugar unha multitudinaria procesión para conmemorar o centenario das visións de Catherine Labouré, en París, orixe desta advocación.

O mesmo párroco baiés foi quen introduciu, en 1949, a festa de **María Goretti**, rapaciña italiana de 12 anos que fora asasinada por un veciño en 1902 por resistirse a ser violada. O papa Pío XII canonizouna en 1950, o que quere dicir que o párroco de Baio xa a subira ós altares cando aínda era beata. A intención de D. Juan Astray fora poñela de modelo de castidade xuvenil; instaurou unha festa relixiosa que se mantivo ata a súa morte, en 1971. O día sinalado era o primeiro domingo de xullo, antes de san Cristovo e santa Bárbara; pola mañá tiñan lugar as primeiras comunións, e, pola tarde, no adro da igrexa, había diversas escenificacións teatrais relixiosas e cómicas, recitación de poesías, cancións, contos etc., protagonizadas polos rapaces e rapazas das escolas, preparados eles polo mestre Antonio Platas e elas pola mestra Carmen González.

9.2 A igrexa nova de Santa María de Baio

O novo templo de Santa María de Baio, construído no Campo do Rollo entre 1982 e 1985 polo arquitecto madrileño José Luís Fernández del Amo, constitúe o exemplo da introdución na arquitectura relixiosa da comarca das correntes innovadoras do séc. XX. Segundo relatou o propio arquitecto nun artigo, tentou combinar elementos e logros da moderna arquitectura funcional con elementos historicistas, recuperando cousas de estilos do pasado, basicamente do románico.

Presenta planta de salón, formada por unha ampla nave case cuadrangular (15 m x 14,75 m) e un presbiterio de forma hexagonal integrado na propia nave. Hai tamén unha estreita nave lateral (14 x 3,40 m) na banda sur; apegada a este lado, un almacén, a sancristía e outras dependencias.

No exterior, a cabeceira deixa ver a súa forma hexagonal; no lado do nordés obsérvase un ventanal de tres fileiras verticais; no lado sur da nave, un pórtico aberto sostido por dúas columnas. A fachada (lado oeste) presenta o clásico esquema pentagonal: no eixe imaxinario que pasa polo vértice superior do pentágono superpóñense a porta principal -alintelada-, un gran rosetón baixo un arco de medio punto e unha cruz grega enmarcada nun círculo. Na esquina noroeste da fachada álzase unha esvelta e esquemática espadana, onde se sitúan as campás.

No interior, nave e presbiterio cóbrense cunha cimbra de formigón armado. Na zona central, baixo unha simple lápida co seu nome, xacen os restos do arcebispo

Maximino Romero Lema, como foi o seu desexo. Debido á boa audición interior, a igrexa tamén se usa para concertos de música coral.

Deste xeito, na igrexa que fora consagrada o 10 de setembro de 1985 en presenza dos arcebispos Maximino Romero -doador dos terreos- e Angel Suquía, e do bispo Antonio Rouco (despois tamén arcebispo) hai unha intención clara de integrar a luz no

Fachada da igrexa nova de Baio, coa súa espadana reparada (foto XMLS, 2019)

Lado leste: ábsida da igrexa nova de Baio (foto XMLS)

Interior da igrexa nova de Baio
(foto XMLS)

espazo, coa apertura duns ventanais amplos no muro norte e no tramo nordés da cabeceira (polo norte é por onde non se recibe luz directa ó longo do día) e dunhas artísticas vidreiras polícromas na parte superior do muro sur e no rosetón da fachada (colocadas estratexicamente, vidreiras e rosetón, nas partes que reciben máis luz). Do románico tenta recuperar o arco de medio punto (na fachada), as portas de linteis monolíticos sobre mochetas e os pórticos laterais abertos, ó estilo das igrexas románicas segovianas.

Malia ser de recente construción, a igrexa tivo que ser reparada en 2018, sobre todo a espadana, que estaba caendo a cachos e representaba un perigo moi serio para a xente. Neste mesmo ano iniciábanse as obras de reparación do tellado.

Entre as imaxes do seu interior, unha gran **crucifixo** pendurado no muro leste do presbiterio e unha escultura da **Virxe María**, a patroa, de autor descoñecido; seica fora mercada polo propio arcebispo Romero Lema nun anticuario madrileño. Trátase dunha Virxe nai: María sentada nunha cadeira ou trono co neno sentado na súa perna esquerda. Imaxe historicista que nos trae á memoria as Madonnas italianas renacentistas, que sen dúbida foron a fonte de inspiración do seu anónimo autor.

10. Persoeiros baieses de sona

Agustín Martínez Ribera (séc. XIX): retablista e escultor

O retablo maior de Cambada (1832) foi a obra mestra de Agustín Martínez Ribera, o escultor de Baio
(foto R. Mouzo)

Para a igrexa antiga de Baio vimos como traballaron, ademais de escultores e retablistas de Compostela, outros da veciña freguesía de Borneiro e dunha parroquia de lonxe (Troitosende), pero hai que dicir que a parroquia tamén contou cun artista instalado no seu territorio.

Este artista, baiés de adopción -pois nacera na xa citada parroquia de Troitosende (A Baña)- foi Agustín Martínez Ribera, escultor e retablista que na derradeira década do séc. XVIII decidiu instalar o seu obradoiro en Baio. Sabemos que a casa onde viviu e traballou é a que hoxe pertence á familia Outeda, pois aínda conserva popularmente a denominación de “Casa do Escultor”. Está situada no rueiro dos Carballos da Botica, ó principio do Chamberín, onde se atopan outras casas de avoengo coma a de Labarta

Pose, a de Vidal Ríos ou a dos Morgade Varela.

No interior do edificio aínda se poden observar formas arquitectónicas singulares, antigas, e hai anos nalgunha das súas dependencias aínda quedaban pezas de vellos retablos e restos de esculturas de madeira.

O escultor barcalés aveciñado en Baio rexentou o seu obradoiro de escultura e carpintería durante máis de corenta anos: del temos documentados un bo número de obras realizadas na última década do séc. XVIII e no primeiro terzo do XIX.

Atopámolo facendo pequenos traballos para a propia igrexa parroquial de Baio en 1791 e en 1809 (repara os dous retablos colaterais que fixera uns corenta anos antes o seu pai). Entre 1808 e 1817 construiu o pequeno retablo colateral da Virxe da Esperanza da igrexa parroquial de Nande, de estilo neoclásico, xunto coa bonita imaxe da Virxe preñada que o preside. En

1826 chámano de San Cremenzo de Pazos para que se encargase da colocación dun retablo que viñera da Coruña en 1804, e que estaba arrombado na sancristía sen colocar; leva a cabo o traballo de colocación das pezas e constrúe outras que faltaban; cobra por todo 3.000 reais, unha apreciable cantidade para a época.

Baio, a antiga Casa do Escultor de Baio, hoxe xa moi reformada (foto XMLS)

Unha familia de artistas

Tras algunhas investigacións realizadas no arquivo parroquial de Baio, comprobamos que Agustín Martínez Ribera era fillo do escultor de Troitosende (Val de Barcala), Ignacio Martínez e de Vicenta Ribera. O seu pai consta no *Catastro de Ensenada* como labrego e escultor; corría o ano 1753, xa tiña 39 anos e estaba casado, pero non tiña aínda fillos. Polo tanto, a data de nacemento de Agustín hai que situala bastantes anos despois desta data. Por volta do ano 1790 Agustín Martínez casou con Theresa de Soto, que era de Serramo. O matrimonio xa se asentara en Baio nesta derradeira década do séc. XVIII, pois o seu primeiro fillo (José Antonio Domingo Martínez de Soto) nacerá na parroquia o 30 de abril de 1798, e o 23 de febreiro de 1803 van ter unha filla, María Rosa Dominga. No ano 1804 el e maila súa muller aparecen como vendedores dunha caseta en Fornelos nun documento privado redactado por un notario no Campo da Feira de Baio (A Piroga).

Pero aínda hai máis: o noso escultor Agustín Martínez -que finaría en Baio o 5 de xullo de 1833- e a súa muller Theresa de Soto (falecida en febreiro de 1838) van ser os bisavós doutro famoso personaxe baiés: o músico relixioso Manuel Martínez Posse, de quen falaremos a continuación. Unha verdadeira familia de artistas, como se pode ver.

Entre 1826 e 1832 leva a cabo a que podería ser considerada a súa obra mestra: o grandioso retablo maior da parroquial de San Xoán de Cambeda, no Val de Vimianzo, cobrando por tal cometido a nada despreziable cantidade de 7.000 reais.

Manuel Martínez Posse, mestre de capela e organista da catedral de Tui

Tataraneto e bisneto de escultores

Manuel Martínez Posse pertencía a unha familia de artistas. Como xa dixemos, era tataraneto do escultor de Troitosende, Ignacio Martínez, e bisneto do escultor de Baio, Agustín Martínez Ribera.

Fillo deste -e, polo tanto, avó seu- fora Joseph Antonio Domingo Martínez de Soto, nado en Baio o 30 de abril de 1798, que casaría con Theresa Risco (de Cesullas), de quen tería a Ramón Martínez Risco, que habería de casar con Rosa Posse de Leis (de Soesto), que foron os seus pais. En suma, a árbore xenealóxica por vía paterna sería esta:

- Juan Ant^o Martínez (Borneiro ...? -1749), escultor.
- Ignacio Martínez Pardiñas (Borneiro 1712-Troitosende 1788), escultor.
- Agustín Martínez Ribera (Troitosende 1761-Baio 1833), escultor.
- Joseph Ant. Domingo Martínez de Soto (Baio 1798-...?).
- Ramón Martínez Risco (Baio ...? - ... ?)
- Manuel Martínez Posse (Baio 1858-Tui 1935), músico.

Manuel Martínez Posse naceu en Baio o 17 de outubro de 1858. Estudou no Seminario de Santiago e foi discípulo do mestre de capela de Compostela, Juan Trallero. En 1875 -ós 17 anos, cando aínda era seminarista-, foi nomeado organista e mestre director da capela de música do Seminario de Santiago. En 1882, cando aínda non fora ordenado sacerdote, solicita a praza de organista e mestre de capela da catedral de Tui, obténdoa tras unhas oposicións¹⁰⁸. Ordénase sacerdote e toma posesión do seu cargo, no que permanecerá durante 53 anos, ata a súa morte acontecida na cidade tudense o 18 de maio de 1935 (dato que tamén consta nunha nota marxinal no libro de bautizados de Baio).

Tocoulle vivir malos tempos para a música relixiosa, a causa das circunstancias políticas e o seu influxo na vida das catedrais. O Cabido tudense tivo que ir suprimindo os efectivos da capela de

música ó lle iren faltando os medios para sostela. A pesar de todo, durante a súa longa permanencia no cargo compuxo unha gran cantidade de obras musicais, que pola súa cualidade extraordinaria aínda permanecen vivas: os seus biógrafos considéranos autor brillante e popular á vez, que encheu todo o repertorio musical relixioso da diocese de Tui na primeira metade do séc. XX. Os historiadores musicais considéranos militante da primeira fornada da renovación litúrxica. Son de salientar as súas relacións cos católicos galeguistas da diocese tudense (escribiu himnos para Xerardo Álvarez Limeses e mais para o bispo Lago González).

A meirande parte da súa produción artística consérvase orixinal no arquivo musical da catedral de Tui, e a restante no do Seminario; aínda falta un investigador que saque a súa extensa obra do anonimato: isto contribuiría ó entendemento da música do primeiro terzo do séc. XX no sur de Galicia. A única obra que se chegou a imprimir foi o *Himno Triunfal a la Santidad de León XIII* (1926).

¹⁰⁸ Non nos cabe a menor dúbida de que Manuel Martínez chegou a coñecer persoalmente a **Frei Rosendo Salvado** (Tui 1814-Roma 1900), frade bieito fundador en 1847 da misión de New Norcia (Nova Nursia) na Australia Occidental, xa famoso e recoñecido no seu tempo pola súa valente defensa dos aborixes australianos. No verán de 1885, na súa cuarta viaxe a Europa, frei Rosendo visitou a súa vila natal, onde foi recibido apoteosicamente. Só estivo unha semana, pero por forza o baíes e o tudense tiveron que manter algunha conversa sobre o que os unía, a música sacra, pois o padre Salvado era desde moí novo un virtuoso organista.

Nas diversas historias da música galega que se publicaron sempre aparece Martínez Posse. En *La música en la catedral de Tui* (1987), de J. Trillo e C. Villanueva -malia que non se di onde naceu nin tampouco se fala da súa vida- transcríbese a letra e a música de varias das súas obras: "Difuntos", "Oficio de la Horas", "Lamentaciones", "Varia en latín", "Villancicos", "Himnos en castellano" etc. En *Historia da música galega* (1997: 123-125), de Mª Pilar Alén, salientáanse os pobres medios de que se tivo que valer en Tui o músico nado en Baio, así como o contacto que tivo nesa cidade episcopal con algúns dos máis destacados "católicos-galeguistas" -expresión de X. M. Carreira- como o bispo Manuel Lago González e Xerardo Álvarez Limeses. Esta autora tamén insiste no dispersa que está a súa obra musical, entre o Seminario e o arquivo catedralicio. Na catedral tudense hai un total de 54 obras e varios arranxos de varios autores.

A cidade de Tui nunha postal de principios do séc. XX. Nela residiu o sacerdote e músico baíés Martínez Posse de 1882 a 1935

O escritor Enrique Labarta Pose (1863-1925)

Por Xosé Mª Rei Lema¹⁰⁹

Enrique Cándido Esteban Labarta Pose naceu en Baio o 22 de xuullo de 1863, fillo de Francisco Labarta Raña e de Ramona Pose Martínez. Seu pai era boticario, e da botica que houbo na súa casa natal -casa que aínda hoxe se conserva ó abeiro duns carballos, con dous escudos nas súas paredes- quedou a denominación 'Os Carballos da Botica' para esta fermosa paraxe da vila baíesa, talvez a zona máis antiga da parroquia. Foi contemporáneo do músico relixioso Martínez Pose, veciño del case porta con porta (non sabemos se houbo algún tipo de relación entre eles).

Cando ós 21 anos lle entregaron o título de licenciado en Dereito non sabía qué facer con el. Traballou algún tempo como avogado en Baio, pero axiña decide trasladarse a Santiago e dedicarse ó xornalismo literario. En 1888 funda e dirixe a revista *Galicia Humanística* -quincenal, saíron á luz 15 números- e, ese mesmo ano, *El País Gallego*, publicación do que axiña foi relevado como director. Dous anos máis tarde crea *La Pequeña Patria* (1890) -saía cada dez días e só publicou unha

Retrato ou caricatura da Labarta

¹⁰⁹ Aínda que o punto de partida son as notas biográficas que sobre Labarta publicara Xosé Manuel Varela Varela (1995a) -o máximo especialista na obra labartiana (véxase nas pp. 510-511 a súa bibliografía)-, o noso colaborador Rei Lema incorpora aquí novos datos biográficos e literarios do escritor baíés (N. dos AA.)

Un estudante trouleiro

Labarta estudou bacharelato en Santiago e despois a carreira de Dereito, sen vocación ningunha, simplemente por seguir unha tradición familiar, xa que os seus antecesores foran avogados "de la Real Audiencia de este Reino de Galicia". Licenciouse en 1884. Para o exercicio de grao tratou o tema da pena de morte; o tribunal -do que era secretario o catedrático Alfredo Brañas- deulle a calificación de aprobado.

Malia ser orfo e de non ter a familia moitos recursos económicos, en Santiago levou unha vida de estudante bastante bohemia, o que o fixo moi popular, así coma os seus dotes de versificador espontáneo, tanto que Pérez Lugín se inspirou nel para crear o personaxe de Barcala da novela *La casa de la Troya* (1915), especialmente por unha famosa carta en verso que o poeta de Baio dirixira a Jesús Fernández Suárez; tamén contou o seu carácter "galleguísimo", o seu desenfado, fina ironía e retranca; repárese, así mesmo, na semellanza eufónica dos apelidos Barcala/Labarta.

Na súa época de estudante en Compostela participara nos faladoiros literarios da "Academia de la Juventud Católica", xunto a Alfredo Brañas, Valle Inclán, Vázquez de Mella e outros. Nestes faladoiros, Labarta era sempre incitado a ler composicións: "El señor Brañas ayer,/ me dijo de esta manera:/ Haga usted un verso cualquiera/ para mañana leer".

En 1884 publica o seu primeiro libro, *Última novedad* (subtitulado "99 céntimos de versos de todas clases y arreglados a todos los gustos"), integramente en castelán, quitando un poema titulado "O orfño". Ese mesmo ano casa con Elisa Martínez del Río, estanqueira de Santiago.

ducia de números-. En 1889, grazas á recomendación do deputado liberal por Pontevedra, Alfredo Vincenti -a quen lle dedicará o seu libro de poesías en galego e castelán *Bálsamo de Fierabrás* (1889)-, ingresa como administrador subalterno na delegación de Facenda en Pontevedra, traballo que non lle habería de satisfacer moito. Tamén recibiu axuda do carballés Alfredo Brañas, teórico do rexionalismo galego de fins do XIX.

Debido a este seu traballo ía residir varios anos en Pontevedra, onde mantén vivas as súas inquedanzas literarias. Nesta cidade vai fundar tamén varias revistas, comezando con *Extracto de Literatura* (1892). Dela saíron 46 números, pero a súa importancia veu de ser a primeira publicación do Estado español en incluír reproducións fotográficas. Despois sacaría *Pasatiempos* (1894) -só saíron 4 números- e *Galicia Moderna* (1897) -quincenal; saíron 30 números-.

De 1896 data o seu libro *Millo miúdo*, que recolle os seus poemas en galego máis coñecidos. Por este tempo frecuenta os faladoiros literarios da ci-

dade do Lérez e está metido na súa vida cultural, por iso participa nunha das festas máis populares, o entroido. Froito disto nacerá unha nova publicación, *Pontevedra en 1900*, propósito carnavalesco, que sería representado ese ano con música de Isidoro Puga. Ó ano seguinte repetiría con outro propósito, *El alcalde de Matalarrana*, e tamén en castelán temos noticia doutra peza teatral, *Al planeta Marte*, zarzuela da que non se sabe con certeza a data de composición (talvez 1911). En galego publicou tamén unha peza teatral, o sainete *Unha boa misa*, que foi publicado por vez primeira no xornal *Nova Galicia* de Buenos Aires (Arxentina) en 1905.

En 1902 ascende a oficial terceiro de Facenda, grazas á protección de Eduardo Iglesias Añino, a quen lle dedica o seu libro *Adormideras*, publicado este ano. En 1904 publica un folleto no que se contén "A festa da patrona de Tabeirón", poesía en galego que fora premiada nun certame celebrado en Pontevedra en 1903. En 1905 publica en prosa *Cuentos humorísticos*, que habería de ter tres reedicións póstumas

(os seus contos máis populares foron "O tío Miseria" e "O sacreto do tío Sanfona", escritos en galego).

A época dourada da súa popularidade en Galicia foi a derradeira década do séc. XIX e a primeira do XX: máis ou menos desde 1888 a 1908, ano en que publicou o poema "Morreu o poeta", dedicado a Curros Enríquez. A súa facilidade versificadora outorgoulle moitísimos galardóns literarios en numerosos certames. Foi cando compuxo as súas mellores poesías, algunhas delas galar-doadas: "Revista dunha corrida ¿de touros? na vila de Noya feita por un labrego" (premiada nos Xogos Florais de Pontevedra en 1886), "¡Probe gaiteiro de Bayo!" (tamén de 1886, premiada en Betanzos e en Pon-tevedra), "A festa da patrona de Tabeirón" (Pontevedra, 1903).

Enrique Labarta Pose

O seu emprego funcional vouno obrigar a continuos traslados de residencia, de aí que a súa popularidade vaia decaendo ó ter que vivir fóra de Galicia, posto que nin reeditou os seus libros nin publicou outros novos, e tamén porque escribiu pouco nesta última etapa da súa vida. En 1904 trasládase a Barcelona. En 1905 está en Burgos, desde onde marcha a Valladolid e de novo a Barcelona. Este ano publica en Buenos Aires, no xornal *Nova Galicia*, o poema "N'hai millor vida que a do labrego". Contra 1911 atópase en Ourense; en Toledo en 1912; en Barcelona en 1913. En 1919 ven para A Coruña, pero ten que marchar outra vez a Barcelona en 1920. Resulta que o noso vate viviu fóra de Galicia desde 1904 a 1925 con dúas breves paréntese: a de Ourense en 1911 e a da Coruña entre 1919-1920.

Así e todo, a pesar de tanto traslado e tanta viaxe, Labarta segue colaborando en revistas e xornais. Os anos máis infecundos son os que van de 1908 a 1917. Por volta de 1920 publica poemas como "A Santiago de Compostela no Xubileo de 1920", "¡Miña Pontevedra!" ou "¡Non falés gallego!", o primeiro e o terceiro en *El Ideal Gallego* e o segundo en *El Diario de Pontevedra*.

En castelán, Labarta tamén recibiu galardóns literarios, pois o seu poema "Oda a la libertad" recibiu o premio de honra en Barcelona (1904), premio disputado por un total de 211 poetas concorrentes a este certame. Tamén tivo un éxito relevante a "Oda a Don Quijote de la Mancha", lida polo autor nun acto público nun teatro de Burgos, en 1905.

A súa poesía encádrase dentro da liña costumista de fins do XIX e principios do XX, aínda que incorpora certos elementos do modernismo, de moda na época. As notas máis salientables son o humorismo -presente tamén na súa prosa-, a intención satírica e o agudo enxuizamento de tipos e costumes. A "Revista dunha corrida ¿de

touros?... en Noia" é un bo modelo de caricatura humorística (neste caso sobre o escaso apego dos galegos polas touradas, o ridículo que resulta en Galicia este espectáculo sangrento), e os costumes e o colorido das romarías describíense atinadamente n'"A festa da patrona de Tabeirón". Atrévase en certas ocasións coa sátira social en poesías reivindicativas e de certa denuncia política, en consonancia coa reivindicación agrarista da época, como en "N'hai millor vida qu'a do labrego" (1905), pero sentimentos emotivos coma a morte na emigración van ser os dominantes nos seus versos (por exemplo: "¡Probe gaiteiro de Baio!"). Non falta unha visión vigorosa de Galicia no que para Varela Jácome é o seu poema máis logrado: "Morreu o poeta", dedicado a Curros.

Morreu en Barcelona o 13 de maio de 1925, como consecuencia do descarrilamento dun tren, acontecido o 9 de abril anterior. Aínda non chegara ós 62 anos. A prensa galega dedicoulle grandes eloxios ó seu labor literario. Contra 1950, polo 25 aniversario do seu pasamento a cidade de Barcelona dedicoulle unha placa conmemorativa no nº 33 do Paseo de Gracia "Al poeta gallec Labarta Pose, que mori a Barcelona 1863-1925".

Homenaxes

Pola súa popularidade, Labarta xa recibira recoñecementos en vida. Cando tiña 51 anos e vivía en Barcelona tivo que viaxar a Pontevedra para asistir a un banquete na súa honra o 9 de agosto de 1917, no que participaron, entre outros, o famoso gaiteiro e folclorista pontevedrés Perfecto Feijoo e un mozo rianxeiro de 32 anos que destacaba como caricaturista: Alfonso R. Castelao (Seixas Seoane 2019-I: 578).

No terceiro cabodano da súa morte (13 de maio de 1928) recibiu unha homenaxe promovida polos notables de Baio, que publicaron un folleto -sen dúbida escrito por

F. Romero Lema- loando a súa figura literaria no que se manifesta a intención de colocar unha placa conmemorativa na súa casa natal, ou un busto nunha praza que ía levar o seu nome no lugar denominado "Os Carballos da Botica". Pretendían traer para o camposanto de Baio os seus restos mortais, e tamén se pensaba denominar "Enrique Labarta" o primeiro grupo escolar que se fixese na parroquia (haberá que agardar aínda uns cincuenta anos para iso: o 25 de abril de 1975 o C. P. de Baio recibe oficialmente o nome de "Labarta Pose").

Casa dos Labarta, nos Carballos da Botica (foto XMLS)

Unha escola que a entidade de emigrados en Buenos Aires “ABC del Partido de Corcubión” construiu en Pasarela (Vimianzo) tomou o nome de “Enrique Labarta”, que tamén lle foi imposto a unha céntrica rúa de Pontevedra en lembranza dos anos que o escritor pasou nesta cidade. Tamén en Carballo hai unha rúa co seu nome. A súa vila natal nunca o deu a esquecemento, pois, ademais de darlle o seu nome ó colexio público e a unha praza, a primeira asociación cultural que se fundou (1969-1970) recibiu o nome de “Labarta Pose”, e a actual asociación de veciños tomou o de “Tabeirón”, denominación metafórica de Baio na famosa poesía.

Aínda que foi escritor bilingüe, a súa obra máis popular foi a escrita en lingua galega, que lle valeu para dispor dun lugar apreciable na Historia da Literatura Galega. O vate baiés gozou de moita popularidade entre os seus paisanos, e aínda hoxe se lembran en Baio anécdotas súas, transmitidas de pais a fillos. Algunhas das súas poesías viñeron sendo aprendidas de memoria de xeración en xeración para seren recitadas en actos culturais e festivos.

Teodoro Morgade (1915-1935), poeta intimista morto na flor da mocidade

Por Xosé Mª Rei Lema

Teodoro Morgade Varela¹¹⁰ viu a luz na vila de Baio o 2 de xuño de 1915, e morreu afogado, a pouco de facer os 20 anos (o 21 de xullo de 1935), no mar da Coruña coma o poeta Aguirre, como consecuencia dunha malfadada excursión en piragua da praia de Santo Amaro á do Orzán.

Morgade fixo o bacharelato na Coruña e cursou a carreira de Farmacia na Universidade de Santiago, estudos que non puido rematar. Na súa época de estudante universitario participou activamente en movementos políticos de tendencia democrática e galeguista, como a Federación Universitaria Escolar (FUE) e a Federación das Mocidades Galeguistas (FMG).

Soamente dous íntimos amigos seus -os (anos despois) académicos Marino Dónega e Jenaro Mariñas- coñeceron a súa calada dedicación poética, na que se advirten, segundo Xosé Luís Méndez Ferrín, influencias dos tamén poetas galegos Amado Carballo e Manoel Antonio: “poemas suma-

O poeta Teodoro Morgade Varela

¹¹⁰ Teodoro Morgade era fillo de dona Lucinda Varela, señora ben xenerosa e desprendida, pois en 1957 cedeu unha leira que tiña en Bamiro, ó carón da estrada xeral AC-552, para que nela xogasen ó fútbol os mozos de Baio: foi o histórico **Campo do Balsoño**, utilizado polo C.D. Baio durante máis de corenta anos gratuitamente. O único pagamento que admitiu foi unha misa anual na memoria do seu nunca esquecido fillo Teodoro. Dona Lucinda finou en 1968, pero as súas fillas seguiron respectando o seu legado.

mente sensoriais e lúdicos, que revelan unha limpeza tal de execución que nos fai pensar no que habería de ser unha ditosa madurez poética posterior a 1936".

En 1963, case trinta anos despois da súa morte, os seus amigos Dónega e Mariñas editaron un *Cartafol* coas súas poesías e poemas en prosa, de tan só un cento de exemplares. Marino Dónega fixera un emotivo "Limiar" deste *Cartafol. Versos e prosas inéditos* de Teodoro Morgade, tomadas dalgunhas cartas dirixidas por el ós seus amigos; nesta introdución desvela a personalidade do poeta: modesto, sensitivo, silencioso... "Facía versos e deseños, inda que ninguén o soubera. Só dous amigos sabían do poeta e debuxante (...). O Morgade adolescente sentiu latexar nel o amor, a primavera, o mar, a lúa, a choiva, a terra... A eterna canción. Logo, non importa que a súa, como en definitiva toda poesía, fora de circunstancias. El sabía gozar no envés dos sonhos. E abóndanos como proba do que fixo, e do que puido facer, este mozo segrel que foi Teodoro Morgade".

Sentiuse engaiolado sobre todo polo mar, precisamente o mar, un mar que premonitoriamente el, nunha das súas poesías, chamou "amigo".

"Ti e mais eu atopámonos
mar de Fisterre
todo cortado de silenzos
convulso en arelas de pedra dura
morno de tantos luceiros
no teu van deitados
coa verde sangue
en algas realizada, ti mar
prenitude d'espellos vivos!
I eu cos meus ollos
en dores divididos,
sonámbulos de transparencias,
esposos dunha sangue parada,
cantiga de terra anterga, en
adolescencia de meridiáns!
Mar amigo
cata meus ollos fríos
dunha sede de ondas
salgados de infindos."

(T. Morgade, c. 1935).

No centro, Lucinda Varela e Teodoro Morgade, pais do poeta e benfeitores do C.D. Baio, reciben a visita de varios veciños de Baio (o mestre Antonio Platas entre eles) [foto cedida por Consuelo Bermúdez, Buenos Aires]

Xosé Collazo Martínez (1880-1962), canteiro e poeta na emigración americana

Por Xosé Mª Rei Lema

Xosé Ladislao Collazo, ou *Pepe de Rosa*, como era coñecido popularmente -pois era fillo de Rosa Collazo-, naceu en Baio o 26 de xuño de 1880. Casaría o 8 de setembro de 1901 con María Rojo Valiña, filla de Manuel e de Rosa e irmá de Juan Rojo Valiña (de aquí a estirpe baiesa dos de Xan de Rosa). En outubro de 1919 quedou viúvo con catro fillos -outros tres morrérannlle prematuramente- e ó non ter aquí un futuro claro, decidiu emigrar coa súa familia á Arxentina. Instalouse en Buenos Aires e traballou ata a súa xubilación como canteiro para a Municipalidade porteña.

Pepe de Rosa mantivo moita actividade cultural nos círculos galegos da capital arxentina. En 1922 fúndase a *Asociación Benéfica y Cultural del Partido de Corcubión* (ABC de Corcubión), e axiña vai Pepe formar parte dela, non só como socio senón como un dos directivos máis destacados. Por estas datas vai ser cando empece a publicar as súas poesías populares en lingua galega, primeiro na revista *Alborada* desta asociación, e, despois, nos anos cincuenta, en *Unión de Teo y Vedra*.

As súas eran unhas poesías costumistas, moi populares, evocadoras das paisaxes, festas, romarías e personaxes do seu Baio natal, dos seus arredores e de toda a Terra de Soneira. A morriña da terra nai, dos eidos nativos, sáelle por todos os poros. Na revista *Alborada* publicou 16 poemas, doce en galego e catro en castelán; o primeiro data de 1926 e o último de 1948. O seu debut foi cun acróstico dedicado ó avogado e periodista corcubionés Pepe Miñones, cando este fixera unha sonada visita a Buenos Aires en 1926 (Lamela; 1991: 98). Despois virían outras composicións con claras referencias á súa terra: “Anque vou e veño a Laxe...”, “O Carme do Briño”, “A musa da miña aldea”, “Unha virxe laxeirana”, “Lembranza (polas beiras de Muxía)”, “Foliada... por ir á festa ás Pereiras”, “Adiós val de Vimianzo”, “Río da Ponte do Porto”, “A Virxe de Montetorán” etc.

Na década de 1950 publicará oito poemas na revista *Unión de Teo y Vedra*, catro deles xa coñecidos e outros catro novos, como “Os feligreses de Baio desgabaron a San Pablo” ou “Como era domingo da Barca en Baio”. Tamén nos deixou outra poesía en castelán, de tema relixioso e moi moralista (“Donde impera el cristianismo no halla lugar la venganza”), que publicou no *Correo de Asturias* en 1942.

Collazo era de ideoloxía liberal, e nos anos da Guerra Civil española as súas simpatías estaban na causa republicana. Polos anos corenta e cincuenta procurou

Pepe Collazo

Un canteiro moi instruído...

Nesta carta enviada ó seu amigo baíés Roberto Veloso, que deixara Buenos Aires para retornar a Galicia en 1957, podemos ver as inxedanzas culturais de Pepe Collazo, inusuais para os emigrados da época.

«Señor Roberto Veloso. Mi estimado amigo: Me alegro que al recibo de esta te encuentres con salud en compañía de tus seres queridos en la celebración de las fiestas patronales. También yo desearía estar a tu lado, pero esperemos que algún día no lejano estaremos juntos. Nosotros queremos ver las campiñas, pero hay que reconocer que el alma de Galicia está en Buenos Aires. Hasta tenemos aquí la biografía y la historia de Xan de Valencia. Tu has conocido aquí al gaitero Fresco de Braño, que nadie de tu edad lo conoce en Bayo. Tu sabes que aquí a tres cientos metros donde yo tengo mi cama están los centros Lucense, Orensano, Hirmandade d'a Fala, Pontevedrés y las diversiones gallegas más importantes de Galicia, y tantas otras asociaciones que no se podrían describir en una misiva como ésta. Aquí he conocido al hombre más grande de Galicia y del mundo: Curros Enríquez, despues de Jesús el único hijo de Dios es Manuel Curros. ¿Quién lo conoce en Bayo? ¿Quién conoce a Lamas Carbajal? Me atrevo a decir que en Bayo no se conoce a Labarta. Porque para conocerlo hay que saber interpretar sus doctrinas: "¿Y si todos somos locos, que son los del manicomio?", como pensaba Labarta de este mundo perverso cuando estaba esperando una vacante de gato para ocuparla él, dándole mas valor que a la de un oficial de Hacienda.

Como te dije, hace 25 años que publiqué unos versos a la Virgen del Carmen del Briño, que volveré a publicar en breve sin modificación alguna y te mandaré una fotografía sacada en el campo del Briño donde hay mucha gente conocida, alguna también que ya pasó a mejor vida (...).».

José Collazo. Buenos Aires 25 de agosto de 1957

arredarse das asociacións galegas que consideraba manexadas por franquistas.

Foi un home moi activo dentro da colectividade galega, pois frecuentaba varios centros de emigrados. Pero o seu labor estivo sempre encamiñado cara ó seu Baio natal. En 1927 organiza no seo da ABC de Corcubión unha homenaxe e unha recadación para erixirlle un busto a Labarta Pose ó pé da súa casa, e como secretario da citada asociación propón que a segunda escola que se cree na comarca leve o nome do escritor baíés. Esta escola construírase en Pasarela (Vimianzo), e recibirá, en efecto, o nome de Enrique Labarta. Tamén moverá fíos para que a proxectada escola que a ABC vai construír no concello de Zas se faga en Baio, ó mesmo tempo que funda e dirixe o comité-homenaxe ó mestre baíés José Agra Regueiro. A Guerra Civil impediu a construción do agardado centro escolar en Baio, pero o ánimo de Collazo non decaeu e cando a situación política en España o permitiu retomou a súa idea, e a mediados da década de 1940 rexurdiu o Comité de homenaxe a Agra Regueiro, que nos comezos da década seguinte recibiu o impulso necesario coa recadación de cartos para levantar un grupo escolar en Baio.

Finalmente, o seu proxecto viu a luz en 1954, coa construción das Escolas “Agra Regueiro”, que contou coa colaboración dos veciños da parroquia de aquí e de alá.

Edificio das Escolas Agra Regueiro, inaugurado en 1954. Xosé Collazo e os membros da ABC de Corcubión de Buenos Aires enviaron cartos para a súa construción (foto EDR)

Roberto Veloso, cofundador das Mocedades Galeguistas de Buenos Aires

Os datos que de Collazo acabamos de transcribir, débémollos ó baiés **Roberto Veloso Gómez** (1919-2010), quen o tratou durante a súa época de emigrante en Buenos Aires. Por ser amigo de seu pai (Modesto Veloso), Pepe de Rosa fora quen o reclamara -era a forma de poder arranxar os papeis para emigrar- e mesmo pasara na súa casa porteña os oito primeiros meses.

Roberto Veloso e Carmen Balboa

Tamén Veloso Gómez mantivera unha intensa actividade galeguista durante a súa estadia na Arxentina (de 1949 a 1957), pois fora un dos fundadores, en 1953 (tiña daquela uns 34 anos), das Mocedades Galeguistas da capital arxentina, xunto con outros mozos e mozas galego-arxentinos. Dáse a circunstancia de que en 1954 coincidiran Roberto Veloso como presidente e o futuro gran escritor Xosé Neira Vilas como secretario destas Mocedades, que tan activas foran na emigración na defensa da lingua e cultura galegas cando en Galicia estaban proscribas polo réxime franquista (véxase B. Cupeiro; 1989: 179-194). Contra 1954 Roberto Veloso tamén colabora activamente no comité recadador de fondos na Arxentina para as escolas Agra Regueiro de Baio.

En 1957 regresaría a Galicia. Uns anos despois casaría con **Carmen Balboa López**, mestra de Bamiro (de 1961 a 1973), e despois do grupo escolar Labarta Pose de Baio (de 1973 a 1980). Esta muller conta, así mesmo, cunha biografía digna de ser novelada; de feito, varios historiadores xa a teñen citado nas súas obras. Carmen era a irmá menor de Benjamín Balboa, ex-subsecretario do Ministerio da Mariña de Guerra da República española, quen, por unha audaz acción persoal, evitara que a Armada se adherira ó golpe militar de 1936 manténdose fiel ó lexítimo Goberno español. No libro de Daniel Sueiro, *La flota es roja: papel clave del radiotelegrafista B. Balboa en julio de 1936* (Barcelona, 1983), cóntase esta decisiva acción e a dramática historia desta familia malpicá: o apelido Balboa era odiado tanto por Franco coma por Carrero Blanco. Xa rematada a guerra, o 29 de maio de 1939, sería fusilado en Cartagena outro irmán de Carmen, José Balboa López, sen que o Xefe do Estado e a súa muller atendesen para nada as desesperadas peticións de clemen-

cia da familia (Sueiro; 1983: 272-276). Contra 1946, Carmen Balboa, moza ben arriscada -que tiña outro irmán, Jesús, fuxido- convertérase en enlace en Santiago da IV agrupación dos guerrilleiros antifranquistas; cando o seu xefe Manuel Ponte cae abatido, Carmen é detida e pasa dous anos na cadea (véxase Lamela; 1992: 56-68, e Astray Rivas; 1992: 153-155). Carmen Balboa, que sempre se mantivo fiel ás súas ideas, finaría na Coruña o 21-4-1998.

Coidamos que estes detalles da vida de dúas persoas que tantos anos compartiron cos veciños de Baio tamén son dignos de coñecer, aínda que sexa dun xeito tan breve. Roberto Veloso deixou no seu testamento unha importante cantidade para a instalación do reloxo exterior da fachada das Escolas Agra Regueiro -que xa debía estar desde 1954- e toda a súa biblioteca para a A. de VV. Tabeirón. Anos despois da súa morte a asociación veciñal colocaría o reloxo no alto da fachada, de onde tamén se eliminou o escudo de cemento franquista en cumprimento da Lei de Memoria Histórica.

Xosé Romero Lema (1901-1927), galeguista e amigo do poeta Manuel Antonio

Catro dos irmáns Romero Lema: Pepe, Perfecto, Germán e Paco (foto cedida por J.A. Martínez Romero)

Convocada polo xornalista Antón Vilar Ponte, o 18 de maio de 1916 tivo lugar na Coruña a primeira xuntanza das Irmandades de Amigos da Fala, que tiñan como obxectivo a defensa, exaltación e fomento da lingua galega en todos os ámbitos. O 28-5-1918 constituíriase a Irmandade de Santiago. En 1917 naceran as de Ferrol, Vigo e Mondoñedo; en 1918 as da Estrada, Vilagarcía, Ortigueira, Muxía e Lugo, e nos anos seguintes outras ata un total de 28. Nelas fóronse integrando persoeiros coma Ramón Cabanillas, Vicente Risco, Otero Pedrayo ou Castelao. Ademais de se comprometeren co idioma, tamén se declararon nacionalistas, por consideraren que Galicia reunía as características propias dunha nación.

O muxián Gonzalo López Abente estaba, sen dúbida, detrás da Irmandade de Muxía; fóra del non sabemos de ningún intelectual máis das comarcas da Costa da Morte comprometido coas Irmandades, pero si dun mozo estudante en Santiago que acolleu a súa fundación con verdadeiro entusiasmo. Trátase de **Xosé Romero Lema**, nacido en Baio o 13 de xaneiro de 1901.

Pepe Romero foi compañeiro de estudos de bacharelato en Santiago do rianxeiro **Manuel Antonio Pérez Sánchez**, futuro renovador vangardista da poesía galega,

aínda que quizais os dous xa se fixeran amigos en Baio, pois a nai do de Rianxo (dona Pura) fora mestra na veciña parroquia do Allo (Zas) de 1910 a 1916¹¹¹. Despois de remataren o bacharelato seguiron comunicándose por carta. No libro de Xosé Luís Axeitos, *“Manuel Antonio. Obra completa. Epistolario”* (2015) transcribíense catro cartas enviadas a Baio polo rianxeiro e once remitidas polo baiés a Rianxo, todas escritas en galego, uso nada habitual na época.

Rúa do arcebispo Romero Lema, a principal de Baio (foto EDR)

Polo que se pode observar neste epistolario, Pepe Romero era un mozo amigo das festas, pero tamén preocupado pola política e a cultura¹¹². Nas misivas manifesta ás claras a súa ideoloxía republicana e galeguista, e empeza a comprometerse coas incipientes Irmandades da Fala que se estaban creando. Mesmo semella que ía un paso por diante do rianxeiro, pois é el quen lle dá información e quen trata de atraelo ó novo e ilusionante movemento intelectual galeguista. Na carta do 20-7-1918 dálle o enderezo na Coruña do periódico *A Nosa Terra*, voceiro das Irmandades, e noutra datada en novembro de 1919 relátalle polo miúdo a “xuntanza escolar nazonalista” que o 26 deste mes se fixera en Santiago, á que Romero asistira:

«Presidía o auto o concexal do Axuntamento señor Vázquez Enriquez, quen nos presentou o noso querido irmán Villar Ponte como representante d-a Irmandade da Cruña, co tipo d’Anarquista que se gasta o velo de lonxe xa metía respecto, (...). Falou despois Fray Salvador que estivo bastante ben (...); falou logo Pita Romero qu’estubo moi ben; e por derradeiro Vázquez Enriquez qu’o estropeou todo por falar en castelán disque non sabía falar o Gallego (que vergonza) diso alí unhas cantas cousas e levantouse a sesión co-as seguintes conclusións: 1ª Pedirlle o Goberno o creamento d’unha cátedra de Literatura e Lingua Gallega. 2ª. Pedirlle a Autonomía integral pra Galicia».

O baiés remata a epístola co lema “Coma en Irlanda érguete a anda”, que anos atrás pronunciara o catedrático carballés Alfredo Brañas. Semella que era “máis botado para adiante” politicamente có rianxeiro, pois nunha carta anterior que lle enviara o 20-6-1918 remataba cun rotundo “Viv’a República. A for’a Aristocracia”.

Xosé e Manuel seguíronse carteando polo menos ata 1922. Despois só aparece no libro de Axeitos unha carta remitida desde Caldas de Reis o 24-7-1925. Quizais

¹¹¹ Véxase o que escribimos sobre Pura Sánchez na parroquia do Allo (p. 392).

¹¹² E quizais tamén polo deporte, pois na memoria oral baeisa quedaba hai anos a lembranza de que os dous irmáns máis vellos dos Romero Lema -Perfecto e Pepe- foran dos primeiros que lles daban patadas a un balón en Baio, no chamado ‘Campo do Fútbol’ -así pronunciado- da Cacharosa, contra 1920. Poida que fosen eles os fundadores do Soneira C.F. baiés, que lle disputaba ó Ball Soneira de Vimianzo o nome histórico da comarca (Rei Lema / Lema Suárez 2015: 24).

fose a derradeira. O baiés dille nela que estivera moi enfermo, cunha doenza “que os médicos chaman bronquites gripal”, da que lle quedara unha afonía que non daba curado, e por iso fora tomar as augas caldesas. Pídelles que lle faga unha visita, que non sabemos se se chegou a realizar ou non.

A fatalidade quixo que os dous amigos, nados case a un tempo, a canda o século, morreran na flor da mocidade, antes de chegaren ós trinta anos. O de Baio ós 27 anos, na Serra do Guadarrama-Madrid, o 29-9-1927, a onde o levaran os pais por recomendación médica coa esperanza de que o aire puro da serra favorecese a curación. O de Rianxo ós 29 anos na súa vila natal, o 28-1-1930, e da mesma enfermidade, a tuberculose, doenza mortal na época, truncándose así dúas grandes esperanzas para a cultura galega.

Francisco Romero Lema (1903-1972)

Cronista local, estudoso da obra de Labarta e lexicógrafo¹¹³

Francisco Romero Lema, na súa mocidade

Ramón Francisco Romero Lema naceu en Baio o 29 de marzo de 1903, e morrería, ós 69 anos, como consecuencia dun accidente de automóbil, o 9 de decembro de 1972 na mesma vila. Estudou Filosofía e Letras na Universidade de Santiago, licenciándose en 1926. Durante a súa etapa universitaria tomou parte dun dos acontecementos máis importantes na cultura galega da época: a fundación do Seminario de Estudios Galegos (SEG) en outubro de 1923, na casa do seu profesor Armando Cotarelo Villedor, onde se redactaron os estatutos. Asinaron con el a acta fundacional compañeiros que logo serían moi recoñecidos en diversos ámbitos culturais: Fermín Bouza-Brey, Xosé Filgueira Valverde, Manuel Magariños Negreira, Ramón Martínez López, Xosé Pena e Pena, Wenceslao Requejo Buet, Lois Tobío Fernández e Alberto Vidán Freiría. Non obstante, Paco Romero non chegou a ser membro de feito do SEG, pois non presentou o traballo de ingreso.

Como despois se publicarían diversas versións das circunstancias da fundación, el tamén deu a súa, redactada en agosto de 1966 e inédita ata hai pouco tempo (cfr. Rei Lema, 1999).

Francisco permaneceu na casa patrucial da Cacharosa, solteiro, observando os cambios e aconteceres da súa vila de nacemento, entre os seus libros e os seus escri-

¹¹³ Os datos desta biografía tomáronse da máis completa que realizou Xosé M^o Rei Lema na ‘Introdución’ do *Vocabulario de Soneira* de F. Romero Lema (RAG, A Coruña, 2000, pp. 13-21). O primeiro artigo biográfico deste polígrafo baiés publicouno Braulio Pérez Astray en 1992 (ver bibliografía).

tos. As súas saídas eran para ir á misa dominical xa que, segundo nos contou no seu día o seu sobriño Modesto Castiñeira Durán¹¹⁴, era un home moi relixioso (na casa rezaban o rosario todas as noites) e moi devoto da Virxe, en concreto da que se venera na ermida de Monte Torán (Bamiro). Tal era o seu aprecio por ela que o primeiro pseudónimo que utilizou foi Félix Torán. Posteriormente empregará un segundo pseudónimo: Rosendo Ruiz.

A lectura na súa mocidade dun artigo, posiblemente de Celso García de la Riega ou de Luciano Rey Sánchez, que lle atribuíu a Colón unha orixe galega, fixo que espertase nel un especial interese en demostrar tal feito, tarefa á que, segundo Castiñeira Durán, dedicou o resto da súa vida. Baseou a súa teoría en certos detalles lingüísticos dos escritos do almirante, inzado de galeguismos, rebatendo a Menéndez Pidal, que falaba de portuguesismos. Os resultados das súas investigacións van aparecer publicados na prensa galega durante a década dos cincuenta. Utilizando sempre o pseudónimo de Rosendo Ruiz publica no *Faro de Vigo* "Un galleguismo de Colón" (19 de xuño de 1951), para pasar logo a *La Noche*, onde baixo epígrafe "Folletón de Rosendo Ruiz", aparece "La lengua de Colón" (o 25, 26 e 28 de abril e o 2 de maio de 1953) e "Galleguismos de Colón" (o 28, 29 e 30 de decembro de 1959 e o 1, 2 e 4 de xaneiro de 1960). Estes artigos, xunto cun inédito "Algo más sobre Colón" recolleraos en 1969 nun pequeno opúsculo titulado *La lengua de Cristóbal Colón*, edición sufragada por el mesmo.

As pesquisas sobre o léxico do almirante foron o punto de partida para que se dedicase a elaborar un vocabulario comarcal, da Terra de Soneira, recollendo aquelas voces que lle oía non só ós seus veciños, senón tamén ós das aldeas de arredor. Contaba para esta tarefa coa estimable colaboración do noso informador, Modesto Castiñeira Durán, quen desde o ano 1960 o levaba nun turismo a aqueles lugares que consideraba de interese. O método que empregaba era moi peculiar: unha vez chegado ó lugar desexado enviaba ó seu familiar a falar coa primeira persoa que atopasen (pois a el fuxíanlle debido ó seu porte de "intelectual" antigo: barba, chapeu, gravata...), e unha vez trabada confianza achegábase el co fin de, a través da conversa, oír da boca do veciño a palabra esperada; unha vez pronunciada procuraba rematar canto antes aquel encontro. Outras veces conseguía a información sen ter que desprazarse, pois intentaba falar coa xente que por diversos asuntos visitaba a súa casa. As investigacións duraron ata o momento da súa morte, ampliando o seu campo de acción ás comarcas veciñas (Bergantiños, Xallas...), talvez para confrontar as diversas variantes.

¹¹⁴ Falecido en febreiro de 2003.

O seu afán recompilador non quedou só no léxico, senón que tiña elaborado un compendio de refráns e outro de cantigas populares, entre as que destacan as dedicadas á Virxe da Barca, que vai publicar baixo o pseudónimo de Rosendo Ruiz en *La Noche* (21, 22, 28 e 30 de decembro de 1960). Así mesmo, deixounos un artigo moi curioso sobre a reforma da ortografía do castelán.

No ámbito da literatura escribiu sobre a vida de Manuel Antonio, a vida e obra de Pepe de Xan Baña, sobre a famosa glosa que o cura de Fruíme lle dedicou a Antonio Rioboo y Seixas ("Ai do Allo, aí do Allo..."); da mesma maneira, realiza correccións ós ripios que, segundo el, contén o famoso poema de Pondal "A campana de Anllóns", e fai un estudo das *Décimas ó Apóstolo Santiago* de Martín Torrado, todos eles inéditos, agás este último que publicou no *Boletín de la Real Academia Gallega* (tomo XXX, nº 345-350, A Coruña, decembro de 1968).

Pero o escritor que maior interese espertou nel foi o seu veciño e amigo Enrique Labarta Pose, con quen mantivo correspondencia, sobre todo nos anos en que o "troiano" habitaba en distintas poboacións españolas (Burgos, Valladolid, Barcelona...). Continuaron as relacións epistolares co seu fillo Enrique Labarta Martínez, nas que se aprecia o interese de Romero pola reedición e difusión das obras labartianas (cfr. Labarta Pose, 1995: 556-561). O primeiro texto que escribiu sobre Labarta foi con motivo da homenaxe que o pobo de Baio lle fixo no seu terceiro cabodano (13.5.1928), na que pronunciaron discursos os persoeiros máis relevantes da vila, entre eles o avogado Germán Romero Lema, irmán do noso autor. Na súa alocución, Francisco Romero enxalza e analiza as máis famosas composicións do escritor baiés [Este discurso foi publicado nun pequeno libríño pola tipográfica de *El Ideal Gallego*]. Entre os seus artigos inéditos figura "La crítica de Varela Jácome", no que rebate ó emérito profesor por considerar ripiosas algunhas das composicións de Labarta, e, tal era a súa desconformidade coa edición que este filólogo fixo das poesías e contos labartianos, que chegou a afirmar que "tales libros no deben figurar en ninguna biblioteca". Tamén está presente Labarta en numerosos artigos que publicaba con motivo das festas e Baio, tanto nos folletos conmemorativos como na prensa (*La Noche*, 14.5.1954; *La Voz de Galicia*, 7.9.1963). Para rematar co campo da literatura, hai que sinalar que Romero fixo pequenos intentos de creación poética, deixándonos tres composicións tituladas "En la inauguración del teléfono en Bayo" (novembro de 1930), "Janua Coeli" (xaneiro de 1931) e os sonetos "A Bayo" (ó lado do artigo de *La Voz de Galicia* antes citado) e "A miss Galicia 1934" (*Vida Gallega*, nº 596, ano 1934). Nada se sabía deste último soneto do erudito baiés a esta moza "hechizo de su hermosura peregrina". Localizouno Rei Lema en 2019.

A súa preocupación intelectual levouno a mostrar interese tamén pola xeografía e historia de Galicia, en artigos coma "El chaflán gallego", "La etnia de Galicia" e "Galicia irredenta" (esta última, a das comarcas de fala galega de Asturias, León e Zamora, quizais influenciado polo seu mestre Armando Cotarelo, natural da zona asturiana do Eo-Navia), e, máis concretamente, pola historia de Baio, pois deixou unhas notas de grande interese histórico tituladas "Bayo en el Siglo XX". Nelas foi anotando ano a ano, desde a súa infancia, os pequenos cambios que ía observando (grosso modo, de 1900 a 1970), e así sabemos cando chegou o primeiro automóbil á comarca, cando se escoitou a primeira radio ou a primeira televisión, cando se instalou o telégrafo, o teléfono, a luz eléctrica, etc. (a maioría foron publicados en Lema Suárez, 1989).

Paco Romero non puido ver impresa en vida a que para nós é a súa obra máis importante: o *Vocabulario de Soneira*, publicado pola Real Academia Galega o ano 2000 con edición e notas de Xosé Mª Rei Lema. A época que lle tocou vivir non era moi propicia para a publicación de estudos sobre o galego e el segu-ro que nin sequera o intentou. Polos seus sobriños (Modesto e José Antonio) tiñamos noticias vagas da existencia de papeletas soltas sobre o léxico soneirán. Alí continuaron durante case tres décadas, ata que as buscou e ordenou alfabeticamente nada menos que o seu irmán o arcebispo D. Maximino, entre 1995 e 1996, poucos meses antes do seu falecemento¹¹⁵.

O manuscrito consta de 144 follas (22 x 16'1 cm.) escritas a bolígrafo por un só lado na súa maioría (só en doce continúa polo reverso), aínda que empregaba a outra cara para posteriores engadidos. As follas aparecen numeradas na parte superior dereita e esta numeración é particular de cada letra.

Na súa obra póstuma, *Vocabulario de Soneira* (2000), F.R.L. demostrou a súa valía como lexicógrafo

Primeira páxina manuscrita do *Vocabulario de Soneira*, de F. Romero Lema

¹¹⁵ No prólogo ó *Vocabulario de Soneira* X. Mª Lema Suárez narra as circunstancias que propiciarian a afortunada recuperación das papeletas. Foi a raíz dunha visita que este, acompañado de seu pai, realizou en setembro de 1995, na casa familiar da Cacharosa, a monseñor Romero, acabado de chegar de Roma. Na conversa falouse ocasionalmente das papeletas de don Paco, extraviadas nalgún corneco da biblioteca ou xa perdidas. En setembro do ano seguinte D. Maximino tiña unha carpeta preparada con elas ordenadas alfabeticamente, que entregou ó seu sobriño José A. Martínez Romero para que llas fixera chegar a X.M.L.S., quen despois llas pasaría a Xosé Mª Rei Lema para o seu estudo ó considerar que era traballo para un filólogo. A proba da importancia deste vocabulario comarcán inédito estivo no interese que puxo a RAG para publicalo, cunha introdución do académico Manuel González, que acudiu á presentación do libro en Baio o 22-07-2000 xunto con outros membros da institución. Deste xeito, case trinta anos despois do seu pasamento, a meritoria obra léxica de F.R.L viu a luz e non quedou no esquecemento (N. dos AA.).

As entradas están ordenadas alfabeticamente, aínda que presenta algúns erros de colocación. Cando isto ocorre o autor adoita empregar signos gráficos, como frechas a carón das formas descolocadas sinalando cara ó punto correcto da súa situación que virá indicado cunha raia. Usa tamén a raia para chamar a atención de engadidos na parte posterior. O número de entradas é de 4049, que se reparten entre as 409, 377 e 367 de *p*, *a* e *r* ata as 26, 5 e 2 de *h*, *ll* e *ñ*, respectivamente¹¹⁶.

O vocabulario foi recollido, grosso modo, entre 1950 e 1972, e chama a atención pola súa vontade normativa, pois a maior parte das entradas escolleitas non difiren moito dos dicionarios normativos actuais do galego e adáptanse sen maiores dificultades á normas ortográficas oficiais da RAG. Quizais F.R.L. foi un adiantado no seu tempo. Aínda que escribía en castelán tamén vía a necesidade dunha normativa ortográfica común para a lingua galega, e cómpre termos en conta que cando finou tan só levaba uns anos funcionando a cátedra de Lingua Galega da USC e apenas botara a andar o Instituto da Lingua Galega (ILG). Rei Lema, o editor e comentarista desta obra, chegou a rexistrar máis de 80 entradas que no momento da publicación non aparecían nos dicionarios (véxanse ó completo en Romero Lema, F. 2000: 24-25).

Para F.R.L. a Terra de Soneira “está enclavada entre Bergantiños, Xallas, el Valle de Vimianzo, el Litoral de Lage y la Ribera del Allones. Comprende veinte parroquias. Su centro natural es Bayo”. Estas eran as vinte parroquias: Anos, Baio, Bamiro, Borneiro, Carreira, Santo Adrián do Castro, Gándara, Lamas, Loroño, Meanos, Mira, Nantón (excepto as aldeas de Camafreita, Cazón e A Piolla), O Allo, Salto, San Cremenzo de Pazos, Riobó (menos a aldea da Mata), Tines, Treos, Vilar e Zas. Consideraba que o Val de Vimianzo xa era outra comarca. Polo tanto, a comarca soneirá era para el un territorio moito máis reducido do que hoxe está recoñecido oficialmente polo *Mapa Comarcal de Galicia de 1997* (concellos de Zas, Vimianzo e Camariñas).

O arcebispo Maximino Romero Lema (1911-1996), alta xerarquía no Vaticano

Maximino Romero Lema naceu en Baio en 1911. Licenciouse en Dereito na Universidade de Santiago e completou estudos na de Madrid; despois exercería a docencia nas dúas. Durante a súa mocidade foi membro activo de varias asociacións de estudantes católicos, polo que estivo en contacto co cardeal Herrera Oria (presidente de Acción Católica), quen fixo que se trasladase a Madrid, onde coñeceu a mozos do seu tempo que no futuro haberían de desempeñar importantes cargos políticos e ecle-

¹¹⁶ Para unha información máis polo miúdo, véxase Romero Lema, F. (2000: 20-24).

siásticos, coma os italianos Giovanni B. Montini (futuro papa Paulo VI), Aldo Moro, Giulio Andreotti, Amintore Fanfani etc.

Iniciou estudos eclesiásticos, pero tivo que suspendelos ó estalar a guerra civil española, participando nela como artilleiro no bando sublevado. Ó rematar a contenda bélica seguiu cos estudos eclesiásticos no Seminario de Madrid, trasladándose despois á Universidade Gregoriana de Roma para estudar teoloxía. A ocupación aliada obrigouno a abandonar Roma, rematando a licenciatura teolóxica na Universidade Pontificia de Salamanca. Ordenouse sacerdote en Santiago en 1944.

Homenaxe popular a Maximino Romero Lema con motivo do seu nomeamento como Fillo Predilecto de Baio (22-11-1992)
[foto Fuentes]

En Madrid continuou coa súa preocupación universitaria e eclesial, manifestada en diversas fundacións, e puxo en marcha en 1946 a Obra de Cooperación Hispanoamericana (OCHSA) para a preparación de sacerdotes españois misioneiros na América. Por esta época consolidouse a súa íntima amizade con Joaquín Ruíz-Giménez, futuro embaixador de España no Vaticano (1948-1951), ministro de Educación (1951-1956) e -anos despois- comprometido presidente do clandestino partido de *Izquierda democrática* (1969), así coma da sección española de *Justicia y Paz* (1972-79).

En 1964 foi consagrado bispo auxiliar de Madrid, encargado da pastoral universitaria e secretario da Comisión de ensinanza da Conferencia Episcopal. O pobo de Baio recibíbeo multitudinariamente o 2 de agosto de 1964, descubríndose este mesmo día a placa que dá o seu nome á rúa principal da vila.

En 1968 o papa Paulo VI noméao bispo titular de Ávila. En 1973 a Conferencia Episcopal Española designouno gran chanceler da Universidade de Salamanca, or-

A visita de setembro de 1995 ó arcebispo Romero Lema na súa casa familiar da Cacharosa (á que se alude na biografía do seu irmán Francisco)

[foto J.A. Martínez Romero]

ganismo que o distinguiu co doutoramento "honoris causa". Este mesmo 1973 o papa nomeouno arcebispo da sede imaxinaria de Cittanova (Iugoslavia), e secretario da Sagrada Congregación do Clero, co que pasou a residir en Roma, e iso permitiulle relacionarse con diversos episcopados de todo o mundo.

En setembro de 1975 tivo a valentía de apoiar ó papa Paulo VI cando este decide romper as relacións con Franco por este non atender as peticións de clemencia para os condenados a morte en tres consellos de guerra sumarísimos. Foron as derradeiras penas de morte do ditador, que provocaron protestas contra o réxime en todo o mundo¹¹⁷.

Por volta do ano 1985 e seguintes pensouse que era el a persoa idónea para ocupar a sede vacante de Compostela, pero tal designación non chegou a realizarse.

A pesar de pasar practicamente toda a súa vida fóra de Galicia -e mesmo de España-, Maximino Romero sempre tivo presente a súa vila natal. Pola súa filantropía -doou os terreos para construír a igrexa nova, no Campo do Rollo, e a maior parte onde se asenta o IES que leva o seu nome, no Prado da Torre- o pobo de Baio distinguíuno co nomeamento de Fillo Predilecto o 22 de novembro de 1992. No transcurso dunha gran homenaxe popular, descubriuse unha placa conmemorativa na fachada da igrexa nova e entregóuselle unha medalla co escudo de Baio.

Faleceu ós 85 anos o 29 de outubro de 1996 no avión que o traía de Roma a Santiago de Compostela; gravemente enfermo, viña xa para pasar os seus derradeiros días en Baio, entre os seus veciños. O seu enterro foi multitudinario, asistindo a el múltiples personalidades, especialmente altas xerarquías da Igrexa: os arcebispos de Santiago e de Madrid, o nuncio vaticano, o presidente da Conferencia Episcopal, os bispos galegos e mais os de Ávila e Bilbao, entre outros. Cumprindo co seu desexo, foi enterrado baixo unha simple lápida de granito no interior da igrexa nova de Baio.

Un arcebispo con sona de aperturista.- O papa Paulo VI foi o gran promotor do arcebispo Romero Lema. Baixo o patrocinio do cardeal Benelli, foi un elector de bispos durante o franquismo e persoa de máxima influencia en Roma. En troques, Xoán Paulo II non o ascendería a cardeal como se esperaba, poida que pola súa

¹¹⁷ En setembro de 1975, despois duns consellos de guerra sumarísimos a porta cerrada e sen unas mínimas garantías para a defensa dos acusados, foron condenados a morte dous membros de ETA e tres do FRAP (entre estes, o vigués J. H. Baena), acusados de actos terroristas. Foron fusilados o 27 de setembro, unha vez que o ditador fixo oídos xordos ás múltiples peticións de clemencia, entre elas a do papa Paulo VI. A familia de Baena aínda segue reclamando hoxe a revisión do seu xuízo, considerando que el nada tivera que ver cos feitos que se lle atribuíran.

sona de "aperturista". Pertencía á Asociación Católica Nacional de Propagandistas, que postulaba a política democrata-cristiá fronte ó franquismo (era amigo dunha persoa tan aberta e dialogante como Joaquín Ruiz Giménez).

O escritor galego José Angel Valente comentaba nun artigo do diario *El País* ("Una breve memoria", 18.05.1985) a relixiosidade aberta e dialogante de D. Maximino fronte ó ríxido dogmatismo da Igrexa española de posguerra:

«Tal vez haya sido él quien más hizo por abrir importantes sectores de la Iglesia de este país a las formas de religiosidad abierta y dialogante que culminaron en el Concilio Vaticano II y en la Iglesia del papa Juan XXIII».

O articulista lamentaba que o papa Wojtyla (Xoán Paulo II) non o promoveuse a prefecto ou cardeal.

Nas memorias do cardeal Tarancón aparece clara e diáfana a postura de mons. Romero Lema cando o Vaticano suspende en 1975 as súas relacións con Franco, por non atender as xa citadas peticións de clemencia do Papa para os condenados polo xuízos celebrados en Burgos, Barcelona e Madrid en setembro dese ano.

«Al comentar la alocución del Papa del día anterior -escribe Tarancón- se manifestaron tres tendencias: una, algunos -Maximino Romero de Lema, Torrella- comprendían perfectamente la condena del Papa porque, según el criterio universal, en los juicios sumarisimos han faltado las mínimas garantías de defensa para los acusados» (Vicente Enrique y Tarancón. *Confesiones*; 1996, Ediciones S.M., Madrid; p.834).

As outras dúas tendencias dos bispos españois eran contrarias á do papa e favorables a que se aplicasen sen compaixón as penas de morte ditas por Franco.

«Los sacerdotes que viven en Roma se sintieron agraviados por la intervención del Papa. Esta impresión era general: sacerdotes, religiosos y religiosas; tan sólo Monseñor Romero de Lema y Torrella defendieron desde el primer momento la actitud de Pablo VI y se la explicaron perfectamente» (Tarancón. *Confesiones*; p. 849).

O bispo Uxío Romero Pose (1949-2007), prestixioso investigador da Historia da Igrexa

Uxío Romero Pose naceu en Baio o 14 de marzo de 1949, no seo dunha familia humilde. Estudou no Seminario de Santiago e marchou despois, con bolsa de estudos, ó Colexio Español de Roma, para estudar teoloxía na Universidade Gregoriana do Vaticano, e tamén Ciencias Orientais e Patroloxía. Seguiu a especialización de patrística con profesores tan sinalados como Orbe, Simonetti, Pincherle, Gribomont, Haus-herr e Bianchi.

En 1974 foi ordenado sacerdote en Baio polo arcebispo de Santiago Ángel Su-quiá. Dous anos despois era profesor axudante na Universidade Pontificia Gregoria-

na de Roma, e en 1977 dispensaba clases no Centro de estudos Teolóxicos de Canarias (Las Palmas).

En 1978 doutórase en teoloxía pola Universidade Gregoriana de Roma, cunha tese dirixida por A. Orbe e titulada *Símbolos eclesiales en el comento a Apoc. 1, 13-3, 22 (Hacia la reconstrucción de la obra del donatista Ticonio)*. En 1979 forma parte dos investigadores bolsellos do Instituto Español de Historia Eclesiástica de Santiago e Montserrat, de Roma, e foi profesor da facultade de Teoloxía de Burgos.

Desde 1981 e durante varios anos foi director e profesor do Instituto Teolóxico Compostelano, en Santiago, onde tamén dirixiu o Centro de Estudos Xacobeos e a revista *Compostellanus*. Foi tamén membro do Consello da Cultura Galega, e seguiu formando parte da Asociación Internacional de Patrística e da "Junta Asesora de Teólogos de la Comisión Episcopal de la Fe de la Conferencia Episcopal Española". Tamén desempeñou o cargo de reitor do Seminario Maior de Santiago. Tivo, así mesmo, relación co mundo misionero, especialmente con Angola, a onde viaxou nalgunha ocasión.

O 1º de maio de 1997 foi consagrado bispo auxiliar de Madrid na catedral da Al-

mundena, onde se viu acompañado por centos de veciños e veciñas de Baio e parroquias da súa redonda (Bamiro, O Allo, San Cremenzo, Lamas, Zas, Anos etc.), o alcalde de Zas (Ernesto Rieiro) e membros da corporación incluídos. A cerimonia, presidida polo arcebispo de Madrid, Antonio Rouco Varela, estivo concelebrada por trinta prelados e catrocentos sacerdotes. Para o seu episcopado, Uxío escolleu o lema "Deus facit, homo fit" ('Deus fai, o home debe deixarse facer').

Infelizmente, a morte sorprenderíao o 25 de marzo de 2007 en Madrid, ós 58 anos, truncándose así unha brillante carreira eclesiástica. Os seus restos descansan na cripta da catedral da Al-mudena, por capricho de mons. Rouco, contrariamente ó desexo dos seus familiares, dos baieses en

Uxío Romero Pose, no día da súa consagración, Madrid (1-5-1997)
[foto Alberto Villar López]

Un bispo para conectar co ámbito da cultura

Con motivo da ordenación de Uxío Romero, a prensa galega e madrileña salientaba o feito de que o arcebispo de Madrid tiña especial interese en incorporar o baies para conectar co mundo da cultura, dada a súa recoñecida talla intelectual.

Moi elocuente era o titular do xornal *ABC* do día 2 de maio: "Monseñor Romero Pose, intelectual y gallego, fue ordenado ayer en La Almuneda" (p. 71). Engadía o diario madrileño que

«Con la ordenación de un nuevo obispo auxiliar, el arzobispo de Madrid no sólo completa su equipo de colaboradores en el gobierno de la Archidiócesis, sino que pone en marcha uno de sus más deseados proyectos: la pastoral del mundo de la cultura. Para ello ha hecho venir de Santiago a un reconocido intelectual, al que allí ya confió la dirección del centro de estudios teológicos, monseñor Eugenio Romero».

Houbo quen estableceu comparanzas entre os camiños paralelos que parecían seguir os dous prelados nados en Baio, pois tamén Maximino Romero Lema fora nomeado bispo auxiliar de Madrid -33 anos antes, en 1964- e desempeñara funcións relacionadas coa cultura.

xeral e de moitos amigos galegos, que esperaban que viñesen para o cemiterio parroquial de Baio, para descansar onda os seus familiares e veciños.

Romero Pose foi un dos grandes investigadores actuais da Historia da Igrexa e, concretamente, unha figura mundial na patrística (ciencia que estuda os escritos dos Santos Padres da Igrexa). Foi convidado a participar en múltiples congresos internacionais deste tipo de estudos eclesiásticos (Roma, Oxford etc.). Publicou varios libros e multitude de artigos, distribuídos en revistas do ramo. Unicamente faremos referencia ás publicadas en revistas galegas sobre coñecidas figuras da Historia da Igrexa en Galicia: "Un novo estudio sobre Prisciliano" (*Encrucillada*-4, 1977), "Estado actual da investigación sobre Prisciliano" (*Encrucillada*-12, 1979), "Exeria: unha peregrina galega do século IV" (*Encrucillada*-13, 1979), "Un misionero en Galicia: San Martiño de Dumio" (*Encrucillada*-15, 1979), "Priscilián: historia e ficción" (*A Trabe de Ouro*, nº 26, 1996). Convén salientar tamén as súas colaboracións en *Cristianesimo nella Storia* (revista da Universidade de Bologna) e a realización de 40 voces monográficas no *Dizionario di Patristica e antichità cristiana* (4 vols., 1984).

Ovidio Vidal Ríos (1912-2007), xeneral do Exército e ilustre endocrinólogo¹¹⁸

Ovidio Vidal Ríos naceu en Baio en 1912. Licenciouse en medicina en 1934 e participaría na Guerra civil (1936-39) como médico militar. Desde 1942 e ata a súa xubilación exerceu na Coruña como especialista en Diabetoloxía e Endocrinoloxía da Seguridade Social. Paralelamente traballou no Hospital Militar da Coruña como xefe de laboratorio e banco de sangue, ata que en 1969 foi nomeado director. En 1975 foi ascendido a xeneral, e con tal motivo o pobo de Baio dedicoulle a avenida que leva o seu nome e brindoulle unha homenaxe.

Foi académico da Real Academia de Medicina de Galicia desde 1972, e membro tamén da Asociación Española de Biopatoloxía Clínica. Como membro da Federación Internacional da Diabetes asistiu a múltiples congresos internacionais (Estocolmo, Bruxelas, Múnic, Atenas, Toronto, Nairobi, Buenos Aires...). Publicou máis de trinta traballos en revistas científicas españolas e estranxeiras.

Faleceu na Coruña o 26-12-2007, ós 95 anos.

¹¹⁸ Datos tomados do libro de J. Rojo Valiña 2011: 161.

Tres catedráticos universitarios de moita sona

Jorge Mira con Harald zur Hausen, Premio Nobel de Fisioloxía e Medicina (ano 2014)

Jorge Mira Pérez naceu en Baio o 30-10-1968. Estudou EXB no Colexio Labarta Pose e bacharelato e COU no Inst. Alfredo Brañas de Carballo. Licenciase en Física na USC en 1991 e doutórase en 1995 con Premio Extraordinario. Tamén é doutor europeo de Física. Desde o 2011 é catedrático de Electromagnetismo da USC, co que se converteu no catedrático máis novo de España na súa área de coñecemento.

No ano 2006 é director do programa *ConCiencia* da USC e do Consorcio de Santiago, creado para favorecer a divulgación científica a cargo de figuras do máximo nivel internacional e proxectar a imaxe de Compostela como foco universal de pensamento. Deste xeito, logrou traer a Galicia varios Premios Nobel, e con eles sempre cumpre o requisito de acompañalos a visitar o cabo de Fisterra, mascarón de proa da chamada Costa da Morte e, por extensión, de toda Galicia.

En 2008, no marco deste programa, puxo en marcha o Premio Fonseca de Comunicación da Ciencia, que na súa primeira edición foille concedido a Stephen Hawking -xunto con A. Einstein, o científico máis coñecido do séc. XX¹¹⁹-, na segunda a James Lovelock -o pai do pensamento ecoloxista- e na terceira a David Attenborough.

O empeño de Mira Pérez en popularizar o coñecemento científico levouno a colaborar asiduamente en programas de radio e televisión, sendo os máis coñecidos ‘Ciencianosa’ e ‘Cifras e Letras’ da TVG. Así mesmo, desde 2018, presenta, xunto coa escritora e enxeñeira ceense María Canosa, o programa “Coma un allo”, tamén na TVG. Leva colaborando coa RG desde o ano 2000 e tamén con RNE desde o 2016.

Polo seu constante labor divulgativo da Ciencia -e, en parte tamén por facelo en lingua galega- recibiu varios premios. Por citarmos algúns deles: o Lois Peña Novo (2014) e por dúas veces o da Crítica Galicia: na modalidade de Investigación (2011) e na de Iniciativas Científicas e Culturais (2017). É membro do Consello da Cultura Galega desde o 2015 e académico correspondente da RAG desde decembro 2016.

Noutra orde de cousas, dera volta ó mundo o cálculo que fixera, xunto con outro compañeiro, da hipotética temperatura do Ceo e do Inferno tomando ó pé da

¹¹⁹ Mira Pérez foi dos poucos convidados pola familia de Hawking para asistir ó seu funeral en Inglaterra (marzo de 2018).

letra datos da Biblia, do Libro de Isaías e do Apocalipse de San Xoán. Aplicando certas leis da física cuántica, o Ceo tería 232°C e o Inferno 444,4°C. Con este cálculo só se pretendía ridiculizar os grupos creacionistas dos EE.UU., empeñados en dar carta científica ós textos bíblicos.

Foi tradutor de Albert Einstein ó galego (*Verbo da teoría da relatividade restrinxida e xeral*; 2017) e tamén de Stephen Hawking (*Unha breve historia do tempo*; 2018).

Outra das súas últimas achegas foi a de demostrar que a Costa da Morte é a “Costa do Solpor de Europa” durante dous meses ó ano: do 23 de marzo ó 23 de abril, e do 18 de agosto ó 19 de setembro. Durante estes dous períodos os derradeiros raios de sol da Europa continental son os do monte do Pindo (Carnota) e os dos cabos de Touriñán (Muxía) e da Nave (Fisterra). Co título “The last sunset on mainland Europa” publicou este descubrimento na revista británica *Cartography and Geographic Information Science*, nº 45 (2017), e, recentemente, na galega *Grial* nº 218 (abril, maio, xuño 2018): “A costa do solpor europea. Unha irmandade atlántica definida astronómicamente”.

Co aquel do anuncio da Unión Europea de dar remate ós cambios horarios de verán e inverno, o 28 de setembro de 2018 o Ministerio da Presidencia do Goberno español constituíu unha comisión de persoas expertas de todo o Estado para o estudo da reforma da hora oficial. Esta comisión encargárase da elaboración dun informe de avaliación das disposicións reguladoras do cambio horario, así como a conveniencia de manter España na hora de Europa central. Unha das trece persoas convocadas a esta comisión foi Jorge Mira, o único físico, que desde tempo atrás se mostrara partidario de manter o sistema actual dos cambios horarios no verán e no inverno.

Ricardo García Mira (A Coruña 1956), doutor en Psicoloxía (1994) e catedrático de Psicoloxía Social da Universidade da Coruña (UDC). Aínda que non naceu en Baio, por ter familia baíesa viviu neste vila durante a súa infancia e séntese moi ligado a ela, e tamén por toda a zona, pois desde hai moito tempo vén manifestando un grande interese polo desenvolvemento da Terra de Soneira e de toda a Costa da Morte. De aí a posta en marcha de distintas actividades de formación, promoción e desenvolvemento local, entre as que destaca ‘Aulas da Costa da Morte’, actividade de discusión e debate de temas de relevantes para os concellos deste territorio (desenvolvemento

Ricardo García Mira no Congreso dos Deputados

local, calidade de vida, turismo sustentable, arquitectura e urbanismo etc.). Hai uns anos dirixiu desde a Universidade da Coruña un proxecto internacional sobre a ‘Avaliación do impacto psicosocial do desastre do *Prestige*’, un traballo levado a pé de praia nos concellos afectados, que contou coa participación de investigadores das universidades de Surrey (Gran Bretaña), País Vasco e Santiago de Compostela; os seus resultados publicáronse en varias universidades españolas e europeas.

En 2001 foi nomeado Profesor Visitante da Universidade do Estado de Texas (EUA) e entre 2003 e 2012 recibiu o nomeamento de “Visiting Reader” na Universidade de Surrey (Reino Unido). Entre 2016 e 2018 foi nomeado Profesor Visitante do Instituto de Estudos Políticos da Universidade de Bath (Reino Unido) e, recentemente, doutor ‘honoris causa’ pola Univ. Alexandru Ioan Cuza, de Iaso (Romanía). No período 2014-2018 foi elixido presidente da sociedade científica internacional IAPS (International Association for People-Environment Studies), e editor do seu boletín.

Nas eleccións de decembro de 2015 foi elixido deputado pola provincia da Coruña ás Cortes do Estado, onde exerceu de portavoz do PSOE na Comisión para o Estudo do Cambio Climático. Súa foi a presentación no Congreso dos Deputados (28-06-2017) dunha proposición non de lei para difundir e poñer en valor a obra dos escritores Enrique Labarta Pose e Eduardo Pondal.

José Santos Reyes (Baio 1966) é catedrático de Ciencias da Computación e Intelixencia Artificial da Universidade da Coruña. A liña da súa investigación é a computación bio-inspirada, con aplicacións en robótica ou en bioloxía computacional. É, ademais, coordinador do programa de doutoramento en Informática da UDC e avaliador de proxectos de investigación europeos, coma o Human Brain Project, actualmente o maior de Europa.

Pepe de Valiña (1943-2004), destacado animador cultural e veciñal

José Rojo Valiña, ‘Pepe de Valiña’, foi outro dos persoeiros baieses que deixaron un gran recordo na vila, pois del partiron moitas iniciativas veciñais e culturais, dada a súa capacidade organizativa. Foi presidente das comisións de festas patronais varios anos seguidos, sobre todo a finais dos anos sesenta e principios dos setenta do pasado século, cando eran moitas as dificultades económicas para levalas a cabo. Para sacar cartos para as festas a asociación cultural *Labarta Pose*, que el fundara, organizou no desaparecido Cine Pomares festivais que aínda hoxe se lembran (obriñas teatrais, actuacións musicais e corais etc.).

Como declarado labartiano que era, estivo sempre por detrás de toda iniciativa que honrase a memoria do coñecido escritor baiés. Por iniciativa súa, en 1974 o Colexio Público de EXB de Baio levará o nome de *Enrique Labarta Pose*. A asociación de veciños *Tabeirón*, da que foi fundador e presidente, tamén tomou o nome do título dunha poesía de Labarta. En outono de 2002 fundou e presidiu a *Coral Xan Mella*, e tamén recorreu á obra labartiana para nomeala (Xan Mella fora o protagonista imaxinario da poesía “¡Probe gaiteiro de Baio!”). Finalmente, como non podía ser menos, formou parte destacada da comisión Pro Día das Letras Galegas para Labarta.

O seu inesperado falecemento, ós 61 anos, foi recibido en Baio con moito pesar, debido a que -en palabras de X.M. Varela-, fora un grande «animador sociocultural cando aínda non existía ese apelativo. O seu imprescindible traballo foi un compromiso para coa vila de Baio e para a perpetuación do nome de Labarta Pose». Na súa honra creouse no seo da Coral Xan Mella a *Agrupación Musical Pepe Valiña*, cunha escola de música dirixida por Tatiana Pankrátova, a directora da coral desde a súa fundación.

A instancias das súas irmás Olga e Teresa, Marta Rei Lema preparou a edición dun libro póstumo (*¿Sabías que...? Baio... e algo máis*; 2011) no que se recollen escritos relacionados con Baio recompilados por el, pero cunha interesante parte da súa man e totalmente inédita, de interese histórico e etnográfico: os oficios tradicionais de Baio, os xogos infantís, a polifonía, a organización das festas etc. O libro remata cunha serie de biografías de fillos de Baio (e redonda), cunha relación de poesías en galego e castelán e cunha serie de debuxos da súa autoría, facetas estas últimas que se lle descoñecían.

--- o ---

Outros persoeiros baieses coma o párroco **Juan Astray Vidal** (1895-1971) e o mestre **Antonio Platas Reinoso** (1908-1971) recibiron no seu día o recoñecemento público ó se lles dedicar cadansúa rúa na vila, por acordo unánime no Concello de Zas. Fillos do mestre son **Antonio** (1939), avogado na Coruña, e **Ana María Platas Tasende** (1944), catedrática de Lingua e Literatura Castelá; dela xa falamos na parroquia de San Cremenzo de Pazos, pois foi alí onde naceu. Antonio foi decano do Colexio de Avogados da Coruña e o 22-6-2012 recibiu a medalla de ouro da Irmandade Xurídica Galega, colectivo que loita pola presenza da lingua galega na xurisprudencia en igualdade co castelán. Así mesmo, tamén merece salientarse a figura de

Libro póstumo de Pepe Valiña (2011)

Ramón Romar López (1940), fornellan residente en Madrid, que, sen ser historiador de carreira, fixo un admirable traballo de investigación histórica, por vía oral e documental, da súa propia familia e do seu Fornelos natal, logrando retrotraerse ata o séc. XVII, aínda que o groso das súas investigacións, publicadas en *Ancestros y Vivencias* (1998) e *Ancestros y Vivencias II* (2019), se centre nos séculos XIX e XX.

11. Asociacións culturais e deportivas¹²⁰

Dun tempo a esta parte, Baio vén destacando polas súas asociacións culturais e deportivas. Xa falamos de que en 1969 Pepe de Valiña fundara a **Asociación Cultural Labarta Pose**, que organizara no desaparecido Cine Pomares varios festivais musicais e teatrais para recadar fondos para as festas patronais; no seo desta asociación creárase un coro de case un cento de membros no que chegaron a actuar xuntas tres xeracións, que obtivo varios premios e acabou por desaparecer en 1977. Este coro foi dirixido, entre outros, por Perfecto Varela, Santiago López e Carlos Veloso.

A música coral rexurdiría anos despois coa creación da **Coral Xan Mella**, buque insignia da AMC Pepe Valiña. Foi no outono de 2002, con Pepe de Valiña de presidente e a profesora bielorrusa Tatiana Pankrátova de directora. No ano 2006 gravou o seu primeiro CD, de mans da Fundación Mans-Paideia. En maio de 2010 gravou o seu segundo CD titulado *De entrañas da Terra* onde se recolle unha escolma do seu variado repertorio: canción galega, habaneras, polifonía litúrxica, música pop, panxoliñas, música de autor e folclore internacional. A coral actuou en diversos lugares de Galicia (Vimianzo, Corme, Lorbé-Oleiros, A Coruña, Pa-

drón, A Estrada, Ribadeo, Luou-Teo...) e fóra dela (en Asturias, León, Madrid, Portugal...). En setembro de 2008 conseguiu o primeiro premio e «Avellana de Oro» no *II Certamen Nacional de Masas Corales de la Avellana*, celebrado en Infiesto (Asturias). No 2012 foi galardoada co Premio Nordés-Cadena Ser das Artes.

A **Asociación Cultural Adro** fundouse en 1980 para o impulso das actividades culturais na vila baíesa. Abrangueu moitos campos, pero os máis destacados

Actuación da Coral Xan Mella na igrexa nova de Baio (foto XMLS)

¹²⁰ Agradecemos a colaboración de Antonio Díaz Amor, Ricardo Vigueret e Xosé M^o Rei Lema neste apartado.

foron os do teatro e o da música tradicional. Desde 1984 contaba a asociación cunha sección de teatro, que en 1986 se independizaría para crear a A.X. Badius. Pero o sinal de identidade da asociación son os grupos de baile, pandeireta e gaita que saíron das clases que ata o día de hoxe se imparten no seu seo. Famosos profesores pasaron polas aulas que ofertou esta asociación, como foi o caso de Mercedes Peón, Álex Insua ou Pablo Díaz. A recuperación e a divulgación das pezas tradicionais galegas tivo grande éxito en Baio e foron moitos os premios que acadaron en distintos certames folclóricos. Ademais, participaron en numerosas festas populares e festivais folclóricos dentro e fóra de Galicia (Madrid, Arxentina, Holanda) e tamén nalgúns programas da TVG.

Cómpre salientar dentro deles o grupo de pandeireteiras **Rueiro da Cancela**, que foi convidado polo famoso cantante Amancio Prada para acompañalo nun *Especial a Rosalía de Castro* na TVG, froito do cal colaboraron no disco *Rosas a Rosalía* (1997) deste cantautor, xunto coa Orquestra Filharmónica de Galicia, na peza *Airiños, aires*, e acompañárono na xira de presentación en Moaña (Pontevedra), Madrid, Valladolid e Tudela (Navarra). Ademais disto, Rueiro da Cancela participou no disco *Pandereteiras* xunto con outros grupos de música tradicional.

Outra das actividades significativas que realizou a Asociación Cultural Adro foi a organización da **Festa da Carballeira** de Baio. É esta unha festa de merendas que se celebra o derradeiro domingo do mes de xuño na fermosa carballeira da Devesa. En 2017 o Concello de Zas mercou a carballeira e pasou a ser el o organizador da festa, que se iniciara en 1980.

Unha das iniciativas máis interesantes dos últimos anos e que puxo a Baio no mapa do audiovisual galego foi a creación dos **Premios Fouciño. Festival de Cinema**. Nacidos no seo da asociación na busca de novas alternativas culturais, servía ademais para darlle a oportunidade á xente nova de crear e dar a coñecer as súas pezas audiovisuais, prestando especial interese no seu fomento entre a comunidade escolar. As charlas por colexios e institutos de toda Galicia dan paso á semana grande, na que os obradoiros, mesas redondas, proxeccións ou actuacións musicais son as actividades que se ofrecen no marco deste festival. Lévanse celebradas tres edicións (a última xa organizada polo Concello de Zas), nas que destacados persoeiros do mundo audiovisual estiveron presentes en Baio, pero de maneira especial temos que nomear os padriños que tivo o festival: o realizador Jorge Coira e os actores Lucía Regueiro e Santi Romay.

Baio é unha das vilas de maior tradición teatral das comarcas da Costa da Morte. As orixes remotas poida que as haxa que procurar nas actuacións da festa

“Frankenstein”, obra estreada por Badius no 2015

de María Goretti, que de 1950 a 1971 se celebraron no adro parroquial o primeiro domingo de xullo: pezas teatrais, recitación de poesías etc.

En 1984 nace unha sección teatral no seo da asociación cultural Adro, que se independizará en 1986 tomando o nome de **Asociación Xuvenil Badius** de teatro afeccionado. Desde a data da súa fundación, o grupo –que foi premiado por varias das súas actuacións tanto colectivamente (mellor grupo de teatro) como individualmente (mellor actor ou actriz)- procura preparar polo menos unha obra teatral nova, que pon en escena como estrea especial no Auditorio de Baio polo Nadal. As representacións son de obras de autores galegos ou adaptacións doutros españois e estranxeiros ó noso idioma. Deste xeito, representaron con grande éxito obras de Molière, C. Arniches, Varela Buxán, Blanco-Amor, A. Paso, Núñez Singala, Enrique Labarta etc. Desde 1990 consolídanse tres seccións de teatro (infantil, xuvenil e de adultos) como unha escola de teatro, de aí a importancia do seu labor.

Contra o ano 2009 a sección infantil integrárase na Escola Municipal de Teatro que, subvencionada polo Concello de Zas, agrupaba a máis de 40 nenos e nenas de Zas e de Baio. A sección xuvenil estaba formada por 30 alumnos do IES Maximino Romero de Lema, que servía como canteira para o grupo de maiores, e o grupo sénior segue a levar a cabo actuacións por toda a provincia e mesmo polo resto de Galicia ó estar integrado Badius na FEGATEA (Federación Galega de Teatro Afeccionado), da cal é o segundo grupo en activo máis antigo da Comunidade.

Nos últimos anos as obras máis representadas foron as seguintes: “Bancagare: Sucursal nº 13” (2009 e 2010); “Xoo... ante o perigo” (2009 e 2010), “Facer o sueco” (2012); “Unha boa misa” (2013), o sainete perdido de Enrique Labarta e atopado por Xosé Mª Rei Lema; “Frankenstein” (2015, obra coa que se conmemoraba o seu 30º aniversario). Actores coma Marco A. Álvarez e Xurxo Sánchez recibiron premios de mellor interpretación masculina. No 2017 o grupo foi seleccionado para VIII Encontro de Teatro Afeccionado de Betanzos. En abril e maio colabora na II Mostra de Teatro Afeccionado do Concello de Zas. En xuño, no XX Certame de Teatro Escolar e Afeccionado Candilejas-Don Bosco da Coruña. Tamén colabora na X Edición da Escola Municipal de Teatro Infantil e na VI de Adultos, escolas organizadas polo Concello de Zas en colaboración con Badius desde os seus inicios (2008 e 2011).

En Baio creouse a **Asociación de Veciños Tabeirón**, que, entre outras cousas, lograría a recuperación para usos comu- nais da parroquia o edificio das Escolas Agra Regueiro, grazas sobre todo á inscrición de COS- TEADAS POR EL PUEBLO da fa- chada. Parte deste edificio ce- deuse para centro médico e nou- tra parte hai unha biblioteca, in- tegrada maiormente polos libros cedidos por Roberto Veloso Gómez. En 2019 esta asociación sinalizou a ruta fluvial desde a Carballeira da Devesa á ponte Lodoso e Pedra Vixía, e acome- teu a restauración dos dous an- tiquísimos muíños de Su a Agra. Así mesmo, adecentou unha vía peonil de acceso ó monte do Castelo.

No lugar de Fornelos creouse no ano 2006 outra **A. de VV. A Fonte**, nun principio integrada unicamente por mulleres. Presen- taban unha longa listaxe de obxectivos: defender os dereitos sociais e culturais dos veciños, crear unha área agradable para a poboación, promover as actividades e relacións entre as mulleres e, así mesmo, dar a coñecer o lugar -moi distante do núcleo principal de Baio (3 km)-: o río e os seus muíños, os cabazos, as mámoas... Ó longo dos anos fóronse recuperando festas folclóricas e tradicións populares, creouse unha área recreativa e organizáronse rutas de sendeirismo e excursións.

A Asoc. de VV. Tabeirón reconstruíu en setembro de 2019 os dous antigos muíños de Su a Agra. Na foto, o Novo coa súa presa, datado en 1732 (foto XMLS)

No Campo do Rollo construíronse as Escolas Agra Regueiro -hoxe local da A. de VV.- e a igrexa nova (foto XMLS)

O C. D. Baio, o decano da Costa

Por Xosé Mª Rei Lema

O Club Deportivo Baio é a entidade máis lonxeva da parroquia. Fundouse oficialmente en 1964 e foi un dos oito clubs que iniciaron a Liga da Costa. Hai que salientar que o club baiés é o único que competiu en todas e cada unha das 56 temporadas que se levan disputadas, por iso é considerado o club decano da Costa. Desde a 1963-64 disputou as seguintes vinte campañas na Liga da Costa (que desde a 1974-75 se incluíu na 2ª Rexional), nas que forxou a lenda do "farol vermello" polas súas malas clasificacións das primeiras temporadas, feito que acabou levando ó seu escudo de armas con moita fachenda.

Na vixésima temporada, a 1982-83, chegaron os primeiros éxitos, e por partida dobre, pois proclamouse campión da Liga da Costa e tamén da Copa da Costa, ó gañarlle na final ó Coris-tanco. Ascendeu á 1ª Rexional, na que estivo a temporada 1983-84 e o subcampeonato conseguido nela valeulle un histórico ascenso á Rexional Preferente. A piques estivo de gañar ese ano a Copa da Costa, pero tivo que conformarse tamén co segundo posto ó perder a final co Laxe.

O 15 de abril de 1989 presentouse no Auditorio de Zas o libro *Historia do C.D. Baio e da Liga da Costa*, da autoría de X.Mª Lema, coa colaboración especial do baiés Alfonso Villar López. Esta obra, de 310 páxinas, foi a primeira editada polo Concello de Zas e nela non só se narraba a historia do club baiés, senón dos 25 anos que se levaban da Liga da Costa. Pola novidade que representaba mereceu a atención dos medios informativos, escritos, radiofónicos e mesmo da TVE-G e da TVG. Foi o segundo libro en Galicia dedicado á historia dun club de fútbol e o primeiro en lingua galega e do fútbol modesto, o que lle outorga a categoría de pioneiro na normalización da nosa lingua neste deporte. Influenciados ou non por el, no ámbito da Costa da Morte aparecerían a partir de 1998 outras publicacións dedicadas ós clubs locais (en Carballo, Esteiro, Noia, Malpica etc.). En base ó seu contido en historias xerais do fútbol galego (Anxo Varela: *Historia do fútbol galego*, 1997; Carlos Freire: *Todo sobre o fútbol galego*, 2012) a única liga de modestos que aparece cun apartado específico é a da Costa.

Cinco temporadas estivo na Preferente (da 1984-85 á 1988-89), nas que se mantivo nos postos medio-altos e incluso chegou a dúas finais da Copa Galicia -que perdeu contra o Puebla (1985-86) e Tomiño (1988-89)-. Deixou a Preferente

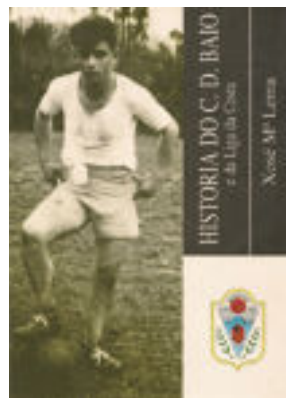
voluntariamente polas dificultades económicas para competir na 1ª Rexional na que estaba agora incluída a Liga da Costa.

Na segunda temporada nesta categoría, a 1990-91, o Baio conseguía proclamarse campión, pero renunciou ó ascenso á Preferente e mesmo a continuar na nova 1ª Rexional (agora provincial) e seguir na Liga da Costa, que agora volvería a ser 2ª Rexional. Tres anos na Liga da Costa, ata que o subcampionato da 1993-94 lle vale o ascenso á 1ª Rexional provincial.

Na 1994-95 o equipo baiés comeza mal ocupando os últimos postos ata que unha xeira de 27 partidos sen perder o levan a proclamarse campión e a ascender á Preferente; aproveitábase a fornada de rapaces que levaba dúas temporadas na Liga Galega Xuvenil. Foron catro as temporadas seguidas nas que o Baio estivo na Preferente desta vez (da 1995-96 á 1998-99), as tres últimas sendo o mellor equipo da Costa (por riba doutros históricos como Bergantiños, Negreira, Cee ou Fisterra).

Na 1999-2000 volve á 1ª Rexional provincial, na que vai estar as seguintes sete temporadas (ata a 2005-06), nas que nalgunha delas estivo nos postos altos mais non logrou o ascenso. Nestes anos si que lograría volver a unha final da Copa da Costa, e de feito foron dúas consecutivas, a primeira, na temporada 2003-04, perdeuna co At. Mineiro e a segunda, na campaña 2004-05, volveu perder neste caso co Dumbria, curiosamente as dúas cos mesmos marcadores (1-0 como visitante, e 1-1 no Platas Reinoso). Outras sete campañas seguidas estivo o Baio na Liga da Costa, a maior parte delas na zona media, pero na 2012-13 logra o subcampionato e con el a posibilidade de ascender nunha liguina contra os subcampións da Barbanza e de Santiago-Deza, na que consegue quedar campión e subir de novo á 1ª Autonómica. Tres anos nesta categoría (da 2013-14 á 2014-15) e descenso á Liga da Costa, na que só estivo unha campaña, pois na 2015-16 proclámase campión e ascende outra vez á 1ª Autonómica, categoría na que segue desde a temporada 2017-18.

En resumo, son 56 temporadas as que leva disputadas, que se dividen en 9 na Preferente, 14 na 1ª Rexional provincial ou semiprovincial e 33 na Liga da Costa. Participou en 49 edicións da Copa da Costa e en 5 da Copa Galicia de Preferente. Evidentemente, é o club costeiro que máis partidos xogou e o que máis temporadas participou nos campionatos ligueiros, mentres que na Copa da Costa ocupa a terceira posición en partidos xogados. No seu palmarés figuran tres Ligas da Costa (1982-83, 1990-91 e 2016-17), unha liga da 1ª Rexional provincial

A Historia do C.D. Baio e da Liga da Costa (1989) foi o primeiro libro en Galicia sobre historias de clubs modestos de fútbol, e tamén o primeiro en galego.

(1994-95) e unha Copa da Costa (1982-83); ademais foi finalista dúas veces da Copa Galicia (1985-86 e 1988-89) e tres da Copa da Costa (1983-84, 2003-04 e 2004-05).

Foto oficial C.D. Baio 2017 - 2018

C.D. BAI0 (1963-64/2018-19)						
	P.X.	P.G.	P.E.	P.P.	G.F.	G.C.
Liga	1654	641	381	632	2652	2715
Copa da Costa	210	91	49	70	432	340
Copa Galicia	24	9	7	8	33	37
Total	1888	741	437	710	3117	3092

Outras asociacións deportivas

A **Asociación Deportiva Su a Agra** foi creada en Baio a finais de 1988 para o fomento doutros deportes distintos do fútbol, coa finalidade de facilitar a súa práctica. Unha das súas iniciativas foi a creación de escolas deportivas, entre as que é de salientar a de baloncesto e a de xadrez; en 1989 organizouse tamén unha carreira popular e unha xira ciclista. En abril dese mesmo ano ten lugar o II Aberto de Xadrez Vila de Baio (o primeiro fora organizado pola A.C. Adro). Foi a partir de

aquí cando comezou a forxarse a idea de artellar unha Liga da Costa de Xadrez, que se materializará en xaneiro de 1990. Despois de gañar a Liga da Costa (ano 1992) e quedar campión de Segunda División (ano 1998), o **Club de Xadrez Su a Agra** ascende á Primeira División. Destacaron, entre outros, Jorge Soneira e os irmáns Pablo e Jorge Mira. Mantívose competindo ata o ano 2009, formando tamén novos xogadores nas súas categorías inferiores.

O outro deporte que salientou dentro da asociación foi o baloncesto. En 1996 decidiuse crear esta sección e fundouse o **Club de Baloncesto Su a Agra**. Un dos problemas maiores cos que se atopou foi a falta de equipos na Costa da Morte contra os que competir. Despois das xestións levadas a cabo por directivos conséguese crear unha Liga da Costa de Baloncesto en novembro de 1996. No ano 1998 intégrase na Segunda División Zonal Coruñesa. Durante estes anos o título máis importante que acadou foi de campión da Copa da Coruña no ano 2001. Na tempada 2002-2003 conseguiu o ascenso á Liga Autonómica, independizándose desta asociación baixo a denominación de **Club de Baloncesto Baio Agencia AM**. Na tempada 2007-2008 consegue o ascenso á 1ª Nacional Galicia, pero logo da 2008-2009 deixa de competir pola falta de xogadores.

Outros deportes que fomentou a Asociación Deportiva Su a Agra foron o taekwondo e a ximnasia de mantemento. A partir de 2009 organiza cada 31 de decembro unha carreira popular: a **San Silvestre de Baio**, que conseguiu xuntar o deporte e o divertimento, e que conta cada ano con maior participación.

A procesión motorizada de San Cristovo, a principios da década de 1960 (foto Vidal)

Festa da Carballeira 2018

Nos últimos anos o **tiro con arco** é o deporte sobre o que xira a asociación, e ten no seu presidente Santi Soneira un referente a nivel galego e incluso español. Na súa especialidade, arco espido, proclamouse subcampión de España de Aire Libre en 2018. A nivel galego foi catro veces campión de Sala (2012, 2015, 2016 e 2017) e dúas veces de Aire Libre (2014 e 2016); levou a medalla de bronce en Sala noutras dúas ocasións (2011 e 2013) e tres en Aire Libre (2012, 2017 e 2018).

12. Festas da parroquia

Os días **10 e 11 de xullo** celébranse as festas de **san Cristovo e santa Bárbara**, respectivamente. O primeiro é o patrón dos automobilistas, que o honran cunha procesión motorizada que sae da igrexa vella dando a volta polo Campo do Rollo ata o cruce, volvendo desde alí a Baio Pequeno. Hai anos a imaxe de san Cristovo ía acompañar a Virxe de Monte Torán na procesión da súa romaxe do mes de maio, e quedaba nesta ermida ata a festa do santo en Baio, día en que a Virxe lle devolvía a visita. Tras a morte do cura Astray abandonouse esta estraña tradición.

As datas oficiais das **festas patronais** son o **8, 9 e 10 de setembro**, pero, por necesidades laborais dos veciños -e tamén porque en moitas ocasións cadraaba coa Barca de Muxía- fóronse trasladando á primeira ou á segunda fin de semana de setembro. O primeiro día é o dedicado á Natividade da Virxe, o segundo a santo Antonio e o terceiro á Virxe do Carme.

O párroco Juan Astray tamén introducira na parroquia, en 1926, a festa da Medalla Milagrosa, e en 1949 a de santa María Goretti, o primeiro domingo de xullo. Xunto coa do Corpus, foron esmorecendo co paso do tempo.

Como **festa non relixiosa** celébrase o último domingo de xuño a **Festa da Carballeira**, na carballeira da Devesa, onde se xunta o río do Porto co de Vilar. Empezara sendo en 1967 unha sardiñada dos mozos e mozas de Baio, pasando logo a ser a Festa do Pescador do Club Salmo da Coruña. Anos despois, a A.C. Adro fíxose cargo da organización dese xantar campestre abríndoo a todos os veciños da parroquia e da redonda, ata a actualidade. En 2017 o Concello de Zas mercoulle o recinto ós seus propietarios para convertelo nun espazo natural único (con 390 carballos é a maior das carballeiras da comarca), completando así o paseo fluvial de 500 m de lonxitude inaugurado no 2007, ata a ponte de Baio.

Na última década do séc. XX, veciños de Baio e parroquias da redonda limparon de maleza e recuperaron para uso recreativo a área de **Pedra Vixía**, na desembocadura do río de Zas no do Porto. O Concello de Zas colaborou no seu acondicionamento instalando mesas e bancos de pedra. Trátase doutro lugar idílico no que tiveron lugar xantares e merendas, pero hoxe, infortunadamente, está infrautilizado.

A fermosa área recreativa de Pedra Vixia debería estar máis aproveitada (foto XMLS)

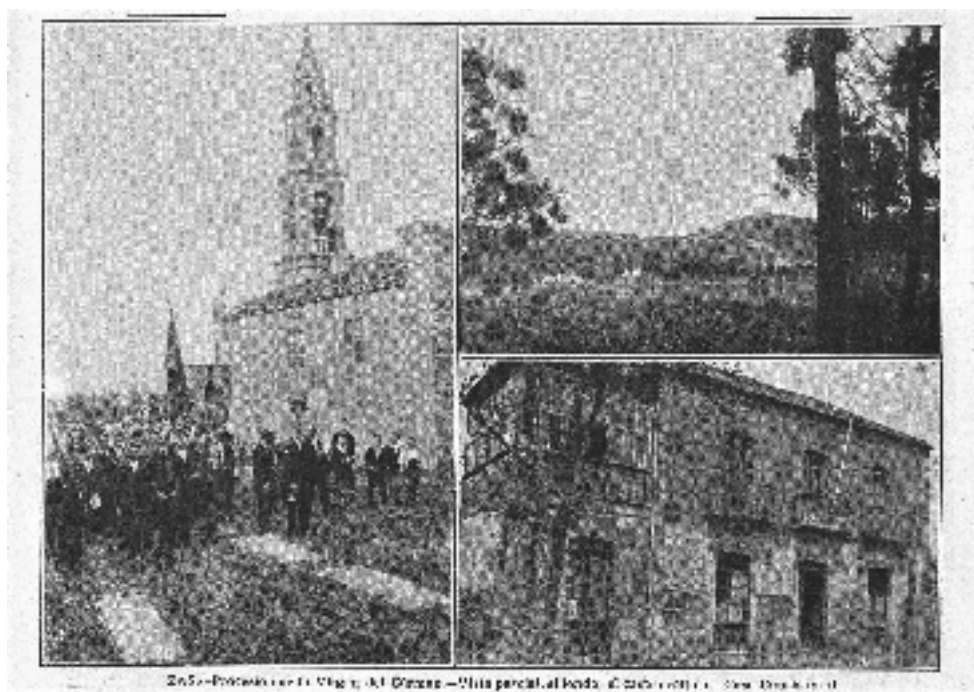
ALCALDES DE ZAS E PERÍODOS DE GOBERNO

ALCALDE	PERÍODO DE GOBERNO
Antonio Fernández	1836 a ... ?
Andrés Varela	1843 a ... ?
Juan Mato	... ? a 10 - 01 - 1852
Francisco Espasandín	10 - 01 - 1852 a 08 - 01 - 1855
Fernando Santos	08 - 01 - 1855 a ...?
NON SE CONSERVAN ACTAS	18 - 12 - 1856 a 21 - 09 - 1877
Francisco Romero (en funcións)	24 - 01 - 1879 a 01 - 07 - 1879
Juan Doval Pose	01 - 07 - 1879 a 07 - 04 - 1880
Juan Gómez Tomé	07 - 04 - 1880 a 01 - 07 - 1880
Caetano Bouzas Reyes	01 - 07 - 1880 a 22 - 06 - 1882
Benito Trillo Carril	22 - 06 - 1882 a 04 - 09 - 1882
Caetano Bouzas Reyes	04 - 09 - 1882 a ...?
NON SE CONSERVAN ACTAS	30 - 12 - 1882 a 01 - 07 - 1885
Cesáreo Astray López	01 - 07 - 1885 a 26 - 03 - 1887
Francisco Espasandín Varela	26 - 03 - 1887 a 06 - 01 - 1888
Manuel Montero Torreiro	06 - 01 - 1888 a 01 - 01 - 1890
	01 - 01 - 1890 a 24 - 11 - 1890
Juan Souto Fernández (provisorio)	24 - 11 - 1890 a 28 - 12 - 1890
Benito Trillo Carril	28 - 12 - 1890 a 03 - 04 - 1891
Juan Doval Pose	03 - 04 - 1891 a 01 - 07 - 1891
Juan Vecino Lema	01 - 07 - 1891 a 03 - 01 - 1893
José Gómez Tomé	03 - 01 - 1893 a 01 - 01 - 1894
Manuel Montero Torreiro	01 - 01 - 1894 a 10 - 10 - 1894
José Gómez Tomé	10 - 10 - 1894 a 06 - 12 - 1894
Manuel Montero Torreiro	06 - 12 - 1894 a 09 - 03 - 1895
	09 - 03 - 1895 a 01 - 07 - 1895
	01 - 07 - 1895 a 01 - 07 - 1897
	01 - 07 - 1897 a ...?
NON SE CONSERVAN ACTAS	27 - 12 - 1898 a 30 - 07 - 1901
Manuel Montero Torreiro	01 - 01 - 1902 a 01 - 01 - 1904
	01 - 01 - 1904 a 01 - 01 - 1906
	01 - 01 - 1906 a 01 - 07 - 1909
	01 - 07 - 1909 a 01 - 01 - 1910
	01 - 01 - 1910 a 01 - 01 - 1912
	01 - 01 - 1912 a 01 - 01 - 1914
	01 - 01 - 1914 a 18 - 12 - 1914

ALCALDE	PERÍODO DE GOBERNO
Maximino Montero Barreiro	15 - 01 - 1915 a 01 - 01 - 1916
	01 - 01 - 1916 a 01 - 01 - 1918
	01 - 01 - 1918 a 01 - 04 - 1920
	01 - 04 - 1920 a 01 - 04 - 1922
	01 - 04 - 1922 a 30 - 09 - 1923
Francisco Moreira Varela	30 - 09 - 1923 a 16 - 11 - 1923
José Romero Martínez	16 - 11 - 1923 a 22 - 03 - 1924
	22 - 03 - 1924 a 27 - 03 - 1924
Francisco Esmoris Pazos	27 - 03 - 1924 a 27 - 02 - 1930
José Baña Lois	27 - 02 - 1930 a 16 - 04 - 1930
José María Pose González	16 - 04 - 1930 a 30 - 01 - 1931
	30 - 01 - 1931 a 21 - 03 - 1931
Maximino Montero Barreiro	21 - 03 - 1931 a 21 - 02 - 1936
Manuel Romero Blanco	21 - 02 - 1936 a 08 - 06 - 1936
Jorge Varela Rial	08 - 06 - 1936 a 19 - 07 - 1936
Maximino Montero Barreiro	21 - 10 - 1936 a 07 - 11 - 1936
	07 - 11 - 1936 a 30 - 09 - 1959
Maximino Manuel Montero Romero	30 - 09 - 1959 a 05 - 02 - 1961
Maximino Montero Barreiro	05 - 02 - 1961 a 08 - 01 - 1968
Maximino Manuel Montero Romero	08 - 01 - 1968 a 21 - 04 - 1971
Antonio Cortizo Cortizo	21 - 04 - 1971 a 25 - 01 - 1976
	25 - 01 - 1976 a 19 - 04 - 1979
	19 - 04 - 1979 a 23 - 05 - 1983
Ramón Antonio Lois Ordóñez	23 - 05 - 1983 a 26 - 06 - 1987
	26 - 06 - 1987 a 12 - 06 - 1991
Julio Díaz Rellán	12 - 06 - 1991 a 14 - 12 - 1993
Ernesto Rieiro Oreiro	14 - 12 - 1993 a 11 - 07 - 1995
	11 - 07 - 1995 a 15 - 06 - 1999
	15 - 06 - 1999 a 14 - 07 - 2003
	14 - 07 - 2003 a 16 - 06 - 2007
Manuel Muíño Espasandín	16 - 06 - 2007 a 11 - 06 - 2011
	11 - 06 - 2011 a 13 - 06 - 2015
	13 - 06 - 2015 a 15 - 06 - 2019
	15 - 06 - 2019 a ...
Fonte: elaboración propia a partir dos datos do Arquivo Municipal de Zas. Data límite do cómputo: 2019.	

ALCALDES CON MAIOR NÚMERO DE ANOS DE GOBERNO

ALCALDE	PERÍODOS DE GOBERNO	TOTAL (ANOS)
Maximino Montero Barreiro	1915-1923; 1931-1936; 1936-1959; 1961-1968	43
Manuel Montero Torreiro	1888-1890; 1894-1914	22
Ernesto Rieiro Oreiro	1993-1995; 1995-1999; 1999-2003; 2003-2007	14
Antonio Cortizo Cortizo	1971-1976; 1976-1979; 1979-1983	12
Manuel Muíño Espasandín	2007-2011; 2011-2015; 2015-2019	12
Ramón A. Lois Ordóñez	1983-1987; 1987-1991	8
Maximino M. Montero Romero	1959-1961; 1968-1971	4
N. dos AA.: os tres primeiros e o último aínda tiveron entre 6 e 7 meses máis de goberno. Data límite do cómputo: 2019.		

Estampas de Zas en 1926: procesión do Carme; castro de Sto. Adrián e Casa Consistorial (revista *Vida Gallega*, de Vigo)
[ilustración facilitada por X.Mª Rei Lema]

BIBLIOGRAFÍA CITADA

Bibliografía xeral

- ACTAS DE PLENO DO CONCELLO DE ZAS (1852 – 2015).
- ANDANDO POR BERGANTIÑOS (Nº 18, 2017) “Parroquia de Cerqueda”. Instituto de Estudos Bergantiñáns.
- ARKAIOS S.L. (2002): *Catálogo de xacementos arqueolóxicos do Concello de Zas* (inédito).
- ARQUIVO DA CATEDRAL DE SANTIAGO (ACS): <http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac>
- ARQUIVO HISTÓRICO DA UNIVERSIDADE DE SANTIAGO (AHUS); USC. Dispoñible en <http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/index.html>.
- BASCUAS, E. (2014): *Novos estudos de hidrotponimia paleoeuropea galega*; Universidade de Vigo; Vigo.
- BOULLÓN AGRELO, A.I. (1999): *Antroponimia medieval galega*; Tübingen: Niemeyer.
- (2017): “A antroponimia nos textos medievais galegos ata o século XIII”, en *Na nosa lingoage galega*, A.I. Boullón (ed.); CCG / ILG; Santiago.
- e X. Sousa Fernández (dirs.) (2006-): *Cartografía dos Apelidos de Galicia*; ILG, Santiago de Compostela (dispoñible en <http://ilg.usc.es/cag>).
- CABEZA QUILES, F. (1992): *Os nomes de lugar. Topónimos de Galicia: a súa orixe e significado*; Edicións Xerais, Vigo.
- (2000): *Os nomes da terra. Topónimos galegos*; Ed. Toxos Outos; Noia.
- (2008): *Toponimia de Galicia*; Ed. Galaxia, Vigo.
- (2014): *A toponimia celta de Galicia*; Ed. Toxos Outos, Noia.
- CARRÉ ALDAO, E. (c. 1928): *Geografía General del Reino de Galicia* (dir. por F. Carreras i Candi), vol. VI; Barcelona.
- CATASTRO DEL MARQUÉS DE LA ENSENADA (<http://pares.mcu.es/Catastro/>).
- COMISIÓN DE TOPONIMIA DA XUNTA DE GALICIA (2003-): *Nomenclátor de Galicia*; Xunta de Galicia, Santiago (dispoñible en <https://www.xunta.gal/nomenclator>)
- CONCELLO DE ZAS - ZAS POLO MIÚDO (sección do Portal cidadán do Concello de Zas a cargo de E. Domínguez e X. Mª Lema). Dispoñible desde novembro de 2016 en: <http://www.concellodezas.org/portal-cidadan/zas-polo-miudo/gl>
- CRESPO POZO, J.S. (1957-1965): *Blasones y linajes del Reino de Galicia*; Bibliófilos Gallegos, Santiago.
- DÍEZ FERNANDEZ, R. (2010): *Evolución estructural y cinemática de una corteza continental subducida: la Unidad de Malpica-Tui (no del Macizo Ibérico)*. Salamanca
- DOMINGUEZ RIAL, E. (1984): “Riqueza arqueológica del Ayuntamiento de Zas”, en *O Voceiro de Zas* nº 0, 1, 2; Zas.
- e outros [X. FERNÁNDEZ CARRERA, R. GÁNDARA MARTÍNEZ e X. Mª LEMA SUÁREZ] (2019): *O río do Porto, o río grande da Terra de Soneira*; Seminario de Estudos da Costa da Morte, Vimianzo.

- FARIÑA JAMARDO, X. (1993): *Os concellos de Galicia*, t. X; Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.
- FERNÁNDEZ CARRERA, X. e M. VILAR ÁLVAREZ (2011): *Romaría da Costa da Morte*; SEMESCOM, Vimianzo.
- FERREIRA PRIEGUE, E. (1988a): *Los caminos medievales de Galicia*; Boletín Auriense, Anexo 9; Ourense.
- (1988b): *Galicia en el comercio marítimo medieval*; Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.
- FERRO RUIBAL, X., e outros (1992): *Diccionario dos Nomes Galegos*; Ir Indo Edicións, Vigo
- FRAGUAS FRAGUAS, A. (1968): “Emplazamiento de ferias en Galicia”, en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, tomo XXIII, fasc. 70.
- GÁNDARA MARTÍNEZ, R.; LEMA SUÁREZ, X. Mª e MOUZO LAVANDEIRA, R. (1994): *Inventario do Patrimonio Etnográfico Inmobiliario do concello de Zas*; traballo inédito depositado nos fondos documentais da Consellería de Cultura da Xunta de Galicia; Santiago de Compostela.
- GARCÍA ORO, J. e Mª J. PORTELA SILVA (2003): *La casa de Altamira*; El Eco Franciscano, Santiago.
- <http://info.igme.es/cartografia/magna50.asp?hoja=68>
- HOYO, J. del (1952): *Memorias del Arzobispado de Santiago (1607)*; edición de A. Rodríguez e B. Varela Jácome; Porto Editores, Santiago.
- ILG (USC): *Cartografía dos Apelidos de Galicia* (<https://ilg.usc.es/cag/>)
- INSTITUTO GEOGRÁFICO NACIONAL: www.ign.es
- INSTITUTO GEOLÓGICO Y MINERO DE ESPAÑA:
- http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_43.jpg
- http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg
- http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_69.jpg
- http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_93.jpg
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA (INE): www.ine.es
- LABARTA POSE, E. (1995): *Contos* (edición de X. Mª Lema Suárez e X.M. Varela Varela); Galaxia, Vigo.
- LABRADA; J. Lucas (1971): *Descripción económica del Reyno de Galicia [1804]*; Ferrol.
- LAMELA GARCÍA, V.L. (1992): “*Foucellas*”: *el riguroso relato de una lucha antifranquista*; Edición do Castro, Sada.
- (1995): *Crónica de una represión en la ‘Costa da Morte’*; Edición do Castro, Sada.
- LAREDO CORDONÍ, J. Mª e X. Mª LEMA SUÁREZ (2012): *Os cruceiros máis sobranceiros da Costa da Morte. I. Bergantiños occidental e Terra de Soneira*; SEMESCOM, Vimianzo.
- LEMA SUÁREZ, X. Mª (1990): “Indicios dunha posible ruta xacobeá pola Terra de Soneira”, en *Compostellanum* vol. XXXV, núm. 3-4; Santiago de Compostela.

- (1993): *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira* (tomos II e III); Fundación Universitaria de Cultura; Santiago de Compostela.
- (2000): “Artistas e talleres rurais das Terras de Soneira e Nemancos (séc. XVIII)”, en *Actas do I Simposio de Historia da Costa da Morte. Mil cen anos das terras de Nemancos, Soneira e Bergantiños [Baio e Zas, 18, 19 e 20 de xuño de 1999]*; Asoc. Neria, Cee.
- (2001).- *Os mellores pazos da Costa da Morte*; Asoc. Neria; Santiago de Compostela.
- e C. FERNÁNDEZ CONCHEIRO (2010): *O hórreo atlántico ou fisterrán. Cabazos e cabaceiras da Costa da Morte e Barbanza*; Seminario de Estudos da Costa da Morte, Vimianzo
- (coord. e dir.) e outros [E. DOMÍNGUEZ RIAL, X. FERNÁNDEZ CARRERA, R. MOUZO LAVANDEIRA e X.Mª REI LEMA] (2010): *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*; Edicións Xerais de Galicia, Vigo.
- e E. LÓPEZ AÑÓN (2011): *Iconografía xacobeana nas igrexas e santuarios da Costa da Morte*; SEMESCOM, Vimianzo.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*; Madrid.
- Mapa Topográfico Nacional (MTN), escala 1:25.000 (follas 43 (Cuarto IV), 68 (Cuartos II e IV), 69 (Cuarto I) e 93 Cuarto II)
- MARTÍNEZ-BARBEITO, C. (1978): *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*; Deputación da Coruña, A Coruña.
- MARTÍNEZ LEMA, P. (2010): *A toponimia das comarcas de Bergantiños, Soneira e Xallas na documentación do Tombo de Toxos Outos (séculos XII-XIV)*; USC, Santiago. Tese de doutoramento en versión dixital: https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/2870/9788498875782_content.pdf?sequence=1.
- MÉNDEZ DOMÉNECH, X. Mª (2001): “As casas fidalgas da Terra de Soneira”, en *Xornadas informativas sobre os pazos da Costa da Morte*; Asoc. Neria (inérito).
- MORALEJO LASO, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*; Pico Sacro, Santiago.
- NAVAZA BLANCO, G. (2006): *Fitotoponimia de Galicia*; Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.
- NOMENCLÁTORES DE POBOACIÓN DE 1900, 1910, 1920, 1930, 1940, 1950, 1960, 1970, 1981, 1991, 2001
- PÉREZ RODRÍGUEZ, F.J.: *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*.
- PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL DE ZAS (PXOM) (2008).
- REI LEMA, X.Mª (2000): *Escritores da Costa da Morte. Catálogo de poetas, narradores, ensaístas e investigadores, nados na Costa da Morte, con obra publicada en lingua galega*; Asoc. Neria, Cee.
- (2001): *Namorados da Costa da Morte. Antoloxía de textos literarios sobre a Costa da Morte*; Asoc. Neria, Cee.
- (2005): *As historias de Pepe de Xan Baña. A obra de Xosé Baña Pose*; tresCtres Editores, Santa Comba
- (2011a): *Diccionario de escritores e escritoras da Costa da Morte*; Seminario de Estudos da Costa da Morte (SEMESCOM), Vimianzo.

----- (2011b): *Textos literarios sobre a Costa da Morte*; SEMESCOM, Vimianzo.

----- e X.Mª LEMA (2014): *50 anos da historia do fútbol da Costa*; autoedición.

----- blog *No herbal azur do ceo* [<http://noherbalazurdoceo.blogspot.com/>].

RÍO BARJA, F.J. (1990): *Cartografía xurisdiccional de Galicia no século XVIII*; Consello da Cultura Galega (CCG), Santiago.

SORALUCE BLOND, J. R. e X. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ (directores) [1998]: *Arquitecturas da provincia da Coruña. Vol. X. Comarca de Terra de Soneira e Xallas: [concellos de] Camariñas, Mazaricos, Santa Comba, Vimianzo e Zas*; Departamento de Composición da Universidade da Coruña / Deputación da Coruña.

VARIOS (2007): *Estudo socioeconómico da Terra de Soneira*; FESGA.

Bibliografía específica do Allo

ABUÍN DE TEMBRA, A. (1979): “Algúns datos inéditos sobre Manuel Antonio”, en *El Ideal Gallego* 19-V-1979).

ANDERSON, Ruth Mathilda (1939): *Gallegan provinces of Spain. Pontevedra and La Coruña*; The Hispanic Society of America, New York.

CABANO VÁZQUEZ, J. I. (1995): “Betanzos según Antonio Rioboo y Seijas”; *Anuario Brigantino* [Disponible en http://anuariobrigantino.betanzos.net/Ab1995PDF/1995%20083_090.pdf].

CERNADAS Y CASTRO, Diego A. (1778-1811): *Obras en prosa y verso del Cura de Fruime D. Diego Antonio Zernadas y Castro, natural de Santiago de Galicia*; Joachin Ibarra. [Disponible en <http://iacobus.usc.es>].

COUCEIRO FREIJOMIL A. (1953): *Diccionario Bio-bibliográfico de escritores*; vol III, Bibliófilos Gallegos, Santiago.

FERNÁNDEZ SALGADO, X. A. (2017): *Cincuenta décimas contra Diego Zernadas. Edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII*; Edicións Laiovento, Santiago.

LEMA SUÁREZ, X. Mª (2019): “O novo cruceiro do Allo (Zas). Unha nova Trindade como motivo iconográfico”, *Actas do X Congreso de Cruceiros*, Lugo 2018 (no prelo).

LÓPEZ SEOANE, Víctor [Disponible en https://gl.wikipedia.org/wiki/V%C3%ADctor_L%C3%B3pez_Seoane].

RIOBOO Y SEIXAS, A. (1728): *La Barca más prodigiosa* [Disponible no Arquivo do Reino de Galicia: <http://biblioteca.galiciana.gal/pt/consulta/registro.cmd?id=3335>].

RIVAS TROITIÑO, J.M. (1977): *Diego Zernadas y Castro. Un precursor del galleguismo*; Porto y Cía, Santiago.

SÁNCHEZ GARCÍA, J. Á. (2001): *Torres do Allo. Arquitectura e historia del primer pazo gallego*; Deputación da Coruña, A Coruña.

WEBS:

- Os Quinquilláns (Visitas teatralizadas) [última consulta 30-3-18: <http://nova.quinquillans.com/>].
- Torres do Allo [últ. consulta 30-3-18: <https://torresdoallo.gal/historia/a-casa-dos-rioboo/>]

Bibliografía específica de Baio

ALÉN, Mª P. (1997): *Historia da música galega*; A Nosa Terra Edicións, Santiago.

ALONSO, G. (s/d): voz “Romero Lema, Maximino”, en GRAN ENCICLOPEDIA GALLEGA (GEG), t. 27.

- AMEAL GONZÁLEZ, M. (1970): “El Maestro de Capilla de la S.I.C. de Tuy, Revdo. Sr. D. Manuel Martínez Posse”, no folleto *Bayo en fiestas 1970*.
- ASTRAY RIVAS, P. (1992): *Síndrome del 36: la IV Agrupación del Ejército Guerrillero en Galicia*; Ediciós do Castro, Sada.
- AXEITOS AGRELO, X.L. (2015): *Manuel Antonio. Obra completa*; Real Academia Galega (RAG), A Coruña.
- CAJARAVILLE, H. (2018): *Nova Nursia*; Edicións Xerais, Vigo.
- CARREIRA, X.M. (1987): “Manuel Martínez Posse”, *A Nosa Terra* nº 326, p. 19 (4/8/1987).
- CUPEIRO VÁZQUEZ, B. (1989): *A Galiza de alén mar*; Ediciós do Castro, Sada.
- DÓNEGA, M. (s/d): voz “Morgade Varela, Teodoro”, GEG, t. 21.
- (editor) [1963]: *Cartafol de Teodoro Morgade: versos e prosas inéditas*; A Coruña.
- FRAGA, M. e M. VILLAR (coords.) [2009]: *De Pondal ao Batallón Literario (120 anos de poesías na Costa da Morte)*; Sotelo Blanco, Santiago.
- GÓMEZ SOBRINO, X. (s/d) “Martínez Pose, Manuel”, GEG, t. 20.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, E. (1988): *Memorias de un diputado de las Cortes de la República (1931-1936)*; Ediciós do Castro, Sada.
- GRAN ENCICLOPEDIA GALLEGA (GEG): “Romero Lema, Francisco”, t. 27.
- : “Romero Pose, Uxío”, t. 27
- http://www.wikiwand.com/gl/Enrique_Labarta_Pose
- https://gl.wikipedia.org/wiki/Enrique_Labarta_Pose
- <https://www.facebook.com/afonte.defornelos>
- <http://memoria.concellodezas.org/es>
- LABARTA POSE, E. (1960a): *Poesías en gallego y castellano*; prólogo de B. Varela Jácome; Porto y Cía, Editores; Santiago de Compostela.
- (1960b): *Cuentos humorísticos*; prólogo de B. Varela Jácome; Porto y Cía, Editores; Santiago de Compostela.
- (1995): *Contos*; edición de X.Mª Lema e X. M. Varela Varela; Ed. Galaxia, Vigo.
- LA VOZ DE GALICIA: “Creada en Fornelos la Asociación de Veciños A Ponte, primera del lugar” (*LVG*, 25-7-2006).
- LADO, J. V. (2018): “Símbolos de Baio y Cee. Dos edificios históricos con la piel renovada. Las obras han mudado su imagen” (*La Voz de Galicia* 23-03-2018).
- LEMA MOUZO, R. (2017): “Localizan en Baio un manuscrito en gallego de 1452. Un manuscrito del notario Vasco Gómez, que se guarda en el archivo privado de María Camiño Agra”, en *Adiante Galicia* (última visita: <https://www.adiantegalicia.es/cultura/2017/08/20/localizan-en-baio-un-manuscrito-en-gallego-de-1452.html>).
- LEMA SUÁREZ, X.Mª (1989): *Historia do C.D. Baio e de Liga da Costa*; Concello de Zas.
- (s/d): “Baio, Santa María de”, GEG, t. 31.
- (1995): “O derradeiro vinculeiro da Casa do Vao”, en *Antón Losada Diéguez. 10 anos dun premio*; Concello do Carballiño.

- (1998): “En lembranza da mestra rebelde de Bamiro [Carmen Balboa]; *La Voz de Galicia* (ed. Carballo) 29-04-1998).
- e X.M.^a REI LEMA (2007): *A Feira de Baio. O mercado máis antigo da Terra de Soneira*; Amigos de Monte Torán, Bamiro-Vimianzo.
- (2016): “Un mozo baiés entusiasmado coas Irmandades da Fala. Xosé Romero Lema mostra nas súas cartas a Manuel Antonio a súa implicación no galeguismo”, en *La Voz de Galicia* 18/05/2016.
- LÓPEZ, M. (2017): “O legado artístico de toda unha vida. José Rojo Valiña faleceu no 2004 deixando atrás centenaes de creación de tódalas disciplinas artísticas, ademais dunha importante colección de obxectos antigos” (*La Voz de Galicia* 19-12-2017).
- LÓPEZ CALO, J. (1988): “La música en Galicia”, en *Enciclopedia Temática de Galicia*; CREDSA, Barcelona.
- MILLÁN GONZÁLEZ-PARDO, I (1991): “Etimoloxía toponímica: A Piroga, Baio e Montetorán”, en ‘Cuadernos’, *El Ideal Gallego* 7/07/91.
- MÉNDEZ FERRÍN, X.L. (1984): *De Pondal a Novoneyra*; Edicións Xerais, Vigo.
- PÉREZ ASTRAY, B. (1992): “Ramón Romero Lema foi membro fundador do Seminario de Estudos Galegos”, en *La Voz de Galicia*, ‘Especial Festas de San Cristovo de Baio’, 10/07/92.
- REI LEMA, X.M.^a (1999): “A fundación do Seminario de Estudos Galegos, segundo Francisco Romero Lema”, *A Trabe de Ouro*.
- (2000b): “Francisco Romero Lema ou unha vida de homenaxe a Enrique Labarta Pose”, *Boletín Galego de Literatura*, nº 24, 2º semestre; Universidade de Santiago de Compostela.
- (inédito): *Xosé Collazo. Obra poética*.
- ROJO VALIÑA, J. (2011): *¿Sabías que...? Baio... e... algo máis*; Edición de Olga e Teresa Rojo Valiña; Baio.
- ROMAR LÓPEZ, R. (1998): *Ancestros y vivencias* (autoedición).
- (ca. 2011): *El vínculo do Bao de Fornelos* (folleto mecanografiado).
- (2019): *Ancestros y Vivencias II*; Madrid (autoedición).
- ROMERO LEMA, F. (1963): “Enrique Labarta Pose”, en *La Voz de Galicia* 7/09/63.
- (1970): *Bayo en el siglo XX* (parcialmente publicado en Lema Suárez 1989).
- (ca.1970): *Toponomástica* [de Baio] (inédito).
- (1971): “Bayo. Notas geográficas e históricas”, folleto *Fiestas de Bayo, 1971*.
- (2000): *Vocabulario de Soneira* (edición e notas de X. M.ª Rei Lema); Real Academia Galega (RAG), A Coruña.
- SEIXAS SEOANE, M.A. (2019): *Castelao, construtor na nación. Tomo I (1886-1930)*; Ed. Galaxia / Consorcio de Santiago.
- SUEIRO, D. (1983): *La flota es roja (Papel clave del radiotelegrafista Benjamín Balboa en julio de 1936)*; Argos Vergara, Barcelona.
- TRILLO, J. e C. VILLANUEVA (1987): *La música en la catedral de Tui*; Diputación da Coruña.
- VARELA VARELA, X.M. (1994): *A poesía galega de Henrique Labarta Pose*; tese de licenciatura inédita; Universidade da Coruña.

- (1995a): *A poesía galega de Enrique Labarta Pose (Biografía, cronología, bibliografía)*; Edinosa, A Coruña.
- (1995b): *A poesía castelá de Enrique Labarta Pose (I)*; Edinosa, A Coruña.
- (1995c): *A poesía castelá de Enrique Labarta Pose (II)*; Edinosa, A Coruña.
- VIU, C. (2017): “Guerra por el instituto de Baio. En 1990, hace hoy 27 años, los antidisturbios acudieron a Zas para garantizar la celebración del pleno”, *La Voz de Galicia* 14-05-2017.

Bibliografía específica de Brandomil

- ACUÑA CASTROVIEJO, F. e R. CASAL GARCÍA (1981): “La estela funeraria de Antes (A Coruña)”, en *Brigantium* 2, A Coruña.
- ALVARADO BLANCO, S., e outros (1989): *Pontes históricas de Galicia*; Colexio Oficial de Enxeñeiros de Camiños, Canais e Portos/Xunta de Galicia.
- BARREIRO BARRAL, J. (1972): “Por tierras de Céltigos: Grandimirum o Brandomil”, *La Voz de Galicia*, 7-11-1972.
- C[AAMAÑO] G[ESTO], X.-M.: Voz “Grandimiro”, *Gran Enciclopedia Gallega* [GEG], tomo 16.
- CAAMAÑO GESTO, J.M. e J. NAVEIRO LÓPEZ (1992): “Aportaciones al estudio de la red viaria romana de la provincia de La Coruña”, en *Finis Terrae. Estudios en lembranza do Prof. Dr. Alberto Balil*; Facultade de Xeografía e Historia, Departamento de Historia I; Univ. de Santiago.
- ESTEFANÍA ÁLVAREZ, Mª D. (1960): *Vías romanas de Galicia*; Zephyrus, XI.
- FRANCO MASIDE, R. Mª (2001): “La vía *per loca marítima*: un estudio sobre vías romanas en la mitad noroccidental de Galicia”, en *Gallaecia* 20; Santiago de Compostela.
- LÓPEZ FERREIRO, A. (1898-1911): *Historia de la Santa Apostólica Metropolitana Iglesia de Santiago*; vol. I (1898); Santiago (reed. facsimilar de Ed. Sálvora; Santiago, 1983).
- MÉNDEZ FERNÁNDEZ, L. (2016): *Toponimia de Agolada*; Colección Galicia Nomeada; RAG/AGOn/Deputación de Pontevedra.
- MÉRIDA HERMOSO, F. (1980): “Puentes de la Provincia de La Coruña”; *Revista de Obras Públicas*, nov. de 1980.
- NÁRDIZ ORTIZ, C. e J. CREUS ANDRADE, A. VARELA GARCÍA (1999): *Cartografía histórica de los caminos de Santiago en la provincia de A Coruña*; Deputación Provincial da Coruña.
- NAVEIRO LÓPEZ, J. (2008): *Informe final valorativo da Intervención arqueolóxica en Brandomil (20/11/2007-18/01/2008)*. Proxecto Internacional Vías Atlánticas, Interra IIIA (inédito).
- PEREIRA MENAUT, G. (1991): *Corpus de inscricións romanas de Galicia. I: provincia da Coruña*; Consello da Cultura Galega, Santiago.
- PÉREZ LOSADA, F. (2002): “Entre a cidade e a aldea: estudo arqueohistórico dos aglomerados secundarios romanos en Galicia”; *Brigantium* 13; A Coruña.
- RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, P. (1883): “Grandimirum”, *Galicia Diplomática* II, nº 18.
- SANTOS FERNÁNDEZ, C. (2012): *Antonio López Ferreiro [1837-1910]. Canónigo compostelano, historiador y novelista*; Alvarellos Editora, Santiago.
- URGORRI CASADO, F. (1969-70): “Puentes y caminos de en la provincia de La Coruña”, *Revista del Instituto José Cornide*, anos V e VI, A Coruña.

VILAR ÁLVAREZ, M. (2019): *Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil*; Alvarellos Editora, Santiago.

Bibliografía específica de Carreira

BOUZA BREY, F. (1968): “Escultura de Santiago peregrino de época medieval”, en *Compostellanum* vol. XIII, nº 2º (abril – junio).

DOMÍNGUEZ RIAL, E. (2000): “Carreira, a das alturas e chairas”, *La Voz de Galicia*, 16 abril.

GIL DE BERNABÉ, X. M. (1992): *O liño*; Ir Indo Edicións, Vigo.

LEMA SUÁREZ, X. Mª e E. LÓPEZ AÑÓN (2011): *Iconografía xacobeana nas igrexas e santuarios da Costa da Morte*; SEMESCOM, Vimianzo.

REI LEMA, X. Mª (2005): *As historias de Pepe de Xan Baña. A obra de Xosé Baña Pose*; tresCtres Editores, Santa Comba.

ROSEMAN, Sharon R. (2008): *O Santiaguíño de Carreira. O rexurdimento dunha base rural no concello de Zas*; Baía Edicións, A Coruña.

Bibliografía específica de Gándara

CASAL GARCÍA, R. (1979): “Notas acerca de unos hallazgos en la posible villa romana de Gándara (Zas, A Coruña), en rev. *Gallaecia* nº 5; Edicións do Castro, Sada.

TELEVISIÓN DE GALICIA (TVG), 2018: A Revista: “O recuncho de... [Evaristo Domínguez Rial]; na Rede: <http://www.crtvg.es/tvg/a-carta/a-revista-3141246> (entre os 51 min. 25 seg. e os 54 min. 5 seg.).

Bibliografía específica de Loroño

FERNÁNDEZ CARRERA, X. (2007): *A romaría da Barca*; Dirección Xeral de Turismo, Xunta de Galicia.

MARTINEZ RODRÍGUEZ, A.C. (2010): “Ramón Barros Sibelo (1828-1903). Aproximación biográfica”, en *Boletín Auriense*, tomo 40; Ourense.

VARIOS [X. LOBATO (coord., prod., fot.), O. LISTA (texto) et alii] (2006): *Torres de Romelle*; Artes Gráficas Palermo.

Bibliografía específica de Mira e Follente

BRANDALISE, V.H. (2012): “Tralos pasos de Domingo Fontán”, *Revista Murguía* nº 26, xullo-dembro.

Carta Xeométrica de Galicia (na Rede: https://gl.wikipedia.org/wiki/Carta_xeom%C3%A9trica_de_Galicia)

Domingo Fontán (na Rede: https://gl.wikipedia.org/wiki/Domingo_Font%C3%A1n).

FONTÁN, Domingo (1834-1845): *Carta Geométrica de Galicia dividida en sus provincias presentada en 1834 a S.M. la Reina Gobernadora Doña María Cristina de Borbón (...) levantada y construida en la escala del cienmilésimo por el Dr. D. Domingo Fontán (...). Grabada bajo la dirección del Autor en 1845 por L. Bouffard*; París.

Bibliografía específica de Muíño

A PITA CEGA (Asociación Cultural e de Igualdade) (2018): *Muíño: Historia, patrimonio e a Casa da Escola*.

BELLO DIÉGUEZ, J.M. / F. CRIADO e J.M. VÁZQUEZ VARELA (1987): *La cultura megalítica en la provincia de La Coruña*.

LEISNER, G. (1938): *Verbreitung und Typologie des Galizische-Nordportugiesischen Megalithgräber*; Marburg (Alemaña).

LEMA SUÁREZ, X.Mª (1999): *Arquitectura megalítica na Costa da Morte (antas e mámoas)*; Asoc. Neria, Cee.

----- (2006a, 1ª ed.): *Polas antas e mámoas da Costa da Morte (Galicia)*; Seminario de Estudos da Costa da Morte, Vimianzo.

----- (2006b): *Por los dólmenes de la 'Costa da Morte' (Galicia)*; Tórculo Edicións, Santiago.

----- (2007): *Les dolmens de la 'Costa da Morte' (au Finisterre de la Galice)* [tradución de Marie-Christine Flaux]; Seminario de Estudos da Costa da Morte; Vimianzo.

PONDAL, E. (1886): *Queixumes dos pinos*; Biblioteca Básica da Cultura Galega; Ed. Galaxia, Vigo, 1985.

RODRÍGUEZ CASAL, A.A. (1990): *O Megalitismo. A primeira arquitectura monumental de Galicia*; Universidade de Santiago de Compostela.

----- (1997): “Neolitización e Megalitismo en Galicia”, in *Actas do Coloquio Internacional: O Neolítico Atlántico e as orixes do Megalitismo (Santiago de Compostela, 1-6 abril de 1996)*; Consello da Cultura Galega / USC / Unión Internacional das Ciencias Prehistóricas e Protohistóricas.

----- (2000): “O mundo megalítico nas comarcas da Costa da Morte”, in *Actas do II Simposio de Historia da Costa da Morte: Nas orixes da nosa identidade; Carnota, 16, 17 e 18 xuño 2000*; Asoc. Neria, Cee.

Bibliografía específica de San Cremenzo

LÓPEZ OVIEDO, J. R. (2018): “Falleció en Madrid el dueño del pazo de Daneiro: una semblanza de Manuel Varela Uña” (*La Voz de Galicia*, ed. de Carballo 14-02-2018).

MEIJIDE PARDO, A. (1967): “Hombres de negocios en La Coruña dieciochesca: Gerónimo de Hijo-sa”, separata da *Revista del Instituto José Cornide de Estudios Coruñeses*; A Coruña.

Bibliografía específica de San Martiño de Meanos

BARREIRO MALLÓN, B. (1978): *La Jurisdicción de Xallas en el siglo XVIII*; USC.

LEMA SUÁREZ, X.Mª (1992): “O Cristo de Meanos e as imaxes aparecidas” (*La Voz de Galicia*, ed. de Carballo, 11-01-1992).

Bibliografía específica de Santa Sía de Roma

FERRO RUIBAL, X. (dtor.) e outros (1992): *Diccionario dos Nomes Galegos*; In Indo Edicións, Vigo.

Libro de Fábrica y rentas de la Yglesia Parrochial de Santa Cicilia de Roma (1695-1790), AHDS.

MOREIRA VILLAMARÍN, I. (2016): *Os resultados do nome latino Caecilia Caecilia*; traballo de Grao Universitario de Estudos (dir. por G. Navaza); Universidade de Vigo.

PALACIO SÁNCHEZ, A. (2014): “Malos, Perros e Cas, topónimos interditos”, en *Estudos de Lingüística Galega*, pp. 217-231; [DOI <http://dx.doi.org/10.15304/elg.6.1717>].

Bibliografía específica de Vilar

NEIRA VILAS, X. (2012): *100 anos do Himno Galego*; Edicións Embora.

REI LEMA, X.M.^a (2017): “José López Pérez, un soneirán Presidente do Centro Galego da Habana” no blog *No herbal azur do ceo* [<http://noherbalazurdoceo.blogspot.com.es/2015/10/jose-lopez-perez-un-soneiran-presidente.html>]

Bibliografía específica de Zas

BLANCO, P. (2016): “Severino Abelenda, el anónimo cantero del consistorio más noble de la comarca”, en *La Voz de Galicia* (ed. de Carballo) 27-11-2016.

PESQUEIRA, J. (1919): *Historia de la Asociación Española de Socorros Mutuos de Buenos Aires*, Buenos Aires: AESMBA.

REI LEMA, X. M.^a (2005): *As historias de Pepe de Xan Baña. A obra de Xosé Baña Pose*; tresCtres Editores, Santa Comba

----- (2005): "Manuel M. Pose, filántropo de Zas", *La Voz de Galicia*, Carballo, 13-10-2015.

-----, blog “No herbal azur do ceo”; última consulta,
<http://noherbalazurdoceo.blogspot.com.es/2015/10/manuel-maria-pose-filantropo-de-zas.html>.

TORRES, X. M.^a (2018): “A herdanza de Miguel Cortizo”, en *La Voz de Galicia* 15-10-2018; p. 14.

VILANOVA, A. (1966): *Los gallegos en la Argentina*, Buenos Aires: Ed. Galicia, vol. 2.

INVENTARIO DE BENS ARQUEOLÓXICOS E ARQUITECTÓNICOS (SEGUNDO O PXOM, 2008)

1.- BRANDOMIL	
Arquitectura e etnografía 1.- Igrexa parroquial de San Pedro 2.- Cruceiro no Igrexario 3.- Cruceiro no Confurco 4.- Ponte de Brandomil 5.- Casa en Brandomil	Arqueoloxía 6.- Xacemento romano-medieval e necrópole de Brandomil 7.- Castro de Brandomil 8.- Castro de Acalabanda 9.- Pozo de Limideiro 10.- Mámoa do Confurco (Limideiro) 11.- Mámoa Nº 1 da Costa de Limideiro 12.- Mámoa Nº 2 da Costa de Limideiro 13.- Túmulo do Castro de Atrás
2.- BRANDOÑAS	
Arquitectura e etnografía 1.- Igrexa parroquial de Santa María 2.- Cruceiro da Gris 3.- Casa, alpendres e hórreos nos Currais 4.- Casa e alpendres de Vilarcovo 5.- Hórreo na Gris 6.- Pombal en Vilarcovo	Arqueoloxía 7.- Mámoa nº 1 da Cerqueira (Borreiros, Os Pedrouzos) 8.- Mámoa nº 2 da Cerqueira (Borreiros, Os Pedrouzos) 9.- Mámoa nº 3 da Cerqueira (Borreiros, Os Pedrouzos) 10.- Mámoa do monte de Senande 11.- Mámoa do Prado de Trillo 12.- Mámoa da Mina do Cotón (Os Currais) 13.- Mámoa de Porto Carreiro 14.- Mámoa da Pedra da Vasixa (A Xestosa) 15.- Pedras do Castro Borreiros
3.- MUÍÑO	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial 2.- Capela de Santa Margarida 3.- Cruceiro da Torre 4.- Cruceiro no Igrexario 5.- Cruceiro na Santa 6.- Casa reitoral. O Vilar 7.- Casa-torre do Muíño (O Couto) 8.- Casa e alpendres en Pedra Padreiro 9.- Fonte da Santa 10.- Muíño das Abellas 11.- Hórreos nas Abellas 12.- Catro hórreos no Couto	19.- Mámoa nº 1 da baixada de Monte Pedreira (Pedra Padreiro) 20.- Mámoa do Monte Pedreira. A Lagoela. Marán 21.- Mámoa da Pedra da Moura (As Abellas) 22.- Mámoa nº 1 da Fonte Seca (A Churía) 23.- Mámoa nº 2 da Fonte Seca (A Churía) 23.- Mámoa nº 1 de Pedra Cubela (A Churía) 24.- Mámoa nº 2 de Pedra Cubela (A Churía) 25.- Mámoa da Piña (O Couto) 26.- Mámoa das Laxas (O Couto) 27.- Mámoa da Ponte do Vao (O Couto) 28.- Mámoa da Pedra Chan (As Abellas) 29.- Mámoa da Santa (A Santa) 30.- Mámoa nº 2 da baixada de Monte Pedreira (Pedra Padreiro) 31.- Mámoa de Monte Maior (As Abellas) 32.- Mámoa da Canle do Marco (As Abellas) 33.- Foxa do Tourallo (O Couto) 34.- Arca da Piosa (As Abellas)
Arqueoloxía 13.- Castro do Alto do Castriño 14.- Mámoa da Braña das Fiallas (A Santa) 15.- Mámoa nº 1 das Madoñas (A Santa) 16.- Mámoa nº 2 das Madoñas (A Santa) 17.- Mámoa da Costa do Oreiro (A Santa) 18.- Mámoa do camiño da Santa (A Santa)	

4.- SAN MARTIÑO DE MEANOS	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial 2.- Capela do pazo das Hedreiras 3.- Ermida de San Xosé (Rial de Arriba) 4.- Cruceiro do Igrexario 5.- Cruceiro en Rial de Arriba 6.- Cruceiro en Cruceiros de Diante (San Martiño) 7.- Cruceiro de Regueiro 8.- Casa reitoral	9.- Pazo das Hedreiras 10.- Casa, hórreo e alpendres. Os Fidalgos 11.- Dous hórreos na Atalaia 12.- Hórreo en Rial de Arriba 13.- Hórreo en San Martiño 14.- Hórreo en Vila Arqueoloxía 15.- Castro de Froxán ou da Atalaia 16.- Mámoa do Cruceiro do Regueiro
5.- SANTA SÍA DE ROMA	
Arquitectura e etnografía 1.- Igrexa parroquial de Santa Sía 2.- Cruceiro do Igrexario 3.- Cruceiro en Rus 4.- Cruceiro en Rus 5.- Cruceiro en Riba da Braña (Rus) 6.- Cruceiro en Fontecovas de Fóra 7.- Cruceiro en Alto de Roma da Fenlla 8.- Cruceiro en Santa Sía 9.- Casa, alpendre e hórreo. Santa Sía	Arqueoloxía 10.- Castro dos Valións 11.- Arca da Piosa* 12.- Mámoa Nº 2 de Arcas da Piosa. 13.- Mámoa Nº 3 de Arcas da Piosa 14.- Mámoa Nº 4 de Arcas da Piosa 15.- Mámoa Nº 5 de Arcas da Piosa 16.- Mámoa do Freixo *Coidamos que se debe incluír na parroquia de Muíño (Nota dos autores [N. dos AA.])
6.- LOROÑO	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santiago 2.- Cruceiro en Romelle 3.- Cruceiro en Beizana. 4.- Cruceiro no igrexario 5.- Casa reitoral 6.- Pazo de Romelle 7.- Casa, eira, alpendre e hórreo en Romelle	Arqueoloxía
7.- SANTO ADRIÁN DO CASTRO	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santo Adrián 2.- Cruceiro do igrexario 3.- Cruceiro de Santo Adrián 4.- Muíño na Milleira	Arqueoloxía 15.- Castro do Pico do Castro
8.- VILAR	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de San Pedro 2.- Cruceiro de Pazos 3.- Cruceiro do Igrexario 4.- Cruceiro das Gamelas (Vilar) 5.- Cruceiro do Monte 6.- Casa, alpendres e hórreo (Saconde) 7.- Muíño en Vilar 8.- Hórreo do Roxo (Artón)	Arqueoloxía 9.- Mámoa do Picoto (Saconde) 10.- Mámoa das Minas de Gomarís 11.- Mámoa dos Pedrouzos 12.- Mámoa do Monte do Penedo 13.- Túmulo 2 do Monte do Penedo

9.- ZAS	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santo André 2.- Cruceiro do cemiterio 3.- Cruceiro do Igrexario 4.- Casa reitoral 5.- Pazo do Cruceiro 6.- Casa do Concello 7.- Vivenda, palleira, alpendre, eira e hórreo (Vilar do Mato)	8.- Palleira e valado en Cruceiro. 9.- Recinto cerrado con varias edificacións (Zas) 11.- Muíño en Prado do Muíño 12.- Muíño da Carballeira de Zas 13.- Muíño na Toxa 14.- Hórreo da Toxa Arqueoloxía 15.- Cista da Toxa
10.- MIRA	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santa María 2.- Capela de San Pedro de Follente 3.- Ermida de San Roque do Monte 4.- Cruceiro do Igrexario 5.- Cruceiro da ermida de San Roque 6.- Cruceiro de Follente 7.- Cruceiro da escola 8.- Cruceiro en Gontalde 9.- Casa reitoral 10.- Pazo de Follente 11.- Casa, alpendre e hórreos (Rosende) 12.- Casa, alpendre e hórreo (Teixidón) 13.- Casa, alpendre e hórreo (Teixidón)	14.- Casa, alpendre e hórreos (Igrexario) 15.- Lavadoiro na ponte Gontalde 16.- Muíño da casa do Muíño (Muíño de Luis) 17.- Conxunto de tres muíños e un mazo (forxa). Teixidón 18.- Muíño Artón (Teixidón) 19.- Muíño en Gontalde 20.- Muíño en Follente 21.- Hórreos en Teixidón Arqueoloxía 22.- Mámoa da ermida de San Roque 23.- Mámoa da Pedra Branca
11.- CARREIRA	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santiago 2.- Cruceiro no Igrexario 3.- Cruceiro en Carreira 4.- Cruceiro no Campo da Festa de Carreira 5.- Cruceiro da Rapada (Pedramaior) 6.- Recinto cerrado con casa, alpendres, hórreo e pombal na Casa de Moreno 7.- Casa en Carreira	8.- Casa Mallón (Pedramaior) 9.- Pombal do Moreno 10.- Pombal do Artilleiro Arqueoloxía 11.- Xacemento de Carreira. Agra das Cruces 12.- Mámoa de Pedra da Xesta (Pedramaior)

12.- GÁNDARA	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial de Santa María 2.- Cruceiro en igrexario 3.- Cruceiro en Quintáns 4.- Cruceiro no Sisto 5.- Cruceiro da Misión Franciscana 6.- Casa reitoral de Gándara 7.- Casa do Vinculeiro (Parga) 8.- Casa, alpendres e hórreo. Xesta 9.- Casa na Mosqueira 10.- Casa, alpendres e hórreo (Vilar Ramilo) 11.- Fonte de Vilaestévez 12.- Muíños do Rabiñoso 13.- Hórreo da casa reitoral 14.- Hórreo preto da igrexa 15.- 4 hórreos en Quintáns	Arqueoloxía 16.- O castro dos Faustinos (Vilaestévez) 17.- Castro do Bico da Cruz/ Castro das Cortellas 18.- Mámoa das Minas de Vilaestévez 19.- Mámoa de Pedra da Lebre ou de Canle Pidú* 20.- Mámoa da Mina ou da Pedra da Lebre 22.- Xacemento de Agra da Cruz (Quintáns) 23.- Torres do Surribado ou de Boén 24.- Mámoa do Picón de Doeña 25.- Mámoa do Cruceiro de Caión 26.- Mámoa do Seixo Branco 27.- Mámoa do Picón Vello 28.- Mámoa da Chousa do Crego 29.- Mámoa do Bico da Cruz 30.- Mámoa do Cedreiro 31.- Mámoa de Pedras Grandes 32.- Túmulo das Avenelas 33.- Túmulo da Máquina Vella 34.- Xacemento de Socotro 35.- Xacemento da Mosqueira 36.- Xacemento do Rumbado 37.- Mamoela 38.- O Castro. Agra Nova * Can Lapido (N. dos AA.)
13.- SAN CREMENZO DE PAZOS	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial 2.- Cruceiro no cemiterio 3.- Cruceiro no polideportivo 4.- Pazo de Daneiro 5.- Casa dos caseiros e alpendres (Daneiro) 6.- Casa, alpendre e hórreo (Lugar de Abaixo) 7.- Hórreo no Castro.	Arqueoloxía 8.- Castro de San Cremenzo (Castro) 9.- Mámoa Nº 1 de Fonte Sendón (Castro) 10.- Mámoa Nº 2 de Fonte Sendón (Castro) 11.- Mámoa das Landeiras (Castro)
14.- O ALLO	
Arquitectura e etnografía 1.- Igrexa parroquial de San Pedro do Allo 2.- Cruceiro do Allo 3.- Torres do Allo 4.- Casa do Muíneiro e muíños. Os Muíños 5.- Hórreos das Torres do Allo 6.- Pombal das Torres do Allo	Arqueoloxía 7.- Mámoa do Allo 8.- Castelo Grande do Allo 9.- Xacemento do Allo 10.- Mámoa Nº 2 do Allo

15.- LAMAS	
Arquitectura 1.- Igrexa parroquial 2.- Cruceiro do Adro 3.- Cruceiro na Andragalla 4.- Cruceiro no Campo da Festa 5.- Casa reitoral de Lamas 6.- Casa de Lamas 7.- Casa, alpendres e hórreo. As Pereiras 8.- Casa, alpendre e hórreo. Vermello 9.- Muíño das Pereiras 10.- Muíño de Vilachán 11.- Muíño de Cotón 12.- Conxunto de tres muíños en Cotón do Muíño.	13.- Conxunto de tres muíños en Pedra Vixía 14.- Hórreos preto do adro 15.- Hórreos na Andragalla Arqueoloxía 16.- Dolmen de Pedra Moura de Pedra Vixía 17.- Mámoa dos Mouchos. Penedo 18.- Túmulo de Pedra Vixía / Reguengo 19.- Xacemento do Rumbado 20.- Dolmen de Vermello
16.- BAILO	
Arquitectura e etnografía 1.- Igrexa parroquial de Santa María de Baio (antiga) 2.- Igrexa nova de Baio 3.- Cruceiro do igrexario (Baio Pequeno) 4.- Cruceiro do cemiterio (Baio Pequeno) 5.- Cruceiro no cruce AC-340 estrada de arriba (Baio Pequeno) 6.- Cruceiro en Baio 7.- Cruceiro do Campo do Rollo 8.- Cruceiro xunto á estrada a Laxe (Fornelos) 9.- Cruceiro en riba de Baio* 10.- Escolas Agra Regueiro (Campo do Rollo) 11.- Ponte de Baio. AC-552 12.- Ponte Lodoso. AC-404 13.- Casa dos Martínez. A Cacharosa 14.- Casa dos Morgade. O Chamberín 15.- Casa da Ponte 16.- Casa de Varela 17.- Casa Nova dos Agra 18.- Casa de Blanquita (Baio Pequeno) 19.- Casas Vellas da Agra 20.- Casa de Outeda (O Chamberín) 21.- Casa do arcebispo Romero Lema 22.- Fonte de Cardezo 23.- Fonte de Lavandeira (Campo do Rollo)	24.- Fonte do Pincho (Campo do Rollo) 25.- Muíño das Quintas 26.- Muíño de Su a Agra** 27.- Hórreos da vila Arqueoloxía 28.- Mámoa Nº 1 da Fonte do Retorno 29.- Mámoa Nº 2 da Fonte do Retorno 30.- Castelo Grande do Allo (O Allo. Baio) 31.- Mámoa do Alto do Pedroso 32.- Mámoa de Tras da Senra 33.- Mámoa de Suacosta 34.- Mámoa nº 1 da chousa do Monte dos Mouros 35.- Mámoa nº 2 da chousa do Monte dos Mouros 36.- Mámoa do Valonco *O fomelán Ramón Romar supón, con razón, que se trata do Cruceiro de Riba do Vao (Fornelos). Tamén critica que non se cite neste inventario ningún dos seis muíños de Fornelos (tres deles moi antigos), nin as dúas fontes e o lavadoiro do seu paseo fluvial. Fornelos, aldea de canteiros, conserva tamén cabazos de moi boa feitura e moi antigos: un da época dos muíños, outro cunha roseta gravada nun pinchón (N. dos AA.). **Son dous os muíños de Su a Agra, un do séc. XVII e o outro do XVIII (N. dos AA.).

ÍNDICE

AGRADECIMENTOS

LIMIAR

BRANDOMIL

1. Relevo	11
2. Hidrografía	13
3. Xeoloxía	13
4. Demografía	14
5. A importancia da toponimia nesta parroquia: <i>Grandimirum</i> , a probable orixe etimolóxica de Brandomil?	15
6. Brandomil: un importante asentamento da época romana	16
• 6.1 Uns castros romanizados e unha explotación mineira	18
• 6.2 A vía XX 'per loca maritima' do Itinerario de Antonino ó seu paso por Brandomil	19
• 6.3 Importantes restos arqueolóxicos romanos na parroquia	20
• 6.4 A intervención arqueolóxica 2007-2008 (Proxecto Internacional Vías Atlánticas)	25
• 6.5 Valoración do sitio arqueolóxico de Brandomil	32
• 6.6 A ponte vella de Brandomil, lugar de paso para a costa occidental desde a antigüidade	35
7. Un libro de recente publicación: <i>O Camiño de Santiago a Muxía por Brandomil</i>	37
8. A igrexa parroquial de San Pedro de Brandomil	42
9. A parroquia de Brandomil nos textos históricos	44
• Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	45
• 1753: Información do Catastro de Ensenada	45
• Os veciños e os oficios de Brandomil en 1753	47
• 1847: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	47
• Contra 1928: <i>Geografía General del Reino de Galicia</i> , de E. Carré Aldao	48
10. Persoeiros coñecidos da parroquia	48
11. A parroquia na literatura: o valente Brandomil dos poemas de Pondal	50
12. Principais festas da parroquia	51

BRANDOÑAS

1. Relevo	53
2. Hidrografía	55
3. Xeoloxía	55
4. Demografía	55
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Brandoñas	56
6. A igrexa parroquial de Sta. María de Brandoñas	58
7. O cruceiro do lugar da Gris	59
8. Unha parroquia rica en mámoas	62
9. A parroquia nos textos históricos	63
• 1592: Servicios feudais debidos polos veciños de Brandoñas e Brandomil ó conde de Altamira	64
• Ano 1607: a descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	64
• Ano 1753: o Interrogatorio do Catastro do Marqués de la Ensenada	65
• 1847: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	67
• Contra 1928, Carré Aldao na <i>Geografía del Reino de Galicia</i>	67
10. A parroquia na literatura: Brandoñas o forte	67
11. Festas da parroquia	69

MUIÑO	71
1. Relevo	73
2. Hidrografía	73
3. Xeoloxía	74
4. Demografía	75
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Muíño	77
6. A igrexa parroquial de San Tirso de Muíño	78
7. A ermida de Santa Margarida, no lugar da Santa	80
8. Os restos da Torre do Couto ou de Muíño	81
9. O cruceiro do Couto	82
10. A Arca da Piosa, tumba do “valente Brandomil”	83
11. A parroquia de Muíño nos textos históricos	87
• Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	87
• 1753: Información do Catastro de Ensenada	87
• 1847: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	89
• Contra 1928: <i>Geografía General del Reino de Galicia</i> , de E. Carré Aldao	90
12. Festas de Muíño	90
SAN MARTIÑO DE MEANOS	91
1. Relevo	93
2. Hidrografía	94
3. Xeoloxía	94
4. Demografía	95
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia	97
6. Igrexa parroquial de San Martiño de Meanos	98
7. O Santo Cristo de Meanos, unha imaxe “aparecida” en 1990	101
8. A capela de San Xosé, en Rial de Arriba	103
9. O castro da Atalaia ou de Froxán	104
10. O couto e o pazo das Hedreiras	104
11. Conflito entre veciños de Meanos a causa da introdución do millo (1684)	105
12. San Martiño de Meanos nos textos históricos	107
• Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	107
• 1753: Información do Catastro de Ensenada	107
• 1847: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	110
• Contra 1928: <i>Geografía General del Reino de Galicia</i> , de E. Carré Aldao	110
13. A Banda de Música de Meanos	110
14. Festas principais de San Martiño de Meanos	111
SANTA SÍA DE ROMA	113
1. O relevo	115
2. Hidrografía	115
3. Xeoloxía	116
4. Demografía	117
5. Santa Sía: unha bonita aldea de hábitat concentrado	118
6. Toponimia: de Santa Sía a Santa Sía de Roma, o curioso engadido onomástico do séc. XVI	119
7. A igrexa parroquial de Santa Sía de Roma	122
8. Os Valións, un interesante castro	126
9. A parroquia de Santa Sía de Roma nos textos históricos	126
• 1592: As obrigas feudais dos veciños da parroquia co conde de Altamira	126

• Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	127
• 1753: Información do Catastro de Ensenada	127
• 1842: Unha curiosidade histórica: o nonato concello de Roma	128
• 1846-1850: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	128
• Contra 1928: <i>Geografía de Galicia</i> , de E. Carré Aldao	128
10. Festas parroquiais	128
LOROÑO	129
1. Relevo	131
2. Hidrografía	131
3. Xeoloxía	132
4. Demografía	133
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Loroño	135
6. A igrexa de Santiago de Loroño	137
7. As Torres de Romelle	145
8. A familia dos Caamaño de Romelle, Grandes de España	148
9. O cruceiro de Romelle	150
10. A parroquia de Loroño nos textos históricos	151
• Ano 1607.- A descrición do visitador pastoral Jerónimo del Hoyo	151
• 1753.- A información do Catastro de Ensenada	151
• 1847: <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	152
• c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (<i>Geografía de Galicia</i> , de Carreras Candi)	153
11. O Calor H.D., de Castro e Loroño	153
12. Festas principais de Loroño	154
SANTO ADRIÁN DO CASTRO	155
1. O relevo	157
2. A hidrografía	158
3. Xeoloxía	159
4. Demografía	160
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Santo Adrián do Castro	162
6. Igrexa parroquial de Santo Adrián do Castro	163
7. A parroquia de Santo Adrián nos textos históricos	166
• Ano 1592. "Servicios y derechos de Santo Adrao do Castro"	166
• Ano 1607.- A descrición do visitador J. del Hoyo	167
• 1753.- A información do Catastro de Ensenada	167
• 1847.- No <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	168
• c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (<i>Geografía del Reino de Galicia</i>)	169
8. O castro de Santo Adrián	169
9. Principais festas da parroquia	169
VILAR	171
1. Relevo	173
2. Hidrografía	173
3. Xeoloxía	174
4. Demografía	175
5. Toponimia: A orixe dos nomes de lugar de Vilar	177
6. A igrexa parroquial de San Pedro de Vilar	179
7. O cruceiro de Pazos (Vilar / Tines)	183
8. Francisco Castro Agudín, escultor de Sandrexo	184
9. A familia fidalga dos Pazos	185

10. A parroquia de Vilar nos textos históricos	186
• Ano 1592: Servizos que pagaban ó conde de Altamira os veciños	186
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	187
• 1753.- A información do Catastro de Ensenada	187
• c. 1847.- <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	189
• c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (<i>Geografía de Galicia</i> , de Carreras Candi)	189
12. O paso das tropas francesas por Vilar, durante a invasión napoleónica (1809)	190
13. Un emigrante con raíces en Artón, presidente do Centro Galego da Habana (Cuba)	191
14. Festas principais de Vilar	194
ZAS	195
1. Relevo	197
2. Hidrografía	197
3. Xeoloxía	198
4. Demografía	199
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugares de Zas	201
6. A igrexa parroquial de Santo André de Zas	204
7. A familia dos Lamas e as súas obrigas coa igrexa de Zas	211
8. A descrición das tumbas da igrexa de Zas (séc. XVIII)	212
9. Relación cronolóxica dos vinculeiros da familia dos Lamas	212
10. O cruceiro do adro ou do Carme (1852-57): detalles da súa construción	213
11. A parroquia de Zas nos textos históricos	215
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	215
• 1753: O Catastro de Ensenada	215
• A parroquia de Zas no <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz (c. 1847)	219
• Datos de E. Carré Aldao (<i>Geografía de Galicia</i> , de Carreras Candi), c. 1928	219
13. A apertura da estrada Santiago-Camariñas	220
14. A longa historia da Casa do Concello	221
15. As (desaparecidas) feiras de Zas	225
16. Persoeiros de Zas	227
17. O fútbol en Zas	230
18. A Festa da Carballeira de Zas, un importante festival folk internacional	232
20. Festas populares de Zas	234
MIRA	235
1. Relevo	237
2. Hidrografía	238
3. Xeoloxía	239
4. Demografía	240
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia de Mira	242
6. A igrexa parroquial de Santa María de Mira	244
7. Os cruceiros de Mira	247
8. A igrexa da ex-parroquia de San Pedro de Follente	248
9. A ermida de San Roque do Monte e as pitanzas de cregos e confrades	248
10. Mira e Follente nos textos históricos	251
• Ano 1592: As obrigas das dúas parroquias co conde de Altamira	251
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	251
• 1753: no Catastro de Ensenada	252
• No <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz (c. 1847)	255

• Os datos de Carré Aldao (c. 1928)	255
11. Gontalde tivo unha feira durante máis de cen anos (séculos XVIII-XIX)	256
12. O antigo pazo de Follente: dos Pérez de Antelo ós Loriga	257
13. Follente, un dos puntos de partida do primeiro mapa moderno de Galicia: a <i>Carta Geométrica</i> de Domingo Fontán	258
14. Festas de Mira e Follente	262
CARREIRA	265
1. Relevo	267
2. Hidrografía	268
3. Xeoloxía	268
4. Demografía	270
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar da parroquia de Carreira	271
6. A igrexa parroquial de Santiago de Carreira	272
7. Unha parroquia cun asociacionismo moi vivo	275
8. Carreira, tema de estudo dunha antropóloga canadense	276
9. Parroquia pioneira na recuperación do liño	278
10. Carreira nos textos históricos	282
• Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños co conde de Altamira	282
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	283
• 1753: no Catastro de Ensenada	283
• No <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz (c. 1847)	285
• Os datos de Carré Aldao (c. 1928)	285
11. Outras curiosidades históricas de Carreira (séc. XIX)	285
12. Festas parroquiais	287
GÁNDARA	289
1. Relevo	291
2. Hidrografía	292
3. Xeoloxía	294
4. Demografía	296
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Gándara	298
6. Parroquia de senlleiras paisaxes: o Bico de Meda e as fervenzas do río do Rabiñoso, augas primixenias do río do Porto	300
7. A igrexa parroquial de Santa María de Gándara	304
8. Dous interesantes cruceiros	306
9. Unha parroquia cunha gran riqueza arqueolóxica	307
• Abundancia de mámoas e dous importantes castros	307
• O xacemento romano da Agra da Cruz	309
• As desaparecidas torres do Boén ou de Surribado	310
10. Un hórreo singular: o cabazo de Trelles ou do Cura	311
11. A parroquia de Gándara nos textos históricos	311
• Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños co conde de Altamira	311
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	311
• 1753: no Catastro de Ensenada	312
• No <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz (c. 1847)	315
• Os datos de Carré Aldao (c. 1928)	315
12. Festas parroquiais	315

SAN CREMENZO DE PAZOS	317
1. Relevo	319
2. Hidrografía	319
3. Xeoloxía	320
4. Demografía	322
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares da parroquia	325
6. Igrexa parroquial de San Cremenzo	328
• Dous emigrantes filántropos	332
7. O pazo de Daneiro	332
8. Un interesante castro	334
9. San Cremenzo nos textos históricos	335
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	335
• Ano 1753: no Interrogatorio do Catastro de Ensenada	335
• A información do <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz (contra 1847)	337
• Os datos de E. Carré Aldao (contra 1928)	338
10. Persoeiros/as naturais da parroquia	338
11. Festas parroquiais	338
O ALLO	339
1. Relevo	341
2. Hidrografía	342
3. Xeoloxía	343
4. Demografía	344
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares do Allo	346
6. As Torres do Allo, o primeiro pazo galego	351
• As últimas investigacións: unha monumental monografía	353
• As incertas orixes dos primeiros Rioboo	354
• 1. Gómez de Rioboo Vilardefrancos (segunda metade do séc. XV)	354
• 2. Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (1490-1512)	355
• 3. Afonso Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (1512-1542)	357
• 4. Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Vello (1542-1578)	357
• 5. Gómez de Rioboo Vilardefrancos o Mozo (1578-1600)	358
• 6. Alonso Gómez de Rioboo Villardefrancos (1600-1666)	358
• 7. Antonio Gómez de Rioboo Villardefrancos (1644-1694)	359
• 8. Gómez de Rioboo y Seixas de Villardefrancos (1666-1722)	360
• 9. Gómez Antonio de Rioboo y Seixas (1722-1742)	363
• 10. Francisco Antonio de Rioboo y Seixas Suárez de Deza (1742-1762)	364
• 11. Bernardino José de Rioboo y Seixas (1762-1775)	364
• 12. Nicolás María Rioboo, Becerra, Varela y Seixas (1774-1835)	365
• 13. Francisco Rioboo y Roldán (1835-1868)	365
• 14. Francisca Rioboo Álvarez (1868-1918)	366
• 15. Francisco López Rioboo (1920) e os seus fillos Francisco, Sara e Luis López-Rioboo Tenreiro (1920-1998)	367
7. Cadro esquemático da xenealoxía dos señores do Allo	369
8. A igrexa de San Pedro do Allo	370
9. A heráldica do Allo: os escudos das torres e da igrexa	373
10. Outros elementos singulares do Allo	376
11. O Allo noutros documentos históricos	379
12. Persoeiros relacionados co Allo	381

• Antonio de Rioboo y Seixas, un dos primeiros historiadores de Galicia	381
• “Ai do Allo, ai do Allo!”, a copla popular que orixinou a glosa do Cura de Fruíme contra Antonio de Rioboo	383
• O naturalista Víctor López Seoane	389
• Pura Sánchez, nai do poeta Manuel Antonio, mestra do Allo (1910-1916)	392
13. O Polígono Empresarial do Allo	393
14. Festas parroquiais	394
LAMAS	395
1. Relevo	397
2. Hidrografía	398
3. Xeoloxía	399
4. Demografía	400
5. Toponimia: a orixe dos nomes dos lugares de Lamas	402
6. A igrexa parroquial de Santa María de Lamas	403
7. O cruceiro do adro de Lamas	408
8. A Pedra Moura de Pedra Vixía: un dolmen en estado lamentable	409
9. A parroquia de Lamas nos textos históricos	410
• Ano 1592: As obrigas feudais dos veciños de Lamas co conde de Altamira	410
• Ano 1607.- A descrición do visitador Jerónimo del Hoyo	410
• 1753: Información do Catastro de Ensenada	410
• 1847: No <i>Diccionario Geográfico</i> de Pascual Madoz	413
• Os datos de E. Carré Aldao (<i>Geografía de Galicia</i>), c. 1928	413
10. Os <i>Lamas</i> : unha poderosa familia fidalga	414
11. Persoeiros nativos da parroquia	415
12. Lamas na literatura galega	416
13. Festas de Lamas	416
BAIO	417
1. Relevo	419
2. Hidrografía	420
3. Xeoloxía	421
4. Demografía	423
5. Toponimia: a orixe dos nomes de lugar de Baio	425
6. Baio nos documentos históricos	430
• Séc. XV: os primeiros baieses de nome coñecido en dous documentos en galego	430
• O <i>Foro das Facendeyras</i> , unha carga feudal que durou 400 anos (1498-1901)	432
• 1592: Servizos de carácter feudal dos baieses co conde de Altamira	435
• Ano 1607: a descrición do visitador pastoral J. del Hoyo	435
• Ano 1753: Interrogatorio do Catastro do Marqués de Ensenada	436
• 1846: a información do <i>Diccionario</i> de Pascual Madoz	440
• 1928: a información de E. Carré Aldao	440
• A triste historia do derradeiro vinculeiro da Casa do Bao (Fornelos)	440
7. A mellora das comunicacións, clave para o progreso de Baio no séc. XX	444
• A construción da ponte de Baio (1852-1853)	444
• A construción da ponte Lodoso, na Cacharosa (1897-1898)	446
• Baio progresa no séc. XX, grazas ás comunicacións e á potenciación da feira da Piroga	448
• O Campamento militar da Cacharosa (1943 – 1944)	451
• Outros acontecementos da época da posguerra	452
• A primeira folga xeral da vila (1990)	454

• Escenario dunha das máis grandes manifestacións da Costa da Morte (2011)	455
8. O lugar de Fornelos, cun fermoso paseo fluvial	456
9. Unha parroquia con dúas igrexas	458
• 9.1. A igrexa antiga de Santa María de Baio	458
• 9.2 A igrexa nova de Santa María de Baio	463
10. Persoeiros baieses de sona	464
11. Asociacións culturais e deportivas	492
12. Festas da parroquia	500
ALCALDES DE ZAS E PERÍODOS DE GOBERNO	502
BIBLIOGRAFÍA CITADA	505
INVENTARIO DE BENS ARQUEOLÓXICOS E ARQUITECTÓNICOS (SEGUNDO O <i>PXOM</i> , 2008)	515
ÍNDICE	521

